

אוניברסיטת תל אביב

הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב מ' אלקוב

דרום-מערב כנען

בתקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל:

אימפריה, אליטות ומפגשים בין-תרבותיים

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

עידו קוך

מנחים : פרופ' נדב נאמן ופרופ' עודד ליפשיץ

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב

אייר תשע"ה מאי 2015

תודות

אני שמח להודות לאנשים הרבים שליוו אותי בשנות לימודי. כל מפגש וכל שיחה בשנים האחרונות תרמו לעבודה זו וכך גם עיצבו את חיי.

תודה מעומק הלב ומהולה בהערצה שלוחה למורי ורבותי, פרופ' נדב נאמן ופרופ' עודד ליפשיץ. למן ראשית לימודי ועד לסיומם זכיתי ללמוד בחסותם של שני חוקרים נפלאים ומורים מסורים. תודה מקרב לב על שנים של השראה, בהן למדתי מקרא, היסטוריה וארכאולוגיה ברוחב יריעה ובגובה עוצר נשימה. תודה על הורות רוחנית סבלנית ומעודדת, על יצירתיות וביקורתיות, ועל מעורבות חמה וכנה בחיי האישיים.

צרור תודות למורים בחוג לארכאולוגיה ולתרבויות המזרח הקדום ולחברי המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב. לפרופ' ישראל פינקלשטיין, תמיד נכון לסייע, לשוחח וללמד, תודה מיוחדת על התמיכה ועצות המלומדות, המושחזות והמשעשעות. תודה חמה לד"ר יובל גדות, שלימד אותי להביט ברבדיה השונים של הארכאולוגיה ובמורכבות של העבר. אני מבקש להודות לפרופ' רן צדוק על העצות הטובות בשיחות המסדרון על שמות מקומות ואנשים ועל שפות וניבים עתיקים, ולד"ר דבורה סוויני על הנכונות לסייע בכל עת. תודה לד"ר שירלי בן דור-אבין על חברות נפלאה, השיחות הרבות והתמיכה.

תודה לחברי משלחת החפירות ברמת רחל ולחברי משלחת החפירות בתל עזקה, שזה שבעה קיצים הם לי משפחה שנייה, חמה ומחבקת. תודה מיוחדת לפרופ' מנפרד אמינג מאוניברסיטת היידלברג. תודה לחברותי ליאורה פרויד, קרן רז, וסבינה מצר על הנכונות לעזור, הסבלנות והאכפתיות. תודה חמה ל"מופלאים" - אפרת בוצר, שתיל עמנואלוב, ובעוז גרוס על חברות תומכת ומדרבנת, ותודה מיוחדת ל"מופלא" הרביעי, ד"ר עומר סרגי, על מאות שעות של דיונים מאתגרים על ארכאולוגיה ומקרא, תרבות וזהות, פוליטיקה וכדורגל.

במהלך לימודי נסתייעתי רבות בצוות המכון לארכאולוגיה, החוג לארכאולוגיה ובית-הספר למדעי-היהדות באוניברסיטת תל-אביב. תודה מיוחדת לשרה לב, מזכירת המכון הקודמת, לנירית קדם, המזכירה הנוכחית, ולמירנה פולק, מנהלת הפרסומים, על הליווי, החברות והתמיכה בכל עת. תודה לגלי אדלשטיין, מזכירת החוג, ולארכסנדרה שביט ולצוות ספריית המכון על הסיוע האדיב. תודות לחי אשכנזי על העזרה בהתקנת המפות לעבודה זו. זר של תודות לשרה ורד, המזכירה הקודמת של בית-הספר למדעי-היהדות, ולליאת ניסנוב, המזכירה הנוכחית, על היחס החם והמסור בכל שלבי המחקר. אני מבקש להודות לשושנה נוי, מנהלת מדור קרנות ומלגות

באוניברסיטת תל-אביב, ולשלומית אפל, מזכירת המדור, על שסייעו לי במהלך המחקר וכן לקרנות שתמכו בי :
מלגת נשיא האוניברסיטה, מלגת רקטור האוניברסיטה, מלגת הקרן ע"ש נתן רוטנשטרייך מטעם המל"ג, ומלגת
קרן וולף.

אני מבקש להודות לפרופ' תומס רומר מאוניברסיטת לוזאן ומהקולג' דה-פראנס, שאירח אותי בסתיו 2012
לחודשיים רגועים מול אגם והרי האלפים. תודה על החום, על התמיכה ועל שיחות מרתקות עד לשעות הקטנות
של הלילה. תודה מיוחדת לסופי ואנטואן רמו, שפתחו בפני את ביתם בחיוך רחב.

תודות לחברי, על החום והאכפתיות, ועל ההתעניינות והשמחה בכל התקדמות ובכל שלב. תודה מיוחדת
לרועי פולד על אינספור שיחות על הארכאולוגיה של הפילוסופיה ועל הפילוסופיה של הארכאולוגיה,
לאה וולבובסקי על האוזן הקשבת והשותפות, ולעידן יעקובוביץ' על שנים רבות של חברות אמיצה.

אני מודה לבני משפחתי – ממשפחות קוך, לרון, לויטוביץ' וחושן – שתמכו לאורך הדרך ועודדו אותי להגשים
חלום ילדות. לאמי ולאבי, ענת ודוד, על חיבוק חם ואוהב זה שלושים וארבע שנים. תודה על שלימדו אותי לאהוב
את הארץ, שעודדו אותי ללמוד את העבר, ושתמיד היו נכונים לשבת ולשוחח על כל נושא שבעולם.

לרוי, בן זוגי, על סבלנות נצחית, על שלוה והבנה, על ימים ארוכים ולילות קצרים, ועל אהבה עד בלי די. תודה.

תל אביב, מאי 2015

תוכן העניינים

א	תודות
ז	רשימת האיורים
יא	תקציר

1 מבואות

3	1. הצגת הנושא
6	2. מבנה העבודה
8	3. אימפריות, קולוניאליזם ותוצאותיהם של מפגשים בין-תרבותיים
12	4. מסגרת כרונולוגית
14	5. סקירה היסטורית: יחסי מצרים וכנען במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס

17 פרק א': דגם היישוב

20	1. אגן הירקון/איילון תחתי
22	א) אתרים חפורים
25	ב) אתרים נוספים
29	ג) נתוני הסקרים הארכיאולוגיים
30	ד) דגם היישוב באגן הירקון
33	2. השפלה ומישור-חוף פלשת
36	א) אתרים חפורים
57	ב) אתרים נוספים
64	ג) נתוני הסקרים הארכיאולוגיים
68	ד) דגם היישוב בשפלה ובמישור-חוף פלשת
73	ה) סיכום ביניים
74	3. חבל הבשור
75	א) אתרים חפורים
79	ב) אתרים נוספים
84	ג) נתוני הסקרים הארכיאולוגיים
86	ד) דגם היישוב באגן הבשור
87	4. תנודות בדגם היישוב בדרום-מערב כנען: דיון
87	א) המרכזים המקומיים

88	(ב) היקף הפעילות האנושית
90	(ג) הגידול במספר האתרים בתקופת הברזל 2א'
92	5. סיכום

93 פרק ב': המערך הפוליטי

97	1. עדויות לאליטות המקומיות
99	2. תקופת השלטון המצרי
100	(א) המרכזים ותחומיהם
109	(ב) סיכום ביניים : החלוקה הפוליטית של דרום-מערב כנען בתקופה המצרית
112	3. התקופה הבתר-מצרית
112	(א) המרכזים ותחומיהם
117	4. החלוקה הפוליטית של דרום-מערב כנען בתקופה המצרית והבתר-מצרית – סיכום משווה

121 פרק ג': שינויים בהרגלי-הצריכה

124	1. תקופת השלטון המצרי
124	(א) האליטה הכנענית והתרבות המצרית
126	(ב) על מנהגים זרים ומשמעותם המקומית
128	(ג) סיכום ביניים
129	2. התקופה הבתר-מצרית
129	(א) הזיקה בין התרבות בסגנון האגאי/הקיפרי לגויי-הים : סקירה קצרה של המחקר
133	(ב) גויים צפוניים ותרבותם החומרית החמקמקה
135	(ג) ההתיישבות האגאית/קיפרית בדרום-מערב כנען בהקשר הרחב
142	(ד) עלייתה של פלשת – הערה על מגוון של אפשרויות
143	3. סיכום : שינויים כמפגשים בין-תרבותיים

145 פרק ד': פרשנות כנענית לאיקונוגרפיה מצרית

148	1. צביה מניקה
152	2. האיקונוגרפיה של אמון : האריה, הספינקס והדמויות אוחזות הידיים
153	(א) האריה
156	(ב) ספינקס ושם אמון
157	(ג) דמויות אנושיות ניצבות זו לצד זו
163	3. המרכבה וכתר נוצות היען
168	4. דמות ניצבת על-גבי חיה
174	5. סיכום

177	פרק ה': שינויים בדת ובפולחן
180	1. פרולוג: תקופת הברונזה התיכונה
181	2. מקדש החפיר בלכיש והפולחן הציבורי בתקופת השלטון המצרי
181	(א) הפולחן במקדש החפיר
185	(ב) שינויים בפולחן המלכותי במצרים בימי אמנחותפ ג'
187	(ג) הפולחן במקדש-החפיר בהקשרו הרחב
188	3. מקדש האקרופוליס בלכיש והשינויים בדת המקומית בשלהי תקופת השלטון המצרי
192	4. התקופה הבתר-מצרית
195	5. הערה על פולחן אמון
197	6. סיכום

סיכום: אימפריה, קולוניאליזם ומפגשים בין-תרבותיים בדרום-מערב כנען

201 בתקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל

209	נספחים
211	נספח א': פריטים מעוטרים בדמותה של חתחור
213	נספח ב': פריטים מעוטרים בשמו של אמנחותפ ג' ו/או בשמה של תיי
216	נספח ג': פריטים מעוטרים באיקונוגרפיה של אמון
216	(א) שמו של אמון כמוטיב מרכזי – התקופה המצרית
219	(ב) שם אמון וספינקס – התקופה המצרית
219	(ג) שם אמון כמוטיב מרכזי – התקופה הבתר-מצרית

221 רשימת הקיצורים לכתבי-עת וסדרות

225 רשימת הקיצורים הביבליוגרפית

רשימת האיורים

- 21 איור 1 : מפת איתור וגיאולוגיה של אגן הירקון/איילון תחת
- 30 איור 2 : אתרי אגן הירקון מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2
- 31 איור 3 : אתרי אגן ירקון-איילון מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2
- 33 איור 4 : מפת איתור וגיאולוגיה של השפלה ומישור-חוף פלשת
- 35 איור 5 : מפת איתור וגיאולוגיה של אגן נחל שקמה התיכון והמזרחי
- 66 איור 6 : מפת האתרים בשפלה ובמישור-חוף פלשת מתקופת הברונזה התיכונה 2
עד תקופת הברזל 2
- 67 איור 7 : מפת האתרים בדרום השפלה מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2
- 68 איור 8 : מספר האתרים במישור-חוף פלשת מתקופת הברונזה התיכונה עד
תקופת הברזל 2 לפי מפות הסקר
- 69 איור 9 : מספר האתרים לגדות נחל שקמה התיכון
מתקופת הברונזה התיכונה עד תקופת הברזל 2 לפי מפות הסקר
- 70 איור 10 : מספר האתרים בשפלה ובמורדות הרי-יהודה מתקופת הברונזה התיכונה
עד תקופת הברזל 2 לפי מפות הסקר
- 72 איור 11 : מספר האתרים בעמק איילון וסביבתו מתקופת הברונזה התיכונה
עד תקופת הברזל 2 לפי מפות הסקר
- 74 איור 12 : מפת איתור וגיאולוגיה של חבל הבשור ואגן נחל שקמה
- 85 איור 13 : מפת האתרים באגן הבשור מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2
- 86 איור 14 : מספר האתרים באגן הבשור מתקופת הברונזה התיכונה עד תקופת הברזל 2
לפי מפות הסקר
- 89 איור 15 : מספר האתרים לתקופותיהם לפי אזורים
- 125 איור 16 : לוחות שנהב מתל אלפרעה (ד')
- 126 איור 17 : לוח שנהב ממגידו
- 140 איור 18 : 1. פרסקו מחדר-הכס בפילוס
2. עיטור על קדרה בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת ב' מאנקומי

- 148 איור 19 : צביה מניקה לצד קרטוש של תחותמס ג' והיצגים מקבילים
- 149 איור 20 : שם-הכתר של תחותמס ג' ככתיבה מוצפנת של אמון – שושלות י"ט-כ'
- 150 איור 21 : מוטיב הצביה ממצרים – הממלכה החדשה
- 151 איור 22 : מוטיב החיה (יעל) המניקה – התקופה הבתר-מצרית
- 152 איור 23 : חותמות דמוי-פירמידה – התקופה הבתר-מצרית
- 153 איור 24 : אריה צועד לימין – תקופת השלטון המצרי
- 154 איור 25 : ספינקס מלכותי צועד בסגנון כנעני - תקופת הברונזה התיכונה 2
- 155 איור 26 : ספינקס מלכותי בסגנון מצרי - שושלות י"ח-כ'
- 156 איור 27 : שם אמון לצד ספינקס - תקופת השלטון המצרי והתקופה הבתר-מצרית
- 158 איור 28 : דמות המלך לצד דמויות מלכים
- 159 איור 29 : שלישיית אלים – תקופת השלטון המצרי
- 159 איור 30 : שלישיית אלים – תקופת השלטון המצרי
- 161 איור 31 : צמד דמויות – תקופת השלטון המצרי
- 161 איור 32 : צמד דמויות – תקופת השלטון המצרי
- 162 איור 33 : צמד דמויות אנושיות – התקופה הבתר-מצרית
- 163 איור 34 : סצנות מרכבה – התקופה הבתר-מצרית
- 164 איור 35 : סצנות מרכבה – תקופת השלטון המצרי
- 166 איור 36 : סצנות מרכבה – תקופת השלטון המצרי
- 166 איור 37 : סוס וכתר נוצות – תקופת השלטון המצרי
- 167 איור 38 : סצנות ציד – תקופת השלטון המצרי והתקופה הבתר-מצרית
- 168 איור 39 : דמות ניצבת על-גבי חיה מקורננת
- 168 איור 40 : דמות ניצבת על-גבי חיה מקורננת לצד דמות ניצבת על-גבי אריה
ולצד שתי דמויות אריה
- 170 איור 41 : עשתרת וסוסה במצרים – הממלכה החדשה
- 172 איור 42 : אלה ניצבת על-גבי חיה – תקופת השלטון המצרי
- 173 איור 43 : דמות ניצבת על-גבי סוס – התקופה הבתר-מצרית
- 173 איור 44 : דמות ניצבת על-גבי סוס – תקופת הברזל 2

- 182 איור 45 : שלושת שלבי "מקדש החפיר"
- 184 איור 46 : עיטורי-כלים במסורת המקומית ממקדש החפיר (שלבים ב'-ג')
- 184 איור 47 : ראש האלה בתקופת הברונזה התיכונה 2 וראשה של חתחור בתקופת השלטון המצרי
- 190 איור 48 : בעל-סת' - תקופת השלטון המצרי והתקופה הבתר-מצרית
- 191 איור 49 : האלה על-גבי הסוס – תקופת המעבר ברונזה/ברזל ותקופת הברזל 1
- 192 איור 50 : דגם מקדש מתל קסילה
- 196 איור 51 : האיקונוגרפיה של אמון – תקופת השלטון המצרי והתקופה הבתר-מצרית

תקציר

מטרתה של עבודה זו היא לבחון את מערכת הקשרים שהתפתחה לאורך ציר הזמן בין האליטות הכנעניות לאימפריה המצרית (המאות ה"ז-י"ב לפנה"ס), וכן התמורות שחלו באליטות הכנעניות לאחר הנסיגה המצרית (המאות הי"ב-י"א לפנה"ס). מקרה המבחן הנבחר הוא דרום-מערב הארץ, שרשת סבוכה ועתיקה קשרה את תושביו עם אזור הדלתא של הנילוס ועם שליטיה של מצרים. אחד משיאייה של מערכת-יחסים זו היה שלטונה של מצרים בכנען, ארבע-מאות שנה בהן המגע בין האוכלוסייה המקומית לנציגי השלטון המצרי היה תדיר ומואץ. אלא שבמחצית השנייה של המאה הי"ב, בפרק-זמן לא ידוע, נטשו הכוחות המצריים את הארץ, ומערכת היחסים בין שתי התרבויות דעכה לתקופה של כמאה וחמישים שנה. במקביל החלה להירקם מערכת-יחסים חדשה, בין האוכלוסייה המקומית למתיישבים ממוצא אגאי וקיפרי לאורך החוף, המסמלת את תחילתה של תקופת ארכאולוגית חדשה – תקופת הברזל 1. ניתן אפוא להתייחס לחפיפה הכרונולוגית בין שירת הברבור של האימפריה המצרית בכנען להופעתם של המתיישבים לאורך החוף כהזדמנות לבחינה של המפגשים בין התרבויות הללו לאוכלוסייה המקומית כתהליך מתמשך, ובכך ניתן לעקוב אחר האופן שבו התרבות המקומית התעצבה במשך מאות שנים רצופות.

התשתית התיאורטית לעבודה היא הגישות החדשות שצמחו במחקר בשנים האחרונות, הבוחנות **אימפריות** כמסגרות פוליטיות רחבות ומגוונות, שכינון, עיצובן ותחזוקתן היו תוצאה של מערכת היחסים בין השלטון המרכזי לאליטות המקומיות. אימפריות ביססו את שלטונן וקשרו עצמן לאוכלוסייה המקומית באמצעים שונים ובכלל זאת בהקמת מרכזי-שלטון, שנועדו לבסס את שלטונן, לנצל את היתרונות הכלכליים המקומיים ולהפיץ את האידאולוגיה האימפריאלית באמצעות מערכות יחסים מורכבות עם האוכלוסייה המקומית. מערכות יחסים אלה היו **מפגשים בין-תרבותיים** בחסות אימפריאלית (Colonial encounters), אשר אופיים התעצב בהתאם לשיקולים פוליטיים, מטרות כלכליות, והמטען התרבותי של האוכלוסייה המקומית ושל המערכת האימפריאלית התפתחו באופן מתמיד בהתאם לנסיבות ששררו בכל מקום, והוכתבו על ידי דרישות השלטון המרכזי וכן גם כתוצאה מפועלן של האליטות המקומיות. אחד הגורמים המרכזיים בעיצובה של כל תרבות הוא הקשר עם תרבויות אחרות, היחס אל נציגיהן (והסטראוטיפים הנלווים לו) והתוצאה של קשר זה. במקרים רבים נוצרה תרבות "חדשה", הכוללת שילוב של "רכיבים" זרים ומקומיים, שנכרכו יחדיו לתשבות חומרית מקורית המבטאת את המסגרת החברתית המתגבשת. מודלים שונים הוצעו במחקר בניסיון להלום את

אופיו המורכב של התהליך התרבותי, כשהמשותף להם הוא החיפוש אחר הדיאלוג שהתקיים בין הקבוצות השונות, בעיקר באמצעות "מתווכים" בודדים שקישרו ביניהן, ואחר ביטוייו של דיאלוג זה בתרבות החומרית.

המסגרת התיאורטית מלווה את הבחינה של השינויים הדמוגרפיים, הפוליטיים והתרבותיים בדרום-מערב כנען בתקופה ממושכת זו, המבוססת על חמישה תחומים. **הפרק הראשון** ("דגם היישוב") מוקדש לדיון בתנודות בדגם היישוב ובהיקף הפעילות האנושית במרחב. סקירה של הנתונים העולים מהחפירות הארכאולוגיות שפורסמו במלואם, לצד נתונים מחפירות נוספות ומהסקרים הארכאולוגיים הרבים, מצביעה על שלושה היבטים: ההיבט הראשון הוא שהמרכזים המקומיים הוקמו פעם-אחר-פעם באותם האתרים, התלים הגדולים מתקופת הברונזה התיכונה. השיבה אל התלים מעידה על חשיבותם הטופוגרפית ומיקומם האסטרטגי, אך גם על נראותם הבולטת בנוף ומסורות השררה והקדושה שנקשרו אליהם, אשר יחדיו העידו על מעמדם הבכיר של יושביהם. יוצא הדופן היה המרכז שהוקם בעזה, באתר שלא היה חשוב קודם-לכן ועל חשבוננו של המרכז האזורי המסורתי ששכן בתל אלעג'ול הסמוך. לאור המקורות הכתובים המעידים על חשיבותה של עזה בתקופת השלטון המצרי, ובמאות השנים שלאחר הנסיגה המצרית מכנען, ניתן לקבוע שזוהי ההשפעה האימפריאלית הברורה ביותר על דגם היישוב בדרום-מערב כנען.

ההיבט השני הוא ההבדלים בתנודות בהיקף הפעילות האנושית בדרום-מערב כנען. הנתונים השונים מצביעים על יציבות וצמיחה בחבל הבשור, וכנראה גם במישור-חוף פלשת, בעוד שאגן הירקון דעך בתקופת הברונזה המאוחרת, עמק איילון דעך לאיטו בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 והשפלה דעכה בתקופת הברזל 1. בכל המקרים ניתן להציע שהאוכלוסייה המקומית עקרה בחלקה לאזורים שכנים משום מגוון סיבות, בין היתר משום חורבנם של המרכזים המקומיים. הגורמים ליציבות בקצהו הדרום-מערבי של המרחב היו לבטח מגוונים, וניתן למנות ביניהם את התבססות מעמדה האזורי של עזה, את התשתית המפותחת שהקימו המצרים באזור במאות שנות שלטונם, ואת הפריחה בסחר בנחושת והתפקיד הפעיל שמלא חבל הבשור בשינוע המתכת מהערבה אל נמלי הים התיכון.

ההיבט השלישי הוא התעצמות הפעילות האנושית באזור השפלה בתקופת הברזל 2, עם הקמתם של ישובים רבים וניצול מרבי של הפוטנציאל הכלכלי הטמון באדמות השפלה. האצה זו בפעילות האנושית הוסברה לא-אחת כעדות להתפשטות היישוב מחבל ההר מערבה, בעת שממלכת יהודה ביססה את שלטונה במרחב, אלא שחזורים מעין אלו לוקים בחסר: הם לא דנו במקורותיה של האוכלוסייה המתיישבת, הגורמים לנדידתה, והיקף ההתיישבות. זאת ועוד, הנתונים מהחפירות הארכאולוגיים אינם מאפשרים שחזורים מדויקים מדי

אודות הקשר בין האתרים השונים לתרבותה החומרית המשוערת של ממלכת יהודה. משום כך, הנחת-המוצא אודות מוצאם היהודאי של המתיישבים היא השערה היסטורית ללא ביסוס ארכאולוגי מספק.

הפרק השני ("המערך הפוליטי") מוקדש לדיון ביחסים בין האוכלוסייה המקומית לנציגי השלטון האימפריאלי המצרי. השאלה המרכזית בפרק זה היא אם התמורה ביחסי המרכזים המקומיים עם אימפריה השפיעה על התשתית לקיומם? שאלת ההמשך היא אם ניתוק פתאומי מהמסגרת האימפריאלית השפיע גם על המסגרות המקומיות? שני הצדדים במערכת יחסים שכזו, בהגדרתה הכוללנית ביותר, היו הנוכחות האימפריאלית, שזוהתה לפי המקורות הכתובים ותפוצתם של כלי-החרס בסגנון המצרי שיוצרו בכנען, והאליטות המקומיות, שזוהו באתרים בהם לא נמצאו כלים אלה ונמצאו עדויות לצבירת עושר ולביטוי הפיזי (כמו בנייה ציבורית, אגירה של חפצי יוקרה וכו'). מערכת היחסים הזו שוחזרה בהתבסס על המידע העולה ממקורות כתובים ובעיקר המכתבים הרבים שנמצאו בארכיון אלעמרנה.

הדיון בפרק זה הצביע על שני תהליכים מנוגדים בהתפתחות הפנימית בדרום-מערב כנען בתקופת השלטון המצרי ובמעבר לתקופה הבתר-מצרית: האימפריה המצרית השפיעה בעיקר על צמיחתו של מרכז מצרי בחבל הבשור, אשר התקיים עד תקופת הברזל 2; להבדיל, המרכזים המקומיים צמחו באופן עצמאי, מסיבות סביבתיות, חברתיות וכלכליות מגוונות, והאליטות המקומיות קשרו את עצמן לאימפריה המצרית – או שהתנגדו לקשרים אלה ואיימו על האינטרסים של האימפריה בכנען. בחסות האימפריה צמח מערך פוליטי חדש, אלא שהוא לא היה יציב מראשיתו בשל גורמים רבים, המשתקפים בתכתובת אלעמרנה, ולראייה ניתן להצביע על חורבנם של המרכזים השונים בשלהי תקופת השלטון המצרי. בנוסף, תוכנם של מכתבי אלעמרנה משקף את חלקן הפעיל של האליטות המקומיות בהרחבת המסגרת האימפריאלית בכנען. השליטים המקומיים הדגישו במכתביהם פעם-אחר-פעם את שייכותם לאימפריה, שירותם במערכת האימפריאלית ומסירותם למלך מצרים, לרוב במטרה לזכות בהגנה המצרית במהלך סכסוכים מקומיים בלתי פוסקים. ניתן לפרש את צעדיה של האליטות המקומיות בכנען ככניעה לשלטון האימפריאלי, אך השחזור שהוצע בעבודה זו הדגיש את היתרונות שהן השיגו כתוצאה מהשתלבותן במערכת האימפריאלית, ובכלל זה את ביסוס שלטונן, הרחבת הקשרים שלהן עם מרכזים אחרים, ושילובן במערכת כלכלית רחבה יותר.

המערך הפוליטי שהתבסס בעקבות הנסיגה המצרית מכנען כלל שני מרכזים עיקריים – עזה בחבל הבשור, שהמשיכה את הדגם שהושתת בתקופת השלטון המצרי, ועקרון בגבול השפלה הנמוכה ומישור-החוף, אשר החליפה את שכנותיה החרבות. לצדם פעלו גם מרכזים קטנים יותר כמו אשדוד ותל קסילה (במקום אשקלון

ויפו, בהתאמה). קשה להתחקות אחר קורותיהם של מרכזים אלה, אך נראה שצמיחתם של מרכזים מקומיים בגזר, בבית-שמש ובגת בתקופת הברזל 2א' המוקדמת היתה תוצאה של חורבן עקרון. החלוקה הפוליטית של המרחב בתקופת הברזל 2א' המאוחרת היתה דומה במידה רבה לחלוקתו בתקופת אלעמרנה, אלא שאז כבר התפתחו מסגרות פוליטיות משמעותיות יותר בחבל ההר, אשר הרחיבו את השפעתן אל צפון המרחב (ישראל) ואל חלקי המזרחיים (יהודה), בעוד שגת התבססה בחלקו המערבי ועזה נותרה, ככל הנראה, המרכז האזורי של חבל הבשור.

הקמת המרכז האימפריאלי בעזה, טביעת האצבע המצרית הברורה ביותר על המערך הגיאו-פוליטי בכנען, אינה יוצאת-דופן. הטריטוריות שהוכפפו למרות מושליה הם דוגמא לאחד מהצעדים הידועים ביותר בבנייתה של אימפריה – הקמתם של מרכזים צבאיים וכלכליים באזורים מרוחקים ולעתים מבודדים. עזה שייכת גם לקבוצה מצומצמת יותר של מרכזים שהתקיימו ושמרו על השפעתם האזורית לאחר אבדן הקשר עם מרכז הכוח האימפריאלי. ייחוד נוסף של עזה וסביבתה, הנובע ממקומה האסטרטגי, הוא היותה מוקד לפעילות אימפריאלית גם בתקופות מאוחרות יותר, בעיקר בימי האימפריה האשורית החדשה ובתקופה הביזנטית.

שלושת הפרקים הבאים עוסקים באופן שבו התרבות המקומית השתנתה בעקבות המפגשים עם האימפריה, עם הנוכחות המצרית בדרום-מערב כנען, ועם קבוצות נוספות שהיגרו לאזור. **הפרק השלישי** ("שינויים בהרגלי הצריכה") עוסק בביטויים החומריים לעיצוב הזהות התרבותית: ההתאמות הנעשות בכלים המשמשים ביום-יום, במנהגי-האכילה הלבוש, פריטי-היוקרה המציינים מעמד חברתי, ואת אימוצם של מנהגים חדשים שהתווספו, החליפו או ביטלו את המנהגים הקודמים. המכלול של כל אותם מנהגים מהווה מסגרת חומרית לתרבותה של החברה, המשתנה בעקבות גורמים רבים ומגוונים כמו ביקוש והיצע, אידיאולוגיה ודחפים חברתיים (כמו הצורך לסמל מעמד וכוח), ונמצאת בדיאלוג מתמיד עם תרבויות אחרות, המעודד גם את גיבושה של הזהות התרבותית המקומית.

מקרה המבחן הראשון נוגע לשינויים במנהגיה של האליטה המקומית בהשפעת המגע עם המצרים. מציאתם של פריטים מצריים ובסגנון מצרי באתרים כנעניים כמו תל גזר, תל אשדוד או תל לכיש פורשה כעדות למסחר, לשימוש בפריטים הללו בידי האוכלוסייה המקומית ולאיימוצם של מנהגים מסוימים בקרב האוכלוסייה המקומית בקצב הולך וגובר במהלך תקופת השלטון המצרי. בין מנהגים אלה ניתן למצוא שימוש בקמעות מצריים (בעיקר חרפושיות), הטמנת מנחות-קבורה, הכוללות קערות ונרות, אכילת בשר אווז, וקבורה בסגנון מצרי. ניתן להסיק, שאיימוצם בידי הכנענים מעיד, אפוא, על חשיפתה הרבה של האוכלוסייה המקומית לתרבות

המצרית. אולם לאור מורכבותם של מפגשים בין-תרבותיים, התלויים במטען התרבותי, החברתי והדתי המקומי, באופן שבו הוגדרו סממנים של יוקרה, מעמד וכוח, ובדרך שבה הובנה דמותה של התרבות האחרת בעיני המקומיים, נראה שאין בכך כדי להעיד על התמצרותה של האליטה. המנהגים האלה הם תרגום כנעני של מנהגים שנתפסו כמסמלים את מצרים ולא העתק מדויק של מנהגים מצריים, להם היתה מורשת תרבותית עתיקה ומבוססת. אדרבא, המנהגים הללו סימלו את מעמד האליטה הבכיר, את יכולותיה הכלכליות ואת קשריה עם האימפריה המצרית. בכך דומה האליטה הכנענית לאליטות מקומיות ברחבי העולם, שאימצו מוטיבים זרים כחלק מהשתלבותם במסגרת האימפריאלית, אך גם לאליטות אחרות, שאימצו מוטיבים שכאלה מבלי שהיו כפופות להגמוניה פוליטית זרה.

מקרה המבחן השני מוקדש לדיון בשינויים במנהגיה של האליטה המקומית בהשפעת המגע עם המתיישבים האגאיים/קיפריים במישור-החוף. חלקו הראשון של הדיון מוקדש לשאלת זהות המתיישבים האגאיים/הקיפריים, אשר לפי השחזור ההיסטורי המקובל לחמו במצרים והשתלטו על דרום-מערב הארץ במהלך המאה הי"ב לפנה"ס. הקושי העיקרי בזיהוי זה נעוץ בפרשנות היסטורית של המקורות הכתובים, אשר הכתיבה את האופן שבו פורשו הנתונים הארכאולוגיים. לפיכך הצעתי שחזור חלופי להופעת האוכלוסייה האגאית בדרום-מערב כנען. שחזור, המבוסס על דיונים קודמים, שעסקו בתנודות האוכלוסייה והשינויים התרבותיים בקפריסין, יוון והמרחב האגאי במאות הי"ג-י"א, קושר אותה לתנועת בעלי-מלאכה ומהגרים, אשר הואצה בעקבות חורבנם של המרכזים העירוניים ועלייתן של אליטות חדשות. מתיישבים אלה, וביניהם קדרים, הביאו עמם מנהגים חדשים, אשר קסמו לאליטה המקומית, שהתבססה בעקרון ובאתרים אחרים, ואשר אימצה אחדים מהם לתרבותה שלה. בין מנהגים אלה, כלי-החרס בסגנון האגאי, אשר הפכו לכלי-המשתה המקומיים ושייצורם התפשט בהדרגה ברחבי דרום-מערב כנען, וכן מנהגי-האכילה, שהביאו לאימוצם של כלי-בישול חדשים ואף הרגלי-תזונה (אכילת חזיר) בהיקף מצומצם יותר. שינויים אלה היו תהליך נרחב יותר, בו התגבשה הזהות התרבותית של החברה החדשה בדרום-מערב כנען, תוך כדי שילוב מוטיבים תרבותיים מקומיים וזרים, בחלקם בהתאמה למסגרות החברתיות הקיימות ובחלקם במטרה ליצור מסגרות חדשות.

שני מקרי-המבחן הנידונים בפרק השלישי ממחישים את המגע שהתקיים בין האוכלוסייה המקומית למתיישבים זרים, המשתקף בשינויים שחלו בתרבות החומרית. היה זה חלק מתהליך מתמשך של עיצוב זהות באמצעות אימוצם של מוטיבים תרבותיים זרים ו"ביותם" בהתאם לנורמות החברתיות המקובלות. תהליכים דומים ידועים ממקרים רבים בהיסטוריה, בתנאים פוליטיים מגוונים ובהיקף משתנה של חשיפה תרבותית ומגוון המוטיבים שאומצו.

הפרק הרביעי ("פרשנות כנענית לאיקונוגרפיה מצרית") מוקדש לדיון באימוץ האיקונוגרפיה המצרית בכנען ובשינויים שחלו בה לאחר הנסיגה המצרית. לכאורה, זהו ביטוי לניסיונה של האליטה המקומית להשתמש בסמלים מצריים ובכך להציג עצמה כמו-מצרית. אך יש לתהות באיזו מידה הכנענים הבינו את מלוא משמעותם וכיצד שינו אותם כדי להתאימם להקשר התרבותי המקומי.

ניתן להצביע על מקרים אחרים, בכנען ומעבר לה, בהם אליטה מקומית אימצה והתאימה לתרבותה סמלים זרים שהיו קשורים לאימפריה השלטת. ההשפעה המצרית הביאה לעלייה בחשיבותן של החרפושיות המצריות בעיני האליטה הכנענית, שהעדיפה אותן על הפריטים בייצור המקומי, אך הנסיגה המצרית הביאה לתמורה משמעותית: בתי-יוצר מקומיים, שככל הנראה התקיימו כבר בתקופת השלטון המצרי, הפיקו פריטים משלהם, והסמלים המעטרים אותם מבטאים נקודת-מבט כנענית. כך, האיקונוגרפיה של אמון התמידה גם בתקופה הבתר-מצרית, אולי משום קיומו של המקדש בעזה גם לאחר נסיגתה אימפריה, אך ביטויה היה בסגנון מקומי. זוהי, אפוא, ראייה עקיפה להמשך השימוש במסורות הכנעניות-מצריות בתקופה הבתר-מצרית בסביבתה של עזה.

סמלים אלה ואחרים נפוצו בחסות השלטון האימפריאלי ונקלטו בקרב האליטה המקומית בעקבות החשיפה לתרבות המצרית. מדובר, אם כן, בתהליך מורכב, שכלל אימוץ של סמלים והתאמתם לתרבות המקומית, לעתים בניתוק מוחלט מהמסורות המצריות ובהתאמה למוסכמות המקומיות. במלים אחרות, אין זו רק העתקה של הסמל עצמו, אלא אימוץ או דחייה ברנניים של המטען התרבותי הנלווה אליו. סמלים אחדים אומצו במלואם והשינוי היה פלסטי בלבד בעוד שאחרים רוקנו מתוכנם המקורי ונתרו כמו קליפה לה נוצקה משמעות חדשה. תהליכי האימוץ, ההתאמה והדחייה הללו משקפים את המנעד הרחב של האינטראקציה בין המצרים לכנענים ואת האופן שבו הכנענים הגיבו להשפעה המצרית.

הפרק החמישי ("שינויים בדת ובפולחן") מוקדש לדיון באופן בו שינויים בדת המקומית משקפים את המגע בין המקומיים למתיישבים. הנחת היסוד של הדיון היא, שמפגש בין דתות ושילובן של מסורות שמקורן בדתות שונות בתרבות המקומית הם מן הביטויים המוחשיים למפגשים בין-תרבותיים. המאפיין הבולט של הדת המקומית הוא ההמשכיות בפולחן הקשור לאלות, למרות התמורות הרבות במכלול ההיצגים המקומי ולמרות החשיבות הניכרת של פולחן אל הסער ופולחן אמון בתקופת השלטון המצרי.

ניתוח הנתונים ממקדש החפיר בלכיש מראה שהפולחן במקום הוקדש לאלה, אשר זוהתה בתקופת הברונזה המאוחרת 2 עם חתחור, אשר בתורה היתה ביטוי להאלהתה של תיי, רעייתו של אמנחותפ ג' מהשושלת הי"ח.

פולחן האלה בלכיש היה חלק מפולחן הזוג המלכותי בעשור האחרון למלכותו של אמנחותפ ג', פולחן שהביא לתמורה דתית משמעותית ברחבי האימפריה המצרית. אף יתכן שהתמיכה המלכותית בהקמת המקדש בלכיש נועדה להגביר את הנאמנות של תושבי המקום אל האימפריה, באופן המזכיר פולחן מלכותי שהתקיים בתקופות אחרות בהיסטוריה. פולחן האלה צמח בחלקו ביוזמת השלטון המרכזי ובחלקו מרצון האליטות המקומיות לקשור את תרבותם עם זו של האימפריה השלטת.

הפולחן הוותיק של האלה המקומית, אשר שולב עם רכיבים מפולחן חתחור, איבד מחשיבותו בשלהי המאה הי"ג או בראשית המאה הי"ב. אפשר שיש קשר בין תופעה זו לחורבנם של מרכזי-הפולחן המסורתיים ולשינויים אידיאולוגיים במצרים, הניכרים גם במקדש שהוקם בשכבה VI בלכיש בניתוק ברור מהמסורת הפולחנית של מקדש-החפיר. לראשונה ניצבה דמותו של אל-הסער במרכז הפולחן בלכיש, בדמותו המצרית של בעל-סת', כשלצדו הופיעה גם דמותה של האלה המשלבת מוטיבים קשורים לעשתרת בהיצגיה המוכרים ממצרים גופא. שתי הדמויות הללו, בעל-סת' ועשתרת, נראות בהיצגים נוספים משלהי תקופת השלטון המצרי ובעיקר מהתקופה הבתר מצרית, וייתכן אפוא שהם שולבו בדת המקומית ונהנו מפופולריות הולכת וגוברת.

מסורות הפולחן המקומיות, הוותיקות והחדשות, שימשו גם בתקופה הבתר-מצרית, ובמקרים מסוימים, כמו במקדש בתל קסילה, ניכרת רציפות במסורות אלה ואימוץ מינימלי של חידושים הידועים מאזורים שכנים. החידושים שהתגלו היו קשורים לפולחן המשפחתי, והם מעידים אולי על אופי המפגש בין המתדיישים האגאיים/הקיפריים לאוכלוסייה המקומית. המפגשים הללו הביאו ליצירתם של חידושים נוספים, כמו צלמית האלה היושבת, "האשדודה", שמייצגת שילוב ייחודי של מוטיבים אגאיים, קיפריים ומקומיים.

מקדש אמון בעזה, שראשיתו אולי כבר מימי תחותמס ג' ושהיה אחד ממוסדות השלטון המצריים החשובים בכנען, עשוי היה לשמש מקור חשוב להפצת התרבות המצרית בדרום כנען. לאור ניתוח האיכוןוגרפיה הקשורה לאמון ניתן לשער, שהפולחן המקומי לאל היה שונה במקצת מהפולחן שרווח במצרים. ההמשכיות במערך הישוב בדרום כנען ובאיכוןוגרפיה של אמון בתקופה הבתר-מצרית מעידה, לדעתי, על קיומו של המקדש גם בתקופה זו, אף כי השפעתו וחשיבותו הצטמצמו במידה רבה. ירידה זו במעמדו של מקדש אמון בעזה נבעה, אולי, מהיעדר תמיכה מלכותית ממצרים מחד גיסא ומאידיך גיסא מהניתוק מהתהליכים התרבותיים שחלו מצפון לעזה, ובעיקר בעקרון, שם צמחה אידיאולוגיה חלופית שחיפשה מקורות השראה חדשים.

בכל המקרים הנידונים לעיל ניתן לראות את עקבות המגע הבין-תרבותי בין האוכלוסייה המקומית לתרבות המתדיישבת – תחילה המצרים ששלטו בכנען ולאחר-מכן מהגרים ממוצא אגאי/קיפרי שהתיישבו בדרום כנען.

יחסי-הכוחות, הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות והיוזמה של האליטות המקומיות הם שהכתיבו את האופן שבו המגעים התרבותיים מצאו ביטוי גם בדת המקומית. פעמים היתה זו ההשפעה המצרית ורצון המקומיים לקשור את עצמם למרכז הכוח האימפריאלי ופעמים אחרות היה זה המגע עם המתיישבים האגאיים שהוביל למעין "משא-ומתן" תרבותי שתוצאותיו נראות בעיקר בפולחן המשפחתי. על כל פנים, בכל המקרים מדובר בהתאמות ושינויים בדת - שאופייה הבסיסי, פולחן של אלוהויות נשיות שהתמקד בפריון, נותר כשהיה.

לסיכום, הדיון בעבודה זו הדגיש את תפקידה הפעיל של האוכלוסייה המקומית, ובעיקר של האליטות המקומיות, באירועים שעצבו את פני המחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס. בתקופה המצרית, האליטות המקומיות השפיעו במידת-מה על גיבוש המדיניות של האימפריה השלטת ועל בחירתה להעדיף שלטון הגמוני על-פני חלופות אחרות, כמו סיפוח הארץ לשלטון אימפריאלי ישיר. אליטות אלה הכילו את האימפריה בתרבותן, אימצו סממנים תרבותיים מצריים והפכו אותם למקומיים. ואילו בתקופה הבתר-מצרית הן עצבו את המערך הפוליטי והחברתי תוך שימת דגש על המורשת האימפריאלית, מחד גיסא, ותוך אימוצה של זהות חדשה המנותקת מאותה המורשת, מאידך גיסא. בתהליך זה, הן שילבו מאפיינים תרבותיים חדשים, רובם בתיווך מתיישבים קיפריים ואגאיים, ובכל המקרים הם התאימו את החידושים הללו לנורמות החברתיות המקובלות בתרבותן. מסקנות אלה אינן מבטלות את חשיבותם של גורמים "חיצוניים" בעיצוב המאורעות ההיסטוריים, אלא מדגישות את הדיאלוג המתמיד בין המהגרים לבין האוכלוסייה המקומית, ואת תפקידה במפגשים הבין-תרבותיים.

מבואות

1. הצגת הנושא

ניתן לתאר את ההיסטוריה של כנען¹ במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס כמעין שרשרת אירועים של מגע תדיר בין האוכלוסייה המקומית לבין קבוצות זרות, וראש לכול המגעים עם האימפריה המצרית בתקופת הברונזה המאוחרת ועם גויי-הים (הפלשתים) בתקופת הברזל 1. כפועל יוצא מכך, דיונים ארכאולוגיים-היסטוריים התבססו, מראשית המחקר, על ניתוח המאורעות שבהם משתקפים מגעים אלה, ובהם כיבוש הארץ בידי המצרים, הידוק אחיזתה של האימפריה המצרית בכנען ומגעים עם השליטים המקומיים, נסיגתה של מצרים מאות שנים לאחר מכן, חורבן הערים המקומיות בידי פולשים זרים שהגיעו ממערב וצמיחת מערך הממלכות הפלשתיות. המשותף לרבים מן הדיונים האלה הוא תפקידה הסביל של האוכלוסייה המקומית, המוצגת כמי שהיתה לא-יותר מתפאורה לאירועים שעצבו את פני התקופה.

ביטוי לגישה זו בחקר האימפריה המצרית בכנען הוא הפרשנות של תפוצת הפריטים המצריים, או של פריטים בסגנון המצרי, כמשקפים את היקף שלטונה הישיר של האימפריה ואת הנוכחות הפיזית של פקידיה וחילותיה (מוריס 2005; קילברו 2005). גישה חלופית שהוצגה החליפה את תפיסת הנחיתות הצבאית של הכנענים בתפיסה של נחיתות תרבותית, כאשר הפריטים המצריים הרבים פורשו כעדות לחיקוי של התרבות המצרית בידי האליטה המקומית, שבדרך זו ביקשה להתמצר (היגינבות'ים 1996; 2000). המשותף למחקרים הללו (ולמחקרים רבים אחרים) הוא העדרה של מסגרת תיאורטית המגדירה מהי אימפריה ומהו אימפריאליזם (מורנו גרסיה 2014). רוב המחקרים שעסקו באימפריה המצרית בכנען ובקשריה עם האוכלוסייה המקומית אינם מתמודדים כלל עם המחקרים הרבים שבחנו את הארכאולוגיה של אימפריות ואשר התמקדו בשאלות כגון, כיצד הושפעה האוכלוסייה המקומית מהאימפריה השלטת ובאיזו מידה היא השפיעה על עיצוב המערכת האימפריאלית (לדוגמא סינופולי 1994; אלקוק ואחרים 2001).²

---

¹ לדיון בתחומי "כנען" בתקופת הברונזה המאוחרת ראו נאמן 1994א'; 1999; רייני 1996. בעבודה זו, המונח "כנעני" מציין את האוכלוסייה המקומית בתחומיה של כנען.

² ניתן היה לדון בהשפעת השלטון המצרי על האוכלוסייה המקומית גם ללא המסגרת התיאורטית שפותחה בשנות התשעים של המאה הקודמת. זה מכבר הוכרה ההשפעה המצרית על האיקונוגרפיה ועל הדת המקומיות (קל 1990א'; קורנליוס 1994; קל ואילינגר 1998), בעיקר בחלקה הדרומי של הארץ באתרים הסמוכים למרכזי-השלטון המצריים. רבגוניותה של ההשפעה המצרית וביטוייה השונים

בעשור האחרון, בעקבות מחקר מכלול כלי-החרס בסגנון המצרי שנמצא בארץ וכן פרסום של תוצאות חפירות ארכאולוגיות באתרים מרכזיים כמו תל בית-שאן ותל אפק, החל להסתמן שינוי בגישת המחקר לאימפריה המצרית בכנען ולמגעה עם התושבים המקומיים. תשומת הלב הוסטה לעדויות על פעילות משותפת של מצרים ומקומיים במרכזי השלטון האימפריאליים, לחשיפה ההדדית של שתי התרבויות זו-לזו ולתהליכי עיצוב הזהות של הקבוצות השונות שהתקיימו אז בכנען (גדות 2010; בראונסטין 2011; ע' מזר 2011; מרטין 2011).³

מעידים על המורכבות של היחסים בין האוכלוסייה המקומית לאימפריה ותרבותה, אך אלה לא שולבו עד כה בדיונים על האימפריה המצרית בכנען.

³ מרטין (2004; 2005; 2011) פרסם דיון מפורט בטיפולוגיה, בתפוצה, ובטכנולוגיות הייצור של כלי-החרס בסגנון המצרי. לדעתו, הייצור המקומי של כלי יום-יום וצריכתם בכמות גדולה הם ראיה לנוכחות אוכלוסייה מצרית באתרים אלה לצד האוכלוסייה המקומית (2011: 260-261). מרטין הציע, שחיילים ופקידים מצריים ששכנו במרכז האימפריאלי בבית-שאן התחננו עם נשים מקומיות, וזאת לאור מספרם הקטן של כלי-הבישול בסגנון המצרי לעומת כלי-הבישול בסגנון המקומי (שם: 261-262). מחקר של מרטין גם אפשר לשחזר באופן מבוקר יותר את תפוצתה של האוכלוסייה המצרית בכנען ואת השינויים בתפוצה זו לאורך ציר-הזמן, ובכך הוא עדכן את השחזור המסורתי על האצת הפעילות האימפריאלית בימי השושלת הי"ט; המצרים הרחיבו את אחיזתם בדרום-מערב הארץ, ובעיקר סביב עזה, אך לא על חשבונם של המרכזים המקומיים, שלמעט אשקלון שמרו על מעמדם (שם: 266-269). גדות (2010) ניתח את הנתונים מחפירות המרכז האימפריאלי בתל אפק והציג את העדויות לנוכחות מצרים ומקומיים באתר – כלי-חרס בסגנון מצרי ובייצור מקומי לצד כלי-חרס בסגנון מקומי, שיטות בנייה, מנהגי קבורה, וצלמיות פולחן בסגנון מקומי. מסקנתו היתה, ש"המרכז" המצרי בתל אפק היה בית-אחוזה גדול ושתושביו היו ברובם כנעניים, אשר לקחו חלק פעיל במערכת האימפריאלית ושתרבותם החומרית שילבה מוטיבים מצריים לצד מוטיבים מקומיים (שם: 61-63). בראונסטין (2011) הצביעה על שילוב פריטים מצריים (או בסגנון מצרי) במנהגי הקבורה הכנעניים בתל אלפרעה (ד'). לדעתה, זוהי עדות לאימוצם של מוטיבים תרבותיים מצריים בידי תושבי-המקום הכנעניים, בתהליך ממושך שהאיץ ככל שהמגע עם האימפריה המצרית הלך וגבר. לפי שחזור זה, האוכלוסייה המקומית קיבלה את המרות המצרית ואת השפעתה התרבותית, אך ביטאה את המוטיבים המיובאים באופן המסמל את עצמאותה – באמצעות התאמתם למנהגי הקבורה המסורתיים (שם: 24-28). ע' מזר (2011) דן בנתונים מחפירותיו בתל בית-שאן, המצביעים על נוכחות מצרית מימי השושלת הי"ח ועד לנסיגת האימפריה. לדעתו, התרבות החומרית מעידה גם על ישיבתה של אוכלוסייה כנענית בבית-שאן או לכל פחות על פעילותה האינטנסיבית בשירות האימפריה (שם: 180). לאור הממצא המצרי הרב, ובכלל זה כתובות מלכותיות, מזר הציע שאוכלוסייה זו נחשפה לתרבות המצרית והושפעה ממנה (שם: 173). הוא גם הצביע על העדויות המצומצמות לנוכחות אפשרית של "גויי-ים", אולי ממוצא קיפרי, אשר שרתו כשכירי-חרב בימי השושלת הכ' (שם: 177).

תהליך דומה חל גם בארכאולוגיה של ההתיישבות הפלשתית. הגדרתם של כלי-החרס בסגנון האגאי וביצור המקומי ופרשנותם כמשקפים את ההתיישבות הפלשתית הן הבסיס לדיון במחקר, בו עיקר המחלוקת נסבה על אופיים של המתיישבים – קולוניאליסטים אירופאיים מתורבתים או פולשים אלימים שהביאו חורבן לתרבות הכנענית המשגשגת.⁴ גישות חלופיות לפרדיגמה המקובלת הצביעו על ההמשכיות בתרבות החומרית באזורים השונים ועל הבעייתיות הנובעת מניתוח הנתונים הארכאולוגיים בהסתמך על פרשנות היסטורית של המקורות הכתובים. מקורות כתובים וממצא ארכאולוגי צריכים להיחקר באופן עצמאי ואין להכפיף את הפרשנות של האחד לאחר. היו שטענו, שהופעת התרבות החומרית בסגנון האגאי משקפת התיישבות של אוכלוסייה אגאית, שלא היתה קשורה לגויי-הים (דרוז 1993; 1998; 2000; שרון 2001). אחרים סברו, שהתרבות החומרית החדשה משקפת את אימוצם של מוטיבים תרבותיים בידי האליטות המקומיות, בהשפעת מערכת הסחר הים-תיכונית שחבריה היו מקרב גויי-הים (שראט 1998; 2003; 2013; ראו גם ארצי 1997; 1998; באור 1998).

הדיאלוג בין הגישות השונות הביא לצמיחת תיאוריות משוכללות יותר, ששחזרו את התהליכים המורכבים של הופעת המוטיבים התרבותיים החדשים ועמדו על משמעותם הכלכלית-החברתית של תהליכים אלה. באופן זה נידונו בהרחבה הסיבות החברתיות והפוליטיות להגירה, וכן התמורות במנהגי אכילה ובטכנולוגיות של ייצור-כלי-חרס בדרום-מערב כנען, תמורות אשר מעידות על נוכחותם של מתיישבים זרים שהגיעו לאזור (יסעור-לנדאו 2005: 185-180; 2010; 2011; קילברו 2005; 2013; בן-שלמה ואחרים 2008). במסגרת השחזורים שעסקו ביחסים בין המתיישבים לאוכלוסייה המקומית, יחסים אשר יצרו את החברה החדשה שהתגבשה במאות ה"ב-י"א לפנה"ס, נדונה גם שאלת ההמשכיות בתרבות הכנענית בדרום-מערב הארץ בתקופת הברזל 1 (בונימוביץ 1990; יסעור-לנדאו 2008; 2010; 2012). במקביל התפתח דיון ער על אופייה של התרבות החדשה בדרום-מערב כנען, מקורותיה ותהליך גיבושה, ועל האינטראקציה בין המתיישבים לאוכלוסייה המקומית (היצ'קוק 2011; היצ'קוק ומאיר 2013; פאוסט ולב-טוב 2011; 2014; מאיר, היצ'קוק והורביץ 2013; שטוקהאמר 2013).

הדגש שהושם בשנים האחרונות על יחסי הגומלין בין האוכלוסייה המקומית לאימפריה השלטת ולקבוצות מהגרים שהגיעו לארץ ישמש נקודת מוצא לעבודתי. במסגרת זו אבחן את מערכת הקשרים שהתפתחה בתקופת

---

⁴ לסקירת מחקר מפורטת על כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" ראו שרון 2001: 560-584.

הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 בין האוכלוסייה המקומית לקבוצות השונות שהגיעו לארץ. בחינה זו כוללת את ניתוח הנתונים הארכאולוגיים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 1 ואת המסקנות הנלמדות מניתוח זה בנוגע לשינויים שחלו בדגם היישוב, לחלוקה הפוליטית של המרחב, לתרבותה של האוכלוסייה המקומית (הרגלי הצריכה, איקונוגרפיה, ודת), לקשרים שהיו להם עם השלטון האימפריאלי ולהופעת האוכלוסייה האגאית/קיפריית בתקופת ברזל 1. הדיון הארכאולוגי ייערך בשילוב עם מודלים תיאורטיים העוסקים במהותן של אימפריות, בשלטון אימפריאלי ובמפגשים של אוכלוסייה מקומית עם אימפריה ועם קבוצות זרות שהיגרו בחסותה.

בחרתי בדרום-מערב כנען כמקרה מבחן משום שזהו האזור הקרוב ביותר למצרים ונמצאו בו העדויות הרבות ביותר לנוכחות המצרית (ולפיכך גם למערכת היחסים בינה לבין האוכלוסייה המקומית). באזור זה גם הופיעה התרבות החומרית החדשה ממוצא אגאי וקיפרי בשלהי המאה הי"ג ובעיקר במאות הי"ב-י"א. מקרה מבחן זה עשוי לשמש גם כמודל למחקר של מפגשים בין-תרבותיים לאורך ציר הזמן, וייבחנו בו ההבדלים בין מפגשים הנערכים בחסות אימפריאלית למפגשים הנערכים בתקופה הבת-אימפריאלית.

2. מבנה העבודה

הדיון בעבודה נפתח במבוא, שבמסגרתו אגדיר מהי אימפריה ומה היו התוצאות התרבותיות של מפגשים קולוניאליים, אציע מסגרת כרונולוגית ואבחן את הרקע ההיסטורי לתקופות הברונזה המאוחרת והברזל 1 בכנען. גוף העבודה נחלק לשישה פרקים. בחמשת הפרקים הראשונים אדון בנתונים הארכאולוגיים ובמשמעותם לשחזור היחסים בין תושבי כנען לבין הזרים שחדרו לשטחה. בפרק השישי אציג את הסיכום של המחקר.

הפרק הראשון ("דגם היישוב") מוקדש לדיון בתולדות היישוב באתרים השונים ובנתונים העולים מהסקרים הארכאולוגיים. המטרה העיקרית בפרק היא לבחון את הזיקה בין שינויים בדגם היישוב ובהיקף הפעילות האנושית לפעילות האימפריאלית במרחב ולמגע של האוכלוסייה המקומית עם השלטון האימפריאלי וקבוצות זרות אחרות. **הפרק השני** ("המערך הפוליטי") מוקדש לדיון בעדויות לקיומה של אליטה כנענית מקומית ולמקום מושבה, וכן באופי היחסים שקיימה עם האימפריה, כפי שהדבר משתקף במקורות המצריים. השאלה המרכזית בפרק זה היא, האם התמורה ביחסי המרכזים המקומיים עם האימפריה השפיעה על התשתית לקיומם? שאלת ההמשך היא, האם ניתוק פתאומי מהמסגרת האימפריאלית השפיע גם על אופיין של המסגרות המקומיות?

שלושת הפרקים הבאים מוקדשים לדיון במפגשים בין האוכלוסייה המקומית לקבוצות הזרות, ולהבדל בין המפגשים של האוכלוסייה המקומית עם התרבות המצרית בחסות האימפריאלית לבין מפגשה עם מהגרים אגאיים/קיפריים, אשר הופיעו במרחב במאות הי"ג-י"א לפנה"ס. **הפרק השלישי** (שינויים בהרגלי הצריכה) מוקדש לדיון בשינויים שחלו בתרבות החומרית המקומית. מטרת הדיון היא לעמוד על מידת החשיפה של האוכלוסייה המקומית לפעילות של האוכלוסייה המתיישבת וכיצד היא שינתה ממנהגיה בעקבות זאת. **הפרק הרביעי** ("פרשנות כנענית לאיקונוגרפיה מצרית") מוקדש לדיון באופן שבו האליטות המקומיות אימצו סמלים מצריים וכיצד הם שימשו אותן לאחר נסיגת האימפריה המצרית. השאלה בפרק זה היא, מהי מידת ההיכרות של האליטות המקומיות את הסמלים האלה והקשרם התרבותי המצרי, ובאיזה אופן שינו אותם כדי להתאימם לעולמן התרבותי. **הפרק החמישי** (שינויים בדת ובפולחן) מוקדש לדיון בהשפעת השלטון האימפריאלי והמפגשים בין התרבויות על התפתחות הדת המקומית. הנחת היסוד של הדיון היא שמגע בין דתות ושילובן של מסורות שמקורן בדתות שונות בתרבות המקומית הם מן הביטויים המוחשיים למפגשים מסוג זה.

המסקנות מחמשת הדיונים הללו משמשות ב**סיכום** לשחזור של היחסים בין האוכלוסייה הכנענית לאימפריה המצרית ולקבוצות שהיגרו אל הארץ במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס. בחינת המפגשים בין הקבוצות השונות כפי שהם משתקפים בממצא הארכאולוגי מאפשרת שחזור מהימן יותר של התהליכים שחלו בדרום-מערב כנען בתקופה זו. אין מדובר רק בשינויים פוליטיים או דמוגרפיים, אלא גם בתמורות מהותיות שחלו בעולמם התרבותי של תושבי-הארץ ובאופן שבו הם שילבו את עצמם במערכת בין-אזורית נרחבת.

3. אימפריות, קולוניאליזם ותוצאותיהם של מפגשים בין-תרבותיים

אימפריה

האימפריה המצרית היא חלק מתופעה אוניברסלית של מסגרות פוליטיות רחבות היקף, מיליטריסטיות, מבוזרות ורב תרבויות, אשר שלטו על שטחים נרחבים והגבילו את הזכויות הריבוניות של הקבוצות המקומיות הכפופות להן (ארשיאן 2013א': 10; סטיינמץ 2014: 79). המונח "אימפריום" (Imperium) תיאר במקורו את כוחו של שליט באימפריה הרומית לשלוט על תושביו של אזור מוגדר (ולמעשה אותם במקרה הצורך) ולפיכך גם את כוחה של רומא לשלוט על השטחים הכפופים לה. המונח שימש לאחר נפילת האימפריה הרומית לתיאור ממלכתו של קרל הגדול, ומשם לתיאור הרייך הגרמני (האימפריה הרומית הקדושה), והוא שימש את המעצמות האירופאיות לתיאור נכסיהם שמעבר-לים, כמו, למשל, האימפריה ההודית של הכתר הבריטי (סטיינמץ 2014: 78). המונח 'אימפריה' משמש במחקר לתיאור מסגרות פוליטיות רבות בכל רחבי העולם (באסיה, באפריקה ובאמריקה), וביניהן גם כאלה שלא היו קשורות למסורת האימפריאלית האירופאית (סינופולי 1994: 159-161; ארשיאן 2013א': 6; סטיינמץ 2014: 78).⁵

אימפריות התפשטו בכוח, שילבו ישויות קטנות יותר והכפיפו אותן למערכת פוליטית הגמונית אחת (סינופולי 1994: 162). הן הוקמו, לרוב, בידי מנהיג בולט, ורק חלק מהן שרדו יותר מדור לאחר מותו (שם: 164-163). כדי לייצב את שלטונן היה עליהן לבסס את שליטתן בשטחים שנכבשו באמצעות סיפוחם וכינון מערך מנהלי יציב בתחומם, וכן באמצעות שילובן של האליטות המקומיות במסגרת האימפריאלית (כינון של ממלכות חסות בדרגות שונות של אוטונומיה). בנוסף, היה עליהן לבסס את קיומם של אזורים ניטרליים (ממלכות חיץ; buffer kingdoms) בין לבין כוחות המאיימים על שלטונן, בהתאם לשיקולים צבאיים, כלכליים ותרבותיים (פרקר 2013: 136-137). לפיכך, האימפריה מורכבת, בדרך כלל, מליבה רציפה ומפרובינציות הצמודות לה, עם מרחב שבו איים של שלטון אימפריאלי ישיר, המוקפים באזורים שבהם שלטון הגמוני, ולו השפעה בהיקף משתנה (שם: 138-139; סינופולי 1994: 169-170).

אימפריות הוקמו, אפוא, בכוח הזרוע ובמקרים רבים החריבו מסגרות פוליטיות וחברתיות קיימות. עם זאת, הן הסתמכו תמיד גם על שיתוף פעולה של אליטות מקומיות, אשר היו אוטונומיות במידה זו או אחרת, בהתאם

---

⁵ יש להדגיש, עם זאת, שכל מסגרת פוליטית התפתחה כתוצאה של קיום בתנאים סביבתיים, תרבותיים ופוליטיים ייחודיים, ועל-כן יש להימנע משחזורים אחידים וחד-גוניים של התפתחות אימפריות ושל קיומן (סינופולי 1994: 162, 163; ארשיאן 2013א': 10-11).

לנסיבות הפוליטיות והתרבותיות בכל מקום ומקום (סינופולי 2001 : 454-455, 456-457). בנייתה של אימפריה הובילה להתיישבותם של נציגי השלטון האימפריאלי (מושל, פקידים, יחידות צבא, סוחרים ועוד) ב"כיסים" של שלטון ישיר, בישובים המכונים לא-אחת בשם "מושבות" (גולדסטון והאלדון 2009 : 8-9 ; סטיינמץ 2014 : 79). כפועל יוצא מכך, המגע בין נציגי האימפריה לבין האוכלוסייה המקומית היה קבוע וממושך. תחומי הפעילות האימפריאלית (ישובים, שטחים חקלאיים ומשאבי-טבע)⁶ לעומת תחומיהן של האליטות המקומיות היו דינמיים. הם התגבשו והשתנו ככל שהיחסים בין האימפריה לאוכלוסייה המקומית נמשכו, הואצו או דעכו (סינופולי 1994 : 163-164 ; גרינג ואחרים 2011).

אימפריות רבות פיתחו אידיאולוגיות שהצדיקו את שלטונן הרחב, את תפקידו של המלך כמביא סדר ליקום כאוטי, ואת עליונותה התרבותית של האימפריה על-פני התרבויות השכנות. השוליים של האימפריה נתפסו על-כן כאזורי-ספר המבדילים בין התרבות לכאוס (סינופולי 1994 : 167-168, 170 ; ארשיאן 2013א' : 7-10). במסגרת אידאולוגית זו פעלה גם הדת האימפריאלית, אשר שמה דגש על פולחן המלך כנציג האלים. שליטי האימפריה העצימו לעתים ישויות אימפריאליות ייחודיות, כמו האלהת השליט או השגבת האימפריה (פרקר 2011 ; ארשיאן 2013א' : 9). אך לא משתמע מכך שהאימפריות היו בהכרח מסגרות שהפלו את הקבוצות עליהן שלטו. אדרבא, אימפריות רבות עודדו את המגוון התרבותי בקרבן והתגאו בו (סינופולי 1994 : 170), ופעלו כדי לשלב את האליטות המקומיות במערכת האימפריאלית הרחבה (ארשיאן 2013א' : 3 ; סטיינמץ 2014 : 82).

נפילת אימפריות היא מוטיב השזור בתרבות האירופאית מאז נפילת האימפריה הרומית המערבית (באוורסוק 1996), ולאור מגוון הגורמים האפשריים לקריסתן של מסגרות פוליטיות רחבות מעין אלה זוהי אחת השאלות הסתומות ביותר במחקר (ארשיאן 2013א' : 10-11 ; סטיינמץ 2014 : 85-86). אחד היסודות המשותפים לאימפריות רבות שנפלו במשך השנים הוא מורשתן התרבותיות. מורשת תרבותית זו היא הליבה של האימפריה, אך גם המורשת שהאימפריה הותירה במושבות המשוחררות, אלה שהפכו במרוצת הזמן למדינות עצמאיות. מחקר המורשת האימפריאלית הוא חלק מגישה רחבה יותר השכיחה כיום במחקר האנתרופולוגי והארכאולוגי ואשר מכונה "פוסט-קולוניאליזם", היינו - בחינה של האופן שבו הקולוניאליזם האירופאי עודנו משפיע על הזהות והתרבות של המושבות המשוחררות (סטיינמץ 2014 : 81). שקיעים אימפריאליים בתרבותה של

---

⁶ לדיון אודות ישויות פוליטיות ותיחומן הטריטוריאלי הגמיש ראו ונוולקנבורג ואוסבורן 2013 : 1-10 עם ספרות קודמת ; יופה 2013 ; קסנה 2013 : 115-117 עם ספרות קודמת. לדיון בקשיים בשחזוריים מודרניים של תפיסת המרחב בעת העתיקה ראו מרן 2011 : 284-283 עם ספרות קודמת. ראו גם יופה 2011 : 305.

האוכלוסייה המקומית לאחר נסיגת האימפריה (או נפילתה) כוללים שפה, מוסדות ציבוריים, מערכת חוקים, דת, מסגרות חברתיות וכלכליות, ואפילו זיכרונות פוסט-טראומטיים (סינופולי 1994 : 168-169 ; סטיינמץ 2014 : 86).

מפגשים בין תרבותיים

מערכת היחסים שנרקמת בין המסגרת האימפריאלית לאליטות המקומיות היא דוגמא למפגש אי-שוויוני בין שתי תרבויות, זאת משום ההגמוניה הפוליטית של האימפריה. דוגמא קיצונית למערכת יחסים שכזו היא הקולוניאליזם האירופאי בגרסתו המאוחרת (מהמאות הי"ח-כ'), אשר שאב את כוחו מהבנייה מלאכותית של מורשת התפשטות וכיבוש, שמקורה, כביכול, עוד ביוון וברומא, ומהתפיסה בדבר העליונות התרבותית והמוסרית של המתישבים האירופאים לעומת נחיתותה של התרבות הנכבשת, אשר הוגדרה במאפיינים סטריאוטיפיים (דיטלר 2005 : 33-51 ; סטיינמץ 2014 : 88 עם ספרות קודמת).

אלא שהקולוניאליזם האירופאי הוא רק דוגמא אחת, ולא בהכרח מייצגת, למגוון האפשרויות הקיימות במפגשים בין-תרבותיים, המכונים "מפגשים קולוניאליים". אופיים של מפגשים כאלה התעצב בהתאם לשיקולים פוליטיים, מטרות כלכליות, והמטען התרבותי של האוכלוסייה המקומית ושל המערכת האימפריאלית (סטיין 2005א' : 17, 26-27). אימפריות ביססו את שלטונן וקשרו עצמן לאוכלוסייה המקומית באמצעים שונים, ובכלל זה באמצעות הקמת מרכזי-שלטון שנועדו לבסס את שלטונן, לנצל את היתרונות הכלכליים המקומיים ולהפיץ את האידאולוגיה האימפריאלית באמצעות מערכות יחסים מורכבות עם האוכלוסייה המקומית. מערכות יחסים אלה התפתחו באופן מתמיד, בהתאם לנסיבות ששררו בכל מקום, והוכתבו הן על ידי דרישות השלטון המרכזי הן כתוצאה מפעילותן של האליטות המקומיות (סטיין 2005א' : 14, 19).

בשל השפעתם של מפגשים בין-תרבותיים על עיצובה של הזהות העצמית ניתן להבין את תשומת-הלב שהופנתה בעשורים האחרונים למפגשים קולוניאליים (סטיין 2005א' : 7, 16-17). אחד הגורמים המרכזיים בעיצובה של כל תרבות הוא הקשר עם תרבויות אחרות והיחס אל נציגיהן (והסטראוטיפים הנלווים לו). המגעים הבין-תרבותיים מתבטאים, בין השאר, בביותם של מאפיינים תרבותיים זרים (כמו היצגים חזותיים, בגדים או מנהגי-תזונה) ובדחייתם של מאפיינים אחרים, שאינם מתאימים למסגרות החברתיות הקיימות (דיטלר 2007 :

224-225 ; מרן ושטוקהאמר 2012א' ; ון דומלן 2012 : 400-404 ; ון דומלן ורוולנדס (2012). ניתן אפוא לדון במכנה המשותף של מפגשים קולוניאליים בחסות המסגרות האימפריאליות (דיטלר 2005 : 54 ; סטיין 2005א' : 16 ; סטיינמץ 2014 : 89-90), אך גם בקווי הדמיון למפגשים בין תרבותיים אחרים, הנבדלים בנסיבות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות שהביאו להיווצרותם, וכן בזהותן של הקבוצות השונות המעורבות במגעים ובהשתקפותן בתרבות החומרית (דיטלר 2005 : 61-67 ; סטיין 2005א' : 17-31). מנעד המגעים בין התרבויות יכול ללוש צורות שונות - מגע בין שתי קבוצות מבודדות, התיישבות מצומצמת בארץ מאוכלסת בצפיפות ואף שלטון אימפריאלי כוחני המגלה קבוצות אוכלוסייה ומושיב אחרות בהתאם לצרכיו שלו. המפגשים היו לעתים קצרים ומקוטעים ולעתים היו ממושכים ומורכבים, אבל המשותף לכולם הוא ההשפעה המעצבת שלהם על התרבות של כל אחד מהצדדים (סטיין 2005א' : 7-13 ; ון דומלן 2012 : 404).

המפגש האימפריאלי הביא במקרים רבים ליצירת תרבות "חדשה", הכוללת שילוב של רכיבים זרים ומקומיים, שנכרכו יחדיו לתשלובת מקורית, המשקפת את המסגרת החברתית החדשה שצמחה. מונחים כמו הלניזציה או רומניזציה נזנחו במרוצת השנים, משום שהם מתארים את התהליך הזה באופן חד-צדדי, תוך התעלמות מהייחודיות של כל מוטיב תרבותי חדש שנוצר ומהגורמים הרבים שעשויים היו להשפיע על יצירתו (אלקוק 2005 : 323-327 ; דיטלר 2005 : 55-61). מודלים שונים הוצעו במחקר בניסיון להלום את אופיו המורכב של התהליך התרבותי, כשהמשותף להם הוא החיפוש אחר הדיאלוג שהתקיים בין הקבוצות השונות, בעיקר באמצעות "מתווכים" בודדים שקישרו ביניהן, ואחר ביטוייו של דיאלוג זה בתרבות החומרית (ון דומלן 2005 ; ווסקוס ונאפ 2008 ; נאפ 2008 ; 2012 ; היצ'קוק 2011 ; היצ'קוק ומאיר 2013 ; שטוקהאמר 2013 ; סילימן 2015).

4. מסגרת כרונולוגית

עבודה זו בוחנת את הנתונים הארכאולוגיים מדרום-מערב כנען מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 1, והדיון בהם מחייב להציג תחילה את מערכת התאריכים שתשמש לשם הגדרת כרונולוגית מדויקת של כל אחת מתקופות אלה. הכרונולוגיה של שכבות היישוב בכנען ובשכנותיה ושל מלכי מצרים בתקופת הממלכה החדשה ובראשית תקופת הביניים השלישית שנויה במחלוקת בין חוקרים, ולא כאן המקום לדון בהם. להלן אציג טבלה מסכמת של התאריכים שאני מצדד בהם ואשר משלבת קריאות פחמן 14 משכבות-ישוב בכנען (לי, ברונק רמזי ומזר 2013; טופולו ואחרים 2014), כרונולוגיה של מלכי מצרים (שניידר 2010),⁷ ותיארוך של התקופות הארכאולוגיות המקבילות בקפריסין וביוון (מנינג ואחרים 2001; מנינג 2006-2007; מנינג ואחרים 2014; טופולו ואחרים 2013; פאנטאלקין, פינקלשטיין ופיאסצקי 2015).

טבלה 1: מסגרת כרונולוגית				
יוון והמרחב האגאי	קפריסין	מצרים	תקופת בכנען	
הלדית מאוחרת 2א'	קיפרית תיכונה 3 – קיפרית מאוחרת 1	חיקסוס	ברונזה תיכונה 2	1550
		יעח'מס (1515-1548)	ברונזה מאוחרת 1 (א')	1525
הלדית מאוחרת 2ב'	קיפרית מאוחרת 2א'			1500
		תחותמס ג' (וחתשפסות) (1422-1476)	ברונזה מאוחרת 1 (ב')	1475
				1450
			תקופת מעבר ⁸	1425
הלדית מאוחרת 3א'	קיפרית מאוחרת 2ב'	אמנחותפ ג' (1348-1386)		1400
				1375
הלדית מאוחרת 3ב'		אחנאתן (1331-1348)	ברונזה מאוחרת 2א'	1350

⁷ שניידר (2010) עדכן את המסגרת הכרונולוגית שהוצעה בספרם של הורנונג, קראוס ו-וורברטון (2006), בספרם של ברוקמן, דמרה וקפר (2009), ובמאמר של קיצין (2006). זאת, בעיקר לאור פרסום עדויות חדשות למשך מלכותם של מלכים אחדים (כמו 14/15 שנות השלטון של חורמחב במקום 28 השנים שיוחסו לו עד-כה; שניידר 2010: 393-394 עם ספרות קודמת), וקריאות פחמן 14 שפורסמו אצל ברונק-רמזי ואחרים 2010.

⁸ לתארוך המעבר בין התקופות הארכאולוגיות (ולא התקופות עצמן) ראו לי, ברונק רמזי ומזר 2013: 732.

טבלה 1: מסגרת כרונולוגית				
יוון והמרחב האגאי	קפריסין	מצרים	תקופת בכנען	
	קיפרית מאוחרת ג'2 (שלב מוקדם)			1325
				1300
	קיפרית מאוחרת ג'2 (שלב מאוחר)	רעמסס ב' (1224-1290)	תקופת מעבר	1275
		מרנפתח (1214-1224)		1250
				1225
תקופת מעבר	תקופת מעבר	רעמסס ג' (1164-1195)	ברונזה מאוחרת ב'2	1200
הלדית מאוחרת ג'3 (שלב מוקדם ותיכון 1)	קיפרית מאוחרת ג'2 (שלב מאוחר) – א'3	רעמסס ד' (1156-1164)	תקופת מעבר	1175
תקופת מעבר	תקופת מעבר			1150
			ברונזה/ברזל (ברונזה מאוחרת 3/ברזל א'1) ⁹	1125
הלדית מאוחרת ג'3 (שלב תיכון 2 ומאוחר)	קיפרית מאוחרת א'3 (שלב מאוחר)	רעמסס י"א (1086-1115)	תקופת מעבר	1100
Sub-Mycenaean	קיפרית מאוחרת ב'3			1075
תקופת מעבר	תקופת מעבר			1050
פרוטו-גיאוטרית (שלב מוקדם)	קיפרו-גיאוטרית א'1-ב'1		ברזל 1	1025
פרוטו-גיאוטרית אָבּוּיִית (שלב תיכון/מאוחר)		סיאמון (976-995)		1000
תקופת מעבר				975
	תקופת מעבר	שושנק א' (941-962)	תקופת מעבר	950
פרוטו-גיאוטרית אָבּוּיִית מאוחרת	קיפרו-גיאוטרית 2		ברזל א'2 מוקדמת	925

⁹ לרוב, תקופה זו מכונה "תקופת הברזל א'1" (לי, ברונק רמזי ומזר 2013 : טבלה 1), וזאת עקב שינויים בתרבות החומרית המסורתית של תקופת הברונזה המאוחרת (הפסקת הייבוא הקרמי, הופעתה התרבות האגאית/קיפרית לאורך החוף, ההתיישבות בחבל ההר, ועוד). לחלופין, תקופה זו מכונה "תקופת הברונזה המאוחרת 3" (טופולו ואחרים 2014) כביטוי להמשך השלטון המצרי בארץ עד למחצית השנייה של המאה הי"ב ולהמשכיות בקיומם של המרכזים העירוניים החשובים, כמו תל מגידו ותל לכיש. מרטינ (2011 : 20) הציע שתקופה זו מאופיינת אמנם בחידושים תרבותיים אך גם בהמשכיות בתרבות המקומית ובמסגרת הפוליטית, ולפיכך הוא כינה אותה "תקופת המעבר ברונזה/ברזל".

5. סקירה היסטורית: יחסי מצרים וכנען במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס

היחסים בין מצרים לדרום הלבנט ידעו עליות ומורדות במשך אלפי שנים, למן התקופה הקדם-שושלתית ותקופת הממלכה המצרית הקדומה (ון דן ברינק ולוי 2002) ועד ימי הממלכה התיכונה ותקופת החיקסוס במצרים (ד' בן-תור 2003; 2004; 2007; 2011; מרקוס 2007; פלמיני 2010; 2011). מערכת יחסים זו הגיעה לשיאה בתקופת הברונזה המאוחרת, כאשר במהלך המאות הטי"ז-ט"ו הכפיפו המצרים למרותם את רוב הלבנט והקימו אימפריה ששרדה עד למחצית הראשונה של המאה הי"ב לפנה"ס.

ראשיתה של האימפריה המצרית בכנען היא במסעותיו של יע'חמס, שליט מצרים העליונה, אשר השתלט על ממלכת החיקסוס באזור הדלתא, ואף היכה את בעלי-בריתם הכנעניים בשרוחן (הופמאייר 2004: 122 ושם ספרות נוספת). אין ברשומות המצריות כל מידע אודות כנען גופא בימיו ובימי שלטונם של המלכים הבאים (אמנחותפ א', תחותמס א', תחותמס ב' וחתשפסות) (מוריס 2005: 27-34).¹⁰ השינוי המשמעותי ביחסי מצרים והלבנט ארע בימי תחותמס ג', אשר התמודד עם הרחבת השפעתה של מיתני בלבנט. תחותמס ג' יצא בראש צבאו אל כנען, עלה על מגידו וניצח בקרבתה ברית של מלכי כנען והכניע את הממלכות הכנעניות ששכנו דרומה לקדש. בעקבות ניצחונו הוא הכפיף את הארץ למרות המצרית והקים מרכזי-שלטון אימפריאליים בעזה וביפו (רדפורד 2003; מוריס 2005: 115-126).

שלטונה של מצרים בלבנט התבסס עוד בימי תחותמס ג', אך יורשיו, אמנחותפ ב' ותחותמס ד', הוסיפו לצאת במסעות מלחמה אל סוריה, עד להפסקתם בימי אמנחותפ ג' (מוריס 2005: 126-136; קאהן 2011א'), בעת שנכרתה ברית, שנחתמה בנישואין בין שני בתי המלוכה של מצרים ומיתני. שלהי ימי מלכותו של אמנחותפ ג' מתועדים היטב בכתובות המלכותיות הרבות ובארכיון שנחשף באלעמרנה, עם מאות המכתבים שנשלחו מחצר המלוכה המצרית ואליה מחצרות המלוכה הגדולות במזרח הקדום (כמו מיתני, בבל וחותי) כמו גם מהישובים שהיו כפופים לה בכנען (נאמן 1975; 1979א'; 2000; מורן 1992; גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004). היציבות במרחב הופרה בימי אמנחותפ ד' (אחנאתן), כאשר חתי הביסה את מיתני, בעלת בריתה של מצרים, השתלטה על

---

¹⁰ חמשת המלכים הראשונים מהשושלת הי"ח פעלו להרחבת השפעתם בחוף הלבנוני ובסוריה, לחידוש הפעילות הכלכלית בסיני ובלוב, ובעיקר להתפשטות המצרית אל תוך נוביה (רדפורד 1992: 149, 151-156; הופמאייר 2004: 123, 127-128 ושם ספרות נוספת; מוריס 2005: 68-77).

נחלותיה בסוריה, ונאבקה באופן ישיר במצרים עצמה (ברייס 2005 : 154-220 ; מוריס 2005 : 236-276 ושם ספרות נוספת ; סתוי 2011 : 332-334).

אחרון מלכי השושלת הייח, חורמחב, מינה ליורש את אחד ממפקדי הצבא, פרעמסס (רעמסס א'), אשר מלך פחות משנתיים, ואותו ירש בנו, סתי א', שהחל בשרשרת של פעולות, שנועדו לבסס מחדש את שלטונה של מצרים בלבנט. מסעו הצבאי הראשון של סתי א' נועד לחזק את שלטונו בכנען גופא, בה ניצלו גורמים מקומיים וקבוצות נוודים את ההידרדרות בכוחה של מצרים ופגעו בנקודות השליטה המרכזיות שלה - עזה ובית שאן (רדפורד 1992 : 181-180 ; מוריס 2005 : 344-353 ; רייני ונוטלי 2006 : 91-96 ; נאמן 2011 א' : 46 עם ספרות קודמת). רק לאחר ביסוס השלטון בכנען יצא סתי א' ללבנון ולסוריה, שם התמודד עם האיום החתי (ברייס 2005 : 227-230 ; מוריס 2005 : 354-359). בתחילת שלטונו המשיך רעמסס ב', בנו ויורשו של סתי א', את מדיניות אביו בסוריה וערך מספר מסעות מלחמה לכנען כדי להדוף את ההשפעה החתית. למרות תעמולה אינטנסיבית המתארת את ניצחונותיו, נראה שרעמסס ב' הפסיד במערכה נגד החתים בקרב קדש, ונאלץ לכרות עמם הסכם שלום שהחזיק מעמד עד נפילת חתי (ברייס 2005 : 233-241 ; מוריס 2005 : 360-366, 372-376 ושם ספרות נרחבת). רעמסס ב' נאלץ גם לצאת למספר מסעות-מלחמה בכנען עצמה, בעיקר אל החוף הלבנוני ונגד קבוצות נוודים במיקום לא-ידוע, אולי בעקבות ירידה במעמדה של מצרים.¹¹ בנו של רעמסס ב', מרנפתח, ידוע במלחמותיו בלובים ובבני בריתם כמו השרדג, ובדיכוי מרידות בכנען ובנוביה. לדיון זה חשובה הכתובת המלכותית הנושאת שיר-ניצחון

---

¹¹ למסע צבאי אפשרי נגד עכו ראו ווינסטין 1980 : 45. מטרתו של מסע אחר היתה העיר אפק, אשר זוהתה עם אפק שלמקורות הירקון (קיצין 1964 : 60-61 ; מוריס 2005 : 371-372), אלא שהיא מופיעה לצד ישוב בשם krmyn, שלדעת הלק (1962 : 220) מופיע במקום אחר כ-qrmn אותו הוא זיהה ב-el-Qalamun שמדרום לטריפולי, ועל כן אפשר שאפק שכנה קרבת מקום, אולי באפקה המודרנית (ראו אחיטוב 1984 : 62). קיצין (1964) ייחס לרעמסס ב' מסעות צבאיים גם לעבר הירדן : האחד למואב (שם : 53-55 ; 1992 ; 2007), בהתבסס על הטופונים Tbinw שפורש כדיבון ; ואולם, קיצין עצמו (1992 : 28) היה מודע לריק הישובי בחבל ארץ זה במהלך תקופת הברונזה המאוחרת (וראו פינקלשטיין וליפשיץ 2011 : 140-141). המסע האחר יועד, לכאורה, להילחם בשבטי השאסו של שעיר (Sa-i-r), שקיצין (1964 : 66-67 ; ראו גם מוריס 2005 : 367-368, הערה 92) מיקם באדום ואף טען שבעקבות ניצחון זה הוקם מבצר מצרי בתחומיה. ואולם, הקישור שעיר-אדום הנו משני למונח המקורי שתיאר אזורים מיוערים, לעתים בהר יהודה (א"ע 288 : 26 ; יהושע ט"ו 10), לעתים בהר אפרים (שופטים ג' 26) ולרוב בהר הנגב (ראו לדוגמה בראשית י"ד 6) (ברטלט 1969). לאור זאת, ולצד העובדה שאין עדויות ארכיאולוגיות לנוכחות מצרית בעבר-הירדן הדרומי, נראה שיש לזהות את שעיר עם הר-הנגב, צפון סיני, או אפילו אזור במצרים גופא (שם : 4-7 ; אחיטוב 1984 : 169 ושם ספרות נוספת).

החוגג את הצלחותיו בשנת מלכותו החמישית, בה נזכרות שלוש ערים כנעניות – אשקלון, גזר וינועם – וקבוצה שבטית אחת – ישראל.¹² אף כי בעבר פרצו מרידות ברחבי כנען נגד השלטון המצרי, זהו התייעוד הראשון של מרד שהתחולל בדרום-מערב כנען, ואולי הוא מלמד על החלשות זמנית של האחיזה המצרית בארץ. שלטונם של המלכים האחרונים מהשושלת הייט היה רווי בבעיות פנימיות, אך נראה שאחיזת האימפריה המצרית בכנען נותרה יציבה (גילמור וקיצין 2012 : 12-16 ; קאהן 2012 : 263-266).

סתנחת, מייסד השושלת הכ', מלך שלוש או ארבע שנים, ואחריו עלה רעמסס ג', אשר חידש את כוחה הצבאי של מצרים וביסס את שלטונה בדרום הלבנט (ווינסטין 1981 : 23 : קאהן 2012 : 267-268 עם ספרות קודמת). חשיבות רבה ניתנה במחקר לכתובות המנציחות את מלחמותיו של רעמסס ג' באויבי מצרים (הלובים, הנובים ו"גויי-הים") וההשפעה שהייתה להן על יציבות האימפריה המצרית בכנען. נראה שמצרים שמרה על היקף פעילותה בכנען גם בימי בנו-יורשו, רעמסס ד'. עדויות מעטות מצביעות על פעילות אימפריאלית בהיקף לא-ידוע גם בימי רעמסס ו' (ווינסטין 1981 : 23 ; פינקלשטיין 2007 : 517-518).¹³

מצרים נסוגה מכנען במחצית השנייה של המאה הי"ב ובכך בא הקץ על האימפריה, ששלטה בכנען משך מאות שנים. כנען או יישוביה לא נזכרים במקורות הכתובים מימי השושלת הכ' המאוחרים או מימי השושלת הכ"א,¹⁴ ואילו הפריטים המצריים הבודדים שנמצאו בכנען מעידים כי עד לימי סיאמון התקיימו קשרים מצומצמים בהיקפם בין שני האזורים (מונגר 2003 ; 2005 ; בן דור-אבין 2011א'). בימי שושנק א' שבה מצרים לפעול בכנען ובסביבתה, כפי שמעידות הכתובות המלכותיות המנציחות את "כיבושיו" במרכז הארץ ובדרומה (נאמן תשנ"ח ; פאנטאלקין ופינקלשטיין 2006 : 19-21 ; בן דור-אבין 2011ב').

---

¹² ראו דיון וספרות קודמת אצל מוריס 2005 : 376-382 ; נאמן 2011א' : 47 ; קאהן 2012 : 258-263.

¹³ לחרפושויות מימי רעמסס ד' ראו ברנדל 2004א'. בסיס פסל מארד שנמצא בתל מגידו נושא את שמו של רעמסס ו' (לאוד 1948 : 138-135) אך ראו את דעתו של ווינסטין (1992 : 147), לפיה (בסיס-)הפסל יכול היה להגיע במועד מאוחר יותר. חרפושויות עם שמו של רעמסס ה' נמצאה בתמנע וחרפושויות עם שמו רעמסס ו' נמצאו בסרביט אלחדם ובדיר אלבלח (ווינסטין 1981 : 23 עם ספרות קודמת).

¹⁴ הסיפור על מסע וונאמון לגבל (המזכיר את דור) והאונומסטיקון של אמנמופ (המזכיר את עזה, אשדוד ואשקלון) תוארכו לשלהי ימי השושלת הכ"א או ימי השושלת הכ"ב (הלק 1986 : 1216 ; זאס 2002 ; שיפר 2005 : 315-319 ; א' גרוסמן 2007).

פרק א': דגם היישוב

הפרק הראשון מוקדש לדיון בדגם היישוב. המטרה העיקרית בפרק היא לבחון את הזיקה בין שינויים בדגם היישוב ובהיקף הפעילות האנושית לשלטון אימפריאלי. שחזור דגם היישוב והפעילות האנושית באזור נתון מבוסס על ממצא הסקרים הארכאולוגיים ומיפוי האתרים בכל תקופה, והשוואה בין תקופות שונות באותו האזור ובינו לאזורים אחרים.

זה כמה עשורים שהמחקר הארכאולוגי דן בדגמי ישוב ובתהליכים יישוביים בדרום-מערב הארץ. דגן (תשנ"ב א'; תשס"א; 2011; 2014) דן בתולדות הישוב בשפלה מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה העות'מנית. הוא הצביע על הופעתם של אתרים רבים בתקופת הברונזה התיכונה 2, בעיקר במערב השפלה ובזיקה לישובים הרבים ששכנו במישור-החוף, על מקבצי האתרים הסובבים את המרכזים האזוריים (כמו תל לכיש ותל בית-שמש) בתקופת הברונזה המאוחרת, על דעיכה במספר האתרים בתקופת הברזל 1 בעקבות חורבן המרכזים המקומיים, ועל הפריחה היישובית בתקופת הברזל 2. שביט (תשנ"ג א'; 2000) עסק בתולדות הישוב בעמק איילון בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל. מסקנותיו היו שהישוב שגשג בתקופת הברונזה התיכונה, דעך בתקופת הברונזה המאוחרת, נותר בהיקף דומה בתקופת הברזל 1 והגיע לשיאו בתקופת הברזל 2. עופר (תשנ"ג) דן בתולדות הישוב בהר יהודה, מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה העות'מנית. הוא הצביע על תנודות בהיקף הפעילות האנושית, עם פרקי-זמן בהם היא הגיעה לשיא – בתקופת הברונזה הקדומה 1, בתקופת הברונזה הקדומה 3, בתקופת הברונזה התיכונה, בתקופת הברזל ובתקופה הביזנטית – וביניהם פרקי-זמן ממושכים בהם מספר אתרי-הסקר ירד באופן חד. פינקלשטיין (1996א') דן בתולדות הישוב במרחב הכולל את השפלה ומישור-החוף מדרום לירקון בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1. מסקנותיו היו שהישוב שגשג בתקופת הברונזה המאוחרת, בעיקר באזור השפלה, שמספר הישובים בתקופת הברזל 1 היה מצומצם ממספרם בתקופת הברונזה המאוחרת אך היקפם היה גדול יותר (ועל כן גודל האוכלוסייה נותר דומה), ושהירידה במספר האתרים ניכרת בעיקר בדיונות שמדרום ליפו ובשפלה, ובאופן מינימאלי בעמק איילון וסביבתו.

העניין הרב שמגלה המחקר הארכאולוגי באזור השפלה בשני עשורים האחרונים, ופרסומם המלא של הנתונים מהחפירות ומהסקרים הארכאולוגיים השונים, ובעיקר מפות-סקר המכסות שטח נרחב מדרום-מערב הארץ, מחייב דיון מחודש בתולדות דגם הישוב במרחב כולו. זה גם המקום למספר הערות מתודולוגיות:

(1) הדיון כולל את המרחב שבין אגן הירקון בצפון לאגן הבשור בדרום. הירקון הוא הנחל היחיד במרחב הזורם בכל ימות השנה ולפיכך הוא מהווה גבול טבעי בין חלקיו של מישור-החוף אך גם עורק חיים של הישובים הסמוכים לשתי גדותיו (גדות 2003 : 30-31). אגן הבשור היה ברוב התקופות תחומה הדרומי של הארץ

הנושבת בכנען ונחל הבשור נתפס כגבולה של הארץ, גם אם שכנו ישובים מעבר לגדתו השמאלית (נאמן 1979ב'). ניתן אפוא לדון בתולדות המרחב לפי חלוקה לשלושה אזורים: אגן הירקון בצפון, אגן הבשור בדרום והתחום שביניהם הכולל את מישור-חוף פלשת והשפלה.

(2) הנתונים שפורסמו בדו"חות חפירה מספקים את המידע השלם ביותר אודות תולדות הישוב באתרים השונים; המידע על אתרים שפורסמו באופן מקדים בלבד, או אתרים שנחפרו בהיקף מצומצם, הוא חלקי ומקוטע, וקשה ללמוד ממנו על רצף הישוב באתר והכרונולוגיה המדויקת של שלביו השונים.

(3) ישנו הבדל מהותי בין אזורים שנסקרו באופן אינטנסיבי ("מפות הסקר") לאזורים אחרים בהם נערכו סקרים ממוקדים באתרים בודדים, וניתן לראות זאת בריכוז האתרים באזור אחד לעומת מיעוטם מעבר לקו הדמיוני המפריד בין מפה אחת לשכנתה. הבדלים ניכרים גם במפות הסקר עצמן, ונובעים לרוב משום שיטות המחקר השונות, האינטנסיביות של המחקר, הידע המוקדם של הסוקרים, אופן איסוף הנתונים ופיענוחם, והתחשבות בשיקולים סביבתיים המקשים על זיהוי השרידים הקדומים (קוולוסקי 2008: 249-257; שביט 2008: 136-138; דגן ושרון 2011; פאוסט וכץ 2012: 33-34 עם ספרות קודמת; שי ועוזיאל 2014: 173).

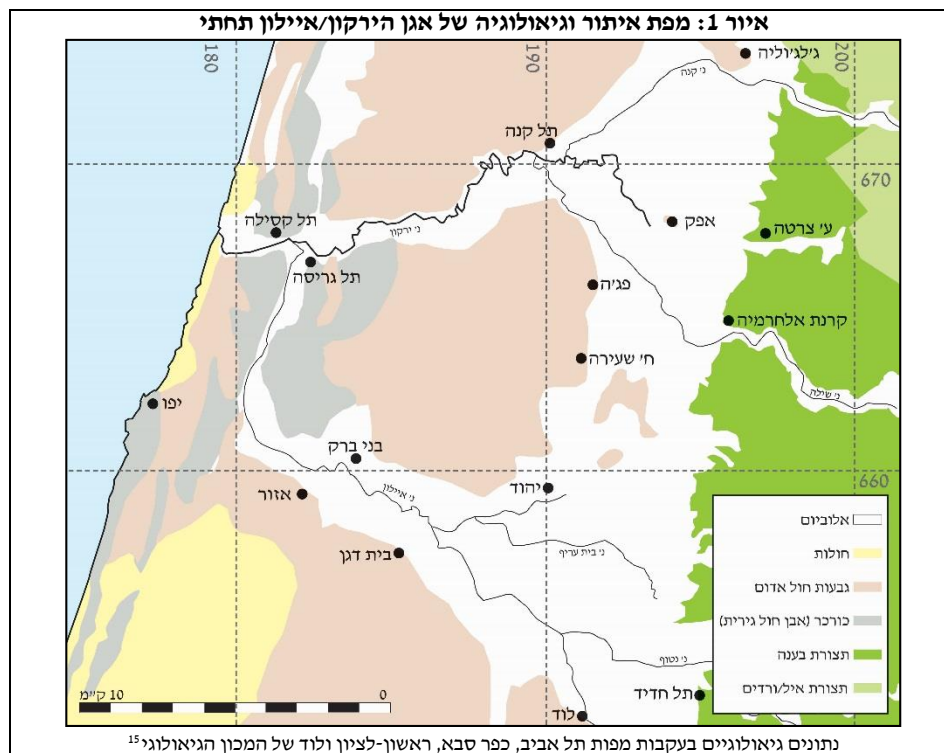
(4) הנתונים העולים מהסקרים הארכיאולוגיים הם חלקיים במהותם שהרי לא כל חרס זוכה ליחס שווה, וקרה לא-אחת שתקופות ישוב באתר מסוים נעדרות מתיעוד הסקר (לדוגמא גרפינקל וגנור 2010: 69-72). האופן השטחי בו נערך הסקר מקשה על זיהויים של ישובים של-ממש, שהרי נקודת ממצא יכולה להיות לא-יותר מכתם חרסים, המעיד לעתים על פעילות חקלאית, שמקורה לא-אחת בתקופות מאוחרות (כמו טיוב קרקע; דגן תשס"א: 77). יתרה מזו, מפות האתרים לתקופותיהם הנן מאסף מלאכותי וסטטי של אתרים שהתקיימו ב"תקופה ארכיאולוגית" – השלכה מודרנית של המחקר על העבר – ולא שיקוף מדויק של מציאות היסטורית כלשהי. אפשר שחלק מהאתרים נוסדו בתחילתה של אותה "תקופה" וניטשו כעבור זמן-קצר בעוד שאחרים נוסדו לקראת סופה ועיקר קיומם היה בתקופה הבאה (וראו פינקלשטיין 1996א': 227). לאור כל זאת, הדיון בפרק זה אינו מפרש את נתוני הסקר כמעידים על דגם הישוב (ולפיכך גם לא על היקף הישוב וגודל האוכלוסייה) אלא על תפוסת הפעילות האנושית בזיקה לישובים שזוהו בחפירה ארכאולוגית.

1. אגן הירקון/איילון תחתי

היחידה המכונה "אגן הירקון/איילון תחתי" (איור 1) כוללת את מישור-הסחף של נחל ירקון ויובליו הצפוניים (נחל קנה, נחל רבה ונחל שילה), את מישור-הסחף של נחל איילון התחתי, ואת הגבעות הסובבות את שניהם

מצפון, ממזרח ומדרום, בשטח כולל של כמאה קמ"ר. מישורי-הסחף של הנחלים מכוסים קרקעות קולוביאליות (במזרח), קרקעות אלוביאליות וקרקעות חומות אלוביאליות (בעיקר במזרח), המשמשות לגידולי שדה ומטעים (רביקוביץ תש"ל: 26, 27). הם נפגשים בשתי רצועות צרות – למרגלות הגבעות שממזרח ובאפיקו הנוטה צפונה של נחל איילון לקראת השפך לנחל ירקון. מישורי-הסחף גובלים במזרח במדרונות הרי יהודה (מדרום לנחל שילה) והשומרון (מצפון לנחל) - גבעות גיר נמוכות מתצורות בענה, אייל וורדים מכוסות בקרקעות טרה-רוסה וקרקעות רנדיזה הרריות, הטובות לחקלאות ובעיקר למטעים (שם: 16). חציו המערבי של המרחב מכוסה בחול אדום, רכסי-כורכר וחוליות לאורך-החוף, הנקטעים ברצועות צרות של הנחלים ירקון ואיילון וגדותיהם המתונות (גדות 2003: 30-34; איילון תשס"ט: 27-29 עם ספרות קודמת).

http://www.gsi.gov.il/_Uploads/ftp/GeologicalMap/BaseMapH.pdf ¹⁵

א אתרים חפורים

תל אפק

תל אפק¹⁶ שוכן על גבעה מבודדת בליבו של מישור-הסחף של נחל ירקון, בסמוך למקורותיו של הנחל; האתר כולל תל העליון ועיר התחתית ושטחו כמאה ועשרים דונם (כוכבי 2000 : 3). כוכבי ובק עמדו בראש משלחת חפירות (בשנים 1972-1985) שחשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה הערבית המוקדמת ומהתקופה העות'מנית; עיקר השרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2א' נחשפו בחלקו הצפוני-מערבי של האתר, בתחומי התל העליון (כוכבי תשמ"ט; כוכבי, בק וידין 2000; גדות וידין 2009).¹⁷

שרידיו של הישוב האחרון מתקופת הברונזה התיכונה 2 (שכבה X15) כוללים ארמון גדול ורצוע ('ארמון IV'), אשר חרב בשריפה עזה, אך רצפותיו נמצאו ריקות מכלי-חרס ועל-כן נראה שהוא ניטש קודם לחורבנו (גדות 2003 : 185; א' ידן 2009 : 39). הישוב חודש כעבור זמן-מה (שכבה X14), ושרידיו המעטים (גדות 2009 א': 42-46, 48) תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 1ב'-2א'. זאת, בהתבסס על ממצא כלי-חרס הכולל פך מצרי מימי השושלת הי"ח התיכונה וכלי-יבוא קיפריים (ממשפחת כלי-חרס בעלי בסיס-הטבעת 1) (גדות 2009ב': 583). שרידיו של שלב הישוב הבא (שכבה X13) כוללים שני מבנים גדולים (גדות 2009 א': 48-49, 52-53), שלאור ממצא כלי-חרס הדל הם תוארכו באופן נסיבתי לתקופת הברונזה המאוחרת 2א'.¹⁸ הישוב בשלב הבא (שכבה X12) כלל מבנה מרכזי חדש בעל תוכנית רבועה בסגנון כמו-מצרי (גדות 2009 א': 55, 59-66, 65) שסביבו רחבה

---

¹⁶ לזיהוי האתר, ששמו ראס אלעין, עם אפק הידועה ממקורות מצריים ומהמקרא ראו פרנקל וכוכבי 2000 : 12-14 עם ספרות קודמת.

¹⁷ בנוסף, אולברייט (1923) סקר את האתר ותיעד חרסים מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה ההלניסטית. חפירת הצלה בראשות עורי (בשנים 1935-1936) חשפה שרידיה של חומת העיר מתקופת הברונזה הקדומה 1 ומתקופת הברונזה התיכונה 2 כמו גם שרידיהם של מבנים מהתקופה הביזנטית (איתן 1993 : 62-63). איתן (שם : 63-64) ערך באתר חפירת הצלה, במהלכה נחשפו שרידים מאותן התקופות ומתקופת הברונזה המאוחרת, מתקופת הברזל, ומהתקופה ההלניסטית. כוכבי וגדות (2003) חפרו באתר בשנת 1999 במסגרת התוכנית לפיתוח הגן הלאומי וחשפו שרידים מהתקופה הרומית.

¹⁸ השרידים מאוחרים לשכבה X14 מתקופת הברונזה המאוחרת 1ב'-2א' וקודמים לשכבה X12, שתוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (גדות 2009ב' : 583).

מרוצפת (שייתכן ושימשה כבר בשכבה X13), מתקנים תעשייתיים, שקתות, ושתי גתות בנויות-אבן בשולי התל (שטח A; שם: 62-63; פרנקל, גדות ובקי 2009). הישוב חרב בשריפה עזה, אשר תוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, כלי-החרס בסגנון המצרי מימי השושלת היי"ט, וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחת הכלים המחופים לבן 2) והאגאיים (בסגנון התקופה ההלדית 3ב') (גדות 2009ב': 582-586 עם ספרות קודמת; מרטין 2011א': 183-187).

הישוב בתל אפק חודש (שכבה X11) כעבור פרק-זמן לא ידוע, ושרידיו כוללים מבני-מגורים שהוקמו מסביב לחורבות המבנה המרכזי (גדות 2009ג': 88, 91-93). הממצא משכבה זו אינו רב, וייתכן שהישוב ניטש (כוכבי 2009: 599) במהלך המאה הי"ב לפנה"ס (גדות 2009ב': 586-587).

הישוב חודש כעבור זמן-מה (שכבה X9-10)¹⁹, ושרידיו כוללים מבנה בודד, שלצדו שטחים פתוחים, בהם שישה בורות, ששימשו, ככל הנראה, בפעילות חקלאית (גדות 2009ג': 94, 96, 98-99; כסלו ומהלר-סלסקי 2009: 516-520), ואולי גם בחרושת מתכות (יהלום-מאק ושלו 2009: 441). הממצא מיישוב זה כולל כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני", וניתן אפוא לתארך את קיומו לשלהי המאה הי"ב ולמאה הי"א (גדות 2009ב': 587). שרידים של הישוב הבא (שכבות X6-8; A7), כוללים מספר מבנים ומתקנים חקלאיים (גדות 2009ג': 100, 103, 106-107; קליימן תשע"ד: 21). הישוב חרב בשריפה, אשר תוארכה לתקופת הברזל 2א' המאוחר, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, המחופים אדום וממורקים ביד (גדות 2009ב': 587-588; הרצוג וזינגר-אביץ 2011: 169; קליימן תשע"ד: 58), ולמחצית השניה של המאה הט' לפנה"ס בהתבסס על קריאות פחמן 14 (בוארטו, גלבוע ושרון 2009: 576).

עזבת צרטה

אתר קטן זה שוכן על גבעה הסמוכה לגדה השמאלית של נחל רבה. סקר שנערך במסגרת משלחת החפירה לתל אפק, הוביל לחפירה בראשות פינקלשטיין (בשנים 1976-1978), אשר חשפה שרידים שתוארכו לתקופת הברזל 1 (פינקלשטיין 1986; פינקלשטיין וכוכבי 1993). גדות (2003: 153-154, 172) חלק על המסקנות הסטרטיגרפיות

¹⁹ לדיון באיחוד שתי השכבות לשלבי-משנה של אותו הישוב ראו גדות 2009ג': 93-94; תשע"ב: 127.

והכרונולוגיות של פינקלשטיין, והציע שהישוב במקום החל בתקופת המעבר ברונזה/ברזל והמשיך עד לתקופת הברזל 2א'. פינקלשטיין אימץ מערכת תאריכים דומה בפרסומיו המאוחרים יותר (פינקלשטיין ופיאסצקי 2006 : 55 ; פינקלשטיין, זאס וזינגר-אביץ 2008 : 8).

הישוב המוקדם (שכבה III) התפרס על-פני כשני דונמים ושרידיו כוללים שורת חדרים היקפים (שם : 5-12) שתוארכו לתקופת המעבר ברונזה/ברזל ולתקופת הברזל 1 (פינקלשטיין ופיאסצקי 2006 : 50). הישוב ניטש, ככל הנראה, וחודש במתאר שונה ובו מספר מבנים מטיפוס "ארבעת-המרחבים" (פינקלשטיין 1986 : 12-28) ולהם מספר שלבים שתוארכו לתקופת הברזל 2א' המוקדמת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי המחופים אדום וממורקים ביד (הרצוג וזינגר-אביץ 2011 : 168-169).

תל קסילה

תל קסילה שוכן כשני קילומטרים ממזרח לשפך הירקון, בקצהו הדרומי של רכס הכורכר שמצפון לירקון ; צורתו מרובעת ושטחו כחמישה-עשר דונם (ע' מזר 1980 : 3). משלחת בראשות ב' מזר, שפעלה באתר בין השנים 1950-1948 ובשנת 1956, חשפה שרידים מתקופת הברזל 1 עד התקופה הרומית (ב' מזר 1950-1951 ; תשכ"ז). משלחת בראשות ע' מזר פעלה באתר בין השנים 1971-1974 ו-1982-1991, וחשפה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2, מתקופת הברזל 1, מתקופת הברזל 2, מהתקופה הפרסית עד התקופה ההרודיאנית, מהתקופה הרומית המאוחרת עד התקופה הביזנטית, ומהתקופה הערבית המוקדמת עד התקופה הממלוכית (ע' מזר 1980 ; 1985א' ; 1986 ; 1993 ; 2009 ; ע' מזר והרפזי-עפר תש"ן). בחפירה שערך גליק (2009) ממערב לתל נחשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2.

שרידיו של הישוב המוקדם בתל קסילה (שכבה XII) כוללים מקדש רבוע, חצר רחבה ממזרח ומצפון ומספר מבנים קטנים מצפון לה (ע' מזר 1980 : 13-20 ואיור 4 ; 1993 : 1207). מדרום למכלול שכן מבנה רחב ובו אח בסגנון פלשתי (ע' מזר 1986 : 3-6 ואיור 2 ; 1993 : 1207-1208 ; 2009 : 320), ומדרום לו הוקמו מבנים נוספים, אך שרידיהם אינם ברורים למעט חדר אחד ובו עדויות לחרושת מתכות (ע' מזר 2009 : 320). בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" תוארך הישוב לתקופת הברזל 1 (ע' מזר 1985א' : 122-123). סופו של הישוב משלב זה אינו ברור (שם ; ראו גדות 2003 : 148), ונראה שהוא חודש כעבור זמן-קצר (שכבה XI) בתוכנית דומה – מקדש גדול יותר הוקם על קירות המקדש הקודם, מזרח ומצפון חודשה החצר וממערב לו הוקם מבנה נוסף

(ע' מזר 1980 : 21-28 ; 1993 : 1208-1209 ; ראו גדות 2003 : 148-149). תוכניתו של המבנה הגדול שמדרום למקדש שונתה ומבנה נוסף הוקם בסמוך לו (ע' מזר 1986 : 6-7), ובחלקו הדרומי של הישוב הוקמו מבנים נוספים (גדות 2003 : 149 עם ספרות נוספת ; ע' מזר 2009 : 320 ואיור 2). הישוב תוארך גם הוא לתקופת הברזל 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" (ע' מזר 1985א' : 123).

שרידיו של הישוב הבא (שכבה X) כוללים את המקדש שהורחב בשנית, את החצרות שסביבו ומבנים נוספים (ע' מזר 1980 : 33-46 ואיור 9 ; 1993 : 1210-1211). מדרום למקדש היה רחוב, ומעבר לו מספר מבנים (ע' מזר 1986 : 7-8 ואיור 4 ; 1993 : 1211), ומדרום להם שני מקבצי-מבנים נוספים ובהם מבני-מגורים ותעשייה (ט' דותן ודוניבסקי 1993 : 1204-1205 ; ע' מזר 2009 : 324-327 ואיור 3). הישוב חרב בשריפה עזה (ע' מזר 1980 : 46 ; 2009 : 329-330), שתוארכה לתקופת הברזל 1 המאוחרת, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס המחופים אדום ומעט הכלים הממורקים ביד, כמו גם קריאות פחמן 14 שתארכו אותו לשלהי המאה הי"א או ראשית המאה הי" לפנה"ס (ע' מזר 2009 : 330). הישוב חודש כעבור זמן-מה (שכבה IX) אך בהיקף מצומצם, וללא המקדש (שם : 327), ונראה שהוא ניטש עוד בתקופת הברזל 2א' המוקדמת (הרצוג וזינגר-אביץ 2011 : 167-168).

ב אתרים נוספים

- **תל קודדי** הוא אתר קטן השוכן בסמוך לשפך הירקון. גאי, סוקניק וקפלן חשפו חלקים ממצודה שתוארכה לתקופת הברזל 2 (פאנטאלקין וטל תשס"ט).
- **תל זיתון** הוא אתר קטן נוסף (כשלושה דונם) השוכן על קצהו של רכס כורכר, סמוך לגדה השמאלית של נחל ירקון. קפלן (1993א') ערך חפירת בדיקה במהלכה נחשפו שרידים מתקופת הברזל 2 ומהתקופה הפרסית. שביט (2003 : אתר 6) תיעד חרסים מתקופת הברונזה התיכונה 2, מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 1. חפירת בדיקה נוספת, בניהולו של גולן (2008א'), כללה חתך בדרומו של התל, בו נחשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 1-2.

- **תל גריסה** שוכן על רכס הכורכר הסמוך למפגש הנחלים ירקון ואיילון. מספר משלחות פעלו באתר אך המידע פורסם באופן חלקי בלבד.²⁰ לפי הפרסומים השונים, עולה שהישוב המבוצר מתקופת הברונזה התיכונה 2 הוסיף להתקיים גם בתקופת הברונזה המאוחרת 1, ושרידיו כוללים מספר מבנים שהוקמו על הגבעה הדרומית, בסמוך לביצורים (הרצוג תש"ן: 44; הרצוג 1993א': 482). שרידים דלים בלבד נותרו משלב הישוב הבא, שאת זמנו לא ניתן לקבוע, ונראה שכעבור זמן-מה הוא ניטש, ובמקומו הוקם במרכז האתר מבנה רבוע וגדול ולפניו חצר מרוצפת. גם ישוב זה ניטש, ככל הנראה בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (הרצוג 1993א': 483; 1997: 183 ואיור 4.32; הרצוג וצוק תשנ"ה: 53-55 ואיור 59). הישוב חודש כעבור זמן-מה ושרידיו כוללים שני בתי-חוה מצפון ומדרום למבנה מהשלב הקודם, אשר חרבו שניהם בשריפה עזה, שתוארכה לשלהי תקופת הברזל 1 (הרצוג 1993א': 484; הרצוג וזינגר-אביץ 2011: 161). הישוב באתר חודש בתקופת הברזל 2א' המאוחרת (שם: 164).
- **חורבות הכפר פג'ה** שוכנת על גבעה הצופה ממערב על מישור-הסחף של נחל ירקון. קפלן (1993ב') ערך חפירה קצרה וחשף חרסים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברזל 2, כמו גם שרידי מבנים מהתקופה הפרסית ומהתקופה הרומית עד התקופה הביזנטית. פז (2000) ניהלה חפירת הצלה בסמוך וחשפה חרסים מתקופת הברונזה התיכונה 2, מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 2, וכבשן מהתקופה הרומית-ביזנטית.
- **קרנת אלחרמיה**: אתר השוכן על מדרון מצפון לנחל שילה. בסקר מפת ראש-העין תועדו חרסים מתקופת הברזל 1 עד התקופה הרומית (כוכבי ובית-אריה תשנ"ד: אתר 89), ובחפירת בדיקה שערכו אבנר-לוי וטורגה (תשנ"ז) נחשפו שרידיו של ישוב מתקופת הברזל 2 עד התקופה ההלניסטית.
- **ח' שעירה** שוכנת על גבעה הצופה על מישור-הסחף של נחל ירקון. בחפירת הצלה שערך פילשטקר (2004) נחשפו שרידיו של ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2-1.

²⁰ משלחת חפירות בראשות סוקניק קיימה באתר חמש עונות חפירה בין השנים 1927-1950. ממצאי החפירה פורסמו באופן חלקי בלבד, בין היתר בידי גבע (1982), בשילוב עם תוצאות החפירה שהיא ערכה (בשנת 1976). מפרסומים אלה ניתן ללמוד על שרידי מערכת הביצורים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומבנים נוספים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל. משלחת בראשות הרצוג חפרה באתר במשך מספר עונות במהלך שנות השמונים והתשעים, וממצאיה פורסמו באופן ראשוני (הרצוג 1993א'; הרצוג וצוק 1995).

- **יפו:** שרידיה של יפו העתיקה פזורים ברחבי העיר המודרנית, ובעיקר בתל השוכן על גבעת הכורכר הבולטת בחוף הים ששטחה כשלושים דונם (ברק 2011א': 63-64). עשרות רבות של חפירות ארכיאולוגיות חשפו שרידים מתקופות שונות, אך עד כה לא פורסם דו"ח סופי ומפורט של רצף הישוב באתר.²¹ שרידיו של הישוב ביפו מתקופת הברונזה התיכונה 2 נחשפו במדרון המזרחי של התל, והם כוללים שער וסוללה עשויה כורכר. ייתכן שהם שימשו גם בימיו של הישוב הבא (הרצוג 2008 : 1791), עת הוקמו לצדם מספר מבני-לבנים (קפלן וריטר-קפלן 1993 : 657). אלה תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון המקומי ובסגנון המצרי מימי השושלת הי"ח התיכונה (ברק ולורדס 2010 ; מרטין 2011ב': 238-240). הישוב הוסיף להתפתח בתקופת הברונזה המאוחרת 2א' (הרצוג 2008 : 1791), ושרידיו כוללים ממגורה (קפלן וריטר-קפלן 1993 : 656-657) ומקדש ("מקדש האריה"). שרידיו של השלב הבא כוללים חומת-לבנים ושער בנוי כורכר, המעוטר בתארים של רעמסס ב' (שם : 656 ; ראו גם הרצוג 2008 : 1791). השער חרב בשריפה ונבנה מחדש, ושימש עד לסופו של הישוב (הרצוג 2008 : 1792) במחצית השנייה של המאה הי"ב לפנה"ס (פיילשטקר וברק 2013). לישוב זה יש לשייך, ככל הנראה, קברים שנחשפו מדרום לאתר ("מתחם בית החולים הצרפתי") (ראם 2010). הישוב התחדש כעבור זמן-מה ושרידיו המעטים כוללים בורות, ובהם כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" מתקופת הברזל 1 (קפלן וריטר-קפלן 1993 : 658 ; הרצוג 2008 : 1792). שרידיו המעטים של הישוב מתקופת הברזל 2א' כוללים מספר רצפות, מתקנים חקלאיים וכלי-חרס בסגנון מקומי, המחופים אדום וממורקים ביד (פאנטאלקין 2005 ; פאנטאלקין וטל 2008 : 229-236 עם ספרות קודמת ; הרצוג וזינגר-אביץ 2011 : 160).
- **ח' בני-ברק הקדומה** שוכנת על גבעה נמוכה, במדרון הדרומי של גבעות החול האדומות שמצפון לנחל איילון. ברוש ופינקלשטיין ערכו באתר חפירות בדיקה, בהן נחשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה הצלבנית, ומהתקופה העות'מנית (פינקלשטיין תש"ן).
- **תל יהוד** שוכן בצפון-מזרח אגן נחל איילון. בחפירת הצלה שערך ון דר ברינק (ון דר ברינק ושמואלי תשנ"ו ; ראו שביט 2003 : אתר 28) נחשפו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה, מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 2.

²¹ בעיקר יש להזכיר את חפירות קפלן (קפלן וריטר-קפלן 1993), הרצוג (הרצוג 2008), והחפירות המיוחדות בראשות ברק ופיילשטקר (ברק ולורדס 2010 ; פיילשטקר וברק 2011). לסיכום חפירות הצלה ביפו ראו פיילשטקר 2011 : 17-21.

- **ח' אלבירה (צ')** שוכנת על שלוחה ממזרח למישור-הסחף של נחל איילון. בחפירת בדיקה שערכו ר' אורן ושפטלוביץ' (תשנ"ח) נחשף בית-חוה וחרסים מתקופת הברזל 2 עד התקופה הרומית. ממערב לאתר חשפו יבין ואדלשטיין מצד משלהי תקופת הברזל 2 (שביט 2003 : אתר 33).
- **תל אזור** שוכן על גבעת כורכר בליבו של הישוב המודרני הנושא את שמו, מדרום למישור-הסחף של נחל איילון. כארבעים חפירות הצלה נערכו בתל אזור ובבתי-העלמין הסובבים אותו, אך המידע אודות הישוב עצמו עודנו מועט.²² בחפירת הצלה בראשות עד, גולני וסגל (2014), נחשפו במדרון הדרומי שרידיו של הישוב מתקופת הברונזה המאוחרת 1 (ראו כבר גופנא ובושרי תשכ"ז : 8). אלה כוללים מספר שלבים, כשהאחרון שבהם חרב בשריפה עזה. הישוב חודש כעבור זמן-מה אך שרידיו דלים למדי (עד, גולני וסגל 2014). מ' דותן חשף כלי-חרס מאותה התקופה מדרום לתל (בן-שלמה 2012 : 20-22). דבר לא ידוע אודות הישוב מהמאות הי"ד-י"ג, אולם לחלקה המאוחר של התקופה אפשר לייחס מספר קברים שנחשפו מדרום-מזרח לתל (בן-שלמה 2012 : 29-31), שבהם נמצאו גם כלי-חרס טיפוסיים לתקופת הברזל 1 (לדוגמא שם : איור 4.7 מס' 5).²³ שרידי השלב הבא של הישוב נחשפו במדרון הדרומי, והם כוללים מבני-לבנים שתוארכו לתקופת הברזל 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" (עד, גולני וסגל 2014); לשלב זה ניתן לייחס קברים רבים שנחשפו מדרום ומדרום-מזרח לתל (בושנינו וינאי תש"ע : *18-22; בן-שלמה 2012 : 33-77). הקבורה באזור נמשכה גם בתקופת הברזל 2א' (שם : 78-96), אך דבר לא ידוע אודות הישוב הסמוך.
- **תל בית-דגן** שוכן על גבעה מכוסה בחול-אדום מדרום למישור-הסחף של נחל איילון. בחפירת הצלה שערכו פיילשטקר וקפיטייקין (תשנ"ח) סמוך לתל נחשפו שרידי ישוב מתקופת הברזל 1 עד התקופה הפרסית.
- **שוהם** : אתר השוכן על גבעה ממזרח למישור-הסחף של נחל איילון. בחפירת הצלה שערכו דהרי ועד (תשנ"ח) נחשפו מקטעי-קירות וחרסים מתקופת הברזל 2 ומהתקופה הפרסית.

²² לרשימה מסכמת של חפירות ההצלה השונות במאה הקודמת ראו גולני וון דן ברינק 1999 : 41-43 עם ספרות קודמת.

²³ בן-שלמה הפנה לפרסומה של בושנינו (2006) אודות הקברים מתקופת הברונזה המאוחרת, אלא שהפרסום הסופי של הקברים (בושנינו וינאי תש"ע) כולל רק שני כלים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (שם : איור 9 מס' 2; איור 11 : 1), שניהם שלמים (בדומה לכלים מאותה התקופה שחשף מ' דותן), ולמרות זאת הקבורה בכללותה תוארכה לתקופת הברזל 1.

- **תל חדיד** שוכן על גבעה מזרם לגדה השמאלית של נחל נטוף ומזרח למישור-הסחף של נחל איילון. בחפירות הצלה שערכו ברנד (1996), נגורסקי (2005) וטורגה (2010) נחשפו שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 2.
- **לוד**: שרידיה של לוד העתיקה פזורים ברחבי העיר המודרנית, ובכלל זאת בתל הסמוך לגדה השמאלית של נחל איילון (קפלן 1993 ג': 917). חפירות הצלה רבות נערכו ברחבי העיר (שם; שוורץ 1991; ינאי ומרדר תשס"א; ינאי 2008 א'), וניתן ללמוד מהן על קיומו של ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 1-2, מתקופת הברונזה המאוחרת 2 ומתקופת הברזל 2 (קוגן-זהבי תשנ"ח; ינאי ומרדר תשס"א: 81-82; ארבל 2004; גולני 2012).

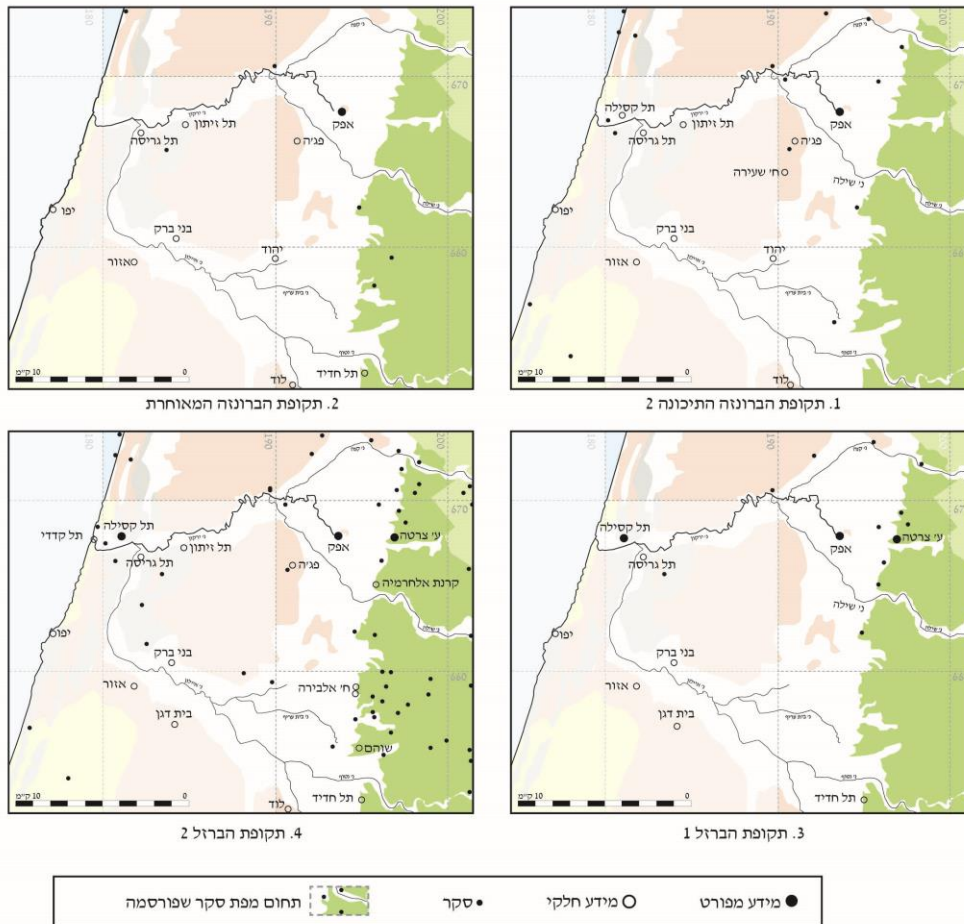
ג נתוני הסקרים הארכיאולוגיים

שטחו של אגן הירקון נחלק לתשע מפות-סקר:

טבלה 2: האתרים באגן הירקון/איילון לתקופותיהם לפי תחומי מפות הסקר					
מפה	ברונזה תיכונה	ברונזה מאוחרת	ברזל 1	ברזל 2	הערות
הרצליה	12	4	1	4 (+4?)	סקר מקיף (גופנא ואיילון תשנ"ח)
כפר סבא	4	0	12	14	סקר מקיף (בית-אריה ואיילון 2012)
תל אביב	1	1	1	2	שני אתרים חפורים (תל יפו ותל קדדיל)
פתח תקווה	6	4	4	10	ארבעה אתרים חפורים (תל קסילה, תל גריסה, תל זיתון ובני-ברק) וסקר בהיקף מצומצם (שביט 2003)
ראש העין	7	3	8	12	ארבעה אתרים חפורים (תל אפק, עזבת צרטה, פג'ה וחי' שעירה) וסקר מקיף (כוכבי ובית-אריה תשנ"ד)
מקווה ישראל	2	1	0	4	סקר מקיף (ברדה 2013)
ראש לציון	2	2	2	4	שלושה אתרים חפורים (תל יהוד, תל בית-דגן, תל אזור) וסקר בהיקף מצומצם (שביט 2003)
לוד	3	4	1	46	ארבעה אתרים חפורים (תל לוד, תל חדיד, חי' ברקת ושוהם) וסקר מקיף (גופנא ובית-אריה תשנ"ז)
הר אפרים (חלק מערבי) ²⁴	6	1	25	42	סקר מקיף (פינקלשטיין ואחרים 1997)

²⁴ לצורכו של דיון זה נמנו האתרים מחוף-הים עד לקו-אורך 210000, מברקן בצפון עד המעבר שבין בית עיור אתחתא לבית עיור

איור 2: אתרי אגן הירקון מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2

ד. דגם הישוב באגן הירקון

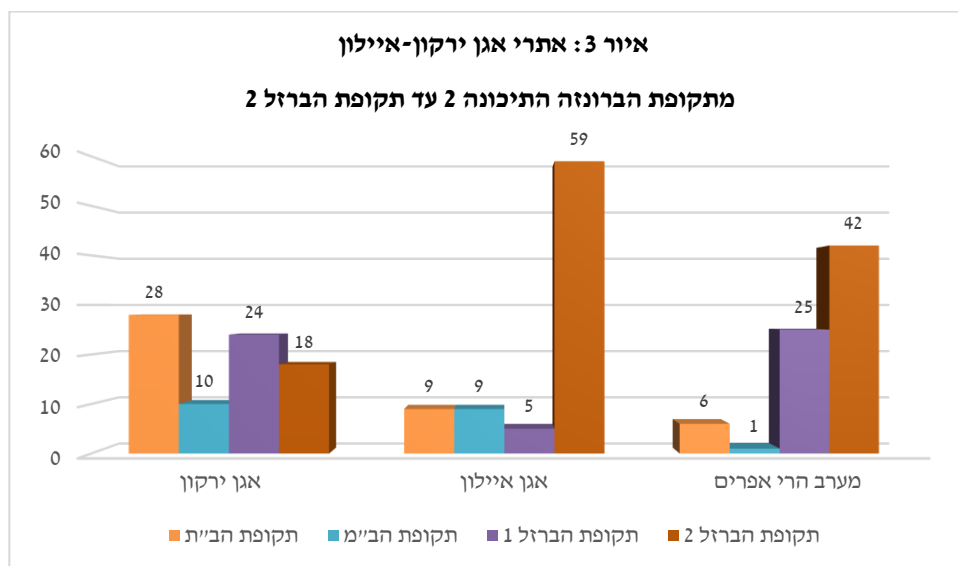
הנתונים הרבים העולים מהחפירות והסקרים השונים מצביעים על מוקדי הפעילות האנושית באגן הירקון. האתרים המרכזיים באגן הירקון במהלך תקופת הברונזה התיכונה 2 (איור 2 : 1) היו תל אפק (ארמון), תל גריסה ויפו (סוללות עפר) (ותל מיכל, מצפון למפה זו). רובם של האתרים נחשפו בחלקה הצפוני של המפה, באגן נחל ירקון ומצפון לו, בעוד שרק שמונה אתרים, מהם שלושה אתרי-סקר, נחשפו בחלקה הדרומי של המפה, באגן נחל איילון. בנוסף נמצאו שישה אתרים ובהם עדויות לפעילות אנושית במערב הרי אפרים.

דגם הישוב בתקופת הברונזה המאוחרת (איור 2 : 2) כולל את אותם שלושה אתרים בהם נחשפה בנייה ציבורית בתקופת הברונזה התיכונה 2 – תל אפק, תל גריסה ויפו, אך שני הראשונים היו לא-יותר מבתי-אחווה גדולים ורק ביפו נחשפו עדויות לבנייה ציבורית נרחבת. ייתכן אפוא שהירידה במעמד של המרכזים

המסורתיים שלגדות נחל ירקון משתקפת גם בירידה בהיקף הפעילות סביבם בתקופת הברונזה המאוחרת – רק עשרה אתרים נמנו בחלקה הצפוני של המפה (לעומת עשרים ושמונה בתקופת הברונזה התיכונה); אפשר שניתן לשייך לכך גם את הירידה במספר האתרים במערב הרי אפרים, עם אתר בודד מתקופת הברונזה המאוחרת, הממוקם קילומטרים בודדים מזרחית לתל אפק. היציבות במעמדה של יפו השליכה, ככל הנראה, על המשכיות בדפוס הפעילות האנושית בסביבתה הקרובה – שני אתרים ניטשו אמנם ברצועת-החוף אך מספר האתרים במישור-הסחף של נחל איילון והגבעות הסובבות אותו נותר כשהיה.

השינוי העיקרי בתקופת הברזל 1 (איור 2 : 3) היה הקמתו של מרכז מקומי בתל קסילה, אלא שמספר האתרים בסביבתו לא השתנה. זאת, בעוד שסביבתו של תל אפק התמלאה באתרים חדשים למרות שהישוב בתל עצמו היה קטן ונטול סממנים של מרכז מקומי; מרבית האתרים האלה שוכנים בגבעות שממזרח לתל אפק ובמערב הרי-אפרים, כולם קטנים בשטחם ולפיכך לא ניתן לאתר באחד מהם את המרכז האפשרי לפעילות זו. מנגד, דרום המרחב חווה דעיכה בהיקף הפעילות האנושית, בעיקר בחלקו המזרחי (מפת לוד), בו נותר רק אתר בודד – תל חדיד – בשטחו שכן ישוב בהיקף לא-ידוע.

מספר האתרים עלה בכל המרחב בתקופת הברזל 2 (איור 2 : 4). רובם של האתרים החפורים מתקופה זו תוארכו למאות הח'–ז' וחלקם הארי התקיים גם בתקופה הפרסית.

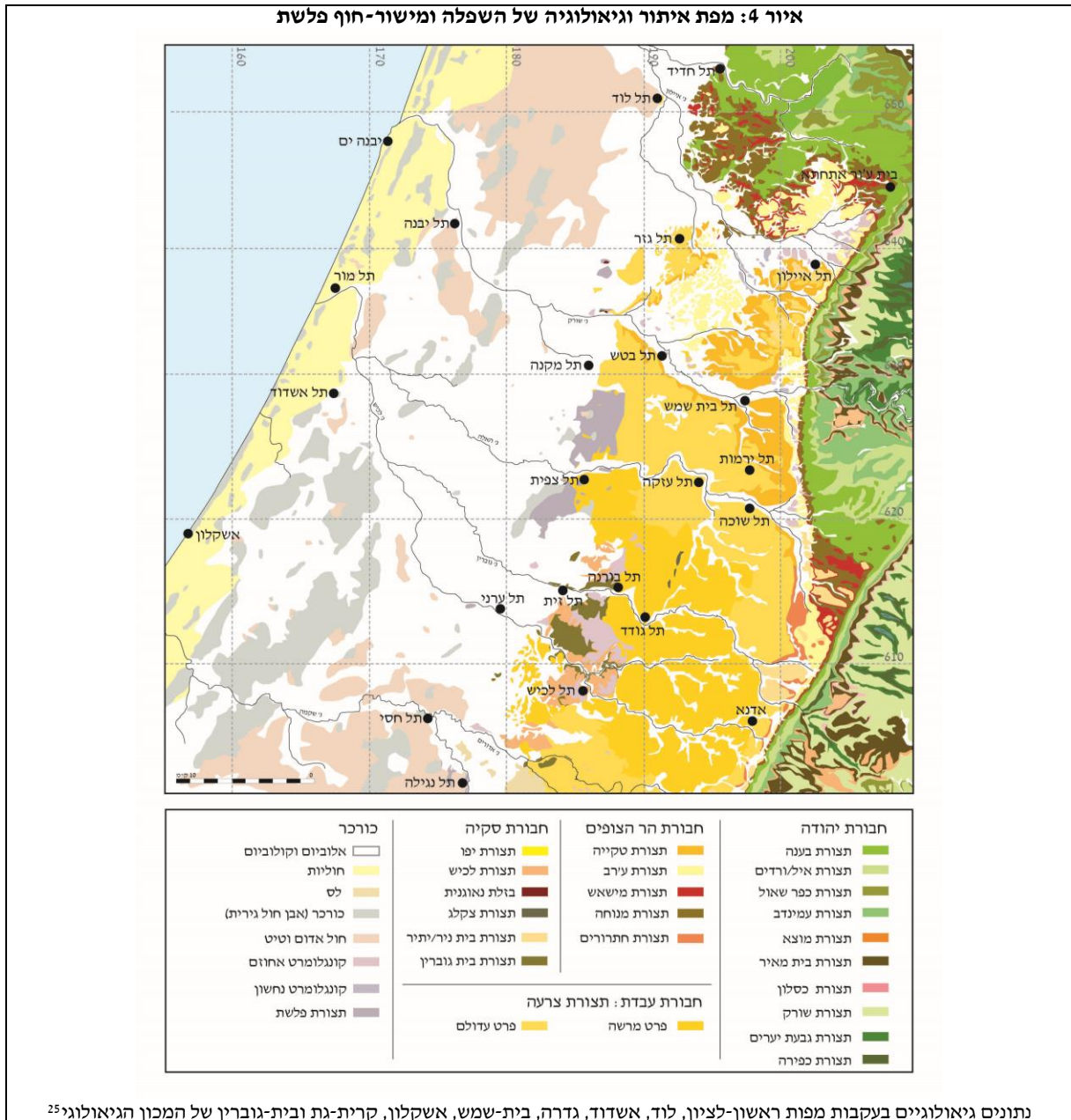

לסיכום ביניים, ניתן להצביע על מספר היבטים בדגם הישוב באגן ירקון/איילון והתמורות שחלו בו :

- (1) אגן נחל ירקון היה המיושב מבין שתי יחידות-המשנה עד תקופת הברזל 2, ומספר האתרים באגן נחל איילון כמעט והשתווה לו בתקופת הברונזה המאוחרת (ראו איור 3).
- (2) מרחב החולות האדומים שבמרכז המפה היה ברובו שומם במשך כל ארבע התקופות, וניתן להסביר זאת לאור העדויות לקיומו של חורש טבעי כמו זה המתועד בגבעות החול האדום שמצפון לנחל ירקון (ושהיו לא-מיושבות גם כן) (ויזל ואגמי 1990 : 118, 120).
- (3) ניתן לזהות דעיכה באגן נחל ירקון בהיקף הפעילות האנושית במעבר מתקופת הברונזה התיכונה לתקופת הברונזה המאוחרת – במקביל לירידה במעמדו של תל אפק. במעבר לתקופת הברזל 1 התעצמה הפעילות האנושית, כאשר המרחב התמלא באתרים רבים בזמן שהישוב בתל אפק היה כבר קטן. יוצא אפוא, שהמרחב שגשג בתקופת הברזל 1 למרות היעדרו של מרכז מקומי. הסיבות להתפתחות זו היו וודאי מגוונות אך אין להסביר זאת במוצאם של המתיישבים בגל התיישבות שנחשף בהר אפרים, זאת משום שהתרבות החומרית שנחשפה בעזבת צרטה מעידה על זיקתם של תושביו לאגן הירקון ולא לחבל ההר (גדות 2006 : 27-29).
- (4) הזיקה בין הירידה במעמדה של יפו בתקופת המעבר ברונזה/ברזל לתנודות בפעילות האנושית במישור-הסחף של נחל איילון בתקופת הברזל 1 אינה ברורה גם היא. אפשר שהירידה במספר האתרים במזרח האזור קשורה לירידה במעמדה של גזר (להלן), שהפחיתה מחשיבותן של הדרכים שהובילו אליה וממנה; אבל אולי היתה זו הפעילות בחלקו המזרחי של אגן הירקון שמשכה אליה את תושבי האזור.

2. השפלה ומישור-חוף פלשת

יחידה זו (איור 4), ששטחה כאלפיים וחמש מאות קמ"ר, כוללת את המרחב שבין עמק איילון וגבעות החול האדום בצפון לאגן נחל שקמה בדרום. מקובל לחלק את המרחב הזה לשתי רצועות אורך מקבילות:

(1) מישור-החוף כולל שישה רכסי-כורכר מקוטעים (ברום של כעשרה עד עשרים מטרים במערב וכמאה מטרים במזרח) מרבצי חולות אדומים (בעיקר מדרום לנחל שקמה ומצפון לנחל שורק), ומישורי-הסחף של הנחלים השונים (בחלקם על-גבי רכסי כורכר וחולות אדומים), המכוסים קרקעות פוריות – קרקעות אלוביאליות, קרקעות חומות אלוביאליות, וקרקעות חומות ערביות, המשמשות לגידולי-שדה ומטעים (רביקוביץ תש"ל: 26, 27; דן, יעלון ופיין תשס"ב: 290-294). חלקו המערבי של מישור-החוף מכוסה בחוליות, רובן תוצאה של שינויים אקלימיים שארעו בשלהי התקופה הביזנטית (א' איסר וגוברין 1991).

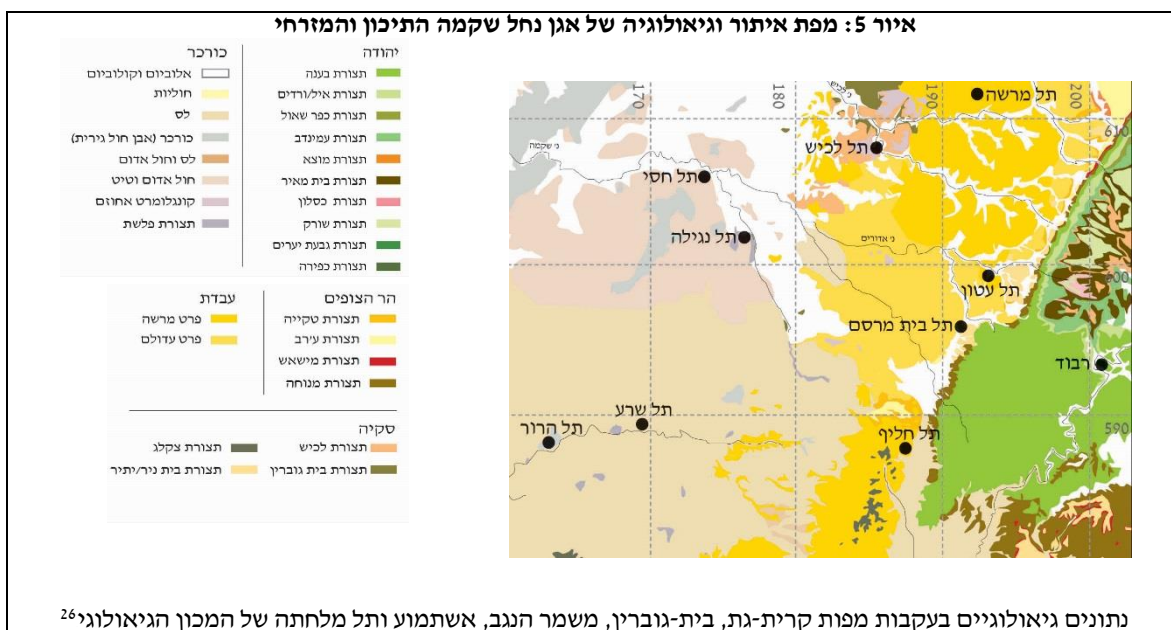
(2) השפלה כוללת את הגבעות שמדרום לנחל איילון, ממזרח למישור-החוף, ממערב לחבל ההר ומצפון לבקעת באר-שבע, הנישאות מרום של מאה מטרים במערב לכחמש-מאות מטרים במזרח, עם מספר פסגות גבוהות במיוחד, בעיקר בדרום-מזרח. הגבעות עשויות כורכר (במערב ובעמקים המזרחיים) ובעיקר סלעי קירטון מתקופת האאקון (תצורת צרעה) ומתקופת הסנון-פלאוקן (תצורות טקיה ועירב בצפון ובצפון-מזרח השפלה), עליהם התפתח קרום נארי, והן מכוסות קרקעות הטובות למטעים ולמרעה (רביקוביץ תש"ל; דן 1988: 56). לצרכי עבודה זו, הוצב הגבול בין השפלה לבקעת באר-שבע מצפון לגבעות להב, המנוקזות אל נחל הבשור. בצפון גובלת השפלה בעמק איילון המפריד בינה לשלוחות של צפון הרי יהודה (הרי בית-אל). במזרח אלו העמקים שנוצרו בקו המגע שבין גבעות השפלה לסלעים מתקופות הקנומן והטורון של הרי יהודה. במערב זהו קו דמיוני הנמתח בין מקבצי גבעות מכורכר ותצורות שונות מחבורת סקיה, המטושטש משום המשקעים המכסים את מישור-החוף הדרומי ואת גבולו עם גבעות השפלה (דן 1988: 50; א' שטרן 1988: 12). השפלה נחלקת לשתי רצועות שצירן צפון-מזרח/דרום-מערב, ממזרח וממערב למעבר המהיר בין הגבהים 300-350 מטרים: הגבעות הגבוהות והתלולות של השפלה הגבוהה והגבעות המתונות של השפלה הנמוכה; במרכז המרחב נישא ביניהן רכס גבוה, המכוסה במקומות אחדים בסלעים מחבורת סקיה (תצורת צקלג). הנחלים המנקזים את הרי יהודה זורמים בין גבעות השפלה בארבעה אגני-ניקוז היוצרים עמקים מכוסים קרקעות קולוביום (הטובות לחקלאות מטע) בסמוך למדרונות הרי-יהודה וקרקעות אלוביום במערב.

בנוסף נכללות באזור זה שתי יחידות מעבר:

(3) עמק איילון וסביבותיו: עמק איילון מפריד בין גבעות השפלה, התוחמות אותו מדרום וממערב, למדרונות הרי בית-אל (חלקו הצפוני של הרי יהודה), התוחמים אותו מצפון וממזרח. בפינתו הצפון-מערבית הוא מתחבר למישור-החוף, וצפונה משם נעלמות גבעות השפלה והרי-יהודה ומישור-החוף מחוברים יחדיו. עמק איילון מחובר מצפון-מזרח לגבעות המתונות של רמת בנימין, העולות בשלוחות ארוכות וצרות אל במת ההר

(פינקלשטיין תשנ"ג: 19-20). בכך הוא מהווה ציר תנועה טבעי המחבר בין חלקי המרחב השונים, ובעיקר בין מישור-חוף פלשת והשפלה אל חבל ההר (דרך מעלה בית-חורון).

(4) אגן שקמה: נחל שקמה מפריד בין השפלה ומישור-חוף פלשת לאגן נחל הבשור, ברצועה באורך של כששים ק"מ. ניתן לחלק את אגן שקמה לשלוש יחידות-משנה: חלקו המערבי זורם בין רכסי-הכורכר המערביים של מישור-החוף, כשבעה ק"מ דרומית-מערבית לאשקלון וכעשרה ק"מ צפונית-מזרחית לעזה; חלקו התיכון מצוי בפנים במישור-החוף ובסמוך לגבעות השפלה, בצורה דמוית-קשת שקודקודה המערבי הוא רכס הכורכר והדרום-מזרחי הוא תל נגילה; החלק המזרחי של אגן שקמה כולל את גבעות השפלה שבין נחל אדורים לנחל שקמה.

מזרחו של המרחב כולל את מדרונותיהם המערביים של הרי-יהודה, העשויים סלעי דולומיט וגיר מתקופת הקנומן ומתקופת הסנון (חבורת יהודה) ומתקופת הסנון ומתקופת הפלאוקן (חבורת הר הצופים), המכוסים בקרקעות טרה-רוסה וקרקעות רנדזינה הרריות הטובות למטעים ולמרעה (רביקוביץ תש"ל: 17, 19). זהו אזור הררי ובו שלוחות מוארכות וערוצים עמוקים, המנקזים את במת ההר ונפגשים בשפלה הגבוהה. בחלקו הצפון-מערבי ("הרי בית-אל"), הגבעות מחוברות באופן ישיר אל מישור-החוף ואל עמק

http://www.gsi.gov.il/_Uploads/ftp/GeologicalMap/BaseMapH.pdf ²⁶

איילון ללא "אזור-ביניים" (ללא השפלה). חלקיו המרכזי ("הרי ירושלים") והדרומי ("הרי חברון") גובלים בשפלה ברצועת עמקים, כאשר ערוצי-הנחלים חוצים ממזרח למערב ומקשרים בין שני האזורים. אזור-מעבר יחודי הוא "משולש" הערקוב, שממזרח לעמק האלה, לו נוף דומה לזה של השפלה אך מסלע כמו הרי יהודה, ובכך הוא מהווה מדרגה המקשרת בין שני האזורים (ד' עמירן תש"ח-תש"ט).

א אתרים חפורים

תל גזר

תל גזר²⁷ שוכן על אחת מהגבעות התוחמות את עמק איילון מדרום-מערב, ומפרידות אותו ממישור-הסחף של נחל שורק; צורתו המאורכת כוללת שתי גבעות ואוכף ביניהן, ושטחו הוא כמאה ושלושים דונם (דיוור 1998: 17). עיקר המידע על תולדות הישוב בתל גזר נובע מעבודה של משלחת בראשות רייט, דיוור וסיגר, אשר חפרה באתר בשנים 1964-1974, 1984 ו-1990 וחשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית עד תקופת הברונזה הקדומה 2, מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה הביזנטית ומהתקופה הממלוכית (סיגר 1988: 6-7 טבלה 1).²⁸

הישוב בתל גזר הוקם בתקופת הברונזה התיכונה 1 (שכבה XXII), והוא התפתח והגיע לשיאו בתקופת הברונזה התיכונה 2 (שכבה XVIII), עת הוא התפרס על-פני כל האתר ושרידיו כוללים מבנים רבים, מקום פולחן

---

²⁷ לזיהוי האתר, ששמו הערבי הוא אבו-שושה או תל אלג'זרי, ראו דיוור 1998: 19-20.

²⁸ תוצאות החפירה פורסמו במאמרים רבים (לדוגמא סיגר 1975; דיוור 1986א'; 1993א'; 1993ב') ובשישה כרכים מסכמים (דיוור, לאנס ורייט 1970; דיוור ואחרים 1974; דיוור 1986ב'; גיטין 1990; סיגר ולאנס 1988; גילמור 2014). חפירות קודמות הניבו עדויות רבות נוספות, אך שיוכן הסטרטיגרפי שנוי במחלוקת: משלחת בראשות מקליסטר, אשר חפרה בתל בין השנים 1902-1905 ו-1907-1909, חשפה שרידים שחולקו לשבע "תקופות": קדם-שמית, שמית א'-ד', הלניסטית, ורומית-ביזנטית (מקליסטר 1912; ראו לאחרונה אצל ברנדל 2015 על השימוש בנתונים מחפירות מקליסטר). בין השנים 1914 ו-1921 חפר וייל מספר קברים סביב האתר, והממצאים מתקופת הברונזה התיכונה 2, תקופת הברונזה המאוחרת 2א'-ב', תקופת הברזל 1 ותקופת הברזל 2 ג' פורסמו בידי מאיר (2004א'). משלחת בראשות רוו (1935) חפרה באתר במשך עונה קצרה בשנת 1934, וחשפה שרידים מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברונזה התיכונה. משלחת בראשות אורטיז ו-וולף, הפועלת באתר מאז שנת 2006, חשפה שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה ההלניסטית וערכה סקר אזורי; תוצאות החפירה פורסמו עד-כה במספר מאמרים (אורטיז, וולף וארבינו 2011; אורטיז ו-וולף 2012; מיטשל ואחרים 2012).

"High Place"), ומערכת ביצורים.²⁹ הישוב חרב באופן-חלקי (דיוור 1986ב': 32-33, 36), והעדויות המועטות לפעילות שלאחר החורבן כוללות כלי-חרס דו-גוניים (מחפירות מקליסטר), שניתן לתארכם לתקופת הברונזה המאוחרת 1א' (ע' מזר תשמ"ט: 61; פינקלשטיין 2002א': 280). העדויות להמשך הישוב בגזר אינן רבות, ועיקרן מערת קבורה שנחשפה במורדות התל, ואשר תוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 1ב'-2א' (סיגר ולאנס 1988: 47-170).

שרידיו של השלב הבא (שכבה XVI) כוללים מבנה גדול (דיוור 1986ב': 36-46) ודיוור אף סבר שבאתר הוקמה חומה היקפית, השערה שזכתה לביקורת נוקבת מצד חוקרים אחרים.³⁰ לא-רבות ידוע על סופו של הישוב, ואפשר שניטש (דיוור 1993א': 503). שרידיו המעטים של השלב הבא (שכבה XV) כוללים מבנים, רצפות, מתקן למיצוי שמן-זית ובורות, ונראה שחרב באופן חלקי בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (דיוור, לאנס ורייט 1970: 22-24; דיוור ואחרים 1974: 48-50; דיוור 1986ב': 46-51).

שרידיו המעטים של השלב הבא (שכבה XIV) מעידים על ישוב קצר-מועד, ככל הנראה מתקופת המעבר ברונזה/ברזל (דיוור, לאנס ורייט 1970: 23-24; דיוור ואחרים 1974: 50-52; דיוור 1993א': 504; 1998: 138). שלב-הישוב הבא אחריו (שכבה XIII) ידוע בעיקר מבורות-שוד, מתקנים חקלאיים ומבנה גדול שפורש כאסם. בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" תוארך שלב זה לתקופת הברזל 1 (דיוור, לאנס ורייט 1970: 25-26; דיוור ואחרים 1974: 53-55; דיוור 1986ב': 60-87; 1993א': 504; 1998: 138-144). המבנה הגדול הוחלף בשלב-הישוב הבא בשני מבנים עם חצר מרכזית רחבה וחדרים סביבה, ובהם מספר שלבי-משנה (שכבות XI-XII), כשלצדם נמצאו מבנים נוספים ומתקנים חקלאיים. הישוב ניטש, ככל הנראה עוד במהלך תקופת הברזל 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי ובסגנון "הפלשתי הדו-גוני" (דיוור, לאנס ורייט 1970: 26-28; דיוור ואחרים 1974: 55-58; דיוור 1986ב': 87-117; 1993א': 504; 1998: 144-151).

---

²⁹ דיוור, לאנס ורייט 1970: 18-19, 41-45; דיוור ואחרים 1974: 28-35; סיגר 1975: 39*-42; דיוור 1986ב': 11-36; 1993: 500-501; 1998: 75-107; ראו גם מאיר 1988-1989; פינקלשטיין 2002א': 276-279.

³⁰ לדיון בביצורי גזר ראו דיוור ואחרים 1974: 39; זרטל תשמ"א; בונימוביץ 1983; דיוור 1986א'; 1993ב': 2003; 264; ינאי 1994; פינקלשטיין 1994.

הישוב באתר חודש כעבור זמן-מה (שכבות IX-X), ושרידיו, שנחשפו בעיקר בחלקו הנמוך של האתר, כוללים מספר קירות ורצפות ולהם שני שלבי-משנה. סופו של שלב זה בחורבן, שבהתבסס על ממצא כלי-החרס המחופים אדום תוארך לשלהי תקופת הברזל 1 (דיוור, לאנס ורייט 1970 : 58-61; דיוור 1986ב' : 117-124; דיוור 1998 : 153-155). הישוב בתל גזר חודש בתקופת הברזל 2א' (שכבה VIII), והוא כלל חומת-סוגרים, שער, מבנה נרחב בצמוד לו ומבנים נוספים (דיוור, לאנס ורייט 1970 : 62; דיוור 1986ב' : 126; ראו גם הרצוג 1997 : 216-217; פינקלשטיין 2002א' : 284; אורטיז ו-וולף 2012).³¹

תל מור

תל מור שוכן על גבעת כורכר בסמוך לגדתו הימנית של נחל לכיש, כק"מ וחצי משפך הנחל. שטחו נאמד בכדונם אחד, ונראה שחלק ממנו נסחף במרוצת השנים (ברקו 2007א' : 1, 3). בחפירת הצלה שערך מ' דותן בשנים 1960-1959 נחשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2א', מהתקופה ההלניסטית, מהתקופה הרומית ומהתקופה העות'מנית (שם : 5-7).

הישוב בתל מור הוקם בתקופת הברונזה התיכונה 2 (שכבה XII) והוא התקיים גם בתקופת הברונזה המאוחרת 1 (שכבות X-XI) (ברקו 2007ב' : 11, 15). בשלב כלשהו הוקם באתר מבנה מלבני (שכבה IX). מבנה זה חרב בשריפה (ברקו 2007ב' : 15-19) שתוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי (ברקו 2007ג' : 45), מעט כלי-חרס בסגנון מצרי מימי השושלת הי"ח המאוחרת (מרטין וברקו 2007 : 151) וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-החרס עם בסיס-הטבעת 2 והמחופים-לבן 2) (ברקו 2007ד' : 173).

שרידיו של הישוב המחודש (שכבה VIII) כוללים מבנה גדול עם קירות עבים, אשר ניזוק ושוקם כעבור זמן-קצר (שכבה VII; ברקו 2007ב' : 20-25 ותוכנית 4.2), ומספר מבנים קטנים ממזרח לו (ברקו 2007ב' : 24-26). הישוב חרב בשריפה, ככל הנראה בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי (ברקו 2007ג' : 45) וכלי-החרס בסגנון המצרי מימי השושלת הי"ט (מרטין וברקו 2007 : 151).

---

³¹ לדעת הרצוג וזינגר-אביץ (2006 : 183) וקלימן (בע"פ), יש לתארך את שכבה VIII בתל גזר לתקופת הברזל 2א' המאוחרת.

שרידיו של השלב הבא (שכבה VI) כוללים מבנה רבוע, ולו קירות עבים, שסביבו חלקלקה, ובסמוך לו מבנים נוספים וכבשנים למחזור ארד (ברקו 2007ב': 26-30 ותוכנית 2.5). החופר טען לחורבן המבנה ולשיקומו כעבור זמן-קצר (שכבה V) וזאת בהתבסס על מפולת שנחשפה בחדרי המבנה, ובה כלי-חרס מנותצים (שם: 30 ואיורים 2.29-2.30). יחד עם זאת, החלוקה של השרידים לשכבות השונות לא ברורה, בעיקר משום היעדר הרצפות שיוחסו למבנה המשוקם (שם: 31) והיעדר עדויות לחורבן המבנים הסובבים את המבנה או לכך שהם הוחלפו במבנים אחרים (ראו שם: תוכנית 2.5). נראה, אפוא, שמדובר בשלבי-משנה של אותו הישוב, המאוחר שבהם חרב בתקופת המעבר ברונזה/ברזל, וזאת בהתבסס על כלי-החרס בסגנון המקומי (ברקו 2007ג': 45) וכלי-חרס בסגנון המצרי מימי השושלות הי"ט-כ' (מרטין וברקו 2007: 151).

שרידיו של הישוב שחודש (ברקו 2007ב': 32-33 ותוכנית 2.6) כוללים שימוש משני במבנים משכבה V והקמתם של מבנים נוספים (שכבה IV). בשלב מאוחר יותר נחפרו מספר בורות ומתקנים (שכבה III), בהם נמצאו כלי-החרס בסגנון מקומי ובסגנון "פלשתי דו-גוני" מתקופת הברזל 1 (ברקו 2007ג': 46, 70). בניגוד לדעתו של ברקו (2007ה': 244-246) אודות רצף הישוב משכבה V לשכבה IV במהלך המאה הי"ב, קליין ויסעור-לנדאו (2009) טענו לפער בישוב בפרק-זמן זה, בהתבססם על המקבילות של ממצא כלי-החרס משכבה IV לממצא כלי-החרס משכבה XI באשדוד, משלב 17 בגריד 38 באשקלון, ומשכבה XI בתל קסילה, המתוארכות למאה הי"א לפנה"ס.

תל בטש

תל בטש שוכן בחלקו המערבי של עמק שורק, בסמוך לגדתו השמאלית של הנחל. צורתו רבועה, ושטחו כעשרים ושניים דונם (ע' מזר 1997א': 1, 3). משלחת חפירות בראשות ג"ל קלם וע' מזר, אשר חפרה באתר בשנים 1977-1979 ו-1981-1989, חשפה ממצאים מהתקופה הניאוליתית, מהתקופה הכלקוליתית, ומתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה הפרסית (ע' מזר 1997; ע' מזר ופניץ-כהן 2001; פניץ-כהן ומזר 2006).³²

שרידיו של שלב הישוב הקדום בתל בטש (שכבה XI-XII) כוללים סוללת-עפר וחפיר, אשר עצבו את פני-האתר, ומבנה-לבנים גדול, הניצב במדרון הצפוני ולו שני שלבים, האחרון שבהם חרב באופן חלקי (שלב 16 בשטח A; ע' מזר 1997ב': 21-23; 1997ג': 35-38, 41-43). החורבן תוארך לתקופת הברונזה התיכונה 2, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, ללא כלי-יבוא קיפריים הטיפוסיים לשלהי התקופה (פניץ-כהן 2006: 121-123).

הישוב בתל בטש שוקם זמן-מה לאחר החורבן (שכבה X), ושרידיו במדרון הצפוני כוללים מקטעי קירות, רצפות ומתקנים שחרבו בשריפה (ע' מזר 1997ג': 41-45), שתוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 1א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי ומעט כלי-יבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-החרס המחופים לבן 2-1 ובעלי בסיס-הטבעת 1; פניץ-כהן 2006: 123-126).

שרידיו של שלב הישוב הבא (שכבה IX) כוללים מקטעים של מבנים גדולים, שהוקמו במדרון הצפוני, ולהם שני שלבים, האחרון שבהם חרב בשריפה (ע' מזר 1997ב': 23-24; 1997ג': 45-51). החורבן תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 1ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-יבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-החרס החד-גוניים, המחופים לבן 2 ובעלי בסיס-הטבעת 2-1; פניץ-כהן 2006: 126-128). הישוב בתל בטש חודש (שכבה VIII) כעבור זמן-מה, ושרידיו כוללים מבנים גדולים, שקירותיהם הושתנו על שרידי-המבנים מהשכבה הקודמת (ע' מזר 1997ב': 24-26; 1997ג': 52-58). גם ישוב זה חרב בשריפה, אשר תוארכה לתקופת

---

³² מחקרים קודמים באתר כוללים את ביקורו של ש' קלרמון-גנו, שסקר את האתר ופרש את צורתו הרבועה של האתר כעדות להיותו מבצר רומי (ע' מזר 1997א': 1). י' נוה (תשי"ז) זיהה את האתר עם תמנה המקראית, זיהוי שזכה לתמיכה רחבה בעקבות הסקר שערכו ב' מזר וז' קלאי (בשנת 1962), במהלכו הם תעדו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל (ע' מזר 1997א': 1).

הברונזה המאוחרת 1ב'-2א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחת כלי-החרס בעלי בסיס הטבעת 1-2 והפכיות הלבנות המקורצפות) (פניץ-כהן 2006 : 128-130).

הישוב שוקם כעבור זמן-מה (שכבה VII) בתוכנית דומה לקודמו, עם מבנים גדולים בעלי קירות עבים, שהוקמו במדרון הצפוני, ובהם שני שלבים (ע' מזר 1997ב' : 26 ; 1997ג' : 58-72). כקודמיו, גם ישוב זה חרב בשריפה, אשר תוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, כלי-יבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-החרס המחופים לבן 2 ובעלי בסיס-הטבעת 2 ופכיות לבנות מקורצפות) והאגאיים (בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת 3א') (פניץ-כהן 2006 : 130-132).

תל בטש נותר שומם עד לחידוש הישוב (שכבה VIB), ששרידיו המעטים כוללים מקטעי מבנים ורצפות, שהוקמו בתוכנית שונה משל קודמו (ע' מזר 1997ג' : 72-75). שכבת אפר, שנחשפה על-גבי רצפות המבנה ובסמוך לו, מעידה על חורבן (חלקי?) של הישוב, אשר בהתבסס על מעט כלי-החרס בסגנון המקומי, תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (פניץ-כהן 2006 : 134). הישוב באתר חודש כעבור זמן-קצר (שכבה VIA), ושרידיו כוללים מבנים שהוקמו בתוכנית שונה משל קודמו (ע' מזר 1997ג' : 76). מעט כלי-החרס שנחשפו על רצפות המבנים הם בסגנון מקומי, הטיפוסי לתקופת המעבר ברונזה/ברזל (פניץ-כהן 2006 : 134).

שרידיו של השלב הבא (שכבה V) כוללים מבנים (אשר השתמשו בקירות שלב-הישוב הקודם) ומספר מתקנים ובורות לצדם. מספר שלבי-משנה אובחנו, בהם הוגבהו רצפות, ומתקנים נבנו פעם אחר פעם (ע' מזר 1997ג' : 81-76 ; ע' מזר וקלם 1997 : 177-180 ; קופלנד ומזר 1997 : 94). ייתכן שבשלב זה הוקף הישוב בקיר-תוחם, ששרידיו נחשפו במדרון הצפוני (ע' מזר 1997ב' : 27-28) ובמדרון המזרחי, שם שולבו בו מגדל רבוע ונסמכו אליו מבנים ולהם קירות לבנים דקים (ע' מזר 1997ד' : 98-102 ; השוואו אוסישקין 1990 : 85-87). כמו קודמו, גם ישוב זה לא חרב ונראה שהוא ניטש (ע' מזר 1997ג' : 78-79), ככל הנראה בחלקה המאוחר של תקופת הברזל 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס הדל הכולל כלים בסגנון "פלשתי דו-גוני" ומעט כלים מחופים אדום (פניץ-כהן 2006 : 134-138).

הישוב באתר חודש כעבור זמן-מה (שכבה IV), אך המידע אודותיו אינו רב, משום שרידיו מקוטעים (ע' מזר 1997ה' : 139-142 ; ע' מזר וקלם 1997 : 180-186 ; קופלנד ומזר 1997 : 94).³³ בדומה לקודמיו, גם ישוב זה לא חרב ונראה שהוא התקיים זמן-קצר קודם לנטישתו (ע' מזר 1997ה' : 142 ; ע' מזר וקלם 1997 : 186) בתקופת

³³ וראו בונימוביץ' ולדרמן 2006 : 422 הערה 8 לביקורת אודות שחזור "בית ארבעת-המרחבים" בישוב זה.

הברזל 2א' המוקדמת, כפי שמלמד ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי המחופים אדום וממורקים ביד (ע' מזר ופניץ-כהן 2001א': 154-156; הרצוג וזינגר-אביץ 2004 : 221).

תל מקנה

תל מקנה, אתרה של עקרון הידועה מהמקרא וממקורות אשוריים,³⁴ שוכן על שלוחה הצופה אל חלקו הדרומי של מישור-הסחף של נחל שורק. האתר כולל תל עליון בקצה השלוחה, ששטחו כארבעים דונם, ועיר תחתונה מדרום וממערב לו, ששטחה כמאה ושישים דונם (ט' דותן וגיטין 1993 : 1051). בין השנים 1981-1996 חפרה באתר משלחת בראשות ט' דותן וגיטין במשך 14 עונות חפירה, במהלכן חשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית עד תקופת הברזל ג'³⁵.

שרידי הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 כוללים סוללת-עפר, אשר הרחיבה את שטחו והקנתה לו את צורתו הנוכחית (ט' דותן, גיטין ובירלינג 1998 : 13-14; ט' דותן 2000 : 147; ט' דותן וגיטין 2008 : 1953). השרידים מתקופת הברונזה המאוחרת נחשפו בתל העליון בלבד (גיטין 1992) : שרידי-הישוב מתקופת הברונזה המאוחרת 1 כוללים מספר קירות ורצפות, אשר כוסו בשכבת-אפר (ט' דותן וגיטין 1993 : 1052; קילברו 1996 : 21-23). שרידיו של הישוב המחודש (שכבה VIII B) כוללים מבנים ומתקנים, ובהם מספר שלבי-משנה, האחרון שבהם חרב בשריפה עזה. בהתבסס על כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-החרס בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2) תוארך החורבן לתקופת הברונזה המאוחרת 2 (קילברו 1996 : 23-27; 2013 : 80-83).

שרידי השלב הבא (שכבה VIII A) כוללים מספר שלבי-משנה, אשר תוארכו לשלהי תקופת הברונזה המאוחרת 2 ולתקופת המעבר ברונזה/ברזל, וזאת בהתבסס על כלי-החרס בסגנון המקומי ומעט כלי-היבוא (ובכללם

---

³⁴ לזיהוי האתר, ששמו הערבי הוא ח' אלמקנע, ראו נוה תשי"ז.

³⁵ תוצאות החפירה פורסמו עד-כה בכרך מסכם אחד אודות הישוב מתקופת הברזל 1 במדרון המזרחי של התל העליון (מהל, דותן וגיטין 2006), בדו"חות ראשוניים (לדוגמא קילברו 1996; בירלינג 1998), במאמרים רבים (לדוגמא גיטין ודותן 1987; ט' דותן וגיטין 1990; 1993; 1994; 2008; גיטין 1992; גיטין 1995; 1996; 1997; ט' דותן 2000; 2002; קילברו 2013) ובעבודות-גמר (קילברו 1998א'; מזוו 2005). מחקרים קודמים כוללים סקרים שערכו אולברייט (1924 : 8) ונוה (תשי"ז).

קדרה מצפון-מערב אנטוליה) (גיטין, מהל ודוּתן 2006 : 28-29 ; קילברו 2013 : 83-85 ואיור 2). הישוב לא חרב (קילברו 2013 : 85 ; השוּו גיטין, מהל ודוּתן 2006 : 29 ; ט' דוּתן וגיטין 2008 : 1953), ושרידיו של השלב הבא (שכבה VIIIB) כוללים מבנים ורצפות, ולהם מספר שלבי-משנה, אשר בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי ומעט החרסים בסגנון האגאי, תוארכו לתקופת המעבר ברונזה/ברזל (גיטין, מהל ודוּתן 2006 : 29, 33-31 ; קילברו 2013 : 85, 87 ואיור 3).³⁶ שרידיו של השלב הבא (שכבה VIIIA), גם הוא עם מספר שלבי-משנה, כוללים מספר חדרים וכבשנים לייצור כלי-חרס בסגנון אגאי (גיטין, מהל ודוּתן 2006 : 34-44 ; קילברו 2013 : 87, 89 ואיור 4). כפי שמלמדים המבנים הבודדים שנחשפו בעיר התחתית, בשלב זה התפשט הישוב מעבר לתל העליון (ט' דוּתן וגיטין 1993 : 1054 ; ט' דוּתן, גיטין ובירלינג 1998 ; ט' דוּתן 2002 : 1).

הישוב הוסיף להתפתח במהלך תקופת הברזל 1 והמסגרת הכללית של מספר מבנים הסובבים את הכבשנים בתל העליון התמידה במשך זמן-מה (שכבה VIB) (קילברו 1998א' ; 2013 : 89-93, 95), עד לביטולם (בשכבה VIA), והקמתם של מבני-מגורים על-גביהם, כמו גם רצפות ומתקנים שונים, אשר שימשו במספר שלבי משנה (שכבה V) (גיטין, מהל ודוּתן 2006 : 44-53). גידולו של הישוב בתקופת הברזל 1 ניכר גם בעיר התחתית, בה המבנים הבודדים שולבו במכלולים אדריכליים נרחבים יותר (שכבות VA-VIB), שכללו מבני-ציבור ובתי-מגורים (ט' דוּתן וגיטין 1993 : 1054-1056 ; 2008 : 1954-1955 ; ט' דוּתן תשנ"ד : 62-63 ; 2002 : 3-4 ; ט' דוּתן, גיטין ובירלינג 1998 : 16-18). המעבר לישוב הבא (שכבה IV) כלל התאמות ושינויים מבניים לא-רבים, והוא התקיים עד לחורבנו בשריפה עזה, אשר תוארכה לשלהי תקופת הברזל 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס המחופים אדום (ט' דוּתן וגיטין 1993 : 1056 ; 2008 : 1955). הישוב בתל מקנה שוקם כעבור זמן-מה (שכבה III), אך שרידיו נמצאו בתל העליון בלבד, ועיקרם חרסים מתקופת הברזל 2א' (ט' דוּתן וגיטין 1993 : 1056 ; 2008 : 1955).

---

³⁶ החופרים (לדוגמא ט' דוּתן וגיטין 1993 : 1053 ; 2008 : 1954 ; גיטין, מהל ודוּתן 2006 : 30-31 ; ראו גם קילברו 2013 : 85) טענו שכבר בשלב זה הוקמה חומה מסיבית סביב האתר כולו, אך ראו את השגותיו של אוסישקין (2005).

תל אשדוד

תל אשדוד שוכן על גבעת-כורכר כארבעה וחצי ק"מ מזרחית לחוף-הים. האתר כולל תל עליון, ששטחו כשמונים דונם, ועיר תחתונה ששטחה כמאתיים ושמונים דונם (מ' דותן 1993 : 93). עיקר המידע אודות הישוב בתל אשדוד נובע מעבודתה של משלחת החפירות בראשות מ' דותן בין השנים 1962-1972, שחשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית, מתקופת הברונזה הקדומה, ומתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה הביזנטית.³⁷

שרידי הישוב מתקופת הברונזה התיכונה עד תקופת הברזל 1 נחשפו בתל העליון. שרידיו של הישוב הקדום מעטים, וכוללים שער בנוי-לבנים (שכבה XXIII). לאחר חורבנו של שער זה הוקמו מעליו מבנים דלים, ובהם מספר שלבים (שכבות XXI-XXII), אשר חרבו עוד בתקופת הברונזה התיכונה 2 (מ' דותן ופורת 1993 : 19-26). שרידיו של הישוב הבא (שכבה XX) כוללים מספר קירות לבנים ורצפות (שם : 27), אשר בהתבסס על ממצא כלי-היבוא הקיפריים (מהם כלי-חרס ממשפחת הדו-גוניים ו-Black Lustrous Ware), תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 1א' (שם : 28-29). אופי הישוב לא השתנה רבות בשני השלבים הבא (שכבות XVIII-XIX), ובין שרידיו המועטים נמצאו כלי-חרס הדומים לאלה שנמצאו בשלב הקודם (שם : 30-34). שרידים משמעותיים יותר נחשפו על-גבי ישוב זה, והם כוללים שני קירות-לבנים ומספר רצפות (שכבה XVII), אשר בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 1א'-2א' (מ' דותן ופורת 1993 : 35-36 ותוכנית 5).

הישוב שינה פניו בשלב הבא, עת הוקמו מבנים רחבי-ממדים במדרון הצפוני (שכבות XIV-XVI) ובמדרון הדרומי (שלבים 1-3 בשטח B), אשר שימשו בפרק-זמן ממושך ובו מספר שלבי-משנה (מ' דותן ופרידמן 1967 : 74-83 ; מ' דותן ופורת 1993 : 39-49 ותוכנית 6 ; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001 : 231-234) ; לראשונה, התפרס הישוב גם אל המדרון המערבי (שלב 7 בשטח H), בו הוקמו מספר מבנים ששרידיהם מקוטעים למדי (ע' מזר ובן-שלמה 2005 : 11 ותוכנית 2.1). הישוב תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון מקומי, כלי-חרס בודדים בסגנון מצרי מימי השושלת הכ' (מרטין 2011ב' : 241), וכלי-יבוא

---

³⁷ מ' דותן ופרידמן 1967 ; מ' דותן 1971 ; מ' דותן ופורת 1982 ; מ' דותן ופורת 1993 ; מ' דותן ובן-שלמה 2005. חפירות הצלה שנערכו מצפון לתל חשפו את שרידיו של מבנה רחב-מידות מתקופת הברזל 2 ומהתקופה הפרסית (ורגה 2005 ; קוגן-זהבי 2006 ; 2007). שרידים נוספים נמצאו ממערב לתל, ובהם אתר אשפה ובו כלי-חרס מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הרומית (נחשוני 2008א') ובאר ומערכת השקיייה מהתקופה הרומית (באומגרטן תש"ס).

קיפריים (ממשפחת הכלים המחופים לבן 2) ואגאיים (בסגנון התקופה ההלדית 3ב') (מ' דותן ופרידמן 1967: 83; מ' דותן ופורת 1993: 40, 44, 46, 48-49; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001: 231). סופו של הישוב אינו ברור, והעדויות לחורבן הן חלקיות בלבד. נראה שהמבנה הגדול במדרון הצפוני שימש גם בשלב הבא (שכבה XIIIb), תוך התאמות אדריכליות מסוימות (מ' דותן ופורת 1993: 53-60; בונימוביץ תשנ"ט: 152-154), ובהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון האגאי, ניתן לתארך את השימוש בו לתקופת המעבר ברונוה/ברזל.

הישוב באשדוד הוסיף להתקיים, תוך שינויים קלים, עד לשלהי המאה הי"א לפנה"ס. המבנה הגדול במדרון הצפוני שימש גם בשלב הבא (שכבה XIIIa; מ' דותן ופורת 1993: 61-62), ומקבצי-מבנים הפונים אל רחוב משותף הוקמו במדרון המערבי (שלב 6 בשטח H; ע' מזר ובן-שלמה 2005: 13-20). על בסיס ממצא כלי-חרס בסגנון המקומי, בסגנון האגאי ובסגנון "הפלשתי הדו-גוני", נקבע זמנו של שלב זה לתקופת הברזל 1 המוקדמת (מ' דותן ופורת 1993: 62-64; בן-שלמה 2005א': 7; 2005ב': 65-81; ע' מזר ובן-שלמה 2005: 13).³⁸ הישוב מהשלב הבא (שכבה XII) הצטמצם במדרון הצפוני, אך המבנה הגדול הוסיף ברובו לשמש (מ' דותן ופורת 1993: 70-73; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001: 238; 2004: 125). מבנים גדולים הוקמו במדרון המערבי, סביב הרחוב המשותף (שלב 5 בשטח H; ע' מזר ובן-שלמה 2005: 20-30 ותוכנית 2.5), ומבנים אחרים הוקמו במדרון הדרומי (שלב 11 בשטח A; מ' דותן 1971: 27-29). בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" ניתן לתארך את הישוב לתקופת הברזל 1 התיכונה (מ' דותן ופורת 1993: 73-79; בן-שלמה 2005ב': 81-120). בשלב האחרון לקיומו של הישוב (שכבה XI) הוא התרחב שוב במדרון הצפוני (מ' דותן ופורת 1993: 86-87) וקיומו נמשך גם במדרון הדרומי (שלבים A9-10) (מ' דותן 1971: 29-31) ובמדרון המערבי (שלב 4 בשטח H), שם אובחנו שני שלבי-משנה וביניהם חורבן חלקי (רעש אדמה? ראו ע' מזר ובן-שלמה 2005: 30-37). ישוב זה חרב (מ' דותן 1971: 31, 136; מ' דותן ופורת 1993: 92; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001: 239), אם כי העדויות לחורבן במדרון המערבי דלות למדי ואפשר שחלק זה של הישוב ניטש (בן-שלמה 2003: 91; ע' מזר ובן-שלמה 2005: 30; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2004: 125). בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" ומעט כלי-החרס המחופים

---

³⁸ בן-שלמה (2005א': טבלה 1.1) שייך את שלב 6 בשטח H לשני שלביה של שכבה XIII (השלב המוקדם עם כלי-חרס בסגנון אגאי והשלב המאוחר בו הופיעו גם כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני"); זאת, למרות שהמכלול הקרמי משלב זה כולל גם כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" (שם: 7), ונראה אפוא שיש לשייכו לשכבה XIIIa בלבד.

אדום, ניתן לתארך את החורבן לחלקה המאוחר של תקופת הברזל 1 התיכונה (מ' דותן ופורת 1993 : 87-88 ; בן-שלמה 2005ב' : 132-161) .

שרידיו של שלב-הישוב הבא (שכבה X) נחשפו בתל העליון ובעיר התחתונה. שרידי הישוב בתל העליון כוללים מקטעי-קירות של מספר מבנים, חלקם רחבי-ממדים (שלב 8 בשטח A ; שלב 3 בשטח H ; שלב 8 בשטח G ; מ' דותן 1971 : 31-34 ; מ' דותן ופורת 1993 : 92 ותוכנית 13 ; ע' מזר ובן-שלמה 2005 : 39-43), בעוד ששרידיו בעיר התחתונה כוללים רובע תעשייתי, שכלל כבשנים ובורות במזרח (שלב 11 בשטח M ; מ' דותן ופורת 1982 : 7-8 ; אוסישקין 1990 : 77-82), ומקטעי רצפות בחלק המערבי (שלב 4 בשטח D ; מ' דותן ופרידמן 1967 : 130 ; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001 : 239-240). הישוב חרב בשריפה (מ' דותן ופרידמן 1967 : 130 ; מ' דותן 1971 : 33 ; מ' דותן ופורת 1982 : 52-54 ; 1993 : 13), אשר תוארכה לתקופת הברזל 2א' המוקדמת, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס המחופים אדום והממורקים ביד, כמו גם על מעט כלי-חרס בסגנון "הפלשתי המאוחר" ("כלי אשדודי") (בן-שלמה 2005א' : 7 ; 2005ב' : 170-180, 185 ; הרצוג וזינגר-אביץ 2011 : 170 וטבלה 1).

אשדודים (ד')

אתר חד-שכבתי, השוכן על גבעת-כורכר הסמוכה לחוף-הים. חפירת הצלה בראשות נחשוני (נחשוני ואחרים 2013) חשפה שרידים של מכלול נרחב, ובו מבנה מרובה חדרים (שטחו כדונם אחד) ומתקנים חקלאיים ששימשו בהפקת יין. האתר תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, בסגנון המצרי מימי השושלת הי"ט, כלי-היבוא הקיפריים (ביניהם כלי-חרס ממשפחות בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2) והאגאיים (בסגנון התקופה ההלדית 3ב') וחרפושית הנושאת את שמו של רעמסס ב'.

תל בית-שמש

תל בית-שמש³⁹ שוכן על שלוחה מזרוע לנחל שורק, במזרח העמק הנושא את שמו. שטח האתר כשלושים דונם וצורתו סגלגלה (בונימוביץ' ולדרמן 1993 : 249). משלחות החפירה בראשות מקנזי (מקנזי 1911 ; 1912-1913) וגרנט (גרנט 1931 ; 1932 ; 1934 ; גרנט ורייט 1938 ; 1939), במחצית הראשונה של המאה העשרים, חשפו שרידים מתקופת הברונזה הביניימית עד תקופת הברונזה התיכונה 2, מתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 2, ומהתקופה ההלניסטית עד התקופה הערבית, אך עיקר המידע אודות שלבי-הישוב השונים מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2 נלמד מעבודתה של המשלחת הפועלת באתר מאז שנת 1990 בראשות בונימוביץ' ולדרמן.⁴⁰

שרידי הישוב הקדום בתל בית-שמש כוללים חומה עבה שהקיפה את הישוב ומכלול שער במדרון הדרומי, אשר תוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2 (בונימוביץ' ולדרמן 2008 : 1645 ; תשע"ב : 49-51). הישוב חרב בשריפה וכעבור פרק-זמן לא-ברור הוא חודש (שכבה 9), ושרידיו כוללים מבנים שהוקמו על חורבות השער ומבנה גדול במדרון הצפוני, אשר הוקם בחלקו תוך שימוש-חוזר בקירות מהישוב הקודם. הישוב חרב בשריפה עזה, אשר תוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, כלי-יבוא קיפריים (ממשפחת הכלים עם בסיס-הטבעת 1) ומינואים (בסגנון התקופה המינואית המאוחרת 3א'), וחרפושית הנושאת את שמו של אמנחותפ ג' (בונימוביץ', לדרמן והטזאקי 2013 ; ברנדל, בונימוביץ' ולדרמן 2013 ; לדרמן ובונימוביץ' תשע"ה : 62-63).

שרידיו של הישוב הבא (שכבה 8) כוללים אולמות אורך מרוצפים בחלוקי-נחל, אשר תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (בונימוביץ', לדרמן והטזאקי 2013 : 53 ; לדרמן ובונימוביץ' תשע"ה : 63). סופו של הישוב אינו ברור, ומבני השלב הבא (שכבה 7) הוקמו ישירות על-גבי שרידיו. אלה כוללים מבני-מגורים ומתקן למיצוי שמן-זית, בהם נמצאו כלי-חרס בסגנון מקומי שתוארכו לתקופת המעבר ברונזה/ברזל (בונימוביץ' ולדרמן 2009 : 120-121 ; לדרמן ובונימוביץ' תשע"ה : 65). שרידי השלב הבא (שכבה 6) כוללים מבני אורך מרוצפים בחלוקי-נחל

---

³⁹ היה זה מראשוני האתרים אשר זוהו עם ישוב מקראי, עת א' רובינסון וא' סמית' סיירו באזור ותיעדו את השתמרות השם במעין סמוך, ששמו עין-שמש (רובינסון וסמית' 1856 : 222-223).

⁴⁰ תוצאות החפירה פורסמו במאמרים רבים (בונימוביץ' ולדרמן 1993 ; 2000 ; 2001 ; תשס"ג ; 2003 ; 2006 ; 2008 ; 2009 ; 2011א'; תשע"ב ; לדרמן ובונימוביץ' תשע"ה). בנוסף נערכו מספר חפירות הצלה סביב התל, ובהן נחשפו שרידים מהתקופות הידועות גם מהתל עצמו (לדוגמא צפיריס תשכ"ט ; סולימני ווייס 2006).

ומתקן-אבן למיצוי שמן-זית, אשר חרבו במהלך תקופת הברזל 1 (בונימוביץ ולדרמן 2009 : 123-121 ; לדרמן ובונימוביץ תשע"ה : 65).

הישוב באתר חודש כעבור זמן-קצר (שכבה 5), ושרידיו כוללים מבני-מגורים, מתקן למיצוי שמן-זית, ומבנה נוסף, שפורש כקשור לפולחן. כל המבנים משכבה זו תוארכו לתקופת הברזל 1 (לדרמן ובונימוביץ תשע"ה : 66-65). בשל פעולות בנייה מאוחרות הותרו אחריו שלב הישוב הבא (שכבה 4) שרידים מקוטעים, שכוללים עמודי-אבן, מתקנים ומרחבים פתוחים (בונימוביץ ולדרמן 2006 : 411-412 ; 2009 : 123 ; ראו גם לדרמן ובונימוביץ תשע"ה : 66). בדיקות פחמן 14 מיישוב זה הצביעו על קיומו בשלהי המאה הי"א ובמחצית הראשונה של המאה הי' לפנה"ס (לדרמן ובונימוביץ תשע"ה : 68 איור 7). דבר לא ידוע על גורלו של ישוב זה, ושרידיו כוסו במבניו של הישוב הבא, אשר כלל מספר שלבי-משנה, שתוארכו לתקופת הברזל 2א' (שכבה 3). משכבה זו נחשף ביצור במדרון הצפוני, אולי מצודה, אשר בשלב מאוחר יותר כלל גם חומת-סוגרים וחלקלקה מאבן-גיר (בונימוביץ ולדרמן 2001 ; 2006 : 412-413 ; 2009 : 127-128 ; השוו לפינקלשטיין 2002ב' : 121). מדרום לביצור נחשף מאגר-מים גדול (בונימוביץ ולדרמן תשס"ג : 42-44 ; 2006 : 417-418), וממערב לו נחשפו שרידיו של מבנה גדול ובו שני שלבי-משנה (בונימוביץ ולדרמן 2006 : 414). מבנה דומה נחשף במרכז האתר, ובסמוך לו נחשפה ממגורה גדולה (גרנט ורייט 1939 : 69-70). דרומית משם נחשף מבנה גדול נוסף, שהוקם על-גבי סדנה לחרושת ברזל (בונימוביץ ולדרמן 2000 : 256 ; 2003 : 235-237 ; 2006 : 415-416 ; וולדהויזן בתוך בונימוביץ ולדרמן 2009 : 129-131). שני מבנים נוספים, ככל הנראה מחסנים גדולים, נחשפו בסמוך (בונימוביץ ולדרמן 2006 : 415-416 עם ספרות נוספת). הישוב חרב בשריפה עזה, שתוארכה למחצית הראשונה של המאה הח' לפנה"ס (שם : 420 ; 2008 : 1647 ; ראו גם פינקלשטיין ופיאסצקי 2009 : 265 טבלה 3).

תל צפית

תל צפית, אתרה של גת הנזכרת במכתבי אלעמרנה ובמקרא,⁴¹ שוכן על שלוחה בסמוך לגדה השמאלית של נחל האלה. האתר כולל תל עליון שצורתו דומה לפרסה, שחלקה הדרומי גבוה ומדרונותיה תלולים, למעט בחלקה הצפוני-המזרחי, ועיר תחתית נרחבת שמקיפה את התל העליון מכיוון מזרח וצפון. שטחו הכולל של האתר נאמד בכחמש-מאות דונם (מאיר 2012א' : 5). משלחת חפירות בראשות מאיר, הפועלת באתר מאז שנת 1996, חשפה

---

⁴¹ לזיהוי האתר, תל צפית/תל אצפי, עם גת הידועה ממקורות מצריים, מקורות אשוריים והמקרא ראו רייני 1975 ; שנידווינד 1998 ;

שרידים מתקופת הברונזה הקדומה, מתקופת הברונזה הביניימית, מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה הפרסית, מהתקופה הרומית עד התקופה הביזנטית, ומהתקופה הצלבנית עד התקופה העות'מנית (מאיר 2012א': 11 איור 1.3 ; 2012ב': טבלה 1).⁴²

שרידי הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 כוללים קיר ביצור וחלקלקה, שנחשפו במדרון המערבי של התל העליון (עוזיאל 2008 : 203-214 ; מאיר 2012א': 16). שרידי הישוב מתקופת הברונזה המאוחרת 2 כוללים מבנה גדול מטיפוס "בית-חצר" שנחשף במדרון הצפוני-המזרחי (שלב E4b-c ; שי, עוזיאל ומאיר 2012 : 224-229 ולוחות 10.2-10.4 ; ראו גם שי ואחרים 2011א'). המבנה חרב או ניטש (מאיר 2012א': 18) בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחות הכלים עם בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2) והאגאיים (בסגנון התקופה ההלדית 3א'-ב') (גדות, יסעור-לנדאו ועוזיאל 2012 : 252, 258-259). הישוב חודש כעבור זמן-קצר, ושרידיו כוללים מקטעי-קירות, רצפות ומתקנים שנחשפו בטרסה הצפונית (שי, עוזיאל ומאיר 2012 : 229-230 ולוח 10.5). בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, ועל היעדרם של כלי-היבוא, תוארך היישוב לתקופת המעבר ברונזה/ברזל (גדות, יסעור-לנדאו ועוזיאל 2012 : 259).

המידע אודות שלבי-הישוב הבאים אינו רב, בעיקר משום היקף החשיפה המצומצם עד-כה, אך נראה שממצא כלי-החרס מהתל העליון (שלב F3 התחתון) כולל כלים בסגנון אגאי (מאיר 2012ב': 352-353 וטבלה 1) מתקופת המעבר ברונזה/ברזל. שרידיו של השלב הבא רבים יותר, והם כוללים קירות ורצפות מהמדרון הצפוני, שעליהן כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" מתקופת הברזל 1 (שלב E3 – שי, עוזיאל ומאיר 2012 : 230-232 ולוח 10.6 ; צוקרמן 2012 : 299-301 ; מאיר 2012ב': 353-354 וטבלה 1). הישוב הוסיף להתפתח בשלהי תקופת הברזל 1 ובראשית תקופת הברזל 2א', ושרידיו נחשפו בעיקר במדרון הצפוני (שלבים A4-A5 - צוקרמן ומאיר 2012 : 191-185 ולוחות 9.1-9.3) ובעיר התחתית. לשיאו הגיע הישוב בתקופת הברזל 2א' המאוחרת, כפי שמעידים השרידים שנחשפו בתל העליון ובעיר התחתית (צוקרמן ומאיר 2012 : 191-206 ולוחות 9.4-9.5 ; שי ומאיר 2012 : 354-355 ;

---

⁴² תוצאות החפירה נדונו בכרך אחד (מאיר 2012), המסכם את עשר העונות הראשונות, ובעבודות-גמר של חברי-המשלחת (לדוגמא עוזיאל 2003 ; 2008 ; אבישר תשס"ה ; גור-אריה תשס"ט), ופורסמו במאמרים רבים (לדוגמא, מאיר 2003א' ; 2003ב' ; תשס"ז ; 2008א' ; 2012ב' ; הורביץ ואחרים 2006 ; עוזיאל ומאיר 2007 ; מאיר וגור-אריה 2011 ; פירמן ואחרים 2011 ; שי ואחרים 2011א' ; שי ואחרים 2011ב' ; מחקרים קודמים (ראו סיכום אצל מאיר 2012ג': 95-100) כוללים את חפירות בליס ומקליסטר (1902 ; אבישר תשס"ה ; אבישר ומאיר 2012) וסקרים שערכו אהרוני ועמירן (תשט"ו : 222), דגן (תשנ"ב א' : 40 ; תשס"ב), ושביט (2003 ; 2008).

מאיר 2012ב' : 362-385). הישוב חרב בשריפה עזה, אשר תוארכה למחצית השנייה של המאה הטי' לפנה"ס (מאיר 2004ב' ; 2012ב' : 385-393).

ח' קיאפה

ח' קיאפה שוכנת על גבעה מצפון לעמק האלה. שטחו של האתר נאמד בכעשרים ושלושה דונם (גרפינקל וגנור 2009א' : 25). בין השנים 2007-2013 חפרה באתר משלחת בראשות גרפינקל, גנור והזל במשך שבע עונות, אשר חשפה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2, מתקופת הברזל 2א' המוקדמת, מהתקופה ההלניסטית עד התקופה הערבית המוקדמת, ומהתקופה העות'מנית.⁴³

עדויות לפעילות מתקופת הברונזה התיכונה 2 באתר כוללות חרסים שנמצאו במספר נקודות על-פני-הסלע. שרידיו של הישוב הבא בח' קיאפה (שכבה IV) כוללים מבנה גדול במרכז האתר, מבני-מגורים, מבני פולחן ומחסנים הנסמכים על חומת-סוגרים שהקיפה את האתר, שער בן-ארבעה תאים במפנה המערבי (גרפינקל וגנור 2009ב' : 78-108 ; גרפינקל, גנור והזל תשע"ב : 177-178, 183-184), וייתכן ששער נוסף הוקם גם במפנה הדרומי (גרפינקל, גנור והזל תשע"ב : 181 ; ראו מנגד פינקלשטיין ופאנטאלקין 2012 : 45-46). הישוב התקיים עד לראשית תקופת הברזל 2א' המוקדמת, כפי שמעיד ממצא כלי-חרס בסגנון המקומי ובסגנון "פלשתי מאוחר" ושתי פכיות קיפריות (בסגנון התקופה הקיפרו-גיאומטרית 2/1) (קאנג וגרפינקל 2009א' ; 2009ב' ; גרפינקל וקאנג 2011 ; גלבוש 2012 ; השווייגר-אביץ 2010 ; 2012). תאריכי פחמן 14 מעידים שהישוב חרב בשלהי המאה הי"א או במחצית הראשונה של המאה הי' לפנה"ס (גרפינקל ואחרים 2012 : 362-368 ; ראו גם פינקלשטיין ופיאסצקי 2010 ; לי, רמזי ומזר 2013 : 736).

אשקלון

שרידיה של אשקלון העתיקה פזורים ברחבי העיר המודרנית, ובעיקר באתר הנרחב השוכן בדרומה של העיר, הכולל שתי גבעות כורכר ("התל הצפוני" ו"התל הדרומי") וסוללת-עפר התוחמת כשש-מאות דונם. עיקר המידע

---

⁴³ תוצאות החפירה פורסמו בכרך אחד המסכם את שלוש העונות הראשונות (גרפינקל וגנור 2009) ובמספר מאמרים (גרפינקל וגנור 2008א' ; 2008ב' ; גרפינקל ואחרים 2009 ; שטיבל 2010 ; גרפינקל, גנור והזל תשע"ב ; גרפינקל, הזל וקלינגביל 2013). דגן (תשנ"ב א' : 119-120) סקר את האתר ותיעד חרסים מתקופת הברזל 2 עד התקופה הביזנטית, מהתקופה הממלוכית ומהתקופה העות'מנית.

אודות אשקלון הקדומה נובע מעבודתה של משלחת חפירות בראשות סטייגר, אשר חפרה באתר בשנים 2006-1985, במהלך היא חשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית עד תקופת הברונזה הקדומה 3, מתקופת הברונזה התיכונה 1 עד התקופה הצלבנית ומהתקופה העות'מנית (סטייגר, שלון ומסטר 2008).⁴⁴ בשנת 2007 החל השלב הנוכחי של החפירות באשקלון, בראשות סטייגר ומסטר (סטייגר ושלון 2008 : 165).

חרסים מהתקופה הכלקוליתית ומשלביה השונים של תקופת הברונזה הקדומה מעידים על קיומו של ישוב בתל אשקלון בתקופות אלה (סטייגר ואחרים 2008א': 215), בעיקר מצפון לאתר, בתחומן של שכונות העיר המודרנית (לעיל). בהיעדר חרסים מתקופת הברונזה הביניימית, נראה שהאתר לא היה מיושב, עד לחידושו בתקופת הברונזה התיכונה 1 (שכבה XXIV), עם הקמתה של סוללת-העפר ומכלול שער שנחשף בתל הצפוני (שלב 14). השער והסוללה שימשו עד לתקופת הברונזה התיכונה 2, תוך-כדי שינויים אדריכליים והקמתם של מבנים נוספים (שלב 11 בתל הצפוני), כפי שמעידים כלי-החרס משלביה השונים של התקופה (סטייגר 2002; סטייגר ואחרים 2008א': 218-236). בשלב כלשהו בוטל מכלול השער וכוסה בחלקלקה (שלב 10 בתל הצפוני), כאשר כלי-החרס שנמצאו בקרבה תוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2/תקופת הברונזה המאוחרת 1 (שם : 236).

ביטולו של מכלול השער בתל הצפוני מעיד, ככל הנראה, על העתקת הישוב לתל הדרומי, המתפרס על-פני כששים דונם.⁴⁵ שרידי הישוב המוקדם באזור זה כוללים רצפות, מקטעי-קירות וקברים שתוארכו החל מתקופת

---

⁴⁴ תוצאות החפירה פורסמו בסדרה של כרכים מסכמים, מהם ראו אור עד-כה ארבעה כרכים (סטייגר, שלון ומסטר 2008; ב' ג'ונסון 2008; סטייגר, מסטר ושלון 2011; פרס 2012), ובמאמרים רבים (לדוגמה סטייגר 1993; תשס"ו; 2008). המחקר הארכיאולוגי באשקלון החל בראשית המאה הי"ט, עם חפירתה של לידי סטיינהופ, והמשיך בביקוריהם של חוקרים כמו רובינסון וגרה (שלון 2008א'). גרסטנג (ועמו פיתיאן-אדמס) עמד בראש החפירה המדעית הראשונה (בשנים 1920-1922), אשר חשפה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה הרומית (שלון 2008ב': 153-159 עם ספרות נוספת). חפירות ההצלה הרבות שנערכו בשטחה של אשקלון המודרנית, מצפון לתל וממזרח לו, חשפו שרידי ישובים מהתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית (גרפינקל תש"ס), מתקופת הברונזה הקדומה (גופנא תשס"ד; גולני 2008; גולני ופארן 2014) ומתקופת הברונזה הביניימית (אריקסון-גיני וישראל 2013), קברים מתקופת הברונזה התיכונה (גרשוני תשנ"ו), ושרידי ישוב ובתי-קברות מהתקופה ההלניסטית ועד לתקופה האומיית (לדוגמה צפיריס 1967; קוגן-זהבי תשנ"ט; נחשוני 2009; סרי 2012; ישראל ואריקסון-גיני 2013). בנוסף, נערכו מספר סקרים תת-ימיים לאורך חופה של אשקלון, אשר חשפו את שרידיהן של ספינות טרופות, כמו גם פריטים כמו עוגנים, אשר תוארכו החל מתקופת הברונזה המאוחרת ועד לתקופה הערבית המוקדמת (שלון 2008ב': 163-164; גלילי ואחרים 2010).

⁴⁵ הביצורים מתקופת הברזל 2 (שלב 8 בתל העליון) הוקמו הישר על-גבי החלקלקה מתקופת הברונזה התיכונה 2 (שלב 10) (סטייגר ואחרים 2008א': 236) ואין כל עדויות להמשך הישוב בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 בתל הצפוני. זאת, בניגוד

הברוזה התיכונה 2 ועד לתקופת תקופת הברוזה המאוחרת 2 (שכבה XIX ; סטייגר ואחרים 2008ב' : 251-303-301). שרידיו של השלב הבא כוללים קטע ממבנה-לבנים גדול בחלקו הצפוני של התל (שלב 21 בגריד 38), ובית-חצר במדרון המערבי (שלב 10 בגריד 50), אשר תוארכו לתקופת הברוזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על כלי-החרס המעטים שנחשפו, ובכלל זאת כלים בסגנון מצרי מימי השושלת הי"ט, וכלי-יבוא אגאיים (בסגנון התקופה ההלדית 3ב') וקיפריים (כלי-חרס ממשפחות בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2) (שם : 256-257 ואיור 15.6, 304-305 ; מרטין 2009 ; 2011ג' : 195-201).

שרידיו של שלב הישוב הבא (שלב 20 בגריד 38) כוללים מבנים הסובבים חצר מרכזית, אשר בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון אגאי, תוארכו לתקופת המעבר ברונזה/ברזל (סטייגר ואחרים 2008ב' : 257-262 ; מסטר, סטייגר ויסעור-לנדאו 2011). מבנים אלה הוחלפו בשלב הבא (שלב 19 בגריד 38) במבנים גדולים יותר עם חצרות ביניהם, אשר בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון אגאי ובסגנון "פלשתי דו-גוני", תוארכו לתקופת הברזל 1 המוקדמת (סטייגר ואחרים 2008ב' : 262-266). תוכנית הישוב נותרה זהה, תוך שינויים קלים, גם בשלב-הישוב הבא (שלב 18 בגריד 38), בו נמצאו כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" מתקופת הברזל 1 התיכונה (שם : 266-271), ובשלב שאחריו (שלב 17 בגריד 38), בו נמצאו כלי-חרס מחופים אדום מתקופת הברזל 1 המאוחרת (שם : 271-274). בתקופה זו התרחב הישוב גם למדרון המערבי, בו נחשפו שרידים דלים של מבנים ורצפות (שם : 306). הישוב התפתח בתקופת הברזל 2, והגיע לשיאו בחלקה המאוחר, עד לחורבנו בשלהי המאה הז' לפנה"ס (מסטר, סטייגר ושולן 2011).

לקביעתו של סטייגר (1995 : 342-343) אודות היקפו הנרחב של הישוב בתקופת הברוזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 (יסעור-לנדאו 2002 : 358 ; 2007 : 615 ; פינקלשטיין 2007 : 520).

תל לכיש

תל לכיש שוכן בחלקה הדרומי של השפלה הנמוכה, על גבעה הסמוכה לגדתו השמאלית של נחל לכיש. צורתו של התל מרובעת, ושטח פסגתו כשבעים דונם (אוסישקין 2004א': 23, 25).⁴⁶ משלחת חפירות בראשות סטרכי חפרה בתל בין השנים 1932-1938, וחשפה שרידים מתקופת הברונזה הקדומה עד התקופה הפרסית (טורצ'ינר 1938; טאפנל, אינג' והרדינג 1940; טאפנל 1953; טאפנל ואחרים 1958). בשנים 1966 ו-1968 קיים אהרוני (1975) שתי חפירות בדיקה, במהלך חשף שרידים מתקופת המעבר ברונזה/ברזל ומתקופת הברזל 2. משלחת בראשות אוסישקין (2004) חפרה באתר במשך אחת-עשרה עונות בין השנים 1974-1987, במהלך חשפה שרידים מהתקופה הניאוליתית הקרמית עד התקופה ההלניסטית. משלחת רביעית, בראשות גרפינקל, הזל וקלינגבייל (2013: 49-50) החלה לחפור באתר בשנת 2013.

שרידיו של הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 (שכבה VIII) כוללים חלקקה (טאפנל ואחרים 1958: 45-48 ולוח 5: 1-4, 6; 90; 96), ואולי גם שער שנחשף בידי המשלחת החדשה במדרון הצפוני.⁴⁷ הם כוללים גם מבנה גדול במרכז התל, ובו שני שלבים (שלב 5-4 בשטח P), האחרון שבהם חרב בשריפה עזה (אוסישקין 2004ג': 146-160). הישוב באתר חודש כעבור זמן-קצר בהיקף מצומצם (שלב 3 בשטח P), עת נעשה שימוש-משני בחורבות המבנה הגדול שבמרכזו (שם: 160-164). לתקופה זו יש לשייך מספר קברים שנחשפו ממזרח לתל, ובהם כלי-חרס שתוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2 (טאפנל ואחרים 1958: 62-64; זינגר-אביץ 2004א').

שרידיו של השלב הבא כוללים בורות, אשר נחפרו אל חורבות המבנה הגדול במרכז האתר (שלב ביניים בשטח P; אוסישקין 2004ד': 188 ואיור 5.1) ולמרגלות המדרון המערבי של התל (שלב קדם-"מקדש החפיר"). שלב זה תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 1א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-יבוא קיפריים (מהם ממשפחות כלי-חרס ה-"דו-גוניים" ו-"השוקולד-על-לבן") (זינגר-אביץ 2004ב': 1021, 1026). הישוב התפתח, ובשלב מאוחר יותר הוקם מקדש למרגלות המדרון המערבי (השלב הראשון ב-"מקדש החפיר") (טאפנל, אינג' והרדינג 1940:

⁴⁶ לזיהוי האתר, ששמו הערבי הוא תל אדוור, עם לכיש הידועה ממקורות מצריים, מקורות אשוריים והמקרא ראו אוסישקין 2004ב':

50 עם ספרות קודמת.

⁴⁷ ראו פרסום באתר האינטרנט <https://lukechandler.wordpress.com/2014/07/27/update-and-photos-on-new-lachish/>

36-37 ולוח 66). מקדש זה תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת ב'1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-החרס המחופים לבן 2 ו-Red Lustrous Ware) והאגאיים (בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת 2) (זינגר-אביץ 2004ב': 1026).

שרידיו של השלב הבא כוללים את המקדש למרגלות התל שהורחב בימי אמנחותפ ג' (השלב השני ב-"מקדש החפיר"; טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : 37-38 ולוח 67). בשלב מאוחר יותר הוקם מבנה גדול במדרון המערבי (שלב S-3), אשר ניטש ושטחו נותר שומם עד להקמתם של מספר מבנים קטנים יותר (שלב S-1) (ברקאי ואוסישקין 2004א': 324-343). במרכז התל נחשפו שרידים מקוטעים בלבד (שלב P-2; אוסישקין 2004ד': 191-188, 200-201). מבנים אלה תוארכו לתקופת לתקופת הברונזה המאוחרת 2א'-ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי (ינאי 2004 : 1033-1045 וטבלה 19.5; קלמר 2004א': 1183) וכלי-היבוא האגאיים (בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת 3א'-ב'; הנקי ואחרים 2004 : טבלה 22.1) והקיפריים (בעיקר ממשפחות כלי-חרס בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2; בונימוביץ 2004 : 1262-1269). בכל אותה העת נמשך השימוש בבתי-הקברות הסובבים את האתר (טאפנל ואחרים 1958 : 65-66).

שרידיו של השלב הבא (שכבה VII) כוללים מבנים במדרון הצפוני (טאפנל ואחרים 1958 : 49, 51-61), במרכז התל (שלב P-1) (אוסישקין 2004ד': 191-201) ובמדרון המערבי (ברקאי ואוסישקין 2004א': 344-351). בנוסף, מקדש החפיר הורחב בשנית (השלב השלישי ב-"מקדש החפיר") (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : 38 ולוח 68), ונמשך השימוש בבתי-הקברות מסביב לישוב (טאפנל ואחרים 1958 : 66-68). הישוב חרב בשריפה עזה, אשר תוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי (ינאי 2004 : 1044-1051 וטבלה 19.5; קלמר 2004א': 1183-1184) וכלי-היבוא האגאיים (בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת 3ב'; הנקי ואחרים 2004 : טבלה 22.1) והקיפריים (ממשפחות כלי-החרס בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2; בונימוביץ 2004 : 1262-1269).

הישוב חודש (שכבה VI), ושרידיו כוללים מקדש במרכז התל (אוסישקין 2004ה') ומבנים נוספים, בהם מבני-ציבור, מדרום לו (אוסישקין 2004ו': 297-305), במדרון המערבי (אוסישקין 2004ז': 624-631; ברקאי ואוסישקין 2004א': 352-361) ובמדרון הצפוני (טאפנל ואחרים 1958 : 49-50, 51-61). גם ישוב זה חרב בשריפה עזה, אך נראה שעוד קודם-לכן נבזז תוכנו של המקדש (אוסישקין 2004ה': 216) ובמבני-הציבור שבמדרון המערבי התיישבו דיירים שהקימו בתוכם מתקני-בישול (אוסישקין 2004ב': 71; ברקאי ואוסישקין

2004א': 357-358). חורבן הישוב תוארך לתקופת המעבר ברונזה/ברזל, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי (ינאי 2004 : 1051-1055 וטבלה 19.1 ; קלמר 2004ב') ולוח ברונזה הנושא את שמו של רעמסס ג' (אוסישקין 2004ח'; ר' גבעון, סויני ולקין 2004).

לכיש נותרה בחורבותיה עד לחידוש הישוב (שכבה V), ששרידיו כוללים מבנים ובורות במרכז התל (טאפנל 1953 : 83-80 ; אהרוני 1975 : 26-32 ; אוסישקין 2004ב' : 77-78, 105-109 ; 2004ט': 774-776) ומבנה צר במדרון המערבי (ברקאי ואוסישקין 2004ב' : 411-416) שהיה, אולי, חלק מרצועת מבנים היקפית (אוסישקין 2004ב' : 77). מספר שלבי-משנה ניכרים בתוכנית הישוב, בו מבנים הוקמו על-גבי הבורות. בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי המחופים אדום וממורקים ביד, נראה שהישוב משלב זה ניטש בתקופת הברזל 2א' המוקדמת (צמחוני 2004 ; הרצוג וזינגר-אביץ 2004 : 220). שרידיו של השלב הבא בלכיש (שכבה IV) כוללים חומה רחבה, שער גדול, מבנה מסיבי שהוקם במרכז האתר ומבנים נוספים שתוארכו לתקופת הברזל 2א' המאוחרת (אוסישקין 2004ב' : 78-83 ; הרצוג וזינגר-אביץ 2004 : 220).

תל חסי

תל חסי שוכן על גבעה לגדתו השמאלית של נחל שקמה, סמוך למפגש השפלה ומישור-החוף. האתר כולל תל עליון, ששטחו כשישה עשר דונם, ועיר תחתית, ששטחה כמאה דונם (פארגו 1993 : 630). משלחת בראשות וורל, רוז ופארגו חפרה באתר בשנים 1970-1973, 1975, 1977 ו-1983, ובמהלכן היא חשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית עד תקופת הברונזה הקדומה 3, מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה ההלניסטית ומהתקופה הערבית.⁴⁸

---

⁴⁸ תוצאות החפירה פורסמו עד-כה במספר כרכים מסכמים (בלקלי וטומבס 1980 ; טומבס 1985 ; בנט ובלקלי 1989 ; דלברג ואוקונל 1989 ; אקינס 1993) ובמאמרים רבים (לדוגמא פארגו 1979 ; 1993 ; טומבס 1990 ; בלקלי 2000 ; בלקלי והרדין 2002 : 30-32). תל חסי היה האתר הראשון להחפר בארץ-ישראל - פטרי חפר באתר (בשנת 1890) בחפשו אחר לכיש העתיקה, והוא תיעד שתי "תקופות" ישוב - "התקופה האמורית" מהאלף הב' לפנה"ס ו"התקופה הפניקית" משלהי האלף הב' והאלף הא' לפנה"ס (פטרי 1891א'). בין השנים 1891-1893 המשיך בליס את החפירה באתר, והוא חילק את השרידים השונים לשמונה "ערים" - מהאלף הג' עד האלף הא' לפנה"ס (בליס 1894).

שרידיו של הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 כוללים חרסים מעטים (פארגו 1993 : 632). בליס חשף שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2-1, ולהם מספר שלבי-משנה ("ערים II-IV"; בליס 1894 : 44-89; פארגו 1993 : 631, 632). שרידי הישוב מתקופת הברזל 1 כוללים קיר-לבנים רחב ורצפת-טיח עבה, עליה נחשפה שכבת-אפר וכלי-חרס שתוארכו למאה הי"א (פארגו 1993 : 632). הישוב באתר חודש כעבור זמן-מה, ושרידיו כוללים מבני-אורך עם עמודים, ככל הנראה מחסנים (פטרי 1891א' : 22-26 ולוח II; בליס 1894 : 90-98) ובהם כלי-חרס מתקופת הברזל 2א' (פארגו 1993 : 631). הישוב התקיים גם בתקופת הברזל 2ב', עת הוא כלל מבנה גדול הניצב על-גבי מסד שהתפרס על-פני רובו של התל העליון (שכבה VII; שם : 632-633).

תל בית מרסים

תל בית מרסים (בעברית : תל בית-מרשם) שוכן למרגלות הרי-חברון, על גבעה המפרידה בין בקעת יבל שמדרום לה לאגן נחל אדורים. צורת האתר סגולה ושטחו כשלושים דונם (אולברייט וגרינברג 1993 : 177). משלחת חפירות בראשות אולברייט חפרה באתר במשך ארבע עונות בין השנים 1926-1932, במהלכן נחשפו שרידי הישוב מתקופת הברונזה הקדומה, מתקופת הברונזה התיכונה 2, ומתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 2 (אולברייט 1932; 1933; 1938א'; 1943). הנתונים אודות הישוב בתקופת הברזל 1 נידונו מחדש בידי ר' גרינברג (1987). חפירות הצלה שנערכו מסביב לתל חשפו קברים מתקופת הברונזה התיכונה 1 עד תקופת הברזל 2ג' (בן-אריה 2004) כמו גם שרידים מהתקופה הביזנטית (עין גדי וגולן 2007).

שרידי הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 כוללים מערכת ביצורים ומבנה מגורים גדול, ובהם מספר שלבים (שכבות D-E), כאשר האחרון שבהם חרב בשריפה עזה (אולברייט 1938א' : 25-60). הישוב באתר חודש כעבור זמן ממושך, ושרידיו כוללים מבנים נרחבים מטיפוס "בית-חצר", ממגורות ומתקן למיצוי שמן-זית. שני שלבים הוגדרו בישוב זה (שכבות C1-C2), שניהם חרבו בשריפה, האחרון שבהם תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון המקומי וכלי-היבוא האגאיים בסגנון התקופה ההלדית 3ב' (אולברייט 1932 : 37-52; 1938א' : 61-79; אולברייט וגרינברג 1993 : 179). הישוב חודש כעבור זמן-קצר (שכבה B2-1), בתוכנית הדומה לקודמו, אך עם מספר רב יותר של ממגורות, והוגדרו בו מספר שלבי-משנה (גרינברג 1987 : 56-57, 61, ואיור 2). השלב הראשון תוארך לתקופת המעבר ברונזה/ברזל, ובהתבסס על ממצא כלי-חרס המעטים בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" תוארכו השלבים המאוחרים לתקופת הברזל 1

(שם: 76 ואיורים 4-10). הישוב התקיים ללא הפסקה עד לתקופת הברזל ב' (אולברייט וגרינברג 1993: 179; הרצוג וזינגר-אביץ 2004: 221).

ב אתרים נוספים

- האתר העתיק של **יבנה-ים** (מִינת רֶבִין) שוכן לחוף הים בסמוך למעגן טבעי, כשני קילומטרים דרומית לשפך נחל שורק. קפלן (1993ד') חפר באתר וחשף סוללת-עפר ושער שתוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2 ולתקופת הברונזה המאוחרת 1. ניתוח-מחודש של תוצאות החפירה בידי עוזיאל (2008: 54-114) הראה שהישוב המשיך להתקיים גם בתקופת הברונזה המאוחרת 2א'. משלחת בראשות פישר, הפועלת ביבנה-ים מאז שנת 1992 (ראו מ' פישר תשס"ה; 2008) חשפה כלי-חרס מתקופת הברונזה המאוחרת 2 ומתקופת הברזל 2 (מ' פישר 2008: 2073). בנוסף, חפירות הצלה חשפו קברים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 מצפון לסוללה (ינאי ואחרים 2013) ומדרום לה (זינגר-אביץ ולוי תשנ"ב). ניתן אפוא לסכם שהישוב ביבנה-ים היה מבוצר בתקופת הברונזה התיכונה 2 ובתקופת הברונזה המאוחרת 1 ונראה שהוא התקיים בהיקף לא-ידוע גם בתקופת הברונזה המאוחרת 2.
- **ח' חומרה** שוכנת על גבעת כורכר באגן נחל שורק. בחפירת הצלה שערך עורי (1948) נחשפו קברים ובהם ממצאים מתקופת הברונזה התיכונה ומתקופת הברונזה המאוחרת.
- **רמלה**: בחפירת הצלה שערך גורזלזני (2006) נחשפו שרידי ישוב מתקופת הברונזה המאוחרת ועדויות לפעילות באתר בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברזל 2.
- **תל חמיד** שוכן על שלוחה מתונה במישור הסחף של נחל גזר. בסקרים השונים באתר תועדו חרסים מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה העות'מנית (שביט 2003: 92). וולף ושביט חפרו באתר בשנים 1996 ו-1998 ותוצאות החפירה פורסמו באופן ראשוני (וולף ושביט תשנ"ח; וולף תש"ס) ונידונו בעבודת הדוקטור של שביט (2003: 91-149). הנתונים השונים מעידים על פעילות באתר בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 (שביט 2003: 92) וישוב מתקופת הברזל 2א' ששרידיו כוללים מספר מבנים ורצפות עשויות חלוקי-נחל (וולף ושביט תשנ"ח: 104; שביט 2003: 99 טבלה 18, 126).
- **חולות ראשון לציון**: בחפירת הצלה נחשפו קברים מתקופת הברונזה התיכונה 2, מצודה ושרידים נוספים מתקופת הברזל 2 (לוי תשס"ה; ארבל 2009).

- **תל שעלבים** שוכן על גבעה מצפון לעמק איילון. במהלך מספר חפירות הצלה נחשפו קברים מתקופת הברונזה התיכונה 1 (זינגר-אביץ ולוי תשנ"ג) ומתקופת הברונזה התיכונה 2 (בהט והס תשמ"ב), קיר ומילויים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 2 (פרנוס 2008). פינקלשטיין (תשל"ח: 28) ושביט (2013: אתר 673) סקרו את האתר ותיעדו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה, תקופת הברונזה המאוחרת 2 ותקופת הברזל 2.
- **תל יבנה** שוכן על גבעה נישאה הסמוכה לגדה השמאלית של נחל שורק. בחפירות הצלה רבות שנערכו בחלקו העליון של התל ובסביבתו הקרובה נחשפו עדויות להתיישבות מתקופת הברונזה התיכונה 1 עד התקופה העות'מנית (פישר וטקסל 2006; פלדשטיין ועד 2014).
- **זרנוקה**: בחפירת בדיקה נחשפו שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת (מרמלשטיין 2014).
- **בקוע**: בחפירת הצלה נחשפו שרידי-ישוב מתקופת הברונזה המאוחרת (גולני וסטורצ'ן 2010).
- **תל מלוט** שוכן במישור-הסחף של נחל שורק, סמוך לנחל עקרון. חפירות הצלה חשפו שרידים מעטים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת (פרנוס 2007). שרידי הישוב מתקופת הברזל 1 כוללים מספר קירות לבנים ורצפות עפר כבוש (שביט תשנ"ג ב'; עורי ושמואלי 2006); שרידי השלב הבא כוללים רצפת-אבן, עליה נמצאו כלי-חרס מחופים אדום וממורקים ביד מתקופת הברזל 2א' (שביט תשנ"ג ב'; שמואלי תשע"א: 45-46).
- **משמר דוד**: בחפירת הצלה שערך ינאי (2014) נחשפו שרידי ישוב ובסמוך לו מספר קברים מתקופת הברונזה התיכונה 2.
- **ח' נינא**: בחפירת הצלה שערך ינאי (2008ב') נחשפו שרידי ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת.
- **ח' אלמוח'יזין**: בחפירת הצלה שערך גולן (2008ב') נחשפו שני בורות אשפה וקיר לבנים המתוארכים לתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברונזה המאוחרת 2.
- **תל חרסים** שוכן על גבעת כורכר במזרח מישור-הסחף של נחל האלה. משלחת בראשות ש' גבעון (תשס"ב; 2008) חפרה באתר בין השנים 1990-2000 וחשפה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברונזה המאוחרת, ומתקופת הברזל 2 עד התקופה הביזנטית. הנתונים שפורסמו עד-כה מעידים על קיומו של ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 (שכבה VII), ששרידיו כוללים מספר קירות, רצפות ומתקנים, שנחשפו בהיקף מצומצם. שרידיו של השלב הבא (שכבה VI) כוללים רצפות ומתקנים, אשר תוארכו לתקופת הברונזה

המאוחרת 1, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-יבוא קיפריים (ממשפחות כלי-החרס הדו-גוניים, "שוקולד-על-לבן", והכלים המחופים לבן 1). שרידי השלב הבא (שכבה V) כוללים מספר מבנים עם רצפות ומתקנים סמוכים, אשר חרבו בשריפה, שתוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב'. האתר נותר שומם עד לחידוש הישוב (שכבה IV), בו הובחנו שני שלבי-משנה הכוללים מבני-מגורים ומתקנים, אשר חרב בתקופת הברזל 2א' המאוחרת.

• **תל ירמות** שוכן על גבעה מדרום לגדה השמאלית של נחל ירמות. האתר כולל תל עליון, ששטחו כשישה עשר דונם, ועיר תחתונה, ששטחה כמאה ושישים דונם (דה-מירושדג'י 1993 : 661). משלחת בראשות פ' דה מירושדג'י חפרה באתר במשך שבע עשרה עונות (בין השנים 1980-2007), במהלכן נחשפו שרידים מתקופת הברונזה הקדומה 1-3, כמו גם שרידים בתל העליון, שתוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 1 ולתקופה הפרסית עד התקופה הביזנטית.⁴⁹ הנתונים שפורסמו עד כה (דה מירושדג'י תשנ"ח; 2008 : 1797) מעידים על חשיפתם של חרסים מעטים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת 2 (ובכללם כלי-יבוא קיפריים ממשפחות הכלים המחופים לבן 2 ובעלי בסיס-הטבעת 2). שרידי הישוב מתקופת המעבר ברונזה/ברזל (שכבה 5 Acr) ומתקופת הברזל 1 (שכבות 4 Acr ו-3 Acr), כוללים מספר מבנים, רצפות ומתקנים, בהם נחשפו כלי-חרס בסגנון מקומי ובסגנון פלשתי "דו-גוני" (בשכבה 4 Acr). הישוב ניטש והאתר נותר שומם עד לתקופה הפרסית.

• **תל עזקה**⁵⁰ שוכן על גבעה נישאה ברכס החוצה את אזור השפלה, בסמוך לגדה השמאלית של נחל האלה. האתר כולל תל העליון ששטחו כארבעים דונם, טרסה עליונה ששטחה כחמישה דונמים, ועיר תחתונה השוכנת על האוכף שמדרום לתל, ששטחה כעשרה דונם (ליפשיץ, גדות ואומינג 2012). בליס ומקליסטר (1902) חפרו באתר במשך 17 שבועות במהלך השנים 1898-1899, וחשפו שרידים ששייכו לארבע "תקופות":

⁴⁹ תוצאות החפירה פורסמו במאמרים (לדוגמא דה מירושדג'י 1990; 1993; תשנ"ח; 1999; 2003; 2008) ובכרך מסכם אחד אודות הממצאים משלוש העונות הראשונות (דה מירושדג'י 1988). לא הזדמן לי לקרוא את עבודת הדוקטור של ז'סמין (1999). מחקרים קודמים כוללים מבקרים רבים שהגיעו לאתר מאז המאה הי"ט ותיעדו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל, סקר שערך דורקס ומשלחת החפירות בראשות א' בן-תור (1975), שחשפה שרידים מתקופת הברונזה הקדומה 3.

⁵⁰ לזיהוי האתר, ששמו הערבי הוא תל זכריה, עם עזקה הידועה ממקורות אשוריים ומהמקרא ראו אולברייט 1924 : 9. ליפשיץ, גדות

ואמינג 2012.

"קדם-ישראלית מוקדמת", "קדם-ישראלית מאוחרת", "יהודית" ו-"סלווקית", ולשתי התקופות האחרונות הם ייחסו מצודה מלבנית שנחשפה בטרסה העליונה (ראו נפחן-לבון, גדות וליפשיץ 2015). משלחת חפירות בראשות ליפשיץ, גדות ואמינג, הפועלת באתר מאז שנת 2009, ערכה סקר מקדים (עמנואלוב תשע"ב) וחפרה עד-כה בשלוש עונות (בשנים 2012-2014), במהלכן נחשפו שרידים מתקופת הברונזה הקדומה 3, מתקופת הברונזה התיכונה 1-2, מתקופת הברונזה המאוחרת 2א' עד תקופת המעבר ברונזה/ברזל, ומתקופת הברזל 2א' עד התקופה הערבית המוקדמת. הנתונים פורסמו באופן ראשוני במספר מאמרים (ליפשיץ, גדות ואמינג 2012; יסעור-לנדאו ואחרים 2014), וניתן ללמוד מהם על קיומו של ישוב מבוצר בתקופת הברונזה התיכונה 1-2, ישוב נרחב בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת המעבר ברונזה/ברזל, וישוב בהיקף לא-ידוע בתקופת הברזל 2א'-ג'.

- **תל שוכה**⁵¹ שוכן על גבעה בגבולו הדרומי של עמק האלה. שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברזל 2 נחשפו בחפירת בדיקה (גנור 2011). משלחת בראשות גורן ערכה באתר סקר מקדים וחפרה במשך עונה אחת (בשנת 2012) במהלכה חשפה שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2, ומתקופת הברזל 1 עד התקופה הערבית המוקדמת.⁵²

- **תל ציפור** שוכן בלבו של מישור-הסחף של נחל לכיש התיכון. חפירת הצלה שערכו נגבי ובירן חשפה שרידים מתקופת הברונזה הביניימית ומתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2א' (בירן ונגבי 1966; בירן 1993). ינאי (2000) בחן-מחדש את תיעוד החפירה המצוי בארכיון רשות העתיקות, הציג את כלי-החרס שנאספו באתר, והציע סטרטיגרפיה וכרונולוגיה מעודכנות. לפי ניתוחו של ינאי, שרידים מעטים נחשפו משלביו המוקדמים של הישוב (שכבות VII-X), שבהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי וכלי-היבוא הקיפריים (מהם פכית לבנה מקורצפת), תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת 2 (ינאי 2000: 204, 213). שרידיו של השלב הבא (שכבה VI) כוללים חצר רחבה, וסביבה חדרים שחרבו בשריפה, שתוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון המקומי, כלי-היבוא הקיפריים (כמו קערה ממשפחת כלי-החרס המחופים לבן 2) וכלי בודד מצפון-מערב אנטוליה (ממשפחת "כלי-טרויה אפורים") (שם: 204, 208-213). הישוב חודש כעבור זמן-מה (שכבה V), ושרידיו כוללים שני קירות ובסיסי

---

⁵¹ לזיהוי האתר, ששמו הערבי הוא ח' עֵבֵד, עם שוכה הידועה מהמקרא ראו אולברייט 1924: 9.

⁵² י צור ערך את הסקר בתל שוכה ואני מודה לו על המידע שחלק עמי.

עמודים (שם : 204). סופו של הישוב אינו ברור, וכך גם הקשר של שרידיו לרצפות שיוחסו לשלב הבא (שכבה IV). עם זאת, נראה ששני השלבים התקיימו בתקופת המעבר ברונזה/ברזל (שם : 206-208). שרידיו של השלב הבא (שכבה III) כוללים מספר קירות לבנים, רצפות טיח ובורות (בירן ונגבי 1966 : 162-163 ואיור 4), שבהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" תוארכו לתקופת הברזל 1 (שם : 163 ואיור 6 : 1-10). סופו של הישוב אינו ברור וייתכן שהוא ניטש. שרידיו של שלב-הישוב הבא (שכבות II-I) מעטים למדי, וכוללים רצפה, מספר מתקנים, וכלי-חרס מחופים אדום וממורקים ביד מתקופת הברזל 2א' (שם : 161-162 ואיור 5 : 1-6).

- **תל גודד** שוכן על גבעה נישאה, בקצהו הדרומי של רכס הגידוד החוצה את אזור השפלה. בליס ומקליסטר (1902) חפרו באתר בשתי עונות (בשנים 1890-1899), במהלך חשפו שרידים אותם שייכו לשלוש "תקופות" : "קדם-ישראלית", "יהודית" ו-"רומית" (ברושי 1993). גיבסון (1994) בחן-מחדש את תיעוד החפירה בארכיון ה-PEF בלונדון והציע חלוקה חדשה של שרידי הישוב לפי התקופות הבאות: תקופת הברונזה הקדומה 3, תקופת הברונזה הביניימית, תקופת הברזל 2א' (?), תקופת הברזל 2ב' (בשני שלבים), התקופה ההלניסטית, התקופה הרומית המוקדמת, והתקופה הביזנטית. דגן (תשס"א : 92) סקר את האתר ותיעד חרסים מעטים גם מתקופת הברונזה התיכונה 2, תקופת הברונזה המאוחרת, ותקופת הברזל 2ג'. שגיב, אבני וזיסו (1993) ערכו באתר חפירת הצלה, במהלכה נחשפו מערות קבורה מתקופת הברזל 2.

- **תל בורנה** שוכן על גבעה הסמוכה לגדה הימנית של נחל גוברין. פסגתו מלבנית, שטחו כשלושים וחמישה דונם ושטחו הכולל את הטרסות הנמוכות הוא כמאה ושישים דונם (שי ואחרים 2012 : 141). משלחת החפירות בראשות שי, הפועלת באתר מאז שנת 2010, חשפה עד-כה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה הפרסית (שי ואחרים 2012 ; שי ואחרים 2014ב' ; שי ועוזיאל 2014).⁵³

---

⁵³ בנוסף, אהרוני ועמירן (תשט"ו : 224) סקרו את האתר ותיעדו שרידים אדריכליים וחרסים מתקופת הברזל 2, ודגן (תשנ"ב א' : 154) ליקט חרסים מתקופת הברונזה הקדומה 2, מתקופת הברונזה המאוחרת, מתקופת הברזל 2, מהתקופה הפרסית ומהתקופה הרומית. עוזיאל ושי (2010) סקרו את האתר לקראת תחילתו של פרויקט חפירות, ותעדו שרידים מתקופת הברונזה הקדומה 2-3, תקופת הברונזה התיכונה 2, תקופת הברונזה המאוחרת 2א'-ב', תקופת הברזל 1, ותקופת הברזל 2. שרידים מתקופות מאוחרות יותר תועדו בסמוך למרגלות התל.

- **תל זית** שוכן על גבעה הסמוכה לגדתו השמאלית של נחל גוברין. שטחו כשלושים דונם, אך מזרחו נפגע בפעולות-שוד של תושבי הכפרים הסמוכים שהשתמשו באדמותיו לטיוב שדותיהם (טאפי 2008 : 2082 ; 2011 : 127*). משלחת בראשות טאפי, הפועלת באתר מאז שנת 1998, חשפה שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הרומית ומהתקופה העות'מנית (טאפי 2000 ; 2008 ; 2011 ; טאפי ואחרים 2006).⁵⁴ שרידיו של הישוב הקדום באתר כוללים מספר קירות ומתקנים, אשר תוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2/תקופת הברונזה המאוחרת 1 (טאפי 2008 : 2082). שלושה שלבים שויכו לתקופת הברונזה המאוחרת 2 ("מאות י"ד-י"ג" ; שם) : הראשון כולל שרידים של מבנה גדול שחרב בשריפה, השני כולל יסודות של מבנה אחר שנבנה על-גביו, והשלישי כולל מספר קירות-לבנים ורצפות שחרבו בשריפה.⁵⁵ שרידיו של הישוב הבא כוללים בתי-עמודים שהוקמו ברצועה היקפית וממגורות לצדם, והם חרבו בתקופת הברזל 2א' המוקדמת (טאפי ואחרים 2006 : 16-22 ואיורים 8-10 ; טאפי 2011 : *134-135 ואיור 8). הישוב חודש כעבור זמן-מה (שכבה II), והוגדרו בו מספר שלבי-משנה (טאפי ואחרים 2006 : 13-14 ; טאפי 2011 : *131-132 ואיורים 4-5), והוא הוסיף להתפתח (שכבה I) עד לחורבנו בתקופת הברזל 2א' המאוחרת (טאפי ואחרים 2006 : 9-14 וטבלה 4 ; טאפי 2011 : *129-130 ואיור 3 ; ראו פינקלשטיין, זאס וזינגר-אביץ 2008 : 2).

- **נחל גוברין** : בחפירת הצלה שערכה נחשוני (2008ב') נחשפו שרידי ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2.
- **ח' טבייקה** שוכנת בחבל ההר, מצפון-מערב לחלחול, על גבעה הצופה על אגן הניקוז של נחל האלה. סלרס חשף בחפירותיו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2, מתקופת הברזל 1 עד התקופה ההלניסטית (סלרס 1968 ; פונק 1993).
- **תל מראשה** שוכן על קו-פרשת המים בין נחל גוברין מצפון לנחל מראשה (יובל של נחל לכיש) מדרום. בליס ומקליסטר (1902) חשפו שרידים שיוחסו לשתי תקופות – מיעוטם מ-"התקופה היהודית" ורובם

⁵⁴ בנוסף, ראו את הסקרים שערכו אהרוני ועמירן (תשט"ו : 224) ודגן (תשנ"ב א' : 153), במהלכם לוקטו באתר חרסים מתקופת הברונזה התיכונה 2, תקופת הברונזה המאוחרת, ומתקופת הברזל 2 עד התקופה העות'מנית.

⁵⁵ לפי התיאור הלקוני ניתן להציע, בזהירות מה, שהשלב הראשון הוא מתקופת הברונזה המאוחרת 2א', השני מתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', והשלישי מתקופת המעבר ברונזה/ברזל. משמעותי במיוחד הוא היעדרם של כלי-היבוא מהשלב השלישי, אך כאמור, יש לחכות לפרסום של נתונים נוספים.

מ-”התקופה ההלניסטית”. משלחת חפירות בראשות קלוני (2003; ארליך וקלוני 2008; קלוני ואחרים 2010) חשפה שרידים מתקופת הברזל 2 ואת שרידי העיר התחתית הגדולה מהתקופה ההלניסטית. דגן (תשס”א: 94) ליקט באתר חרסים מהתקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה 2-3, תקופת הברונזה המאוחרת 2ב’, ומתקופת הברזל 2א’ עד התקופה הביזנטית.

- **ח’ אום אלבקר** הוא התל השוכן בסמוך לגדה הימנית של נחל אודרים. בחפירת הצלה שערכו נחשוני וטליס (2008) נחשפו שרידי ישוב משלהי תקופת הברזל 1 ומראשית תקופת הברזל 2א’. בסקר מפת לכיש (דגן תשנ”ב ב’: אתר 249) תועדו באתר חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הערבית המוקדמת.
- **תל עיטון** שוכן על גבעה הסמוכה לגדה השמאלית של נחל אדורים. צורתו של התל ארוכה וצרה, עם פסגה בולטת בחלקו הדרומי ומורדות תלולים, ושטחו הכולל הוא כששים דונם (איילון 1985: איור 1; כץ ופאוסט תשע”ב: איור 1). משלחת חפירות בראשות פאוסט, הפועלת באתר מאז שנת 2006, חשפה שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2א’ בהיקף מצומצם בחתך לרוחב מרכז התל (שטח B; פאוסט 2011: 205, 212-213, 218).⁵⁶ עדות נוספת לישוב בתקופות אלה היא הממצא מהקברים השונים, ובעיקר ידוע “הקבר הפלשתי” (אדלשטיין ואורנט 1992), בו נחשפו כלי-חרס מתקופת הברזל 1 ובהם מעט כלי-חרס בסגנון “פלשתי דו-גוני”.
- **תל נגילה** שוכן לגדתו השמאלית של נחל שקמה, בסמוך למפגש עם נחל פורה. משלחת בראשות עמירן ואיתן חשפה את שרידיו של ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2, אשר כלל, בשלב קיומו האחרון (שכבה VII), מבני-מגורים, סוללת-עפר (שהקנתה לאתר את צורתו) ובה קיר-תמך ושער.⁵⁷ הישוב חרב, ככל הנראה,

---

⁵⁶ לפרסומים ראשוניים ראו פאוסט 2009, 2011; כץ ופאוסט תשע”ב. חפירות הצלה חשפו סביב התל קברים מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2 (אדלשטיין ואחרים תשל”ב; אדלשטיין ואורנט 1992), וחפירת בדיקה בתל עצמו בראשות אוסישקין ואיילון חשפה שרידים מתקופת הברזל 2 (איילון 1985; צמחוני 1985). יי דגן (תשנ”ב: 235) סקר את האתר ותיעד חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הביזנטית.

⁵⁷ תוצאות החפירה פורסמו במספר מאמרים (עמירן ואיתן 1964; 1993) והן עתידות להתפרסם פרסום סופי בידי אילן, מאיר ועוזיאל (ראו שי ואחרים 2011ב’). הנתונים אודות תקופת הברונזה התיכונה 2 ותקופת הברונזה המאוחרת 1 פורסמו בעבודת הדוקטור של עוזיאל (2008: 115-201; עוזיאל ואבישר-לואיס 2013). בנוסף, פטרי (1891א’: 53), אולברייט (1924: 7), ואהרוני ועמירן (תשי”ג: 54-53) סקרו את האתר ותיעדו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל. בולאו ומיטציל (1961) ערכו באתר חפירת בדיקה.

וכעבור זמן-קצר הוא חודש (שכבה VI). שרידיו של שלב היישוב החדש כוללים מבנה בעל קירות עבים במרכז האתר, ורצפה בחלקו הצפוני, שהושתתו על-גבי הסוללה החרבה. על הרצפה שבחלק הצפוני נמצאה קדרה קיפרית דו-גונית, המתוארכת לתקופה הברוזה המאוחרת 1 (עמירן ואיתן 1964; ארצי, אסרו ופרלמן 1975). העדויות לישוב מתקופת הברוזה המאוחרת 2 כוללות חרסים מעטים.

- **חברון:** בחפירות השונות שנערכו בתל חברון נחשפו שרידי הישוב מתקופת הברוזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2 (עופר תשנ"ב; אייזנברג ונגורסקי 2002).
- **ח' רבוד** שוכנת על גבעה טרשית המוקפת בערוציו של נחל חברון. בחפירה שערך כוכבי (1974) נחשפו שרידים מתקופת הברוזה התיכונה 2 ומתקופת הברוזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 2.

ג. נתוני הסקרים הארכיאולוגיים

שטחם של מישור-חוף פלשת והשפלה נחלק ל-23 מפות סקר שונות:

טבלה 3: האתרים במישור-חוף פלשת ובשפלה לתקופותיהם לפי תחומי מפות הסקר					
מפה	ברוזה תיכונה	ברוזה מאוחרת	ברזל 1	ברזל 2	הערות
יבנה	10	7	4	5	אתר חפור (יבנה-ים), חפירות הצלה (תל יבנה, ד'הרת אלחמריה) וסקרים בהיקף מצומצם (שביט 2003; פישר וטקסל 2006)
רחובות	2	3	1	7	חפירות הצלה (תל מלוט, רמלה) וסקר חלקי (פז וללקין 2014) ⁵⁸
גזר	26	14	10	32	שלושה אתרים חפורים (תל גזר, תל שעלבים ותל חמיד) וסקר מקיף (שביט 2013)
בית-סירא	6	2	3	7	סקר מקיף (היזמי תשנ"ג; פינקלשטיין תשנ"ג)
אשדוד	2	8	3	24	שני אתרים חפורים (תל מור ואשדוד-ים [ד'י]) וסקר מקיף (ברמן, ברדה ושטרק 2011)
גדרה	6	3	1	12	סקר מקיף (ברדה וזבנוביץ 2012)
חולדה	4	6	1	4	שלושה אתרים חפורים (תל מקנה, ח' נינא וח' אלמוחיזין) וסקרים בהיקף מצומצם (דגן תשס"א; שביט 2003)

⁵⁸ הסקר האינטנסיבי כלל כחצי משטח המפה.

טבלה 3: האתרים במישור-חוף פלשת ובשפלה לתקופותיהם לפי תחומי מפות הסקר					
מפה	ברונזה תיכונה	ברונזה מאוחרת	ברזל 1	ברזל 2	הערות
כפר אוריה	6	2	2	10	שלושה אתרים חפורים (תל בטש, משמר דוד ובקוע) וסקרים בהיקף מצומצם (דגן תשס"א; שביט 2003)
שער הגיא	2	2	2	3	סקר בהיקף מוגבל (דגן תשס"א; שביט 2003)
ניצנים	8	6	7	26	אתר חפור (תל אשדוד) וסקר מקיף (ברמן וברדה 2011)
באר טוביה	1	1	1	2	שני סקרים ממוקדים (בושרי תשכ"ו; שביט 2003)
כפר מנחם	6	6	4	21	שני אתרים חפורים (תל צפית ותל חרסים) וסקרים בהיקף מצומצם (דגן תשס"א; שביט 2003)
בית שמש	17	9	3	76	חמישה אתרים חפורים (תל בית-שמש, תל ירמות, ח' קיאפה, תל עזקה ותל שוכה), מחציתה המזרחית בסקר מקיף (דגן 2010) ומחציתה המערבית בסקר בהיקף מצומצם (דגן תשס"א)
נס הרים	6	3	0	50	סקר מקיף (וייס, זיסו וסולימני תשס"ה; דגן 2010)
זיקים	8	1	2	40	אתר חפור (אשקלון) וסקר מקיף (ברמן, שטרק וברדה 2011)
אשקלון	0	1	2	1	סקר מקיף (אלן 2008)
קוממיות	0	2	1	3	סקרים בהיקף מצומצם (דגן תשס"א; שביט 2003)
גת	4	4	1	9	שלושה אתרים חפורים (תל בורנה, תל זית ונחל גוברין) וסקרים בהיקף מצומצם (דגן תשס"א; שביט 2003)
בית-גוברין	2	3	0	15	שני אתרים חפורים (תל גודד ותל מרשה) וסקר בהיקף מצומצם (דגן תשס"א)
רוחמה	2	4	3	6	שני אתרים חפורים (תל חסי ותל נגילה) וסקר בהיקף מצומצם (שביט 2003)
לכיש	11	10	2	29	אתר חפור (תל לכיש) וסקר מקיף (דגן תשנ"ב ב')
אמציה	3	3	4	⁵⁹ 130	אתר חפור (תל עיטון) וסקר מקיף (דגן תשס"ז)
מעלה עמק האלה וצפון-מערב הרי חברון ⁶⁰	15	4	12	48	שני אתרים חפורים (ח' טביקה וחברון) וסקרים בהיקף מצומצם (עופר תשנ"ג; דגן תשס"א)
שדרות			1	1	סקר ממוקד (גופנא תש"ל)
שובל	1	1	1	2	סקרים ממוקדים (גופנא תשכ"ג; שביט 2003)
דבירה	4	3	?	6 (33)	סקר מקיף (זיסו, גנור וקהתי 2015)

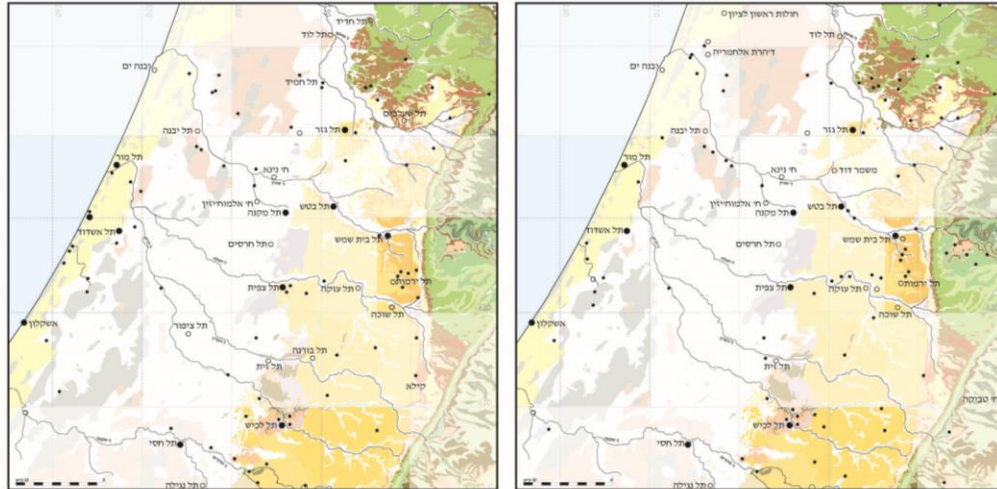
⁵⁹ דווח על כמאתיים וששים אתרים אך כמחציתם שוכנים בצמידות לאתרים אחרים ועל-כן, ומטעמי נוחות, הם שולבו בטבלה.

⁶⁰ מערבית לקו אורך 220000 ודרומית לקו רוחב 600000, בקרבת קו פרשת המים בין אגן לכיש לאגן שקמה, כשני ק"מ דרומית לחברון.

טבלה 3: האתרים במישור-חוף פלשת ובשפלה לתקופותיהם לפי תחומי מפות הסקר

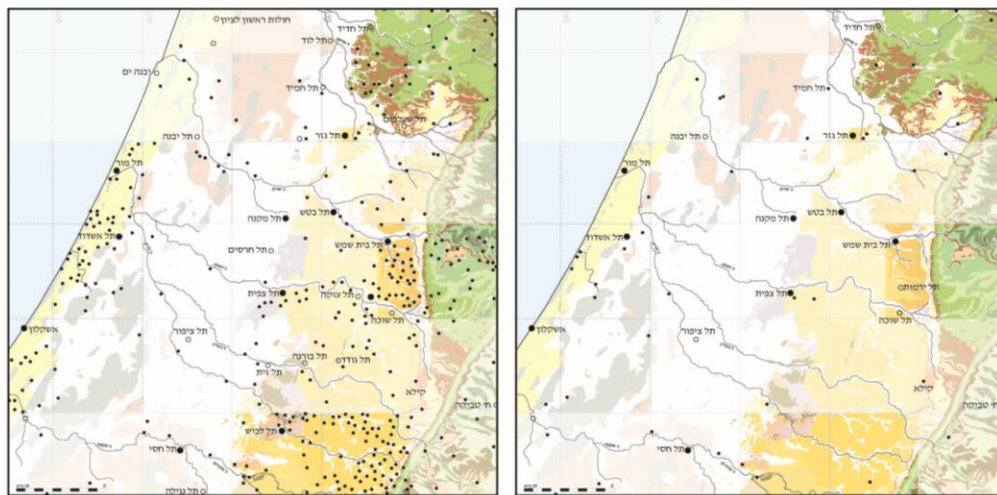
מפה	ברונזה תיכונה	ברונזה מאוחרת	ברזל 1	ברזל 2	הערות
מעלה נחל אדורים ודרום-מערב הרי יהודה	6	6	4	14	שלושה אתרים חפורים (תל עיטון, תל בית מרסם וח' רבוד) וסקר בהיקף מצומצם (עופר תשנ"ג)

איור 6: מפת האתרים בשפלה ובמישור-חוף פלשת מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2

2. תקופת הברונזה המאוחרת

1. תקופת הברונזה התיכונה 2

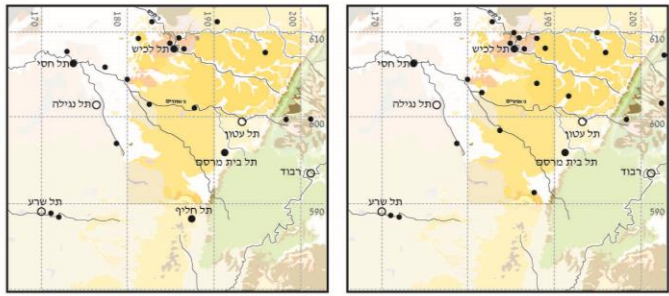

4. תקופת הברזל 2

3. תקופת הברזל 1

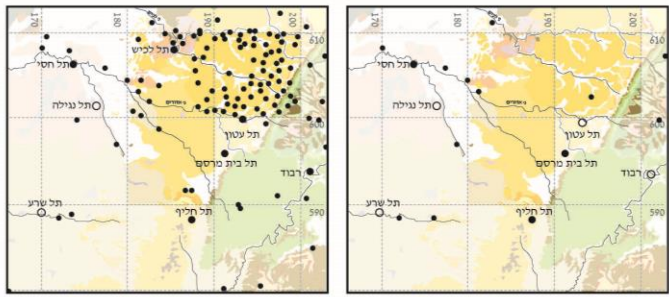
● מידע מפורט ○ מידע חלקי • סקר תחום מפת סקר שפורסמה

איור 7: מפת האתרים בדרום השפלה מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2

1. תקופת הברונזה התיכונה 2

2. תקופת הברונזה המאוחרת

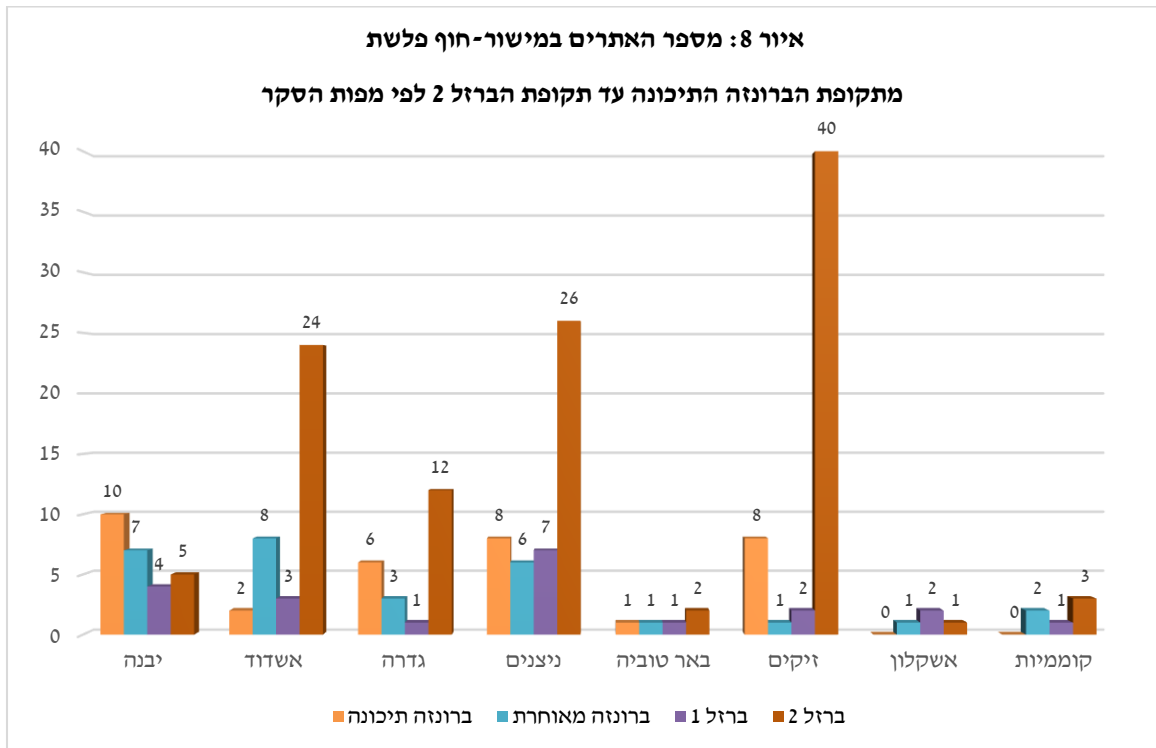
3. תקופת הברזל 1

4. תקופת הברזל 2

ד. דגם הישוב בשפלה ובמישור-חוף פלשת

בחינה של הנתונים השונים מצביעה על ירידה במספר האתרים מתקופת הברונזה התיכונה (כ-160 אתרים) עד תקופת הברזל 1 (75 אתרים), ועל זינוק במספרם בתקופת הברזל 2 (כ-580 אתרים). אך בחינה מפורטת של האזורים השונים במרחב מעידה שהתהליכים הללו היו מורכבים יותר ונבדלים מאזור לאזור.

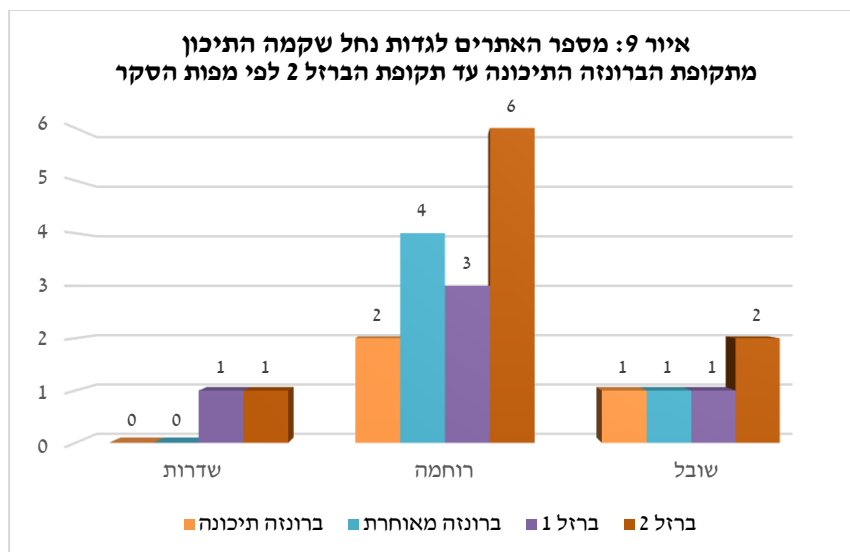

תפרוסת האתרים במישור-חוף פלשת (איור 8) זהה בכל ארבע התקופות – רובם שוכנים במרחק מרבי של כארבעה ק"מ מזרחית מקו החוף, על גבעות כורכר וחול אדום שכוסו בחוליות, ומעטים הם האתרים השוכנים במישורי-הסחף שממזרח (ועל-כן השינויים הפחותים בפעילות האנושית באזורים אלה). הישובים המרכזיים במישור-החוף במהלך תקופת הברונזה התיכונה 2 היו יבנה-ים בצפון ואשקלון בדרום, אך רוב האתרים מתקופה זו שוכנים בריחוק מסוים מהם, בעיקר בין נחל לכיש לנחל אבטח. דפוס דומה ניכר בתקופת הברונזה המאוחרת, אך ניתן להצביע על דעיכה בפעילות האנושית סביב שני המרכזים הקדומים לעומת התעצמות הפעילות במרחב שביניהם, סביב תל אשדוד, אשדוד ים (ד') ותל מור. עיקר הפעילות בתקופת הברזל 1 חלה סביב תל אשדוד, בעוד ששפך נחל לכיש איבד מחשיבותו והפעילות בסביבות אשקלון נותרה בהיקפה המצומצם. השינוי המהותי בתקופת הברזל 2 הוא מספרם הרב של האתרים סביב הנחלים לכיש, אבטח ושקמה, אך יש

להדגיש שהקפיצה במספר האתרים אינה מעידה בהכרח על עלייה במספר היישובים במרחב, שהרי רוב האתרים הם כתמי חרסים (ראו ברמן וברדה 2011).

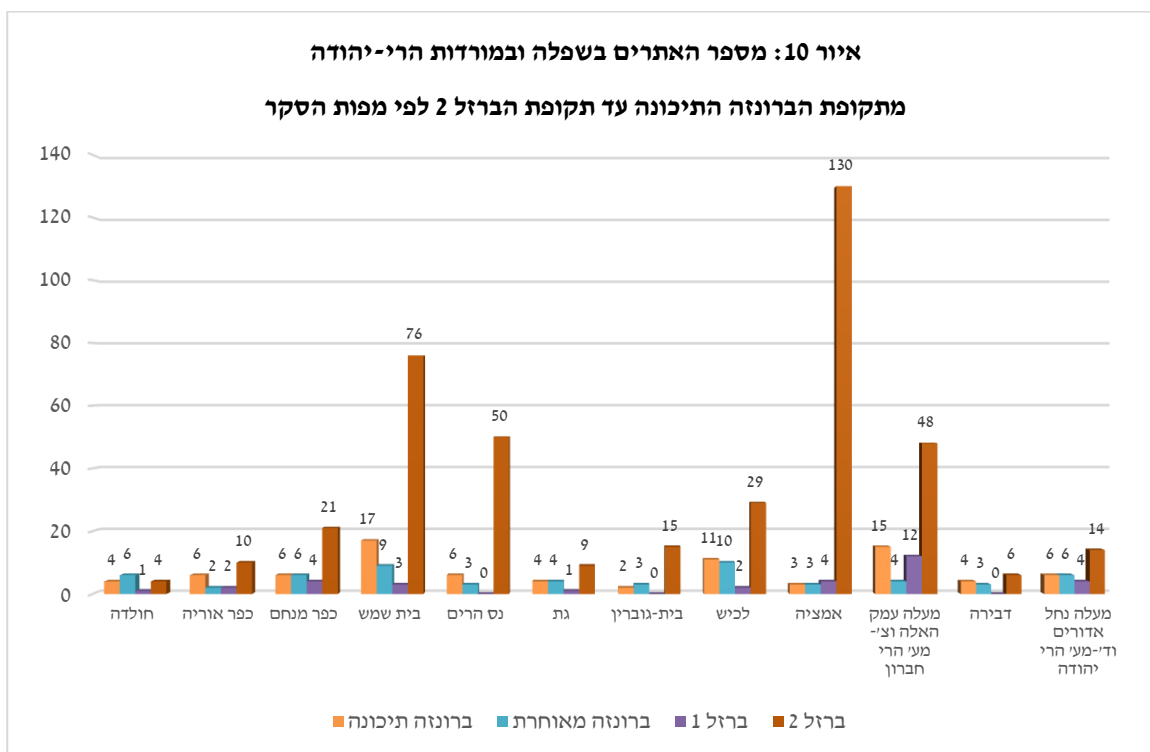
נחל שקמה התיכון (איור 9) מהווה יחידת-משנה של מישור-החוף המקשרת אותו אל מערך הישוב שבשפלה (לגדות נחל אדורים). המרכז האזורי בתקופת הברונזה התיכונה 2 היה תל נגילה, על גבול השפלה, אשר דעך בתקופת הברונזה המאוחרת ועיקר הפעילות נדדה צפונה אל תל חסי, שהיה מיושב בכל התקופות עם סביבה דלה באתרים. האזור קרוב לדרום השפלה ובעיקר לתחומו של תל לכיש, אך ניתן לראות שהפעילות בו לא נפגמה משום נטישת תל לכיש וסביבתו. אדרבא, תפרוסת האתרים ממערב לתל חסי בתקופת הברזל 1 מעידה על עיבוי הפעילות במרחב שבינו לעזה, וראו על כך להלן.

המידע אודות אזור השפלה ומדרונות הרי-יהודה (איור 10) חלקי יותר, משום שמספר רב של אתרים לא נחפרו, או שנחפרו אך לא פורסמו באופן מלא, ומשום מספרן הרב של מפות הסקר שלא פורסמו עד כה. האתרים החפורים שפורסמו באופן מפורט הם תל מקנה, תל בטש, תל בית-שמש, תל צפית ותל לכיש, ולצדם נחפרו אתרים כמו תל ירמות, תל עזקה, תל חרסים, תל בורנה ותל זית. מפות הסקר שפורסמו הן חציה המזרחי של מפת בית-שמש ומפת נס-הרים הסמוכה לה, ומפת לכיש, מפת אמציה ומפת דבירה בדרום.

שני אזורים נחקרו אפוא באופן אינטנסיבי: צפון-מזרח השפלה (רמת בית-שמש) ודרומה. האתר המרכזי הסמוך לרמת בית-שמש הוא תל בית-שמש, בו הוקמו יישובים שחרבו בזה-אחר-זה, משלהי תקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 1; דומה שתפרוסת האתרים תואמת את תולדות הישוב בתל בית-שמש, עם דעיכה

הדרגתית במהלך תקופה ממושכת זו, המשקפת, אולי, את חוסר היציבות באזור. הדעיכה בפעילות בצפון-מזרח השפלה בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 תואמת גם את הנתונים ממזרח (בתחומיה של מפת נס הרים), המצביעים על דעיכה בפעילות אנושית במורד נחל שורק מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 1 - זאת בניגוד לששת האתרים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ועשרות האתרים משלביה השונים של תקופת הברזל 2.

דרום השפלה ידע יציבות בהיקף הפעילות האנושית בתקופת הברונזה התיכונה 2 ובתקופת הברונזה המאוחרת. יציבות זו ניכרת בעיקר בשני מקבצים: סביב תל לכיש ולגדות נחל אדורים (בתחומי המזרחי של אגן שקמה). קשה לזהות שינוי כלשהו בתפרוסת האתרים במעבר מתקופת הברונזה התיכונה 2 לתקופת הברונזה המאוחרת 2. המשבר הברור לעין הוא אי-חידוש הישוב בתל לכיש לאחר חורבנו בתקופת המעבר ברונזה/ברזל והיעלמות הפעילות בסביבתו, בעוד שהפעילות לגדות נחל אדורים המשיכה כסדרה, אולי עדות ליציבות באגן שקמה (וראו להלן). גם באזור זה ארע שינוי מהותי בתקופת הברזל 2, עם הופעתם של עשרות רבות של אתרים, בעיקר בחלקו המזרחי. בשני האזורים ניתן להצביע על תחילתה של האצת הפעילות האנושית כבר בתקופת הברזל 2א', במקביל להופעתם של מרכזים מבוצרים בתל בית-שמש ובתל לכיש, ובהתאם לשכבות-הישוב

מתקופה זו שנחשפו ברובם של האתרים החפורים בחלקים אחרים של השפלה (כמו תל בטש, ח' קיאפה, תל חרסים, תל עזקה, תל גודד, תל בורנה ותל זית).

יובליהם של הנחלים לכיש ואדורים מובילים אל דרום-מערב הרי יהודה, אזור בו דעכה הפעילות האנושית בשלהי תקופת הברונזה התיכונה.⁶¹ ניתן לזהות באזור זה מקבץ של חמישה אתרים מתקופת הברונזה המאוחרת ובראשם חברון, השוכנת כעשרים וחמישה ק"מ דרומית למקבץ האתרים סביב ירושלים. הפער בין שני המקבצים גושר בתקופת הברזל 1, עם הופעתם של כעשרים אתרים חדשים במרחב שבין ירושלים לחברון. לדעתי, בתקופת הברונזה המאוחרת היו אלה שני מוקדי פעילות נפרדים, כאשר חבל ההר הדרומי היה קשור לדרום השפלה, ובעיקר לאגן נחל שקמה. הקשר בין שני האזורים נשמר גם בתקופת הברזל 1, כפי שמעיד הגידול במספר האתרים בדרום-מערב הר חברון ובשפלה הדרומית.⁶²

שלושה אתרים בצפון-מערב השפלה נחפרו ופורסמו באופן מפורט – תל מקנה, תל צפית, ותל בטש. חפירות הצלה חשפו עדויות לישובים נוספים באזור זה, אך עד כה לא פורסמו נתוני הסקרים הארכאולוגיים במלואם. קשה אפוא לבחון את הפעילות האנושית מעבר לישובים אלה לפרטי-פרטים, אך יש להדגיש את היציבות במספר האתרים באגן נחל שורק מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת לעומת הריקנות של האזור בתקופת הברזל 1, בתקופה שבה שכנו ישובים מבוססים בתל מקנה ובתל בטש. החשוב מביניהם היה הישוב בתל מקנה, שהיה גדול בשטחו אך נטול כל סביבה כפרית, ואפשר אפוא שאוכלוסייה רבה שכנה בתחומו ועיבדה את המרחבים הסובבים אותו.⁶³ דרומה משם, הישוב בתל צפית היה החשוב באזורו בכל התקופות והפעילות סביבו נותרה בהיקף דומה עד להאצתה בתקופת הברזל 2.

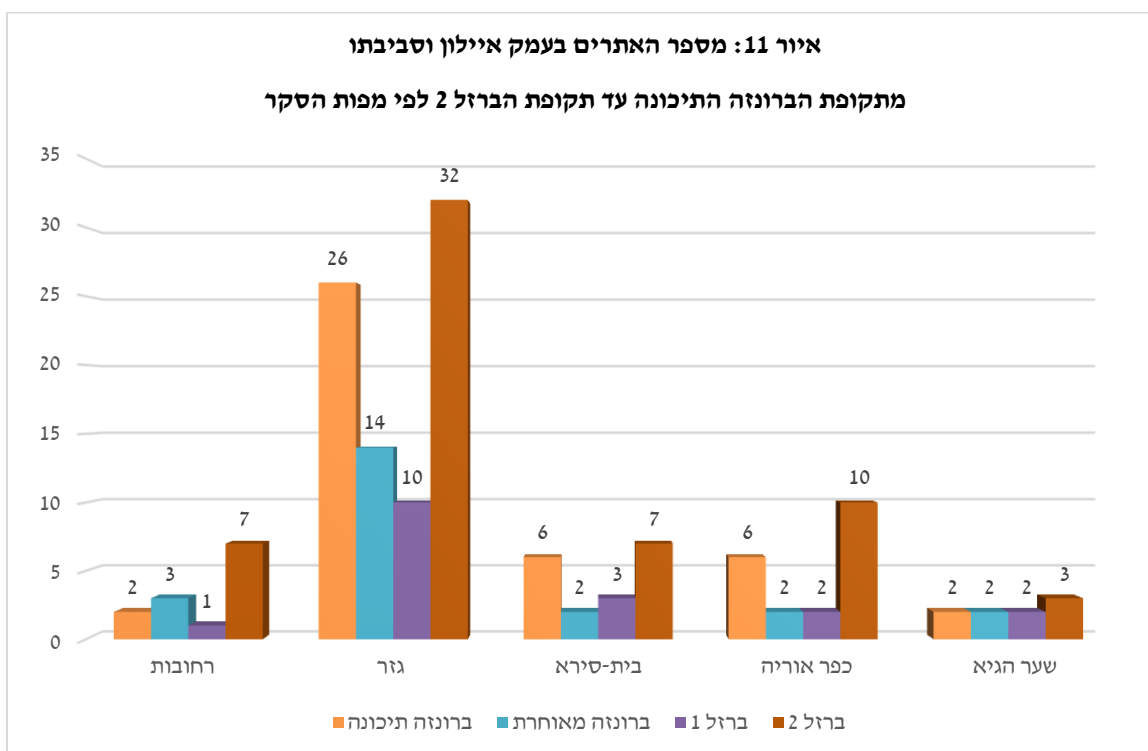
---

⁶¹ לדיון בסיבות לירידה בפעילות האנושית בחבל ההר בתקופת הברונזה המאוחרת ראו לנגוט 2014: 543-544, 547; לנגוט ואחרים 2014: 15.

⁶² לקשר ההדוק בין דרום-מערב הר חברון והשפלה הדרומית בתקופה העות'מנית ראו ד' עמירן תש"ח-תש"ט; גרוסמן תשנ"ד: 213-214, 231.

⁶³ לדעות השונות אודות תהליך העיור בפלשת והרקע לכך ראו פינקלשטיין 1996א': 231-232, 235-236; בונימוביץ 1998; שביט 2008: 156-160; פאוסט תשע"ה: 5-6. יחד עם זאת, בחינה של הנתונים מחפירות תל מקנה, תל אשדוד, תל צפית ואשקלון (לעיל) מראה שניתן להסכים באופן חלקי עם הקביעה, לפיה הממצאים ממישור חוף פלשת וצפון-מערב השפלה "מלמדים על היותה של החברה באזור זה חברה עירונית מורכבת, עם ריבוד חברתי ושלטון ריכוזי" (פאוסט תשע"ה: 6). עירוניות וריכוזיות אפיינו את תל מקנה

חלקה הצפוני ביותר של השפלה גובל בעמק איילון. המידע אודות אזור זה מבוסס על החפירות בתל גזר ומפות הסקר שפורסמו במלואן, המכסות את מחציתו הצפונית של המרחב. אמנם המידע חלקי (איור 11), אך ניתן להצביע על דעיכה בהיקף הישוב בתל גזר ובמספר האתרים הסובבים אותו בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1. זאת, במקביל לעלייה במספר האתרים מתקופת הברזל 1 ברמת בנימין (מגן פינקלשטיין תשנ"ג), ואפשר אפוא שמדובר גם במקרה זה בהעתקת מוקד הפעילות האנושית אל חבל ההר. על כל פנים, הפעילות במרחב כולו הגיעה לשיאה בתקופת הברזל 2.

וסביבתו, בעוד שאר הישובים במרחב, כולל אתרים כמו תל אשדוד ואשקלון, נותרו קטנים בשטחם, גם אם הם הוקמו על תלים נישאים.

ניתן לסכם את הדיון לעיל במספר נקודות:

(1) הישובים המרכזיים בכל אזור מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2 שכנו באותם האתרים כמו הישובים המרכזיים בשלהי תקופת הברונזה התיכונה: יבנה-ים (פער בתקופת הברזל 1), תל גזר, תל מקנה (דעיכה בתקופת הברונזה המאוחרת), תל אשדוד, תל בית-שמש, תל צפית, אשקלון, תל לכיש (פער בתקופת הברזל 1) ותל בית-מרסם.

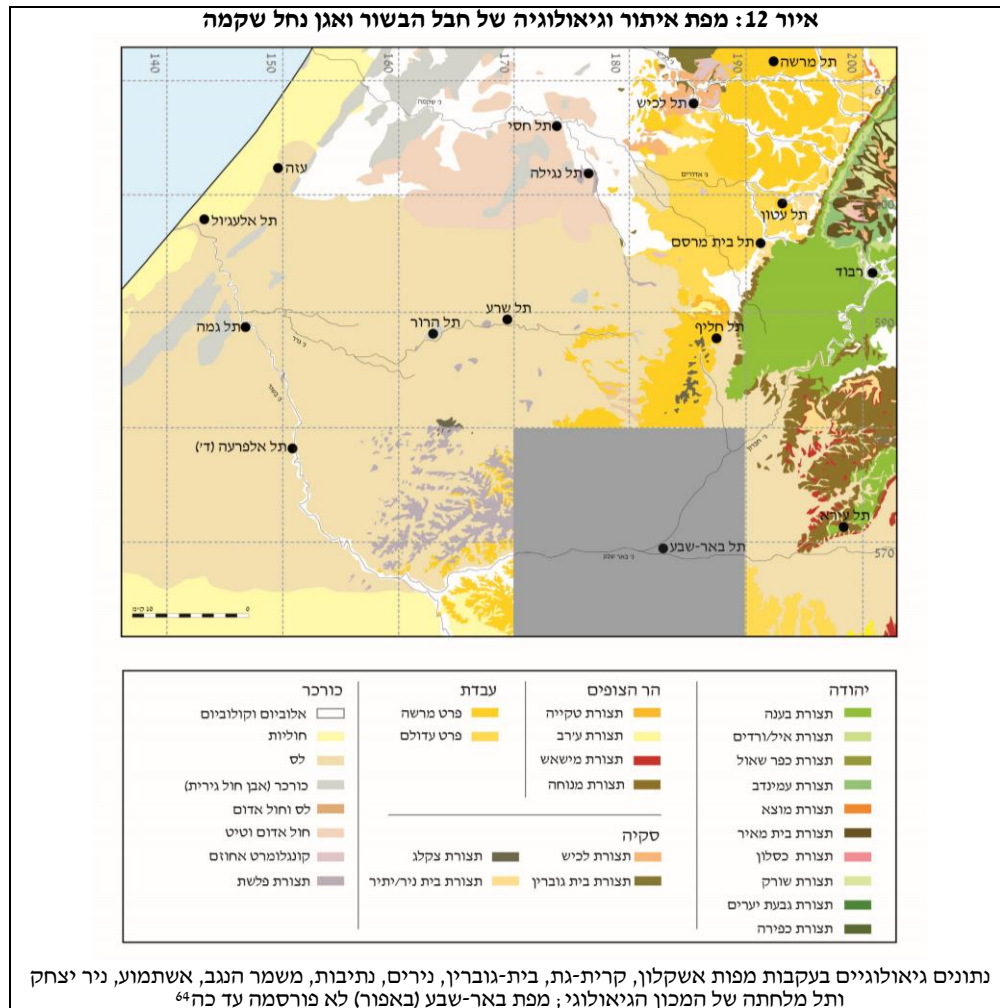
(2) ניתן לזהות ירידה בהיקף הפעילות באזורים השונים, ואפשר שהיא משקפת את הירידה במעמד של מרכזים אזוריים, דוגמת הדעיכה הממושכת והאטית של הפעילות סביב תל גזר ותל בית-שמש. רק אזורים בודדים הפכו לשוממים בפרק-זמן זה: הר יהודה במרחב שבין חברון לירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת, רצועת-החוף שבין נחל לכיש ליפו בתקופת הברזל 1, וגבעות השפלה הסובבות את הנחלים גוברין ולכיש בתקופת הברזל 1. אך גם באזורים אלה ניתן לזהות נקודות יישוב מבודדות.

(3) הדעיכה בפעילות האנושית באזורים מסוימים בחבל ההר או בשפלה הביאה להוצרותם של מוקדי פעילות מבודדים. כך במרכז הרי-יהודה בתקופת הברונזה המאוחרת, עם מקבצי האתרים סביב חברון בדרום ההר וסביב ירושלים בצפון, או בשני המקבצים בשפלה בתקופת הברזל 1, האחד סביב הנחלים שורק והאלה והאחר סביב נחל אדורים/שקמה. בשני המקרים זוהי טעות לקשור את שני המקבצים המבודדים לאזור הגיאוגרפי בו הם שוכנים (הר או שפלה) (פאוסט וכץ 2011; פאוסט תשע"ה), שהרי תפרוסת האתרים מעידה שהמציאות מורכבת יותר. שני מקבצי האתרים בחבל ההר מתקופת הברונזה המאוחרת – האחד סביב ירושלים והאחר סביב חברון – היו קשורים יותר למערכי-הישוב שממערב להם מאשר זה לזה. כך הדבר גם בשני מקבצי האתרים בשפלה בתקופת הברזל 1, כשלאחד, זה הצמוד לעקרון ולגת עם שלוחות במעלה הנחלים שורק והאלה, היה קשר רופף לאזור ההר, ולאחר, זה הסמוך לנחל שקמה ויובליו, היה קשר הדוק לדרום-מערב הר חברון.

(4) תהליך שונה בתכלית ארע במישור-חוף פלשת, בו מספר האתרים נותר דומה מתקופת הברונזה התיכונה עד שצמח באופן חד בתקופת הברזל 2.

3. חבל הבשור

יחידה זו (איור 12) כוללת את אגן הבשור בחלקו המערבי, משוליו הדרום-מערביים של הר חברון עד לחוף הים. שטחה כאלפיים ושבע מאות קמ"ר והיא כוללת את רצועת החולות שמדרום לנחל שקמה, את מרחבי אדמת הלס הסובבים את הנחלים בשור וגרר, את גבעות להב, את בקעת באר-שבע ואת המורדות הדרום-מערביים של הרי חברון. עיקרו של המרחב מכוסה קרקעות לס, המשמשות בחקלאות שלחין (רביקוביץ תש"ל: 42).

http://www.gsi.gov.il/_Uploads/ftp/GeologicalMap/BaseMapH.pdf 64

תל גמה

תל גמה (תל ג'מה) שוכן בסמוך לגדה השמאלית של נחל בשור. שטחו נאמד בכחמישים דונם (בן-שלמה וון ביק 2014 : 1). בשנת 1922 ערך באתר פית'אן-אדמס (1923א') חפירה בדיקה, ופטרי, בחפשו אחר גרר העתיקה, עמד בראש משלחת חפירות שפעלה באתר בשנים 1926-1927. בחפירות אלה נחשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ועד התקופה הפרסית, ואלה חולקו לשש שכבות: חמש תוארכו לפי השושלות המצריות (השושלת הי"ח-השושלת הכ"ו) ואחת תוארכה לתקופה הפרסית (פטרי 1928). משלחת בראשות ג' ון ביק חפרה באתר במשך תריסר עונות בין השנים 1970-1990, ובמהלכן נחשפו שרידים מהתקופה הכלקוליתית, מתקופת הברונזה התיכונה 2, ומתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד התקופה ההלניסטית (בן-שלמה וון ביק 2014).

שרידיו של הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 כוללים סוללת-עפר רחבה ומספר שלבי-משנה שנחשפו במדרון הדרומי (בן-שלמה 2014א': 28-79; 2014ב': 1054). ממצא כלי-החרס כולל טיפוסי-כלים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת 2, ללא כלי-יבוא טיפוסיים לתקופת הברונזה המאוחרת 1 (בן-שלמה 2014א': 79-81; בן-שלמה 2014ב': 1054). ייתכן, אפוא, שהאתר לא היה מיושב בתקופה זו. הישוב חודש בתקופת הברונזה המאוחרת 2א', והוא התפתח במספר שלבי-משנה, שנחשפו במדרון הדרומי (בן-שלמה 2014א': 81-130), במדרון הצפוני (בן-שלמה 2014ג': 164-169) ובמרכז האתר, שם הוקמו שני מבנים גדולים (בן-שלמה 2004ב': 1055; 2014ד': 216-302). הישוב הוסיף להתפתח בתקופת המעבר ברונזה/ברזל, עת הוקמו במרכזו מבנים גדולים וחצרות מרוצפות (מבנה JF וחצר JA מחפירות פטרי; 1928 : 5-6 ותוכנית VI; ון ביק 1993 : 669; הרצוג 1997 : 184). אפשר שבשלב זה הוקמו מבנים נוספים שחשף ואן ביק (בן-שלמה 2014ד': 302-319). כעבור זמן-מה הוקמו במרכז האתר מבנים חדשים, שבחלקם החליפו את קודמיהם, ובסמוך להם הוקמו כבשנים לייצור כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" (בן-שלמה 2014ה': 337-398). שרידים נוספים משלב זה נחשפו במדרון הדרומי (בן-שלמה 2014א': 130-141). דבר לא ידוע על גורלו של הישוב, משום שהחפירות לא חשפו רצף בין שכבות-הישוב בשטחי האתר השונים, אך גם לא שכבת-חורבן, ואפשר אפוא שהוא ניטש (שם : 141). על כל פנים, השרידים הדלים של הישוב מהשלב הבא כוללים כלי-חרס משלהי תקופת הברזל 1 ומראשית תקופת הברזל 2א' (שם : 141-144; 2014ב': 169-171; 2014ו': 406-407).

תל חליף

תל חליף שוכן בשוליה הצפוניים של בקעת יבל. שטחו של התל נאמד בכחמישה-עשר דונם, צורתו סגלגלה, ונראה ששרידיו של הישוב העתיק מתפרסים גם על-גבי הגבעות הסמוכות לו (סיגר 1993 : 553). עיקר המידע אודות האתר נובע מחפירות של שלוש משלחות: הראשונה בראשות סיגר (בין השנים 1976-1989 לסירוגין), השניה בראשות גייקובס ובורובסקי (בשנים 1992, 1993 ו-1999), והמשלחת הנוכחית בראשות בורובסקי, הפועלת באתר מאז שנת 2007 (בורובסקי 2009 : 1*). המשלחות הללו חשפו שרידים מהתקופה הכלקוליתית עד תקופת הברונזה הקדומה 3ב', מתקופת הברונזה המאוחרת 1א' עד לתקופה הממלוכית, ומהתקופה המודרנית.⁶⁵

תל חליף היה נטוש בתקופת הברונזה התיכונה עד שהישוב בו חודש (שכבה XI), ככל הנראה בתקופת הברונזה המאוחרת 1א'. הוא התפתח במרוצת השנים (שכבה X), ושרידיו כוללים בית-חצר גדול, ובו שלושה שלבי-משנה. הישוב משכבה זו התקיים עד לחורבנו בתקופת הברונזה המאוחרת 1ב' (סיגר 1983 : 4 ואיור 8 ; סיגר ואחרים 1990 : 18-19 ואיור 20 ; סיגר 1993 : 556 ; בורובסקי 2009 : 2* ; ראו סיגר 2011 : לוח 1). הישוב חודש בתקופת הברונזה המאוחרת 2א' (שכבה IX), תחילה תוך-כדי שימוש בשרידי המבנים החרבים (סיגר 1993 : 556 ; בורובסקי 2009 : 2*), אך בשלב מסוים הוקם במרכזו מסד עבה (כשניים וחצי מטרים), ובו ממגורות וסביבו מבנים נוספים (שכבה VIII). בשכבה זו הוגדרו שלושה שלבים, שתוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (סיגר 1983 : 4, 6, 9 ; 1988 : 142 ; 1993 : 556-557). המעבר לישוב הבא (שכבה VII) היה ללא הפרעה, עת נעשה שימוש משני בחלק מהמבנים מהשלב הקודם והוקמו מבנים חדשים. בשכבה זו הוגדרו שני שלבים שתוארכו לתקופת הברזל 1, כאשר שרידיו של השלב המאוחר (VIIA) כוללים, בין-היתר, כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" (סיגר 1983 : 9-10 ; 1988 : 141-142 ; 1993 : 557 ; גייקובס וסיגר 2007 : 149-153). הישוב הוסיף להתפתח בתקופת הברזל 2א' (שכבה VI) והוא התקיים עד לחורבנו בתקופת הברזל 2ב' (סיגר 1983 : 10-16 ; 1988 : 144-142 ; 1993 : 557-558 ; בורובסקי 2008 ; הרדין 2010).

---

⁶⁵ תוצאות החפירה פורסמו עד כה בשלושה כרכים מסכמים (דסל 2009 ; הרדין 2010 ; בורובסקי 2013) ובמאמרים רבים (לדוגמא : סיגר ובורובסקי 1977 ; גייקובס 1987 ; סיגר 1983 ; 1988 ; 1993 ; סיגר ואחרים 1990 ; גייקובס וסיגר 2007 ; בורובסקי 2008 ; 2009 ; 2010). עוד קודם לכן, האתר נסקר בידי מבקרים החל מהמאה הי"ט, ביניהם אולברייט (1924 : 6), ונערכו בו מספר חפירות הצלה בראשות בירן וגופנא (תשכ"ט) וסיגר (1972).

תל אלעג'ול

תל אלעג'ול שוכן בסמוך לגדה הימנית של נחל בשור, כק"מ אחד מזרחית לחוף-הים. צורתו של התל מלבנית, ושטחו נאמד בכמאה ועשרים דונם. משלחת בראשות פטרי חפרה באתר בין השנים 1930-1934, ומשלחת שנייה, בראשות מקאי ומאריי, חפרה בו בשנת 1938 במשך עונה אחת. שתי המשלחות חשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 1 עד תקופת הברזל 2א', מהתקופה הרומית ומהתקופה הממלוכית (פטרי 1931; 1932; 1933; 1934; פטרי, מקאי ומאריי 1952).⁶⁶

משלחת בראשות פישר וסאדק חפרה באתר בשתי עונות (בשנים 1999-2000), וחשפה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברונזה המאוחרת 2 ומתקופת הברזל 2. פישר וסאדק (2002: 112-139) הגדירו שמונה שלבי-ישוב נפרדים, המוקדם שבהם (שלב 8) כולל מספר קירות-אבן ורצפות, המכוסים בשכבת-אפר עבה, שתוארכה לתקופת הברונזה התיכונה 2 (שם: 134 ואיור 25). הישוב חודש כעבור זמן-קצר (שלבים 7-6), ושרידיו כוללים קירות לבנים, רצפות ומתקנים, אשר תוארכו גם הם לתקופת הברונזה התיכונה 2 (שם: 130-134). הישוב התפתח (שלב 5), ושרידיו כוללים מבנים גדולים, ובהם מספר שלבי-משנה, המאוחר

---

⁶⁶ פרסומן המקוטע של תוצאות החפירה והיעדרה של סינתזה כללית לתולדות האתר הניעו חוקרים אחרים לדון בסטרטיגרפיה ובכרונולוגיה של שלבי-הישוב. אולברייט (1938ב') השווה את הנתונים מחפירות פטרי לנתונים מחפירות בתל בית-מרסים ומחפירות אחרות (בעיקר שכבה IX במגידו), והציע רצף סטרטיגרפי כולל לשרידים השונים שנחשפו בתל אלעג'ול (ראו שם: 359 טבלה 1; טאפנל 1993: 52). בהתבסס על ממצא כלי-היבוא הדו-גוניים טען אולברייט שהישוב הוקם רק בימי החיקסוס (עיר III/ארמון I), הגיע לשיאו (עיר II/ארמון II) בימי השושלת הי"ח המוקדמת, ונמשך עד תקופת הברזל 2. מנגד, טען קמפינסקי (1974; 1993: 52-53) שכלי-החרס הדו-גוניים הופיעו בכנען כבר בתקופת הברונזה התיכונה 2, ובהתבסס על טיעונים אלה ואחרים הוא "השיב" את שיאו של הישוב (עיר II/ארמון II) לימי החיקסוס ושייך את חורבנו למסעו של יעחימס. חוקרים רבים (ראו לאחרונה ברק 2010: 50; סאדק 2012: 110-111) קיבלו את הסטרטיגרפיה שהציע אולברייט ואת הכרונולוגיה של קמפינסקי, ובכלל זאת את השחזור אודות חורבנו של הישוב והארמון שבו בראשית תקופת הברונזה המאוחרת 1, אך קופצקי (2011; ראו כבר ביטק וקופצקי 2000) טענה שכלי-החרס בסגנון המצרי מהשלב המוקדם בארמון (ארמון I) הם מימי השושלת הי"ח, ולפיכך אין לתארכו לימי החיקסוס (כדעתו של קמפינסקי) ויש לפקפק בקורלציה בינו לבין חלקיו האחרים של האתר (כפי שהציע אולברייט). לסיכום, ועד שיפורסם ניתוח מחודש של הנתונים מחפירות פטרי והקשר ביניהם (וראו ספרקס 2005), נותר רק לקבוע שהישוב בתל אלעג'ול התקיים בתקופת הברונזה התיכונה 2 ובתקופת הברונזה המאוחרת 1-2, ואילו השימוש בבית הקברות הסמוך המשיך גם בתקופת הברזל 1 (ראו לדוגמא קל 1997: 174-175 מס' 210).

שבהם חרב בתקופת המעבר ברונזה תיכונה/ברונזה מאוחרת (שם : 125-130). הישוב חודש כעבור זמן-מה, ובניו השתמשו בקירות המבנים החרבים והקימו עליהם מבנים גדולים, בהם הוגדרו שני שלבי-משנה (שלבים 3-4), אשר תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 1א-ב' (שם : 119-125). גם ישוב זה חרב בשריפה, ושרידיו של השלב הבא (שלב 2) כוללים מספר קירות לבנים, רצפות, קברים ומתקנים, אשר תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת 2א' (שם : 115-119). שרידיו של הישוב מהתקופות המאוחרות יותר כוללים בורות ומבנים בודדים, ובהם נחשפו כלי-חרס מתקופת הברונזה המאוחרת 2 ומתקופת הברזל 2 (שם : 112-113).

דייר אלבלח

האתר העתיק של דייר אלבלח שוכן ברצועת החוליות שבמישור-החוף הדרומי, דרומית לישוב בן ימינו הנושא שם זה. ט' דותן (1979) ובית-אריה (1985) חפרו בבית-הקברות של הישוב בין השנים 1972-1973, ודוּתן עמדה בראש משלחת שחפרה בישוב עצמו בין השנים 1977-1982. בחפירות אלה נחשפו שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 2 (ט' דותן 1993; ט' דותן וברנדל 2010א-ב'). ינאי (תשנ"ו : 127) וקילברו, גולדברג ורוזן (2006) ערערו על מסקנותיה של דותן אודות תולדות הישוב באתר בתקופת הברונזה המאוחרת והציעו שחזור חלופי. להלן יוצגו שני השחזורים האפשריים :

לפי ט' דותן (1993; ט' דותן וברנדל 2010א'), הישוב הקדום בדייר אלבלח (שכבה IX) כלל מבנה גדול (אורכו כחמישים מטר) עם חדרים מרובים ולצדו בור רבוע וגדול, אשר פורש כאגם מלאכותי. שני שלבי-משנה הוגדרו בישוב זה, והם תוארכו לימי השושלת הי"ח (ט' דותן וברנדל 2010א' : 67-73). הישוב חרב, ועל חורבותיו הוקמו מבנים דלים (שכבה VIII), שתוארכו לשלהי ימי השושלת הי"ח (שם : 74-77). שרידיו של השלב הבא (שכבה VII) כוללים מבנה רבוע וגדול (כארבע מאות מ"ר) ולצדו מבנים נוספים ורצפות, אשר תוארכו לראשית ימי השושלת הי"ט (שם : 77-85). השלב הבא (שכבה VI), שתוארך לימי השושלת הי"ט, כלל מספר מבנים, חלקם הוקמו בתחומיו של הבור הרבוע שכוסה מילוי עבה (שם : 86-96). שרידיו של שלב-הישוב הבא (שכבה V) כוללים מספר מבנים, בורות ומתקנים, אשר פורשו כמרכז ייצור אשר שימש את בית-הקברות הסמוך, ושתוארך לימי השושלת הי"ט (שם : 96-104). השלבים הבאים ידועים מבורות בלבד – האחד (שכבה IV) תוארך לשלהי ימי השושלת הי"ט ולראשית ימי השושלת הכ' (שם : 104-107), האחר (שכבה III) תוארך למאה הי"ב-י"א, וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" (שם : 107-108), והשלישי (שכבה II) תוארך לשלהי תקופת

הברזל 1 ולראשית תקופת הברזל 2א', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-החרס המחופים אדום (שם : 109-108 ; ט' דותן 2010).

טבלה 4: הסטריגרפיה של דייר אלבלח בתקופת הברונזה המאוחרת			
קילברו, גולדברג ורוזן 2006		ט' דותן 1993 ; ט' דותן וברנדל 2010א'	
שכבה	תקופה	שכבה	תקופה
IX (כולל שכבות IV-VI)	שושלת י"ט	IX (שני שלבים)	שושלת י"ח מאוחרת
VIII	שושלת י"ט	VIII	שושלת י"ח מאוחרת
VII	שושלת י"ט-שושלת כ' מוקדמת	VII	סתי א'
		IV-VI	רעמסס ב'

אל מול שחזור זה העיר ינאי (תשנ"ו : 127), שממצא כלי-החרס שפורסם אינו כולל טיפוסים הייחודיים לתקופת הברונזה המאוחרת 2א', ולפיכך חלק על התיארוך של יסוד האתר לתקופה זו. ביקורת מקיפה יותר פורסמה בידי קילברו, גולדברג ורוזן (2006 : 98-108), אשר טענו שהבור הרבוע הגדול, הבסיס לחלוקה הסטריגרפית לשיטתה של דותן, לא היה אגם מלאכותי (משום שהוא לא יכול היה לאגור מים) ומשך חייו היה קצר למדי, אולי במהלך שלב-המשנה הראשון של הישוב. לפיכך, הציעו שהמבנים הוקמו על-גבי המילוי בשלביה המאוחרים של שכבה IX (שם : 108-115). בנוסף, הם בחנו את כלי-החרס משכבה זו (בסגנון המקומי וכלי-יבוא הקיפריים), וטענו שהם מתוארכים לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב'. קילברו, גולדברג ורוזן (שם : 115-116) גם תארכו את המבנה הרבוע והגדול משכבה VII לשלהי ימי השושלת הי"ט ולראשית ימי השושלת הכ' (וראו גם ילין וקילברו 2010 : 73). מרטין (2011ד' : 214-215) בחן את מכלול כלי-החרס בסגנון המצרי שנמצאו באתר, והצביע על היעדרם של טיפוסים הייחודיים לימי השושלת הי"ח ועל הדומיננטיות של טיפוסים מימי השושלת הי"ט בשלבי הישוב המוקדמים. לפיכך, הוא תמך בשחזור של קילברו, גולדברג ורוזן. בהתחשב בהשגות אלה, יש לקבל, לדעתי, את הכרונולוגיה החלופית.

ב אתרים נוספים

- **נתיב העשרה :** בחפירת הצלה שערכו יסעור-לנדאו ושביט (תש"ס) נחשפו שרידי-ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2.
- **בלחיה :** בחפירות בראשות הומבר וסאדק (2000) נחשפו שרידיו של ישוב מבוצר מתקופת הברזל 2.

- התל של עזה שוכן בליבה של העיר המודרנית והנתונים הארכיאולוגיים אודותיו מעטים. פית'אן-אדמס (1923ב') חפר שלוש תעלות בדיקה ותיאר שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הביזנטית, ובכלל זאת כלי-יבוא קיפריים (ממשפחות כלי-חרס בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2), כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" מתקופת הברזל 1 וכלי-חרס בסגנון מקומי המחופים אדום מתקופת הברזל 2.
- **תל עלי מנטר** הוא אתר קטן (כדונם וחצי) השוכן מדרום-מזרח לעזה, בו נחשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 (קלארק וסטיל 2000).
- **נצרים** : בחפירת-בדיקה שערך הוסטר (2000א') נחשף בור ובו כלי-חרס מתקופת הברונזה המאוחרת.
- **תל רידן** : בחפירות הצלה שערכו ויטו ואדלשטיין (1993) נחשפו שרידי ישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת.
- **אל מחרקה** שוכן מצפון-מזרח לתל אלעג'ול. חפירות באתר חשפו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת 2 (סטיל ואחרים 2002 ; 2004).
- **תל הרור** שוכן לגדתו הימנית של נחל גרר. האתר כולל טרסה נמוכה, ששטחה כמאה וחמישים דונם. בקצה הצפוני של הטרסה נמצא התל העליון, ששטחו כחמישה-עשר דונם. אורך עמד בראש משלחת חפירות שחפרה בתל במהלך שנות השמונים וראשית שנות התשעים של המאה הקודמת, ואשר חשפה שרידים מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה הפרסית.⁶⁷ מהפרסומים השונים עולה שהישוב בתל הרור הוקם בתקופת הברונזה התיכונה 2, ושרידיו כוללים מבנים רחבי-ממדים, הפרוסים על-פני כארבעים דונם, ומוקפים בסוללת-עפר, אשר יצרה את צורתו הנוכחית של האתר (אורן 1993א' : 580-582 ; תשנ"ד : 98 ; אורן ויקותיאלי תשנ"ו). הישוב ניטש בשלהי התקופה וחוּדש כעבור זמן-מה, אך בהיקף מצומצם. שרידיו כוללים מספר שלבי-משנה מתקופת הברונזה המאוחרת 1-2, אשר תמו בשריפה עזה (אורן 1993א' : 582 ; תשנ"ד : 98-99). שרידי הישוב מתקופת המעבר ברונזה/ברזל כוללים מקטעים בודדים של מבנה נרחב (אורן 1993א' : 582 ; תשנ"ד : 99) ; מתוצאות החפירה לא ברורות נסיבות סופו של הישוב מהמאה הי"ב לפנה"ס, אך נראה שהוא הוחלף בישוב חדש, ששרידיו כוללים מבנים עם יסודות-אבן, ממגורות מדופנות ובורות-

⁶⁷ תוצאותיה של משלחת זו פורסמו עד כה במספר מאמרים (אורן 1993א' ; תשנ"ד ; 1997 ; אורן ואחרים תשנ"א ; אורן ויקותיאלי תשנ"ו). אלון, אהרוני ועמירן סקרו את האתר ואספו חרסים מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה הרומית (אהרוני ועמירן תשי"ג : 56-60)

אשפה רבים, ובהם מצבור כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" מתקופת הברזל 1. הישוב בתל הרור הוסף להתפתח גם בתקופת הברזל 2 (אורן 1993א': 583).

- **תל מארבים** שוכן בסמוך לגדה הימנית של נחל גרר. בשנת 1974 חפרו באתר אורן וע' מזר (1993), וחשפו את שרידי הישוב מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 1. שביט (2003: אתר 208) סקר את האתר ותיעד חרסים מתקופת הברונזה התיכונה, מתקופת הברונזה המאוחרת, מתקופת הברזל 1 ומתקופת הברזל 2א'. שרידי הישוב מתקופת הברונזה המאוחרת ב' (שלב 3) כוללים מבנה עם חצר מרוצפת. שרידיו של הישוב הבא (שלב 2) תוארכו לשלהי תקופת הברזל 1, ונראה שהוא התקיים גם בתקופת הברזל 2א'.
- **קבר אלולידה** הוא אתר השוכן בסמוך לגדתו הימנית של נחל בשור, במחצית הדרך בין תל ג'מה מצפון ותל אלפרעה (ד'). שטחו של האתר נאמד בכעשרים דונם, והוא מתפרס על-פני שתי גבעות סמוכות, אשר היו מיושבות לסירוגין (להמן ואחרים 2010: 137-138). משלחת חפירות בראשות להמן, רוזן, נימן וברליונג חשפה שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2 (להמן ואחרים 2010).⁶⁸ לפי הפרסום הראשוני, הישוב באתר החל בתקופת הברונזה המאוחרת ב', כפי שמעידים שברים של כלי-יבוא קיפריים (ממשפחות כלי-חרס בעלי בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2) ואגאיים (בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת ב'), אשר נמצאו שלא בהקשרם (להמן ואחרים 2010: 141). שרידיו של השלב הבא (שכבה VIII) כוללים מספר מבני-לבנים, ובהם מבנה רבוע בעל קירות עבים. התיארוך של סופו של הישוב אינו ברור,⁶⁹ ובין שרידיו נחשפו כלי-חרס שתוארכו לשלהי תקופת הברונזה המאוחרת ב' ולתקופת המעבר ברונזה/ברזל (שם: 142-148). הישוב באתר חודש זמן-מה לאחר החורבן (שכבה VII), ושרידיו כוללים מספר קירות, רצפות, מתקנים חקלאיים ובורות-אשפה – ככל הנראה ממגורות שיצאו משימוש (שם ואיור 10). בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון המקומי ובסגנון "פלשתי דו-גוני", תוארך הישוב לתקופת הברזל 1 (שם: 149-151). השלב הבא בישוב האתר ידוע מהגבעה השכנה (שכבה VI), שם הוקם בית-חוהו כבר בשלהי התקופה הקודמת, וקיומו נמשך עד לתקופת הברזל 2א' המוקדמת (שם: 151, 153-154).

⁶⁸ עוד קודם לכן, עורי ליקט באתר חרסים מתקופת הברזל 1, גופנא ליקט חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2,

וכהן ערך באתר חפירת הצלה (בשנת 1977), במהלכה נחשפו שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 ומתקופת הברזל 1 (כהן 1978).

⁶⁹ http://in.bgu.ac.il/en/Global/Pages/OSP/Archeological_English.aspx

• **תל שרע** שוכן בסמוך לגדתו הימנית של נחל גרר. שטחו של התל כשישה-עשר דונם וצורתו משולשת (אהרוני ועמירן תשי"ג: 54; אורן 1993ב': 1329). משלחת בראשות אורן פעלה בתל שרע במשך שש עונות (בשנים 1972-1979), במהלכן חשפה שרידים מהתקופה הכלקוליתית, מתקופת הברונזה הביניימית, מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד התקופה הרומית, מהתקופה הביזנטית ומהתקופה הערבית המוקדמת עד התקופה הממלוכית.⁷⁰ הנתונים שפורסמו עד-כה מלמדים על כך ששרידיו של הישוב המוקדם בתל שרע (שכבה XII) כוללים מבנה רחב-מידות, שהוקם על מסד מלאכותי עשוי אבן, ולו ארבעה שלבים שתוארכו לפרק-זמן ממושך, מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברונזה המאוחרת 1ב' (אורן 1993ב': 1330).

בין שרידיו של השלב המאוחר נחשפו כלי-חרס בסגנון מצרי מימי השושלת הי"ח התיכונה (מרטין 2011ה': 223). שרידיו של מבנה גדול נוסף, אולי מתחם פולחני, שויכו לישוב הבא (שכבה XI), בו נחשפו כלי-חרס בסגנון מקומי מתקופת הברונזה המאוחרת 2א' (אורן 1988: 132; 1993ב': 1330), וכלי-חרס אחדים בסגנון מצרי מימי השושלת הי"ח התיכונה והמאוחרת (מרטין 2011ה': 223). שרידיו של השלב הבא (שכבה X), כוללים מבנה גדול ולצדו חצר מרוצפת, אשר פורשו כמתחם פולחני, ובסמוך להם ניצב מבנה נוסף, שפורש כמרכז מנהלי (מרטין 2011ה': 222; השוואה אורן תשמ"ה: 185; 1988: 132; 1993ב': 1331-1330). ניתן לתארך את הישוב לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', וזאת בהתבסס על ממצא כלי-חרס בסגנון המקומי, בסגנון המצרי מימי השושלת הי"ט, וכלי-היבוא הקיפריים (ממשפחות כלי-חרס עם בסיס-הטבעת 2 והמחופים לבן 2) ואגאיים (בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת 3ב') (אורן 1988: 132 ואיורים 3-4; ראו מומסן, שוודט ואורן 2005; מרטין 2011ה': 224). שני המבנים שמשו גם בשלב הבא (שכבה IX), בשינויים אדריכליים מסוימים, עד לחורבן הישוב בשריפה עזה (אורן תשמ"ה: 188 וציור 2: 1; 1988: 132-134; 1993ב': 1331-1330). חורבן זה תוארך לתקופת המעבר ברונזה/ברזל, וזאת בהתבסס על כלי-חרס בסגנון המקומי וכתובות היירטיות מימי רעמסס ג' (אורן תשמ"ה: 188 וציורים 4-5), כמו גם כלי-חרס בסגנון מצרי מימי השושלת הכ' (מרטין 2011ה': 225-227). הישוב בתל שרע חודש כעבור זמן-מה (שכבה VIII), ושרידיו כוללים מבנים מטיפוס "בית ארבעת-המרחבים", מתקנים חקלאיים ובורות, והוגדרו בו שלושה

⁷⁰ תוצאות החפירה פורסמו במספר מאמרים (אורן תשמ"ה; 1988; 1993ב'; ראו גם מרטין 2011ה': 222-223). בנוסף, אולברייט (1924: 6) סקר אתר האתר ותיעד חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת, מתקופת הברזל 1 מהתקופה ההלניסטית ומהתקופה הרומית, ואילו אהרוני ועמירן (תשי"ג: 55) תיעדו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה הביזנטית.

שלבי-משנה (אורך 1988 : 134 ; 1993ב' : 1332-1331); הישוב התקיים בפרק-זמן ממושך, כפי שמעיד ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני", בסגנון "הפלשתי המאוחר", ובסגנון המקומי עם החיפוי האדום והמירוק הלא-סדיר (שם), וניתן אפוא לתארך אותו למאות הי"א-י" לפנה"ס (ראו גם בן-שלמה, שי ומאיר 2004 : 15).

- **נחל פטיש**: אתר קטן (כשניים עשר דונם), מושבו של ישוב קטן ובו מקדש מתקופת הברזל 1 המאוחרת ומראשית תקופת הברזל 2א' (נחשוני תש"ע).
- **רוקיש**: משלחת חפירות בראשות אורך (1993ג') חשפה שרידים מתקופת הברזל 2 (ראו גם הוסטר 2000ב').
- **תל אלפרעה (ד')** שוכן בסמוך לגדה השמאלית של נחל הבשור. צורתו של התל כחצי-עיגול מחורץ, ושטחו כששים וחמישה דונם (ישראלי 1993 : 441). בין השנים 1928-1929 חשפה משלחת בראשות פטרי ואחרים שרידים בישוב ובבתי-הקברות שסביבו, ואלה תוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2, לתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד התקופה הפרסית ולתקופה הרומית (פטרי 1930 ; מקדונלד, סטרקי והרדינג 1932). מספר מחקרים מאוחרים יותר דנו בסטרטיגרפיה של האתר והציעו תיקונים מסוימים בתארוך שכבות-הישוב מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (אורך תשמ"ה : 191 ; היגנבות'ים 2000 ; ינאי 2002 ; א' פישר 2011). ניתן לסכם שהישוב בתל אלפרעה (ד') הוקם בתקופת הברונזה התיכונה 2, ושרידיו כוללים סוללה ושער (ישראלי 1993 : 441). שרידי השלב הבא כוללים מבנה גדול (כחמש מאות מ"ר), שהוקם על-גבי הסוללה וכונה "מעון מושל מצרי", ומדרום לו נחשפה רחבה מרוצפת ומבנה נוסף (פטרי 1930 : 17-19 ולוחות 51-54 ; מקדונלד, סטרקי והרדינג 1932 : 27-29 ולוחות 117-119) נראה שיש לתארך שרידים אלה לתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' (אורך תשמ"ה : 191 ; ינאי 2002 ; מרטין 2011ו' : 234-235). גורלו של המבנה בתקופת המעבר ברונזה/ברזל אינו ברור דיו, אך נראה שחלקים ממנו שימשו גם בתקופת הברזל 1, כפי שמעידים כלי-החרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" שנחשפו על הרחבה הסמוכה לו (מקדונלד, סטרקי והרדינג 1932 : 30-31 ולוח 113). הישוב התקיים גם בתקופת הברזל 2 (ישראלי 1993 : 442).
- **רפיח**: סקר בתל הקדום של רפיח (תל אשייח סלימן) תיעד שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 ומתקופת הברזל 1 (מרגובסקי 1971).
- **ח' עשן**: חפירת בדיקה חשפה מרבץ חרסים מתקופת הברונזה התיכונה 2 (כהן תשל"ז).
- **באר-שבע**: בחפירת הצלה שערכה פניץ-כהן (2005) נחשפו שרידים מתקופת הברזל 2.

- **תל באר-שבע:** משלחת חפירות בראשות אהרוני חשפה שרידים מתקופת הברזל 1 ומתקופת הברזל 2 (ראו הרצוג 1993ב').

ג נתוני הסקרים הארכיאולוגיים

טבלה 5: האתרים באגן הבשור לתקופותיהם לפי תחומי מפות הסקר					
מפה	ברונזה תיכונה	ברונזה מאוחרת	ברזל 1	ברזל 2	הערות
מפלסים ועזה ⁷¹	2	2	5	7	שלושה אתרים חפורים (נתיב העשרה, עזה ובלחיה) וסקרים בהיקף מצומצם (גופנא תשכ"ו; מירון תשל"ה)
נחל בשור וחאן יונס	1	3	2	5	ארבעה אתרים חפורים (תל אלעג'ול, נצרים רידן, ותל רוקיש) וסקרים בהיקף מצומצם (בירן תשל"ב; גת 2014א) ⁷²
סעד					אין מידע
נתיבות	0	1	0	1	סקר ממוקד (שביט 2003)
נירים	1	1	2	2	אתר חפור אחד (תל ג'ימה) וסקר מקיף (גת 2012)
פטיש	0	1	2	6	אתר חפור אחד (קבר אלוולידה) וסקר מקיף (גת 2014ב')
אופקים	2	3	3	3	שני אתרים חפורים (תל שרע ותל הרור) וסקר ממוקד (שביט 2003)
משמר הנגב	1	1	1	2	אתר חפור (תל מארבים) וסקר ממוקד (שביט 2003)
להב		1	1	1	אתר חפור אחד (תל חליף)
מבטחים				1	סקר ממוקד (גופנא תשכ"ג)
אורים	3	2	20	12	אתר חפור אחד (תל אלפרעה [ד']) וסקר מקיף (גזית תשנ"ו)
באר מנוח				1	סקר ממוקד (שביט 2003)
באר שבע מע'	1				אתר חפור אחד (ח' עשן)
באר שבע מז'				2	שני אתרים חפורים (באר-שבע ותל באר-שבע)
נחל יתיר	0	0	1	9	סקר מקיף (גוברין 2013)
צאלים	11	0	25	5	סקר מקיף (גזית 2012)
נחל סכר	0	0	5	5	סקר מקיף (באומגרטן 2014)

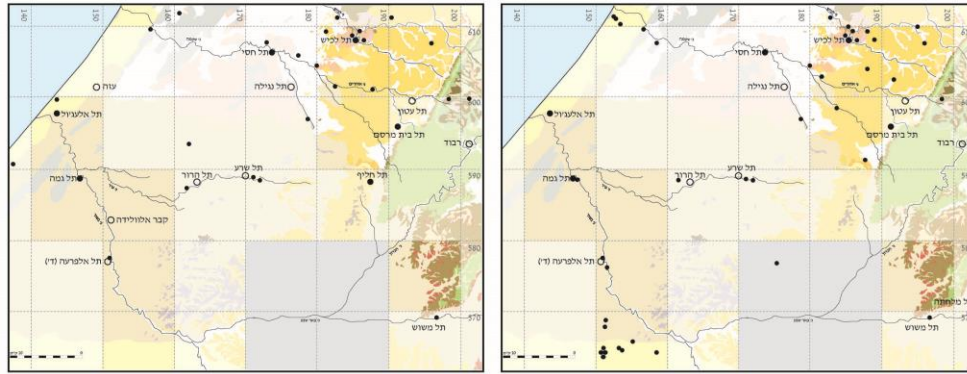
⁷¹ מפת "עזה" כוללת את השטח שממערב לקו אורך 150000 (גבולה של מפת מפלסים). אחדים מהאתרים במפת מפלסים קרובים

לנחל שקמה אך גם לעזה ועל-כן הוחשבו כחלק מיחידה זו.

⁷² הסקר לא-כלל את תחום המפה המצוי ברצועת עזה (יותר ממחצית שטחה של המפה).

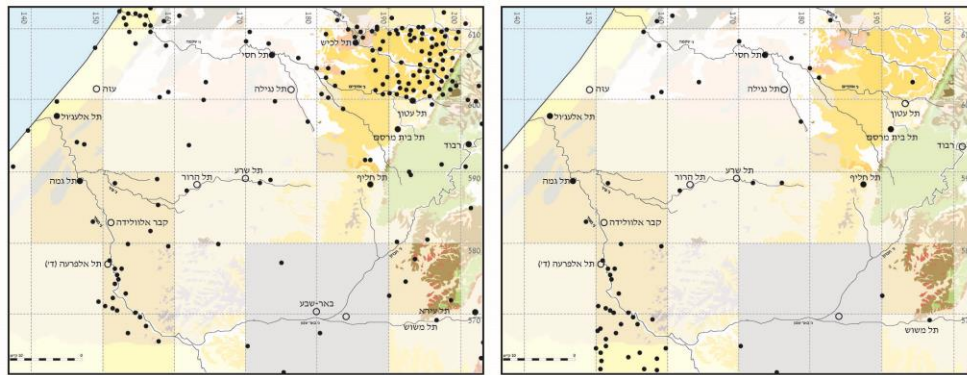

איור 13: מפת האתרים באגן הבשור מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2

2. תקופת הברונזה המאוחרת

1. תקופת הברונזה התיכונה 2

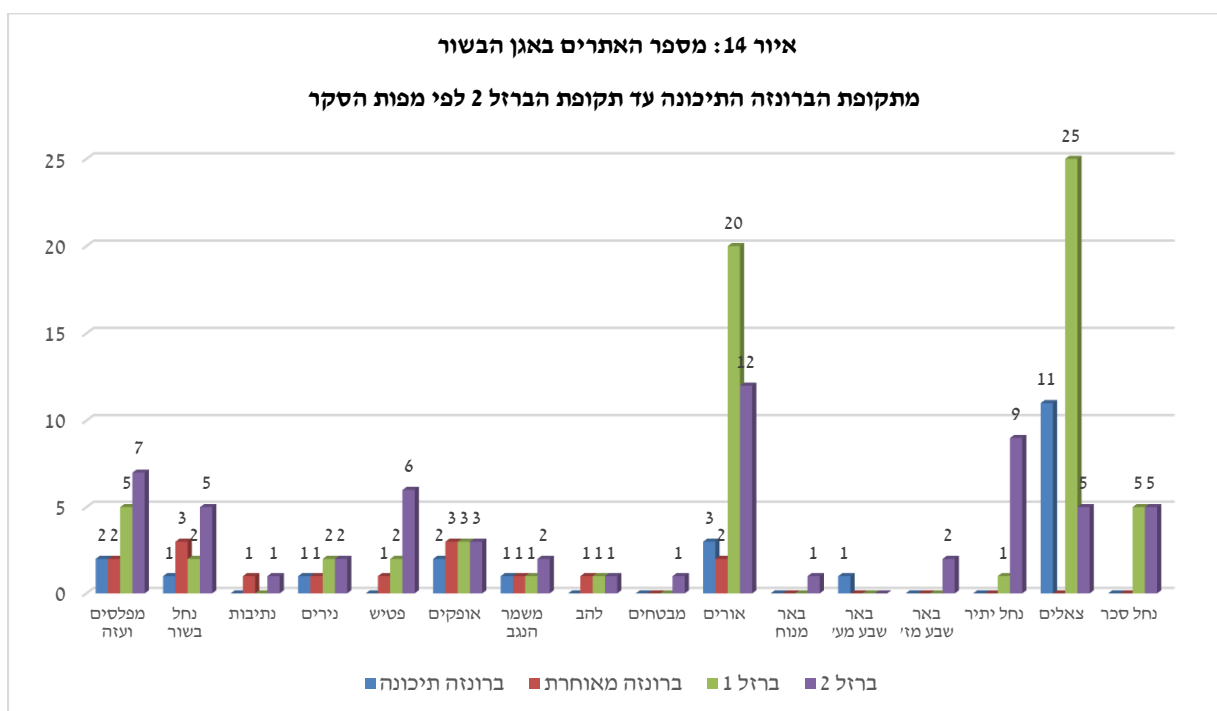
4. תקופת הברזל 2

3. תקופת הברזל 1

ד. דגם הישוב באגן הבשור

בחינה של הנתונים השונים (איור 14) מצביעה ירידה מתונה במספר האתרים מתקופת הברונזה התיכונה (22 אתרים) לתקופת הברונזה המאוחרת (חמישה-עשר אתרים), ועל זינוק במספר האתרים מתקופת הברזל 1 ובתקופת הברזל 2 (כשישים אתרים). בחינה מקרוב מלמדת שהשינויים היו מורכבים יותר, וניתן להתחקות אחריהם באמצעות חמש מפות-סקר. הירידה במספר האתרים מתקופת הברונזה התיכונה ארעה בעיקר בשוליו של המרחב, באתרים שהוגדרו כאתרי חנייה. באזורים אחרים ניתן לזהות את הופעתם של אתרים חדשים דווקא בתקופת הברונזה המאוחרת. הפעילות במרחב הגיעה לשיאה בתקופת הברזל 1, בעיקר לגדות נחל הבשור (עם עשרות אתרי-חנייה) ובמרחב שבין עזה לתל חסי (בו ניכרת יציבות במספר האתרים למרות הירידה בהיקף הישוב בדרום השפלה). שינוי משמעותי ארע בתקופת הברזל 2, עם הופעתם של אתרים רבים המקשרים את בקעת באר-שבע עם חבל ההר, במקביל לתופעה דומה שארעה בשפלה הגבוהה.

4. תנודות בדגם הישוב בדרום-מערב כנען: דיון

בבחינה של כל האזורים שנסקרו לעיל ניתן להצביע על התהליכים השונים שחלו בפרק הזמן המקיף את תקופת הברונזה התיכונה עד תקופת הברזל 2. תהליכים אלה קשורים לתפקידם של המרכזים האזוריים בתקופות השונות, לתפרוסת היישוב המעידה על הפעילות האנושית בחבלים השונים וליחסי-הזיקה בין אזור לאזור.

א המרכזים המקומיים

התהליך הבולט ביותר בכל המרחב הוא הקמתם החוזרת ונשנית של המרכזים המקומיים באותם אתרים עצמם למן תקופת הברונזה התיכונה 2 ועד תקופת הברזל 2. הקריטריונים לזיהוי אתרים אלה הם: היקף השטח המיושב, העדויות לבנייה ציבורית ואגירת עושר. כמובן שלא כל המרכזים הוקמו באותו הזמן או אפילו התקיימו במקביל, וניתן להתוות את הנדידה של מרכז הכובד היישובי מאתר אחד לשכנו, כמו התמורה במעמדן של עקרון ושכנותיה לאורך ציר הזמן (בונימוביץ ולדרמן 2006; מאיר ועוזיאל 2007; עוזיאל, שי וקסוטו 2014: 303-305). יוצאי-דופן הם תל אפק ותל נגילה, אשר איבדו ממעמדם בשלהי תקופת הברונזה התיכונה 2, ויבנה-ים ותל לכיש, שלא היו מיושבים בתקופת הברזל 1 (וזהו כנראה הסיבה לדעיכה במספר האתרים סביבם מאותה התקופה). חורגים מכך המרכזים בתל קסילה וחי' קיאפה, שלא הוקמו על תלים ושלא חידשו את מעמדם האזורי לאחר חורבנם. העובדה שאותם אתרים מילאו את אותו תפקיד פעם-אחר-פעם מעידה על הפוטנציאל היישובי הטמון בהם; והיפוכם במרכזים הבודדים שהוקמו באתרים חדשים ולא הצליחו להתבסס ולהותיר חותם על מערך-הישוב באזורם. יוצא-הדופן היה המרכז שהוקם בעזה, באתר שלא היה חשוב בתקופת הברונזה התיכונה, ועלייתו קשורה להשפעת השלטון המצרי במרחב (וראו להלן, בפרק ב').

השיבה אל התלים בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל ידועה גם בחלקים אחרים בלבנט, כאשר רובם של היישובים, וכל המרכזים המקומיים והאזוריים, שכנו באותם האתרים מתקופת הברונזה התיכונה (ובחלקם תלים מתקופת הברונזה הקדומה; קסנה 2007: 211 עם ספרות נרחבת). דגם הישוב ממזרח לנהר פרת, לעומת זאת, שונה לחלוטין עקב פעילותה של האימפריה האשורית, ונבנו בו ערים גדולות שלא שכנו על תלים, מרחב כפרי מבוסס ומבוזר שנועד לנצל את האדמות החקלאיות, וארמונות מבוצרים שהוקמו בנקודות אסטרטגיות (ט"ג ווילקינסון ואחרים 2005).

הרקע לשיבה החוזרת אל התלים הגדולים בדרום-מערב כנען אינו ברור תמיד משום היעדרם של מקורות כתובים ומשום מגבלות המחקר הארכאולוגי. ייתכן שניתן לקשור זאת לשיקולים הנוגעים לתנאים סביבתיים

(קרבה למקורות מים או עמקים פוריים), מיקום הגנתי (על שלוחה מבודדת או רכס נישא), מסורות קדושה והשררה שנקשרו אליהם (כמו במגידו), וזיכרון חשיבותם הקמאי שעליו מעיד מראם הפיזי – התנשאותם מעל סביבתם בשל מפעלי-הבנייה מתקופת הברונזה התיכונה 2, שעיצבו את הנוף וביטאו את שלטונה של האליטה המקומית על סביבתה.⁷³

ב היקף הפעילות האנושית

הפעילות האנושית הגיעה לשיאה בכל האזורים בתקופת הברזל 2, אך התהליכים במאות השנים שקדמו לכך היו שונים מאזור לאזור (טבלה 6 ואיור 15). המעבר מתקופת הברונזה התיכונה 2 לתקופת הברונזה המאוחרת 2 היה חד באגן הירקון, בעמק איילון ובחבל ההר כולו, עם ירידה במספר האתרים ובהיקפם של הישובים. בתקופת הברזל 1 ניתן להצביע על צמיחה במספר האתרים בהר אפרים ובמזרח אגן הירקון, ברמת בנימין (על-חשבון עמק איילון?) ובמרחב שבין ירושלים לחברון. מנגד, הפעילות במישור-חוף פלשת נותרה בהיקף זהה מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 1 בעוד שבחבל הבשור היא צמחה כבר בתקופת הברזל 1. התהליכים שחלו בשפלה היו שונים, עם יציבות בהיקף הפעילות במעבר מתקופת הברונזה התיכונה 2 לתקופת הברונזה המאוחרת 2 ודעיכה משמעותית בתקופת הברזל 1.

אפשר אפוא להצביע על ירידה בהיקף הפעילות באזורים השונים לאורך ציר-הזמן. יתכן שהיא משקפת את הירידה במעמדו של המרכז האזורי (כמו במקרה של תל אפק או תל לכיש) ואפשר גם שאזורים מסוימים ניטשו באופן זמני. אך כאמור, רק אזורים בודדים ידעו פער מהותי במניין האתרים בשטחם, וגם בהם נמנו נקודות יישוב אקראיות. ניתן לשער ששטחים אלה לא שממו לחלוטין אלא הפכו לנחלתן של קבוצות פסטורליות, תופעה המתועדת היטב מהתקופה העות'מנית, כאשר שטחים נרחבים מדרום-מערב הארץ היו מיושבים בדלילות ושימשו בעיקר למרעה (גרוסמן תשנ"ד : 201-203). על כל פנים, הירידה של אזור אחד יכולה להטיב עם אזור אחר, משום היעדרה של תחרות ומשום הגירה מאזור אחד למשנהו (קוולוסקי 2008 : 236 עם ספרות קודמת), ולאור זאת ניתן לשחזר תהליכים דמויי-מטוטלת בהעתקת הפעילות האנושית מאזור אחד למשנהו : עמק איילון ורמת בנימין, מערב הרי-חברון והשפלה, השפלה וחבל הבשור, ובמידה פחות גם אגם הירקון ואגן איילון התחתית.

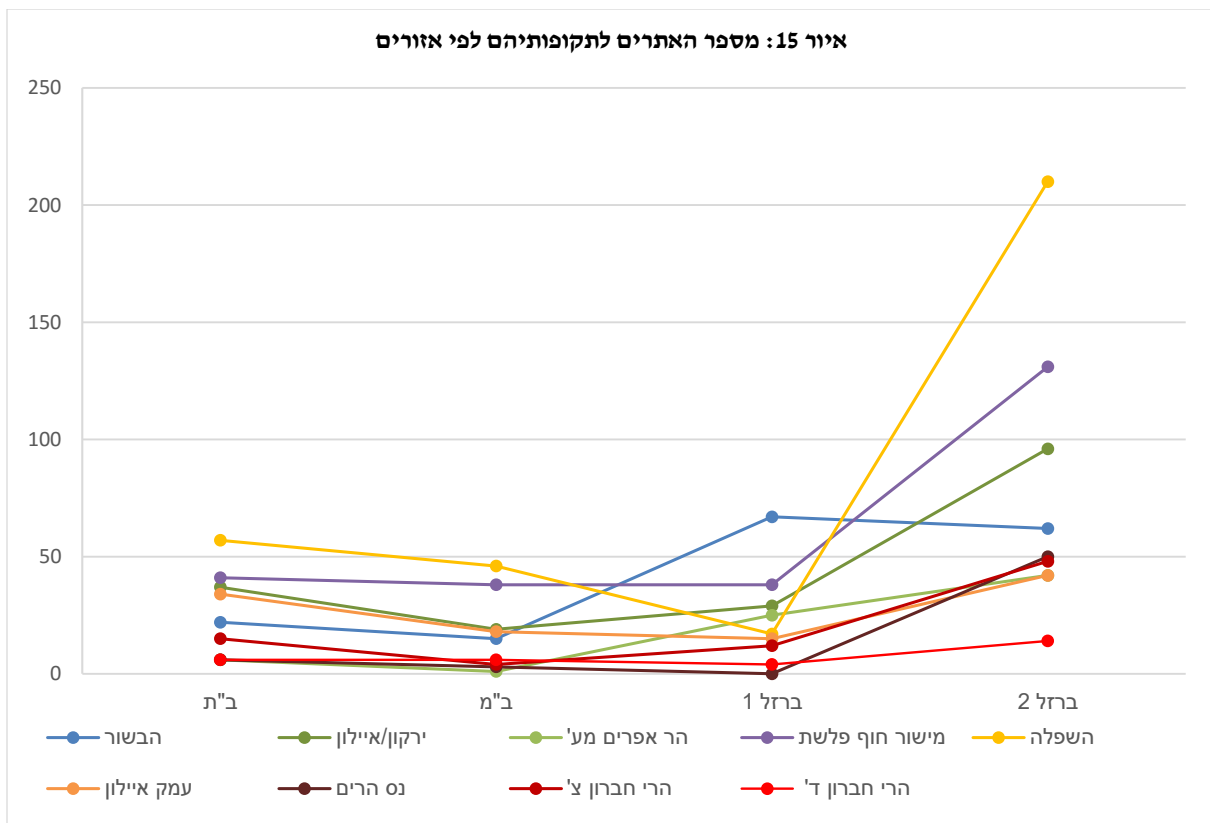
---

⁷³ לדיון בתפקידם של הביצורים מתקופת הברונזה התיכונה, הן בפן הצבאי והן בפן האידיאולוגי כתעמולה לכוחו של השליט, ראו

עוזיאל 2010 עם ספרות קודמת.

טבלה 6: מספר האתרים לתקופותיהם לפי אזורים

אזור	ב"ת	ב"מ	ברזל 1	ברזל 2
הבשור	22	15	67	62
ירקון	37	19	29	96
מע' הרי אפרים	6	1	25	42
מישור חוף פלשת	41	38	38	131
השפלה	57	46	17	210
עמק איילון ומע' הרי בית-אל	34	18	15	42
מע' הרי ירושלים	6	3	0	50
צ'י-מע' הרי חברון	15	4	12	48
ד'י-מע' הרי חברון	6	6	4	14
סה"כ	224	150	207	695

ג. הגידול במספר האתרים בתקופת הברזל 2א'

מספר דיונים ייחסו חשיבות היסטורית לגידול במספר האתרים בשפלה בתקופת הברזל 2א'. ההסבר שהוצע לכך: גידול זה משקף הגירה מחבל ההר, ממזרח למערב, כחלק מהתפשטותה של ממלכת יהודה מערבה, אל האדמות הפוריות של השפלה (דגן תשס"א: 201; תשס"ז: 29). אף הועלתה הטענה ש"ההתיישבות בשפלה... גדלה באופן כה דרסטי, עד שברור שאין מדובר בתהליך טבעי... ותוספת היישובים... ודאי שאינה ניתנת להסבר על ידי גידול טבעי של האוכלוסייה המקומית הדלילה" (פאוסט תשע"ה: 41). אבל יש לתהות, האומנם ההתיישבות בשפלה גדלה באופן כה דרסטי? והאומנם ניתן לייחס גידול כזה לגורמים חיצוניים בלבד?

ראשית יש להעיר ששחזור תהליכים יישוביים הנשען על נתונים כוללניים כמו נתוני סקר ארכאולוגי עשוי להיות שגוי מעיקרו. ראו לדוגמא את המקרה של ח' קיאפה, בה התקיים ישוב מבוצר לפרק-זמן קצר, בראשיתה של תקופת הברזל 2א' (לעיל), ואלמלא החפירה ניתן היה להסיק מהסקר הארכאולוגי על קיומה של עיר מבוצרת בתקופת הברזל 2 בכללותה (דגן תשס"א: אתר 14-12/62/1). יתרה מזו, ממצא כלי-החרס באתרי-הסקר לא מעיד בהכרח על קיומם של יישובים בתקופה זו או אחרת. דוגמא מובהקת לכך היא תל ירמות, המתועדת בסקר השפלה כעיר מבוצרת מתקופת הברזל 2 (דגן תשס"א: אתר 14-12/74/1; אך ראו עמ' 180) אך החפירה הראתה שהאתר לא היה מיושב בתקופה זו. המסקנה היא שאתרי סקר לא מעטים מעידים על פעילות חקלאית, או שמקורם של כתמי-חרסים בטיוב הקרקעות בתקופה מאוחרת (וראו לעיל).

מאליו יובן שאין בכך לפסול את השימוש בנתוני הסקרים הארכאולוגיים. פאוסט (תשע"ה: 44) קבע ש"משבר חריף" פקד את מישור-החוף, אלא שנתוני מפות-הסקר הארכאולוגי שפורסמו בעשור האחרון מצביעים על צמיחה הדרגתית בהיקף הפעילות האנושית מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2. יש להדגיש שגם ללא נתוני הסקר ניתן לקבוע שהמציאות היתה מורכבת יותר: אשדוד שגשגה בתקופת הברזל 2א' המוקדמת ובתקופת הברזל 2ב' בעוד שאשקלון שגשגה בעיקר בשלהי תקופת הברזל 2ב' ובתקופת הברזל 2ג'.

קשיים אחרים קשורים למתודולוגיה של הדיון באתרים החפורים ולמסקנות הנלמדות מדיון זה. הפרדה גיאוגרפית מלאכותית בין אתרים חפורים לשכניהם שטרם נחפרו עלולה להוביל למסקנות מוטעות. פאוסט (תשע"ה), לדוגמא, אינו מסביר במאמרו מדוע הוא חילק את המרחב ל-"הר יהודה", "שפלה" ו-"פלשת", או מהם תחומיהם המדויקים של האזורים הללו. מן הדיון עצמו עולה ש-"פלשת" כוללת אתרים ממישור-החוף (תל אשדוד ואשקלון) ומהשפלה הנמוכה (תל בטש ותל צפית), ואילו "השפלה", כוללת את תל זית, השוכן על גבעה נמוכה ומערבית יותר מזו של תל צפית, ואת תל ערני, השוכן על גבעה מבודדת בחלקו המזרחי של מישור-

הסחף של נחל לכיש. פאוסט (תשע"ה : 44) אף קבע ש"הממצאים באתרים החדשים שהוקמו באזור [=השפלה] דומים לאלו שביהודה, ושונים מאלו שבפלשת, והדבר גרם לכך שהחופרים של כל האתרים החדשים קשרו אותם במובהק ליהודה". אלא שמבין "האתרים החדשים" הללו, רק אחד פורסם באופן מלא (תל לכיש), ושיוכו של הישוב המוקדם מתקופת הברזל 2א' לממלכת יהודה הוא השערה היסטורית ולא עובדה ארכאולוגית. הדיונים בטיפוסים הקרמיים (שי ומאיר 2003; סרגי ואחרים 2012) ובמסורות כתיבה (פינקלשטיין, זאס וזינגר-אביץ 2008) הצביעו דווקא על הרציפות בקיומם של מוטיבים תרבותיים, שהם ייחודים לאזור השפלה בשלביה המוקדמים של תקופת הברזל 2א' ונפוצו בהר יהודה רק בתקופה שלאחר מכן.

היבט נוסף הוא מגוון האפשרויות לתנודות בדגם הישוב במרוצת תקופה ארכאולוגית אחת. לדוגמא, יתכן שהחורבן של גת ובנותיה במהלך תקופת הברזל 2א' הביא לעקירת האוכלוסייה הכפרית שבתחומה אל מזרח השפלה ואל מישור-החוף; וכן חורבן ערי השפלה במסע סנחריב יכול היה להוביל להתיישבות באתרים חלופיים, אולי בחסות ממלכת עקרון (ובעיקר של תעשיית שמן הזית שנזקקה למטעים נרחבים). תנודות בדגם הישוב נבעו, ללא ספק, גם מסיבות אחרות, התלויות בזמן ובמקום, אבל בהיעדר מקורות כתובים מפורטים הן נותרות עלומות. דוגמא לכך היא התפשטות הישוב בתקופה הרומית באזור העמוק, שלדעת קסנה (2007 : 212-214) נבעה משינויים במסורות הבעלות על הקרקעות - ממערכת היררכית בשליטת השלטון המרכזי, המתועדת בארכיון אללח' מתקופת הברונזה המאוחרת, למערכת מופרטת, המתוארת במקורות כתובים מהתקופה הרומית באנטיוכיה, שאפשרה התיישבות מבוזרת ברחבי העמוק. מקרה מבחן נוסף הוא דגם הישוב בארץ-ישראל בתקופה העות'מנית (הדומה במשכה לתקופת הברזל 2), אשר השתנה לא-אחת מסיבות מגוונות (גרוסמן תשנ"ד). כך למשל כפריים נטשו את בתיהם הקודמים ונדדו לגבעות סמוכות ולאזורים מרוחקים משום הרצון להתקרב למקורות מים או לשדות פוריים, בשל ההזדמנויות הכלכליות של מרכז עירוני צומח, בניסיון להתחמק מתשלומי מסים, בשל יריבויות עם כפרים אחרים, בעקבות פשיטות לצורכי שוד או בשל בעיות סביבתיות כמו היווצרות ביצות, ועוד.

ניתן לסכם, שהנתונים שהצגתי מחייבים דיון מפורט בתהליכים היישוביים בשפלה בתקופת הברזל 2א'. דיונים אלה צריכים לכלול קודם כל את הנתונים מהחפירות הרבות, נתונים שיאפשרו השוואה של התרבות החומרית מאתרי השפלה לאתרים קרובים ורחוקים. צירוף הנתונים הארכאולוגיים עם שיקולים אנתרופולוגיים, אתנולוגיים וסביבתיים צריך לשמש תשתית שעליה יתבסס גם השחזור ההיסטורי.

5. סיכום

הדיון בפרק זה הצביע על מספר היבטים בדגם היישוב בדרום-מערב כנען מתקופת הברונזה התיכונה 2 עד תקופת הברזל 2א':

1. המרכזים המקומיים הוקמו פעם-אחר-פעם באותם האתרים, ככל הנראה משום המסורות שנקשרו אליהם ונראותם בנוף, שהיו כביטוי מוחשי וסמלי למעמדם של בעליהם לעומת סביבתם. יוצא-הדופן הוא המרכז שהוקם בעזה, באתר שלא היה חשוב בתקופת הברונזה התיכונה, ונראה שזהו הביטוי הבולט היחיד להשפעה המצרית על דגם היישוב בדרום-מערב כנען.
2. התנודות בהיקף הפעילות האנושית מצביעות על יציבות וצמיחה בחבל הבשור, וכנראה גם במישור-חוף פלשת. להבדיל, אגן הירקון דעך בתקופת הברונזה המאוחרת, עמק איילון דעך לאיטו בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1 והשפלה דעכה בתקופת הברזל 1; בכל המקרים ניתן להציע שהאוכלוסייה המקומית עקרה בחלקה לאזורים שכנים משום מגוון סיבות, בין היתר משום חורבנם של המרכזים המקומיים ועלייתן של מערכות חברתיות וכלכליות חדשות.
3. הגידול בהיקף הפעילות האנושית בשפלה בתקופת הברזל 2א' בולט לעין, אך מקורותיה של האוכלוסייה המתיישבת, הגורמים לנדידתה, והיקף ההתיישבות אינם ברורים דיים. הנתונים שפורסמו עד-כה מהחפירות הארכאולוגיות אינם מאפשרים שחזורים מדויקים מדי אודות הקשר המשוער של כל האתרים לתרבות החומרית המשוערת של ממלכת יהודה. לפיכך, הנחת-המוצא על מוצאם היהודאי של המתיישבים בשפלה בתקופת הברזל 2 היא השערה היסטורית ללא ביסוס ארכאולוגי מספק.

פרק ב': המערך הפוליטי

אחד הביטויים ליחסים בין האוכלוסייה המקומית לנציגי השלטון האימפריאלי הוא הגדרתם של תחומי הפעילות האימפריאלית לעומת תחומיהן של האליטות המקומיות (גרינג ואחרים 2011). הגדרת תחומים זו היתה דינמית ומשתנה, והיא התגבשה והשתנתה ככל שהיחסים נמשכו, הואצו ודעכו (סינופולי 1994: 163-164). שני הצדדים במערכת יחסים שכזו, בהגדרתה הכוללת ביותר, הם הנוכחות האימפריאלית ומולה האוכלוסייה המקומית והאליטות שבראשה. איתורה של הנוכחות המצרית מבוסס על תפוצתם של כלי-החרס בסגנון המצרי שיוצרו בכנען ומבנים ציבוריים בסגנון מצרי (מרטין 2011), באמצעותם ניתן לשחזר את נוכחותם של המצרים באתרים מסוימים ולשלול את נוכחותם באתרים אחרים.⁷⁴ איתורם של מרכזים מקומיים⁷⁵ מבוסס על הנתונים הארכיאולוגיים השונים, המעידים על העוצמה של אתר מסוים לעומת סביבתו הקרובה והרחוקה; ואילו שחזור המדרג הפוליטי במרחב נתון מבוסס ברובו על מקורות כתובים, אף כי אלה התמקדו בעיקר ביחסים עם מצרים ולא בישובים הקטנים שבכנען. יוצא-הדופן מבין מקורות אלה הוא ארכיון אלעמרנה והמידע העולה מהמכתבים על המרכזים המקומיים, האינטראקציה ביניהם והמגעים בין המרכזים לבין השלטון המצרי בכנען.

להלן אסקור תחילה את הנתונים על קיומה של האליטה ומקום מושבה ואת שאלת יחסיה עם האימפריה, כפי שהם משתקפים במקורות המצריים. על רקע זה, אבחן את היחסים בין האימפריה והאליטה המקומית לאור הנתונים הארכיאולוגיים והמקורות הכתובים המעטים. השאלה העיקרית שתעמוד לדיון בחלק זה היא, האם התמורה שחלה ביחסי המרכזים המקומיים עם האימפריה השפיעה על המערכת הכלכלית והסדר החברתי שהתגבשו בפרק-זמן ממושך והיו התשתית לקיומה ומעמדה של האליטה? בחלק השני של הפרק אבחן את השאלה, האם ניתוק פתאומי מהמסגרת האימפריאלית השפיע גם על המסגרות המקומיות, או שמא הן הוסיפו להתקיים – בהתאמה מסוימת - גם בלעדיה.

---

⁷⁴ לדיון דומה בכלי-החרס בסגנון האשורי בדרום-מזרח אנטוליה ראו פרקר 2003.

⁷⁵ אני בוחר במונח "מרכז" על-פני "עיר-מדינה" (לדוגמה זיסמין 2006) משום הקשיים בהגדרתו של מונח זה ולפיכך גם הקושי בשימוש בו בתיאור המסגרות החברתיות שהתקיימו בכנען (סבג' ופלוקונר 2003: 31-33; ברק 2008: 119-121), כמו גם העדויות מרחבי המזרח הקדום לקיומו של מסגרות חברתיות ופוליטיות המבוססות על קשרי-דם ומעמדם של אבות-המשפחה (שלון 2001; סטייגר 2003: 69-71). המילה "עיר" (שומרית *uru*; אכדית *ālu*), המתארת בתכתובת אלעמרנה את המרכזים השונים, שימשה גם לתיאור כפרים קטנים ואין ללמוד ממנה על מעמדם או גודלם של המרכזים השונים (ראו יופה 2009: 280).

1. עדויות לאליטות המקומיות

אליטה היא קבוצה של אנשים החולקת יתרונות חברתיים וכלכליים לעומת סביבתה ומבטאת אותם בפרהסיה, באופן שונה מאזור לאזור ובהתאם למשתנים כגון תנאים פוליטיים, ביקוש והיצע, עלות כספית ועוד (היידן 2001 : 258-265). במקרה של החברה הכנענית ניתן להציע, שביצורים ומפעלי בנייה שיקפו את מעמדם הבכיר של בניהם (עוזיאל 2010) בעוד שהשימוש בפריטים עשויים מתכת (שראט 1993 ; 2000 ; גולני 2009 : 177-175) ושנהב (בריאן 1996 ; ראו גם ליליקוויסט 1998), בחותמות ובקמעות מיובאים (ד' בן-תור 2011), ובחפצי יוקרה נוספים, שלרוב לא הותירו אחריהם שרידים ארכאולוגיים המתגלים בקלות (כמו בדים, תבלינים ורהיטי עץ) (גי' שניידר 2011 ; המילקיס ושראט 2012 : טבלה 12.1 ; נמדר ואחרים 2013), ביטאו את יתרונותיה הכלכליים (ולפיכך גם החברתיים) של האליטה.

לאור קריטריונים אלה ניתן למנות את האתרים השונים בהם ישבה אליטה, ולבחון את השינויים שחלו בהם בפרק-הזמן הנידון בעבודה זו. תחילה יש להעיר, שלא מדובר בחתך רוחבי של המערך הפוליטי שהתקיים בתקופה נתונה, זאת משום הקושי הטמון בסינכרוניזציה בין שכבות היישוב באתרים השונים. לא כל האתרים התקיימו בעת ובעונה אחת ובמחקר הארכאולוגי ידועים מקרים אחרים, מתקופות מאוחרות (ולפיכך גם מתועדות יותר מבחינת המקורות הכתובים), המעידים על מציאות שונה – לפיה מרכז אחד חרב אך אחרים הוסיפו להתקיים ותרבותם החומרית שייכת לאותה התקופה הארכאולוגית (וראו פינקלשטיין ונאמן 2004 אודות תקופת הברזל ב' ; ליפשיץ 2011 אודות תקופת הברזל ג').⁷⁶

המרכזים המקומיים בחלוקה לתקופות ארכאולוגיות :

- **תקופת הברונזה התיכונה 2 :** תל אפק, תל גריסה, יפו, יבנה-ים, תל גזר, תל בטש, תל בית-שמש, תל מקנה, תל אשדוד, תל צפית, אשקלון, תל לכיש, תל בית-מרסים, תל שרע, תל הרור, תל אלעג'ול, תל ג'ימה, ותל אלפרעה (ד').

---

⁷⁶ ראו לדוגמא את השחזור של החלוקה הפוליטית של כנען בתקופה המצרית אצל סבג' ופלוקנר (2003). שחזור זה מבוסס על

הנתונים הארכאולוגיים לבדם (עזה אינה נזכרת כלל במאמר), אלא שהמחברים לא דנו בנתונים לגבי כל אתר (והפער בישוב של אתרים מסוימים) או בקשיים בהסתמכות על נתוני הסקרים הארכאולוגיים.

- חורבן/נטישה : תל אפק, תל גריסה, יבנה-ים, תל בטש, תל בית-שמש, תל מקנה, תל אשדוד, תל צפית (?), תל לכיש, תל בית-מרסים, תל הרור, תל אלעג'ול, תל ג'ימה ותל אלפרעה (ד'?).
- **תקופת הברונזה המאוחרת 1:** יבנה-ים, תל בטש, תל שרע, תל אלעג'ול ותל חליף, ועדויות מחלקה המאוחר של התקופה בלכיש.
  - חורבן/נטישה : תל בטש, תל אלעג'ול ותל חליף.
- **תקופת הברונזה המאוחרת 2א':** יפו, תל גזר, תל בטש, בית-שמש, תל צפית/גת, תל אשדוד, תל לכיש, תל בית-מרסים, תל שרע, תל אלעג'ול ותל ג'ימה.
  - חורבן/נטישה : תל גזר, תל בטש, תל בית-שמש, ותל בית-מרסים.
- **תקופת הברונזה המאוחרת 2ב':** יפו, תל אפק, תל גזר, תל בית-שמש, תל צפית/גת, תל עזקה, תל אשדוד, תל לכיש, אשקלון, תל בית-מרסים, תל שרע, דייר אלבלח, תל ג'ימה ותל אלפרעה (ד').
  - חורבן/נטישה : יפו (המרכז חודש במהלך התקופה), תל אפק, תל גזר, תל בית-שמש, תל צפית/גת, תל עזקה, תל אשדוד (?), תל לכיש, אשקלון ותל בית-מרסים.
- **תקופת המעבר ברונזה/ברזל:** יפו, תל עזקה, תל אשדוד, תל לכיש, תל שרע, תל מקנה/עקרון (בשלהי התקופה), דייר אלבלח, תל ג'ימה ותל אלפרעה (ד').
  - חורבן/נטישה : יפו, תל עזקה, תל לכיש ותל שרע.
- **תקופת הברזל 1:** תל קסילה, תל גזר, תל מקנה/עקרון, תל בטש, תל בית-שמש, תל צפית/גת (?), תל אשדוד, תל ג'ימה, תל אלפרעה (ד').
  - חורבן/נטישה : תל קסילה, תל גזר, תל מקנה/עקרון, תל בטש, תל בית-שמש (שני חורבנות), תל אשדוד (שני חורבנות?), תל ג'ימה.
- **תקופת הברזל 2א' המוקדמת:** תל גזר, תל בית-שמש, תל צפית/גת, ח' קיאפה, תל אשדוד ותל אלפרעה (ד').
  - חורבן/נטישה : ח' קיאפה ותל אשדוד.
- **תקופת הברזל 2א' המאוחרת:** תל גזר, תל בית-שמש, תל צפית/גת, תל בורנה, תל לכיש, תל עיטון, תל בית-מרסים ותל אלפרעה (ד').
  - חורבן/נטישה : תל גזר, תל בית-שמש, תל צפית/גת, תל בורנה (?), ותל לכיש.

2. תקופת השלטון המצרי

זיהוי המרכזים הכנעניים בתקופת השלטון המצרי מבוסס בעיקר על המקורות המצריים הכתובים ועל תעודות אלעמרנה.⁷⁷ השתיקה במקורות בתקופה שבין כיבוש שרוחן במאה ה־15 לפנה"ס למסעו של תחותמס ג' משקפת, ככל הנראה, את המגע המועט שהתקיים אז בין שני הצדדים, אך בה-בעת גם את החלל הפוליטי שנוצר בדרום-מערב כנען באותה התקופה (לעומת המידע הרב אודות הערים שבסוריה ובחוף לבנון) (נאמן 1994ב': 183; מוריס 2005: 37). המידע העיקרי אודות המרכזים הכנעניים מימי השושלת הי"ח התיכונה עולה מתעודה מנהלית (פפירוס סנט-פטרסבורג A1116; מוריס 2005: 141-142, עם ספרות קודמת), אשר מונה שליחים (maryannu) שנשלחו ממרכזים כנעניים למצרים וקיבלו מנות תבואה ובירה מאוצר השליט המצרי. מהם, רק אשקלון שכנה בדרום-הארץ, ובנפרד מהן נזכרת בפפירוס גם לכיש. נראה שהישובים הנזכרים היו מושביהן של האליטות המקומיות, שהיו אז בקשר עם חצר-המלוכה המצרית (נאמן 1997: 613-614).

המידע הרב ביותר אודות החלוקה הפוליטית של כנען בתקופה המצרית עולה מתכתובת אלעמרנה, והוא שימש זה-מכבר לשחזור תחומיהם של המרכזים השונים ויחסיהם עם השלטון המצרי (נאמן 1997 עם ספרות קודמת; 2011ב').⁷⁸ המחקר הפטרוגרפי של מכתבי אלעמרנה אפשר לזהות את מוצאם של מכתבים נוספים (גורן,

---

⁷⁷ יישובים כנעניים נזכרים במקורות מצריים רבים, כמו רשימות טופונימיות, אך אין בהם מידע על מעמדם של היישובים.

⁷⁸ התכתובת בין מושלי-הערים לבין חצר-המלוכה המצרית שימשה זה מכבר לשחזור המערך הגיאוגרפי בכנען במאה הי"ד ואף בתקופת הברונזה המאוחרת בכללותה, למרות שהמידע אודות תחומי-שלטונם של המרכזים המקומיים הוא מועט למדי (נאמן 1997: 603 הערה 3). אלט (1950) היה הראשון שעסק במבנה המרכזים המקומיים ובשאלת זיקתם למרכזי השלטון המצריים ועמד על חשיבותו של 'המשך הארוך' לחקר התקופה. הלך (1962: 191) היה הראשון ששרטט את גבולותיהם של תחומי המרכזים בתקופת אלעמרנה ושל מערך השלטון המצרי בכנען ותחם את שטחיהן של עשרים ושלוש יחידות פוליטיות בדרום הלבנט. דיון מפורט הופיע לאורך-השנים במחקריו של נאמן (1975; 1979א'; תשמ"ו; 1988א'; 1988ב'; 1992; 1997; 2011ב'), המבוססים על ניתוח של התיאורים המופיעים במכתבים ששלחו המרכזים השונים ושל התנאים הטופוגרפיים שעצבו את תפירת הישוב. לדעתו, קורפוס המכתבים שבידינו הוא חלקי בלבד ומספר המרכזים המקומיים היה גדול יותר ממספר הישויות הנזכרות בתעודות עמארנה. לפי שחזורו, כנען נחלקה לכעשרים עד עשרים וחמש יחידות, גדולות וקטנות (בחלקן כפופות למרכזים הראשיים), אשר בחלקן גבלו בשטחים לא-מיושבים. שחזור אחר העלה בונימוביץ (תש"ן: 131-161; 1995: 326 ואיור 6), שטען לקיומם של יחידות פוליטיות שחלקו את תחומיה של הארץ כולה ללא אזורי ספר בחבלי-הארץ הנמוכים. לדעת בונימוביץ (שם), ניתן לשחזר את תחומיהן באמצעות תיאורית המצולעים של טיסן בשילוב עם מודלים אודות היררכיה יישובית ויחסי עיר-וכפר וכך הוא חילק את כנען לכעשרים יחידות. פינקלשטיין (1996ב'; 2014) הציע שחזור שלישי, בו התקיימו חמשה-עשר מרכזים מקומיים שנזכרים בתכתובת מאלעמרנה וזוהו באתרים השונים, אשר

פינקלשטיין ונאמן 2004) ובכך גם למפות את המרכזים שהתקיימו בתקופה זו (גורן, פינקלשטיין ונאמן 2002; פינקלשטיין ונאמן 2005: 174-179; נאמן 2011ב'). המקורות הכתובים, ובראשם תכתובת אלעמרנה, תוצאות המחקר הפטרוגרפי של המכתבים השונים והנתונים אודות הארכאולוגיה של האתרים עצמם הם הבסיס העיקרי לשחזור המרכזים השונים בדרום-מערב כנען ולמחקר של יחסי-הכוחות בין האימפריה לאלטיות המקומיות.

המקורות המצריים מימי השושלת הי"ט כוללים מידע מועט אודות המרכזים בדרום מערב כנען, ובולטת בהם הכתובת מימי מרנפתח המזכירה את מסעו נגד גזר ואשקלון. אזכורים בודדים אלה לא מעידים, לדעתי, על מדיניות מצרית כוללת, שביקשה להכפיף את דרום-מערב כנען לשלטון מצרי ישיר (כפי שהציע זינגר 1988; 1988-1989), הן משום שאין לסיפוח ביטוי במקורות המצריים הן משום היעדר ראיות לנוכחות מצרית באתרים שחרבו (למעט אשקלון) (ע' מזר 2002, וראו להלן). דבר אינו ידוע על הרקע לחורבנם של המרכזים הכנעניים האחרים בדרום הארץ (דוגמת תל צפית/גת או תל לכיש), או על הסיבות לשיקומו של המרכז בתל לכיש וחורבנו כעבור כמה עשורים בימי השושלת הכ'. להלן אסקור את המרכזים ותחומיהם: בתחילה אדון בשני המרכזים האימפריאליים – עזה ויפו – ולאחריה המרכזים המקומיים שבשפלה ובמישור-החוף.

א) המרכזים ותחומיהם

חבל הבשור: עזה ויפו

תל אלעג'ול היה, ככל הנראה, המרכז הגדול והמבוסס בחבל הבשור בתקופת הברונזה התיכונה 2 ואפשר שזהו מקומה של שרוחן (קמפינסקי 1974; מוריס 2005: 52), המרכז הכנעני הראשון שהוכפף למרות מצרית. בתהליך שאינו מתואר במקורות הכתובים ושהיעדר נתונים אודות עזה גופא הוא קשה לשחזור, איבד תל אלעג'ול מכוחו במהלך תקופת השלטון המצרי לטובת עזה. עם זאת, ברור שהוא הוסיף להתקיים גם בתקופת הברונזה המאוחרת 2, כפי שמעידים כלי-חרס בסגנון מצרי מראשית ימי השושלת הי"ח, ובכמויות קטנות והולכות עד לימי השושלת הכ' (קופצקי 2011; מרטין בתוך קופצקי 2011: 209 הערה 282).

חלקו גבולות משותפים ללא אזורי-ספר מעבר לחבל ההר. שחזור רביעי העלו סבג' ופלוקנר (2003: 38-42 ואיורים 4 ו-5; ראו גם ז'סמין 2006: איור 6), שניתחו את תפרוסת הישוב וחילקו אותה למקבצי-ישובים. לדעתם, כנען נחלקה בתקופת אלעמרנה ל-24 ישויות.

מעט המקורות המזכירים את עזה מעידים על העלייה ההדרגתית בחשיבותה בתקופה המצרית, החל מכיבושה בידי תחותמס ג' (מוריס 2005 : 54-56 ושם ספרות נוספת).⁷⁹ ביסוסה של עזה כמרכז מצרי מתועד לראשונה במכתב מס' 6 מתענד (שם : 137) ובתכתובת אלעמרנה (מורן 1992 ; גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 322-324), דרך מסע המלחמה של סתי א' לאזור (מוריס 2005 : 345-347 עם ספרות נוספת). על כך יש להוסיף את תיאורה כתחנה המזרחית ביותר ב"דרכי הורוס" בפפירוס אנסטזי 1 (27 : 8) ואת תיעוד מעמדה כמרכז מצרי בפפירוס אנסטזי 3 ("יומן הגבול") (שם : 478-482),⁸⁰ ואת התיאור בפפירוס האריס א' (9 : 1-3) על הקמתו (או חידושו) של מקדש לאל אמון בעיר בידי רעמסס ג', אליו צוו תושבי כנען להעלות מנחתם ושתפקד כמרכז לאיסוף תוצרת חקלאית (אילינגר 1988 ; וימר 1990 : 1086-1088 ; מוריס 2005 : 727-729 ושם ספרות נוספת).

במקביל, המקורות המצריים מעידים על קיומו של מרכז מקומי בשם יֶרֶן בחבל הבשור (אחיטוב 1984 : 202-203), ממנו נשלחו שני מכתבים שנמצאו בארכיון אלעמרנה (א"ע 314 ו-315). גורן, פינקלשטיין ונאמן (2004 : 299-301) דנו בתוצאות הבדיקה הפטרוגרפית, שהצביעו על מוצא המכתבים מחבל הבשור, והציעו לזהות את המרכז המקומי בתל ג'מה (בעקבות ב' מזר תשי"א).⁸¹ הסמיכות הרבה של עזה ויֶרֶן היא דוגמא, אפוא, לחלוקת ההשפעה בין שני המרכזים. אפשרות אחת היא שתחומה של יֶרֶן כלל את רוב הישובים ששכנו באזור (ראו פינקלשטיין 1996א' : איור 1 ; סבג' ופלקונר 2003 : איור 4), בעוד שהאפשרות האחרת היא שיֶרֶן היתה מרכז מקומי, עם השפעה מצומצמת, הסמוך לתחומה הנרחב של עזה (נאמן 1997 : 619 ; ז'סמין 2006 : 176).

---

⁷⁹ לדעת מספר חוקרים (ראו וימר 1990 : 1090-1091 עם ספרות קודמת), תחותמס ג' אף הקים בעזה מקדש לאמון. השערה זו מתבססת על כתובת המעטרת את פסלו של האדריכל המלכותי של תחותמס ג', ובה תיאור של הקמתו של מקדש לחתחור בגבל ומקדש לאמון במקום ששמו לא שרד.

⁸⁰ ראו גם את אוסטרקון 85 מאוסף מיכלידס, אשר יוחס לימי סתי ב' (מוריס 2005 : 489-491), ובו תיאור של ההכנות לפסטיבל שנערך בעזה לכבוד האלה ענת. את הפסטיבל ניהל מפקד חיל-המצב המקומי, שתחום אחריותו היה שטח נרחב ובו עיירות ומחוזות.

⁸¹ הזיהוי עם תל ג'מה מבוסס אף יותר, אם אכן יש לקבל את הצעתו של נאמן (1979ב' : 72-73) לזהות את יֶרֶן עם ארזה, הנזכרת בכתובות אסרחדון מלך אשור מהמאה הז' לפנה"ס, כעיר השוכנת לגדות נחל מצרים (נחל בשור) (ראו מנגד אצל אחיטוב 1984 : 203 הערה 631). מאידך, היעדר העדויות לישוב באתר בתקופת הברונזה המאוחרת 1 נוגד את אזכורה של יֶרֶן בכתובות של תחותמס ג', ואפשר שהוא שכן באתר אחר, אולי תל הרור הסמוך. לביקורת על הצעתו של רייני (1993 : 185*) לזהות את יֶרֶן בתל חסי ראו גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 301.

כדי להכריע בשאלה זו יש לבחון תחילה את מערך הישוב, אשר צמח בהדרגה במהלך תקופת הברונזה המאוחרת, במקביל לעלייה במספרם של כלי-החרס בסגנון המצרי, המעידים על נוכחות מצרית הולכת וגוברת, ולפיכך גם על הקשר בין שני התהליכים.⁸² עדות לחשיבותה של עזה והיקף השפעתה בחבל הבשור היא הקערות הנושאות כתובות מצריות בכתב היירטי, שנמצאו בדרום-מערב כנען, ותוארכו לימי השושלות הי"ח-כ.⁸³ כתובות אלה מזכירות איסוף של דגנים בכמויות גדולות, שמות של "שליטים זרים" (הכתובות מתל הרור, תל צפית ולכיש),⁸⁴ וציון קבלת התבואה במקדשים (הכתובות מתל שרע). נראה שיש בכך עדות לקיומה של מערכת

---

⁸² שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 1ב' ידועים רק מתל הרור, תל אלעג'ול ותל שרע, ובכלל זאת כלי-חרס בסגנון מצרי משני האתרים האחרונים. העדויות מתקופת הברונזה המאוחרת 2א' רבות יותר, והן כוללות את המשך הישוב בשלושת האתרים הללו, עם ריבוי כלי-החרס בסגנון המצרי בתל אלעג'ול ובתל שרע, ונראה שבשלב זה חודש הישוב בתל גימה. מערך זה הוסיף להתפתח בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', עם המשך הישוב בארבעת האתרים הללו והופעתם של ישובים בתל אלפרעה (ד'), דייר אלבלח, וקבר אלולידה, כאשר בכל האתרים (למעט תל הרור ותל גימה) נמצאו כלי-חרס בסגנון מצרי. בשלב זה חרב הישוב בתל הרור אך הוא שוקם כעבור זמן מה, והמערך בכללותו הוסיף להתקיים גם בתקופת המעבר ברונזה/ברזל, עת הופיעו כלי-חרס בודדים בסגנון המצרי גם בתל גימה.

⁸³ הכתובות העוסקות במנהל המצרי נמצאו בתל שרע (גולדווסר 1984), בתל הרור (גולדווסר תשנ"א), בתל אלפרעה הדרומי (גולדווסר ווימר 1999), בדייר אלבלח (וימר 2010), בלכיש (סוויני 2004) ובתל צפית/גת (וימר ומאיר 2007; וימר 2012), וקבורו אלולידה (וימר ולהמן, 2014). כתובות היירטיות בודדות, מהן שלוש מבית-שאן ואחת מאשקלון, עוסקות בנושאים שלא קשורים למנהל המצרי (וימר 2008).

⁸⁴ הסימן wr (A19) מתורגם כ-"שליט זר" (סוויני 2004 : 1608; וימר ומאיר 2007 : 42). הכתובות המקוטעת מתל הרור כוללת שם-מקום שרובו לא שרד אך גרג (בתוך וימר ומאיר 2007 : 42 הערה 9) הציע לשחזרו כ-Q3-d3-tj- [Q3-d3] – עזה. ארבע כתובות מלכיש מזכירות שליטים זרים, אך אף לא-אחת שרדה בשלמותה : כתובת מספר 1 מלכיש מזכירה אחד, משמו שרדה רק התיבה הראשונה (Ya-), ואת מקום מושבו, ששמו אינו ברור אך סוויני (2004 : 1603-1604) הראתה שהקריאה המועדפת היא כנתש או ננתש. כתובת מספר 10 מלכיש מזכירה שליט נוסף ווימר ומאיר (2007 : 42 הערה מס' 8) הציע לקרוא שם מקום מושבו כ-Jj-pw (יפו). בכתובות מספר 2 ו-4 נזכרים שליטים אחרים ששמותיהם ומקום מושבם לא שרדו (סוויני 2004 : 1607-1608, 1609-1610). וימר ומאיר (2007 : 41-42; ראו גם וימר 2012 : 486) קראו את הכתובות מתל צפית כ-[3-...]-p-Q3 wr j-(?) [...] ותרגמו "אל"י, נסיך צפית", ופרשו אותה לפי כתובות מלכיש ומתל שרע ככזו שמזכירה את שליט צפית, ששמו כולל את היסוד התיאופורי אל. בכך, זוהי לדעתם עדות לשימוש בשם צפית במקביל לשם המקובל יותר - גת (ראו בעקבותיהם לוי 2012).

איסוף תבואה באזור שמסביב לעזה והמקדש ששכן בה, במיטב המסורת המצרית של הקדשת אחוזות חקלאיות לסבסוד הפעילות במקדש (וימר 2010 : 226 עם ספרות קודמת).⁸⁵

נתונים אלה מעידים שהמצרים ביססו תחילה את שלטונם לאורך הדרך החוצה את חופו של חצי-האי סיני, ובתהליך הדרגתי הרחיבו שליטתם גם על חבל הבשור.⁸⁶ תחומה של עזה כלל בתחילה את רצועת-החוף, שהיתה כשלוחה מצרית הממשיכה את "דרכי-הורוס" (ראו הופמייר ומושיר 2013 : 487-490), ובימי השושלות הי"ט-כ' הרחיבו אותו במעלה הנחלים של אגן הבשור – נחל הבשור ונחל גרר, כשבתווך שכנה המובלעת של יָרֵץ.⁸⁷ קשה לתארך במדויק את הופעתם של המרכזים המצריים השונים, אך אפשר להציע שהתעצמות הפעילות המצרית בדרום-מערב כנען היתה קשורה לפעילותם של מלכי השושלת הי"ט בעמקי הצפון וכי במקביל להרחבתו של המרכז בעזה הרחיבו גם את המרכז המצרי בבית-שאן (וראו את מסעו של סתי א' לשני האזורים הללו) והכפיפו את מזרח עמק יזרעאל למרותו (על כך ראו נאמן 1988ב').⁸⁸

---

⁸⁵ עדות נוספת לחשיבותו של המקדש בעזה היא הכיתוב המעטר שלוש חרפושיות - שתיים מתל אלפרעה (דרום) (קל 2010א': 266-267, מסי' 557-558) ואחת מבית-שמש (קל 2010ב': 276-277, מספר 138) - "למקדש רעמסס אדון הליופוליס" (Pr r'-msw ḥq3-jwnw), שלדעת אילינגר (1988 : 9-15), מעיד על קיומן של אחוזות ששרתו את המקדש. לביקורת על הצעה זו ראו ברנדל 2004א': 59.

⁸⁶ עוד בימי השושלת הי"ח התיכונה הוקם המרכז בתל אלבורג הסמוך לתל הבואה, אשר שימש עד לימי השושלת הכ' (הופמייר וון דיק 2010 ; הופמייר 2013 : 173-190) ואילו בחרובה שממזרח לאלעריש הוקם באותו הזמן מבנה גדול ובו מחסנים (אתר A-345), אשר הוחלף בימי השושלת הי"ט במרכז מבוצר (אתר A-289) שחרב בימי השושלת הכ' (אורן ושרשבסקי תשמ"ט : 12-13 ; אורן 1993ד' : 1390 ; 2006א' ; ראו גם מוריס 2005 : 299-302, 511-514). בשלהי ימי השושלת הי"ח הוקם מבצר בסמוך לביר אלעבד, אשר שימש עד לימי השושלת הכ' (אורן 1993ד' : 1389 ; 2006א' ; מוריס 2005 : 295-299, 511).

⁸⁷ אם אכן אתרה של יָרֵץ הוא תל גימה, הרי שהעדות המוקדמת ביותר להפרעה ברצף הישוב היא משלהי תקופת הברזל 1. אם זהו תל הרור, הרי שזה חרב בימי השושלת הי"ט, ואפשר שמאורע זה קשור לפעילות המתגברת בסביבתה של עזה.

⁸⁸ למרכז המצרי בבית-שאן מימי השושלת הי"ח והגברת הנוכחות בימי השושלת הי"ט ראו ע' מזר ומולינס 2007 ; ע' מזר 2011 ; מרטין 2011ז', בעיקר 151-152. ראו גם את נתוני הסקר אודות הפעילות האנושית מתקופת הברונזה המאוחרת בסולם (גל 2013 : אתר 37), אתרה של שונם העתיקה, המתוארת במכתב א"ע 365 כאחוזת מצרית (נאמן 1988ב' : 177 עם ספרות קודמת).

אגן הירקון : יפו ואפק

הנוכחות המצרית ביפו החלה גם היא בימי השושלת הי"ח התיכונה, במקביל להופעתה בתל אלעג'ול, והיא נמשכה עד לימי השושלת הכ'. ייתכן שהסיפור מהתקופה הרעממסית על תפיסת יפו בידי המצרים מתייחס לראשיתה של התקופה המצרית באתר זה (מוריס 2005 : 138 עם ספרות קודמת בהערה 89). מכתבי אלעמרנה מעידים על מעמדה של יפו כמרכז מצרי (ראו א"ע 296) שנאגרה בו תבואה (א"ע 294) (נאמן 1981 : 179-180 ; 1988ב' : 181 ; מוריס 2005 : 253). פפירוס אנאסטסי א' מעיד על קיומו של מרכז משגשג ביפו בימי השושלת הי"ט ובו נשקיייה ובתי-מלאכה (מוריס 2005 : 470-471). נראה שלמן ימי השושלת הי"ט הורחב שטחה של יפו והוא כלל גם את אגן הירקון, שם הוקם בית-אחוזה בתל אפק (גדות 2010 : 60 ; מרטין 2011א' : 186).⁸⁹ הנתונים הללו מעידים אפוא שהמצרים התבססו ביפו כבר בימי השושלת הי"ח התיכונה. הם הרחיבו את השפעתם מזרחה באופן הדרגתי, ובימי השושלת הי"ט היתה נוכחות מצרית קבועה בתל אפק.⁹⁰ בקווים גסים למדי ניתן להציע שתהליך מקביל התרחש בחבל הבשור ובאגן הירקון - הרחבת היקף הפעילות המצרית בשלהי ימי השושלת הי"ח ובעיקר בימי השושלת הי"ט, מהמרכזים שלאורך-החוף מזרחה, במעלה הנחלים השונים.⁹¹

עמק איילון : גזר

המקורות המצריים מתעדים את קורותיה של גזר בשלוש נקודות-זמן : בכתובות של תחותמס ג' היא נזכרת כאחד מהיישובים במרחב, במכתבים ששליטיה שלחו לחצר המלוכה המצרית יש עדות לקיומו של מרכז מקומי בגזר בימי השושלת הי"ח המאוחרת, ובכתובות מימי מרנפתח מתועד מסע העונשין שהוא ערך נגדה. מתכתובת אלעמרנה ניתן ללמוד על הקשרים שהיו לשליטי גזר עם שכניהם, כמו גם על האיום של העיפן על שלושה ישובים ששכנו במזרח עמק איילון שהיו בתחומה אחריותם (א"ע 273, 274).⁹² ניתן אפוא להציע ששליטי גזר היו

---

⁸⁹ גדות (2010 : 60) הציע שבית-אחוזה נוסף נחשף בתל גריסה (שכבה 10), ושתוכניתו משקפת השפעה מצרית, אך המידע אודותיו אינו רב ולא דווחו כלי-חרס בסגנון מצרי.

⁹⁰ הקשר בין תל מיכל (הרצוג 1993ג') ליפו אינו ברור דיו, כל-שכן משום שהישוב באתר ניטש בתקופת הברונזה המאוחרת 2א'.

⁹¹ הקשר של יפו עם היישובים שבעורף החקלאי שלה ידוע גם מהאלף הא' לפנה"ס, כפי שמתועד בכתובות מימי סנחריב מלך אשור אודות שלטונה של אשקלון על אותם היישובים (יחד עם בית-דגן, אשר הוקם בתקופת הברזל 1) (נאמן 2009 : 352).

⁹² באזור הלא מיושב מצפון לעמק איילון וממזרח לו יכלו לפעול חבורות עיפן שתקפו את יישוביה של ממלכת גזר (א"ע 273, 274, 292) ["יילמד המלך אדוני אודות עבדו איבה נגדי מן ההרים..."] (א"ע 297) (נאמן 2011ב' : 291-292). הישוב הראשון הוא אֵילוֹן (א"ע 273 : 21),

אחראים על הישובים הסמוכים למושבם ועל הישובים המרוחקים יותר ששכנו בעמק איילון. בהתבסס על העדויות לצבירת-העושר בגזר ולמערך-הישוב שהתפתח סביבה, אפשר להניח שהאליטה ששכנה בגזר השפיעה גם על ישובים אחרים (כמו לוד שמצפון ותל בטש מדרום), אך אין לכך הדים במקורות הכתובים.⁹³

המקורות המצריים מתעדים, אפוא, את האליטה של גזר בשני פרקי-זמן קצרים: בימי השושלת הי"ח המאוחרת ובימי השושלת הי"ט המאוחרת. ואכן, העדויות לצמיחתה של האליטה בגזר מתוארכות לשלהי תקופת הברונזה המאוחרת 1ב' ולתקופת הברונזה המאוחרת 2א', ונראה שזהו פרק-הזמן בו היא התבססה באתר. גזר חרבה או ניטשה במהלך תקופת הברונזה המאוחרת 2א' והישוב בה חודש כעבור זמן-מה, בהיקף מצומצם, ועם עדויות מועטות יותר למעמדה של האליטה המקומית, אשר שלטה על סביבתה עד למסע מרנפתח בשלהי המאה הי"ג לפנה"ס.

עמק שורק: תל בית-שמש

השחזור אודות קיומו של מרכז מקומי בתל בית-שמש בתקופת אלעמרנה (נאמן תשמ"ו: 472; 2011ב): 283-284; ציפר, בונימוביץ ולדרמן 2009; ברנדל, בונימוביץ ולדרמן 2013) מבוסס על העדויות המצטברות אודות

איילון מתקופת המקרא, שזוהה עם יאלו. הישוב השני הוא צרעי' (שם), אשר זוהה עם צרעא המשקיפה על עמק שורק, אך נימן (1999: 40) הדגיש שהסקר שנערך באתר לא חשף שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת ועל-כן הציע שצרעה היה שמו של המרכז ששכן בתל בית-שמש, ואילו בית-שמש היה שמו של המקדש המקומי. לדעתו, בעקבות חורבן הישוב בשלב לא ידוע נדד שם העיר בתקופת הברזל אל תל צרעה שמצפון. ואולם, החפירות בתל בית-שמש חשפו רצף בישוב מתקופת הברונזה המאוחרת ועד לתקופת הברזל 2ב', ועל כן אין עדות לפער ממושך שבמהלכו הועתק השם אל תל צרעה הסמוך כל-כך. להבדיל, אפשר שצרעה מתקופת הברונזה המאוחרת 2 שכנה באתר אחר, אולי בח' חמידה, השוכנת כחמישה ק"מ צפונית לצרעא וכשני ק"מ דרומית ליאלו, בה אהרוני (1969: איורים 2-3) תיעד חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 עד תקופת הברזל 2א'. אני מבקש להודות לאסף קליימן שעזר לי בנייתוח הכלים המובאים בפרסום זה. הישוב השלישי הוא צַפִּי (אי"ע 274: 16), אשר צדוק (1986: 180) הציע לזהות עם צַפּו (Σαφώ) הנזכרת אצל יוסף בן-מתתיהו לצד אמאוס (קדמוניות היהודים י"ז: 10, 9-290; מלחמות היהודים ב', 5, 1-70); זו מזוהה בתורה עם הכפר צַפָּא שממערב לבית עיר אתחתא, אך צדוק הציע שהשם נדד מאתר שכן משום שהסקר הארכיאולוגי באתר לא חשף כל-ממצא מתקופת הברונזה המאוחרת, ואפשר שאתר זה הוא ח' דנב אלכלב הסמוכה.

⁹³ יחד עם זאת, יש לדחות, לדעתי, את השחזור אודות שלטונה של גזר במקבץ הישובים שלגדות נחל שורק (לדוגמא פינקלשטיין 1996א: 229; איור 1; ז'סמין 2006: 173), אשר אינו מבוסס על המקורות הכתובים, שהרי התיאור היחיד המזכיר את מֵאֲחָה (אי"ע 298), המזוהה באזור זה (שטיגליץ 1974; ראו להלן), אינו מעיד על שלטונה של גזר באזור.

מושבה של אליטה באתר בתקופת הברונזה המאוחרת 2א' ועל תוצאות המחקר הפטרוגרפי שהצביעו על מוצאם של שלושה מכתבים (א"ע 275-277) מהשפלה הגבוהה (גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 291).⁹⁴ דבר אינו ידוע על תחום השפעתם של שליטי תל בית-שמש, אך אפשר שהוא כלל את הישוב הסמוך למושבים ואת האתרים ששכנו ברמת בית-שמש. המרכז ששכן בתל בית-שמש חרב כעבור זמן-מה וחודש בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', אך העדויות למעמדם של יושביו דלות יותר. הישוב חרב פעם-נוספת וחודש בתקופת המעבר ברונזה/ברזל בהיקף מצומצם, ונראה שאופיו היה כפרי.

אגן נחל לכיש : גת, לכיש ומעבר להן

תכתובת אלעמרנה מלמדת על קיומם של שני מרכזים מקומיים במרחב שבין נחל שורק מצפון לנחל אדורים מדרום : גת ולכיש. אפשר גם שלכיש התבססה עוד קודם לכן, כפי שמעיד אזכורה בפפירוס סנט-פטרוסבורג 1116A מימי אמנחותפ ב', אל-נכון ראייה למושבה של אליטה כבר בתקופה זו. דבר אינו ידוע על גת ולכיש בימי השושלת הי"ט, על הסיבות לחורבן ולחידושה של לכיש לבדה בימי השושלת הכ'.

המידע אודות גת ולכיש במכתבי אלעמרנה אינו רב, וניתן ללמוד ממנו על הקשרים שהיו להן עם שליטי המרכזים השכנים (בעיקר נגד שליט ירושלים ; ראו א"ע 287) ועל השפעתם על ישובים בשפלה הגבוהה : (1) היריבות עם ירושלים כללה את המאבק על ישוב שהיה כפוף לגת - קלֶת (א"ע 279, 280, 289, 290), היא קעילה הנזכרת במקרא (יהושע ט"ו 44) שמוזהה בח' קילא (נאמן 2010א' ; 2011ב' : 289-292 ; פינקלשטיין 2014) ; (2) הפקיד המצרי ששלח את המכתב שנמצא בתל חסי (א"ע 333) מתאר את הקשרים של שליטי לכיש עם ישוב בשם נַרְמֵ, ואפשר ששמו מעיד על אתרו השוכן במקום גבוה.⁹⁵ לבסוף יש לציין שהקרבה בין גת ולכיש ניכרת

---

⁹⁴ נאמן (בתוך גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 277 ; 2011ב' : 283, 292-291 ; ראו בעקבותיו ציפר, בונימוביץ ולדרמן 2009) טען שתוכן המכתבים ששלחה בעלת-הלביאות (א"ע 273, 274), המתארים את האיום על הישובים במזרח עמק איילון (לעיל), מעיד שהיא לא משלה בגזר אלא במרכז שכן – לדעתו בתל בית-שמש. ראו גם הצעתו של ע' מזר (2006א' : 326) למקם את מקומה של בעלת-הלביאות בתל בטש. יש להעיר, עם זאת, שהמחקר הפטרוגרפי הראה שהמכתבים ששלחה בעלת הלביאות זהים בהרכבם למכתבים ששלחו שליטי גזר, ובכך הם נבדלים ממכתביו של יַעֲזֵבֶהָדָּ, ששלחם מהשפלה הגבוהה.

⁹⁵ אולברייט (1942 : 36 והערה 30) הציע לזהות את נַרְמֵ עם ירמות שבשפלה הצפונית, אך הצעה זו נפסלה בידי נאמן (1988ב' : 95, הערה 17) ורייני (1988 : 101 והערה 64). שמו של הישוב המבוסס על השורש רו"מ מעיד, אולי, על מיקומו הנראה למרחקים, ובכך אפשר להצביע על ח' אראס, השוכנת על גבעה נישאה (כחמש מאות מטרים מעפ"י) הצופה על כל השפלה ובה תועדו חרסים מתקופת

בדיווח של שליט גת אודות אי-היציבות בלכיש ובשני ישובים נוספים – מארשת, ככל הנראה אחד מהאתרים השוכנים לגדות נחל גוברין, וישוב נוסף ששמו משובש (ראו נאמן 2011ב': 284-285 עם ספרות קודמת; השוו ללוי 2002).

לאור זאת יש לתהות באשר למעמדם של הישובים ששכנו מדרום-מזרח ללכיש, בעמק התלם הדרומי ובשוליו המערביים של הר-חברון, ובעיקר באשר למעמדו של היישוב בתל בית-מרסים, בו נחשפו עדויות למושבה של אליטה כבר מתקופת הברונזה המאוחרת 2א'. אפשרות אחת היא שהם היו בתחומה של לכיש (ואולי אפשר לזהות את נַרְמ באחד מהאתרים ששכנו במעלה ההר). אפשרות אחרת היא שההשפעה המצרית באזור זה היה מצומצמת למדי ועל-כן לא צמחו בו מרכזים משמעותיים. אפשרות שלישית היא שאחד מהאתרים הגדולים באזור זה, אולי תל בית מרסים, היה מרכז מקומי, ששליטיו שלחו את אחד מהמכתבים (א"ע 64 ו-229), שיוחסו במחקר הפטרוגרפי לשפלה הגבוהה (או אפילו את שניהם) (נאמן בתוך גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 285 ; נאמן 2011ב' : 284 ; ראו גם פאוסט ואחרים 2014 : 55).⁹⁶ דבר אינו ידוע על מרכז משוער זה, למעט הקמתו בתקופת הברונזה המאוחרת 2א' וחורבנו כעבור זמן-מה, חידושו בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' וחורבנו פעם נוספת בשלהי התקופה.

מישור-החוף : אשקלון ואשדוד או אשקלון ויבנה-ים

מקורות המידע אודות אשקלון כוללים את פפירוס סנט-פטרסבורג A1116, המעיד על מושבה של אליטה מקומית בימי אמנחותפ ב' (לעיל), את תכתובת אלעמרנה (א"ע 301-306, 321-326 ו-370 ; מורן 1992 ; גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 294-299), המעידה על הקשרים של שליטיה עם שכניהם, והכתובות המנציחות את מסעו הצבאי של מרנפתח נגד גזר ואשקלון. ישוב נוסף ששכן ברצועת-החוף הוא מאַחַז, הנזכר בכתובות תחותמס ג', במכתב בודד מאלעמרנה (א"ע 298), ובכתובת רעמסס ב' ממערב עמרה (אחיטוב 1984 : 143-145), ושאתרו זוהה ביבנה-ים (שטיגליץ 1974 ; גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 270). בנוסף, הבדיקות הפטרוגרפיות

הברונזה המאוחרת. יתרה מזו, הישוב בח' אראס שכן אמנם רק כעשרה ק"מ מזרחית ללכיש, ועל כן הקשר בין הישובים היה קל, אך מזרחית לו היו המרחבים של צפון הר חברון – סביבה אינדאלית לפעילות ע'פָר, הנרמזת במכתב א"ע 333.

⁹⁶ מושבה של אליטה בעמק התלם עם השפעה על סביבתה יכול גם להסביר את מהותו של מרכז האיסוף שהוקם בתל חליף.

של שני מכתבים (א"ע 294, 296) הצביעו על מוצאם ממישור-החוף שבין תל אשדוד לקיסריה, וההשערה היא שמדובר בתל אשדוד (גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004 : 292-294).⁹⁷

השחזור אודות מושבה של אליטה באשדוד ושליטיה ששלחו את שני המכתבים הללו מתאשר, לכאורה, בבחינה של מערך הישוב לאורך החוף שבין יפו לעזה: תריסר אתרים לגדות נחל שורק (מהם תשעה באזור החוף), בין יבנה-ים לעקרון (שהיתה בהשפעתה של גת או גזר?), שישה-עשר אתרים בין נחל לכיש לנחל אבטח, וישוב אחד מדרום להם – אשקלון. למראית עין זוהי ראיה לקיומו של מרכז מקומי בתל אשדוד, אשר שכן בלבו של מקבץ האתרים הדרומי, אלא שחלק משמעותי מהפעילות סביב תל אשדוד ארע במאה הי"ג ובזיקה ברורה למנהל המצרי (ראו את תל מור ואשדוד-ים [ד'] עם כלי-החרס בסגנון המצרי לעומת מיעוטם באשדוד עצמה). יתרה מזו, השוואה למערך הישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2, כשאשקלון היתה מרכז אזורי גדול וחשוב, מעידה על כך שרוב האתרים באזור התרכזו באותו התחום ממש (בעיקר סביב נחל אבטח), עוד קודם להקמתו של הישוב בתל אשדוד בשלהי התקופה.

מקבץ הישובים סביב נחל שורק שויך לרוב לישויות שכנות כמו גזר או אשקלון, למרות שאין עדויות לכך (לעיל). הנתונים השונים מצביעים, לדעתי, על חשיבותו של מקבץ הישובים בתקופה המצרית ועל מעמדו: דגם הישוב היה יציב בהשוואה לתקופת הברונזה התיכונה 2 והנתונים המעטים אודות יבנה-ים מעידים על חידוש הביצור בתקופת הברונזה המאוחרת 1 ועל קיומו של הישוב בתקופת הברונזה המאוחרת 2.⁹⁸ בתי-העלמין שבאזור שימשו ללא הפסקה, ושתי הכתובות המצריות מימי השושלת הי"ט שנמצאו סמוך לתל שלף מעידות על הקשר של האזור לאימפריה המצרית (גולדווסר 1992). אפשר אפוא להציע, שיבנה-ים היתה אתרו של מרכז מקומי נוסף, מאחז, ממנו נשלחו שני המכתבים המזכירים את יפו, שכנתה של יבנה-ים מצפון.

לסיכום, ישנם שני שחזורים חלופיים לחלוקה הפוליטית של מישור-החוף שבין יפו לעזה בימי השושלת הי"ח המאוחרת: לפי השחזור הראשון, אשדוד ואשקלון היו שני מרכזים מקומיים ואזור נחל שורק התחתי היה ללא

---

⁹⁷ מכתב א"ע 294 נושא את תלונתו של שליט אודות הבעיות שגרמה חבורת ע"פ הסמוכה לאנשים אותם שלח לשרת ביפו. מכתב א"ע 296 מתעד את ניסיונותיו של השליט המקומי לשפר את תדמיתו בעיני המלך באמצעות אזכור הצטרפותו למנהל המצרי ותפקידיו הקודמים, כמו גם מילוי משימתו בשמירת "שער עזה" ו-"שער יפו" (נאמן 1997 : 615).

⁹⁸ היקף החפירה המצומצם ביבנה-ים מנע, ככל הנראה, את חשיפתם של השרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (המתועדת בחרסים שנחשפו באתר), בדומה לחשיפה הדלה של תקופה זו באשקלון. אפשר שהישוב באתר היה מצומצם בשטחו, בדומה להיקפו המצומצם של הישוב באשקלון.

מרכז מקומי (והיה כפוף ליפו?). לפיכך, במעבר מתקופת הברונזה התיכונה 2 לתקופת הברונזה המאוחרת 2 איבדה אשקלון מכוחה לטובת אשדוד הסמוכה, למרות אזכורה במקורות המצריים מימי אמנחותפ ב' עד מרנפתח והיעדרה של אשדוד ממקורות אלה.⁹⁹ לפי השחזור שהצעתי לעיל, שני המרכזים המקומיים היו אשקלון בדרום ויבנה-ים/מחוז בצפון, אותם האתרים שהיו מרכזי-הכוח האזוריים גם בתקופת הברונזה התיכונה 2 ושנוכחים במקורות מצריים מימי תחותמס ג' (מֶאֱחָז) ואמנחותפ ב' (אשקלון), בתכתובת אלעמרנה (אשקלון), ובמקורות המצריים מימי רעמסס ב' (מֶאֱחָז) ומרנפתח (אשקלון).

ב) סיכום ביניים: החלוקה הפוליטית של דרום-מערב כנען בתקופה המצרית

המערך הפוליטי המתואר לעיל לא צמח מאפס. ראשיתו של התהליך כבר בשלהי תקופת הברונזה התיכונה 2 עם קריסת מערך הישוב בחבל ההר, נטישת המרכז באפק וחורבנם של מרכזים ששכנו בתל גזר, תל בית-שמש, יבנה-ים, תל לכיש, תל בית-מרסים ותל נגילה. אשקלון, ככל הנראה אחד המרכזים החשובים במרחב,¹⁰⁰ הוסיפה להתקיים אך היא איבדה מכוחה, כפי שמעידה נטישת הביצורים והצטמצמות הישוב לתל הדרומי. כבר בשלב מוקדם זה החלה הנוכחות המצרית בתל אלעג'ול, אך דבר אינו ידוע אודות הקשר בין המרכז המצרי המוקדם הזה לבין אשקלון.

השינוי ארע בימי תחותמס ג', אז החלו שני תהליכים המשולבים זה בזה: מצד אחד, חיילים, פקידים וסוחרים מצריים הגיעו במספרים לא מבוטלים לחופה של כנען, והתבססו במספר מוקדים. שני מוקדים עיקריים של הנוכחות המצרית היו בדרום-מערב הארץ: עזה בחבל הבשור (על חשבונה של תל אלעג'ול) ויפו באגן הירקון – אשר עיקר תפקידם היה לשמש את הצי המצרי ולספק את צרכיו. במקביל, האינטראקציה בין המצרים לאוכלוסייה המקומית הואצה, בין משום מדיניות מצרית מכוונת מראש (הידועה בעיקר לגבי הערים בחוף הלבנון) ובין משום גורמים נסתרים מאתנו, שהניעו את האליטה המקומית לחבור למוקדי-הכוח הללו.

---

⁹⁹ השם "אשדוד" נעדר מתכתובת אלעמרנה ואינו נזכר במקורות המצריים עד להופעתו באונומסטיקון של אמנופ (אחיטוב 1984: 69). לאור זאת הציעו זינגר (1988) ומ' דותן (תשנ"ב) שאשדוד היתה מרכז מצרי, בעוד שפינקלשטיין (1996: 230; ראו גם ז'סמין 2006: 172) הציע שהיא היתה בהשפעת אשקלון. מנגד, נאמן (1997: 609-611) טען שיתכן שמרכז מצרי שכן באשדוד בימי השושלת הי"ט אך לא בימי השושלת הי"ח, ולפיכך הוא הציע ששמה לא נזכר במקורות מצריים משום שהוא יובא בידי מהגרים בראשית תקופת הברזל 1, ככל הנראה מקפריסין. נאמן (שם: 615) גם ייחס, באופן טנטטיבי, לשליטי אשדוד את שני המכתבים אי"ע 294 ו-296.

¹⁰⁰ לשחזור מקסימליסטי של כוחה של אשקלון בפרק הזמן הזה, ראו ברק 2008.

הקשרים הללו התחזקו ככל שחלפו השנים, כפי שניתן ללמוד מהעלייה במספרם של המקורות המצריים המזכירים ישובים כנעניים, ומהופעתם ההולכת וגוברת של כנענים ברשומות המנהל המצרי והשתלבותם במערך "האימפריה". בתקופה זו התבססו מרכזים קיימים כמו אשקלון, והופיעו מרכזים חדשים ביבנה-ים, תל בטש ותל לכיש. בתהליך ממושך הצטרפו אליהם מרכזים נוספים, כפי שעולה מתכתובת אלעמרנה. המצרים הכירו במעמדן של האליטות המקומיות, דרשו מהן מנחות והכרה בשלטונם אך גם סחרו עמן וקיבלו מהן בקשות לעזרה מפני איומים שונים (וראו את חורבן גזר בתקופת הברונזה המאוחרת 2א'). מצד שני, מלכי השושלת הייח לא שינו ממדיניותם. הם לא הגדילו את היקפה של הנוכחות המצרית בכנען, ומעורבותם בענייני-הפנים הצטמצמה, לרוב, למקרים שבהם האינטרסים של האימפריה היו בסכנה (פפו 2009 : 366).

תוכנם של מכתבי אלעמרנה משקף את טיבם של היחסים בין האימפריה והאליטות המקומיות.¹⁰¹ נקודת-המוצא היא, שהמכתבים ששלחו השליטים מדרום-מערב כנען למצרים משקפים את האופן שבו הם ראו את מעמדם באימפריה, ורק שני המכתבים שנשלחו ממצרים, אחד לגזר (א"ע 369) ואחד לאשקלון (א"ע 370), והמכתב שנמצא בתל חסי (א"ע 333) ומזכיר אירועים הקשורים ללכיש, משקפים את נקודת-המבט המצרית.¹⁰² השליטים המקומיים הדגישו במכתביהם פעם-אחר-פעם את נאמנותם ואת התמדתם בתפקידם העיקרי – הגנה על "ארץ-המלך", ולעתים גם את תפקידם במערכת המצרית קודם למינוים. אך המטרה של התכתובת היתה לזכות בהכרה המצרית במעמדם ובחסות המצרית במאבקהם עם שכניהם (נאמן 2000). ההגמוניה המצרית ניכרת באופן שבו השליטים המקומיים נצטוו לסור לחצר המלוכה, כמו גם במעמדם של השליחים המצריים ודרישותיהם מהשליטים המקומיים, ובמעמדם של המלך ופקידיו¹⁰³ כבוררים בסכסוכים המקומיים (בעיקר כאשר הם איימו על האינטרסים של האימפריה בכנען; ראו פינקלשטיין ונאמן 2005 : 179-180 אודות פרשת לבאיו). היא ניכרת גם במנחות ששלחו השליטים המקומיים למצרים ובכוח-האדם אותו סיפקו לאחוזות

---

¹⁰¹ ראו על נושא זה בהרחבה אצל נאמן 2000.

¹⁰² דוגמא לנקודת-המבט המצרית היא השימוש הנפוץ במונח 'איש העיר X' (awil^{uru}X) ככינוי לשליטים המקומיים (א"ע 369) לעומת השימוש הנדיר במונח 'ראש-עיר' (ḥazānūtu) (ראו א"ע 370) המשקף את הקשר למנהל המצרי.

¹⁰³ המידע אודות הפקידים המצריים הוא מועט, אך נראה שתחום אחריותם היה גמיש ומשתנה. ניתן לזהות אחדים מהם כבאים מרקע כנעני/סורי, ואפשר שבעת מילוי תפקידם בכנען הם שכנו באחד המרכזים המצרים שלאורך החוף (ראו מוריס 2005 : 255-256 עם ספרות קודמת). הפקידים פיקחו על מושלי הערים, היו אנשי הקשר שלהם עם המנהל המצרי (ראו א"ע 333) ולעתים הגיעו בראש חיל-מצב להגן עליהם בעירם או בשוב סמוך (ראו א"ע 292 : 26-40; ראו גם את א"ע 284-287, 289).

המצריות (נאמן 1981א': 178-179; 1988א'; 1988ב'; 2002א') אך גם בחילופי המתנות הנדירים עם חצר-המלוכה המצרית (א"ע 369).

שינוי נוסף ניכר בימי השושלת הי"ט, ושינוי זה משתקף בממצא הארכאולוגי המעיד על הרחבת הפעילות האימפריאלית אל שטחים נרחבים בכל רחבי כנען. יחד עם זאת, קשה להסיק מכך על התפתחותה של מדיניות כוללת במגמה לשעבד את האזור כולו. ספק אם יש להסביר באמצעות מדיניות משוערת זו את החורבנות שפקדו את המרכזים השונים בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', משום שרק גזר ואשקלון נזכרות במקורות המצריים, משום שככל הידוע, רק אתר אחד הפך למרכז מצרי (אשקלון), ומשום שגם מרכזים מצריים חרבו (אפק).

הפעילות המצרית בדרום מערב כנען נמשכה גם בימי השושלת הכ', ומבין הערים המרכזיות רק לכיש חידשה ימיה כקדם וייתכן שאף הגיעה לשיא השפעתה האזורית,¹⁰⁴ אלא שחרבה בשנית כעבור זמן לא רב, ונותרה שוממה לתקופה ארוכה.

---

¹⁰⁴ חשיפת הקערות ההירטיות (לעיל) בלכיש מעידה על שילובו של המרכז המקומי במערכת המצרית, ואולי אף על מעמדו האזורי החשוב. זינגר (1988: 5) קשר את הקערות מלכיש למקדש משכבה VI, שלדעתו היה מוקד איסוף התוצרת לפי המודל המצרי, ואילו סוויני (2004: 1614) הציעה שהעלאת המנחות קשורה לטקס פולחני (b3), הנזכר בכתובת מס' 1 מלכיש (וגם בשתי כתובות מתל שרע; גולדווסר 1984: 77-78, 80). לכך יש להוסיף את ציון שמותיהם של שליטים מקומיים, שיייתכן ומעיד על איסוף התוצרת החקלאית בקרב ישובים ומרכזי-משנה שהיו כפופים ללכיש והבאתה לאותו הטקס הפולחני (סוויני 2004: 1614). לאור הצעתה של היגינבות'ס (2000: 134; ראו גם בריאן 1996: 40), שפקיד מצרי ביקר בלכיש אחת לכמה זמן, ובביקוריו הוא אסף את מסי העיר, ניתן אולי להסיק על מעמדה על לכיש במנהל המצרי בימי השושלת הכ'. המס עצמו, מלכיש ומהערים השכנות, תועד בידי הסופר המקומי, כמו זה שנוכר בכתובת מספר 5 - "(ה)סופר אס..." (גולדווסר 1991: 248-249), ולדעת גולדווסר (שם) ייתכן שהיה ממוצא כנעני.

3. התקופה הבתר-מצרית

הדיון בחלוקה הפוליטית של דרום-מערב כנען בתקופה המצרית והשינויים שחלו במהלך התקופה מהווים נקודת מוצא לדיון בחלוקה הפוליטית של התקופה הבתר-מצרית – פרק-זמן ממושך שאינו מתועד במקורות כתובים. בסוף תקופת הברונזה המאוחרת ב' חל בדרום הארץ משבר יישובי, זאת בעקבות חורבנם של שישה מרכזים אזוריים (גזר, תל בית-שמש, גת, אשקלון, לכיש ואולי גם תל בית-מרסים). המשבר הוביל לשני תהליכים מקבילים: המרכזים המצריים בחבל הבשור הוסיפו להתקיים וייתכן שתחומם אף הורחב על-חשבון המרכזים הכנעניים החרבים (כמו במקרה של אשקלון), ואילו החלוקה הפוליטית של המרכזים הכנעניים השתנתה לחלוטין. לכיש לבדה צמחה והתפתחה, אך גם היא חרבה כעבור זמן-קצר. חורבנם של המרכזים הישנים אפשר את צמיחתם של מרכזים חדשים דוגמת אשדוד, שהישוב בה הופרע בתקופת הברונזה המאוחרת ב', אך המשיך להתקיים עד חלקה המאוחר של תקופת הברזל 1. באופן דומה, גם האליטה שישבה בעקרון יכולה היתה לנצל את הירידה במעמדם של המרכזים השכנים (גזר, בית-שמש וגת) ולרכז בידיה השפעה ניכרת על סביבתה משך כל התקופה שעד לחורבנה בשלהי תקופת הברזל 1. להלן אעקוב אחר שני התהליכים הללו, ואעמוד על משמעותם לשחזור החלוקה הפוליטית של דרום-מערב כנען בתקופה הבתר-מצרית.

א המרכזים ותחומיהם

חבל הבשור ועזה

האחוזות המצריות בחבל הבשור היו "אי של יציבות" בתקופה שהמרכזים הכנעניים חרבו בזה אחר זה בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת ב'. שני אתרים מצריים (תל שרע וקבר אלולידה) חרבו בתקופת המעבר ברונזה/ברזל אך הישוב בהם חודש כעבור זמן-קצר. בחינה של מערך הישוב מתקופת הברזל 1 מעידה על המשכיות ברובם המכריע של האתרים ועל הופעתם של שישה אתרים חדשים במישור-הסחף שמצפון-מזרח לעזה ולגדות נחל שקמה, כמו גם על הקמתם של עשרות אתרי-חניה במעלה נחל הבשור (עיקרם בשלהי התקופה ובתקופת הברזל א'). בנוסף, בתי-העלמין מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (סביב תל אלעג'ול, תל אלפרעה [ד']) ודייר אלבלח) שימשו גם בתקופת הברזל 1, בחלקם תוך-כדי שימור מסורות הקבורה הקדומות מתקופת השלטון המצרית (ראו מרטין 2011: 235). מצד שני, הייצור המקומי של כלי-חרס בסגנון מצרי פסק לחלוטין במהלך המאה הי"ב לפנה"ס (מרטין 2011: 274).

ניתן להניח שהיו שלושה גורמים עיקריים לצמיחה במערך הישוב בחבל הבשור. גורם אחד, אם כי היפותטי, הוא היציבות בשלטון בעזה משום קיומה הממושך, מעמדה היציב, גודלה וקשריה עם רשתות הסחר האזוריות. גורם נוסף הוא האחוזות המצריות, שהתקיימו בתקופת הברונזה המאוחרת 2, ואשר משכו אוכלוסייה כפרית שהתיישבה בתחומיהן וחידשה את תפוקתן. גורם שלישי הוא תפקידם של ישובי חבל הבשור במערכת המשגגת של סחר הנחושת, אשר הופקה בערבה והופצה מערבה, תחילה בחסות המצרים וביתר-שאת בתקופה הבתר-מצרית (בן-יוסף 2010; בן-יוסף ואחרים 2012). אחד המרכזים החשובים במערכת זו (אך לא היחיד) שכן בתל משוש, אשר צמח בתקופת הברזל 1 ושגשג עד לתקופת הברזל 2א' (הרצוג וזינגר-אביץ 2004: 222-223 עם ספרות קודמת; ראו גם פאנטאלקין ופינקלשטיין 2006: 19-21, 24-26; מרטין ופינקלשטיין 2013: 6-10). הקשר בין חבל הבשור לתל משוש, אל-נכון באמצעות עשרות אתרי-החניה שביניהם, מסתבר גם לאור הבדיקות הפטרוגרפיות של כלי-חרס מאתרי הר-הנגב. בדיקה זו העלתה כי חלקם יוצר במקום, חלקם יובא מהערבה וחלקם הגיע מחבל הבשור (מרטין ופינקלשטיין 2013: 22-29).

אגן הירקון

ההמשכיות היישובית והשגשוג בחבל הבשור מעוררים תהיות באשר לגורלה של האחוזה המצרית שפעלה באגן הירקון. הישוב ביפו המשיך ככל הנראה להתקיים עד לשלהי המאה הי"ב, גם לאחר חורבן בית-האחוזה באפק, אך יש לחכות לפרסומם של נתונים נוספים אודות הנוכחות המצרית בימי השושלת הכ'. על כל פנים, במאה הי"א תפס המרכז שהוקם בתל קסילה את מקומה של יפו (פאנטאלקין וטל 2008: 236, 240). שינוי נוסף התחולל ממזרח לתל קסילה, עם הופעתם של עשרות אתרים חדשים ברחבי אגן הירקון, בקרבה רבה למערך הישוב שבמערב הר-אפרים, ובניגוד גמור למערך הישוב מתקופת השלטון המצרי ולדריכה במקום של מערך הישוב הסמוך ליפו בתקופה הבתר-מצרית (ראו את היעדר השרידים מתל יהוד ומלוד לעומת הופעתו של הישוב בבית-דגן). הניסיון להקים מרכז חדש באגן הירקון – תל קסילה - לא צלח, כפי שניתן ללמוד מחורבנו כעבור כמה עשרות שנים ומכך שהישוב בו לא חידש את מעמדו לאחר-מכן. אף מרכז לא הוקם במקומו של תל קסילה באגן-הירקון ואין עדויות לצבירת-עושר בקרב יישובי האזור בתקופת הברזל 2א' (הרצוג וזינגר-אביץ 2011).

השחזור המקובל לרקע החברתי-הפוליטי של התהליכים הללו הוא, שהמסגרת המאחדת את האזור כולו נשמרה באופן כלשהו גם בתקופה הבתר-מצרית, כאשר המרכז האזורי שכן בתל קסילה (נאמן 2010ב': 502), שתואר לא-אחת כשלוחה של מרכז גדול יותר – אשקלון (פינקלשטיין 1996א': 235; גדות 2006: 31; 2008:

66-64 ; ראו כבר נאמן 1981 : 180) או עקרון (פאנטאלקין וטל 2008 : 241-242 הערה 66 ; נאמן 2009 : 351 ; קוד תשע"ב : 57-58). הקושי בשחזור מעין זה הוא אופיו הכפרי של הישוב במזרח אגן הירקון בתקופת הברזל 1, ללא עדויות ברורות לריבוד חברתי, צבירת עושר, או שררה אזורית. בעיה נוספת נוגעת לראיית תל קסילה כשלוחה של מרכז אחר. השערה זו מבוססת על תפוצתם של כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני", שהתפרשה כמשקפת את מוצאם של מקימי-הישוב מקרב הפלשתים. לפי השערה זו הפלשתים נפוצו מעבר לתחומם הראשוני במהלך המאה הי"א, וכלי-החרס הללו הם העדות הפיזית לכך (ראו לדוגמא זינגר 1985 ; ע' מזר 1985א' : 120). ואולם, כלי-החרס הפלשתיים נפוצו גם באתרים שלא יושבו בידי הפלשתים (בונימוביץ 1990), וסגנונם של הכלים מתל קסילה שונה מזה של הכלים שנחשפו באזורים הדרומיים יותר (ע' מזר 1985א' : 104-103). לבסוף יש להעיר, שקרבה תרבותית בין שני אזורים יכולה לנבוע מגורמים מגוונים והיא אינה מחייבת שהאחד היה שלוחה של האחר (ראו מרן 2011 : 284).

אפשרות אחרת היא שהמסגרת המאחדת את המרחב, שהתבססה בימי השלטון המצרי, התפרקה עם חורבן אפק בשלהי המאה הי"ג, ובעיקר לאחר חורבנה של יפו במאה הי"ב לפנה"ס, ועל חורבותיה צמח מערך חדש, שאין בו מרכז אזורי ברור אחד. הישובים בחלקו המזרחי של האזור, שהיו קשורים גם למערך הישוב במערב הר-אפרים, כללו כפרים ובתי-אחוזה ללא היררכיה מוגדרת, אשר סחרו את תוצרתם עם המרכז שהוקם בתל קסילה (גדות 2003 : 249-253), שתחום השפעתו כלל את חלקו המערבי של האזור. אפשר גם להניח שהיתה זו אליטה שצמחה במרחב הכפרי שממזרח, ניצלה את הנסיגה המצרית, והקימה את המעגן כדי לסחור בתוצרתה עם הישובים האחרים לאורך-החוף.

השפלה

חורבן המרכזים המקומיים בשלהי ימי השושלת הי"ט הביא לסופו של המערך הפוליטי שצמח בחסות המצרים. יוצאת-הדופן היתה, כאמור לעיל, לכיש, אלא שזו חרבה כעבור זמן-מה. על רקע זה יש להבין את צמיחתו של מוקד-כוח בתל מקנה/עקרון, באתרו של המרכז הגדול מתקופת הברונזה התיכונה ב2'. הנתונים על שטחה הגדול של העיר עקרון בתקופת הברזל 1, העדויות הרבות לצבירת העושר והריבוד החברתי, והיעדרם של נתונים דומים מהמרכזים השכנים לה – כל אלה מלמדים שהאליטה שישבה בעקרון ריכזה בידיה כוח והשפעה שחרגו מעבר

לתחומה של עירם (יסעור-לנדאו 2007 : 615 ; פינקלשטיין 2007 : 520 ; פאנטאלקין 2008 : 31 ; קוד תשע"ב :

53-58).¹⁰⁵

נראה שהדעיכה במעמד של המרכזים המקומיים שנהנו מהחסות המצרית היתה חלון ההזדמנויות לצמיחתה של אליטה חדשה, אשר ריכזה את כוחה בעקרון. במקביל לכך יש לבחון את התבססותן של האליטות המקומיות באתרים המרכזיים האחרים בשפלה. זמן-מה לאחר צמיחתה של עקרון ניתן לראות עדויות לצבירת עושר בתל גזר, המשתקף בהקמתו של מבנה גדול שפורש כאסס, ואשר הוחלף כעבור זמן-מה בבתי-מגורים גדולים (ואפשר גם שבפרק-זמן זה הוקף הישוב בחומה). בתל בית-שמש צמח היישוב במקביל לצמיחת עקרון, אך הוא חרב כעבור זמן-מה, שוקם והוסיף להתקיים גם בשלהי תקופת הברזל 1 עד שחרב או ניטש. בח' קיאפה, מדרום לבית-שמש, הוקם בשלהי תקופת הברזל 1/ראשית תקופת הברזל 2 א' ישוב מבוצר, אשר חרב בשריפה שתוארכה לאמצע המאה ה' לפנה"ס. הנתונים על הישוב בתל צפית/גת באותה התקופה אינם מאפשרים לשחזר את קורותיו ולעמוד על היקפו או על מעמדו.

ניתן להסביר את הנתונים הקשורים למערך הערים שצמח בשפלה בשני אופנים. לפי הפירוש הראשון (ראו, לדוגמא, בונימוביץ ולדרמן 2009), האליטה ששלטה בתל מקנה/עקרון נאבקה באליטות השכנות, ומולה צמח מוקד-כוח חדש בח' קיאפה (נאמן 2010ב').¹⁰⁶ כהמשך לכך, אפשר להציע, שהישוב המבוצר שהוקם בח' קיאפה החליף את היישובים הסמוכים לו (כמו תל בית-שמש ותל ירמות) ושימש כמרכז הכוח המקומי עד לחורבנו כעבור זמן-קצר. אלא שהעדויות מחלקה הראשון של תקופת הברזל 1 מצביעות על שגשוג היישוב בתל בית-שמש, למרות הקרבה לתל מקנה/עקרון, ועל קשרי מסחר בין שני המרכזים, כפי שמעיד ממצא כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" שנמצא באתר. גם הממצא בח' קיאפה מעיד על קשרי-מסחר שקיימו תושבי האתר עם היישובים

---

¹⁰⁵ עם זאת, אני חוזר בי מדעתי הקודמת (קוד תשע"ב) על תחומיה הנרחבים של ממלכת עקרון, משום שבהיעדר מקורות כתובים אין כל דרך לשחזר זאת.

¹⁰⁶ הממצא שנחשף בח'ירבת קיאפה מעיד על אופיו המקומי של היישוב (נאמן 2010ב'; קוד תשע"ב; לדרמן ובונימוביץ תשע"ה), וקשה להסיק ממנו כל-קשר לירושלים (גרפינקל, גנור והזל תשע"ב) או לבנימין (פינקלשטיין ופאנטאלקין 2012). ראשית, כלי-החרס בח' קיאפה דומים לאלו שנחשפו בשכבה 4 בתל בית-שמש, שחופריה הגדירה כישוב כנעני (לדרמן ובונימוביץ תשע"ה). שנית, האוסטרקון שנמצא בחפירות ח'ירבת קיאפה קושר את האתר למכלול רחב של ממצא אפיגרפי מאתרי השפלה (עזבת צרטה, תל גזר, תל בטש, תל בית-שמש, תל צפית, ותל זית) (ראו גם פינקלשטיין, זאס וזינגר-אביץ 2008 : 8-9 ; פינקלשטיין וזאס 2013 : 177).

שבשכנותם. דומה שמערכת היחסים בין תל מקנה/עקרון והישובים ששכנו ממזרח היתה מורכבת, לפרקים יציבה ולפרקים, אולי בחלקה המאוחר של התקופה, מאיימת על שלום הצד החלש יותר.

אפשרות אחרת היא, שהאיום העיקרי על שלומם של יושבי בית-שמש וחי' קיאפה היה ממזרח - כפי שהיה גם בתקופת השלטון המצרי. אפשרות זו מסתברת בעיקר לנוכח מערך הישוב שצמח בתקופה זו בחבל ההר. באמצעות דרך מעלה בית-חורון, גזר שימשה חוליה מקשרת בין השפלה לחבל ההר, כפי שניתן ללמוד מהופעתם של כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" באתרים כמו בית-אל ותל אנצבה (ט' דותן 1982 : 54), ונראה שרמת בנימין הפכה בתקופת הברזל 1 מאזור-ספר למוקד של פעילות כלכלית ענפה. תל בית-שמש וחי' קיאפה, לעומת זאת, שכנו בקצהו המזרחי של מערך הישוב שצמח בשפלה, וייתכן שהסכנה לשלומם, מכיוון האזורים השוממים שממזרח להם, היתה רבה יותר.

השחזור המוצע מבוסס לא-רק על מיקומם המבודד של שני האתרים אלא גם על הסיפורים אודות הישוב השכן להם מדרום-מזרח – קעילה, שהיה במוקד הפעילות של העפרו בתקופת אלעמרנה ובמחזור סיפורי דוד, המשקפים אולי זיכרונות מתקופת הברזל 2א' (נאמן 2010א'). יתכן אפוא שפעילות של חבורות עפרו ארעה גם בתקופת הברזל 1, כאשר מערך הישוב באזור כלל אתרים מעטים. קעילה עצמה, וככל הנראה גם האתרים שמדרום לה – תל עיטון ותל בית-מרסים – היו חוליות שקשרו בין מערך הישוב שהתבסס במערב הרי-יהודה, בעיקר בין בית-לחם לחברון, לישובים שממערב (וראו את כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" שנחשפו באתרים הללו).

דבר אינו ידוע על סופה של עקרון ועל הסיבות לחורבן הישוב בתל מקנה בשלהי תקופת הברזל 1. נפילתה של עקרון, ושל חי' קיאפה שמדרום לה, פינתה את הדרך לצמיחתו של מערך פוליטי חדש, אשר התבסס לאיטו במהלך תקופת הברזל 2א' וכלל שלוש ישויות ברורות: (1) היורשת העיקרית של עקרון היתה, ככל הנראה, גת, אשר גדלה בשטחה המיושב בתקופת הברזל 2א' המוקדמת והגיעה לשיאה הדמוגרפי בתקופת הברזל 2א' המאוחרת (מאיר 2012א': 26-43); (2) הרצף היישובי בין רמת בנימין לעמק איילון נוצל בידי ממלכת ישראל, אשר השתלטה על האזור והקימה מרכז מבוצר בתל גזר (נאמן 2007), ככל הנראה בתקופת הברזל 2א' המאוחרת (הרצוג וזינגר-אביץ 2006 : 183); (3) הקשר בין הר-יהודה לעמק התלם העמיק וכלל אתרים חדשים, וזהו הבסיס, לדעתי, ממנו התפשטה יהודה מערבה – עד להקמתו של מרכז מבוצר בבית-שמש בתקופת הברזל 2א' (על כך ראו בונימוביץ ולדרמן 2011א'; נאמן 2013 : 263-264; סרגי 2013 : 227-229, 239-240).

הנתונים אודות האתרים במישור-החוף מתקופת המעבר ברונזה/ברזל מעידים על המשך הישוב בתל אשדוד ועל חידושו באשקלון, זמן-מה לאחר הנטישה של המצודה המצרית. אפשר שהירידה במעמדה של אשקלון היתה הגורם לעלייתה של אשדוד והפיכתה למרכז מקומי בתקופת הברזל 1, ונראה שהיא שמרה על מעמדה הבכיר גם בתקופת הברזל 2.¹⁰⁷ על כל פנים, מערך הישוב סביב שני האתרים הצטמצם בתקופת הברזל 1, ונראה שתהליך זה משקף את הנסיגה המצרית ונטישתם של האתרים אשר היו חלק מהמערכת המצרית כמו תל מור ואשדוד-ים (ד'). צפונה משם, במורד נחל שורק, ניטש הישוב ביבנה-ים (אולי עוד במהלך התקופה המצרית), ודבר לא ידוע אודות מעט האתרים שנותרו באזור (ארבעה לעומת שבעה בתקופת הברונזה המאוחרת 2). אפשר להניח, אפוא, שמערך הישוב הדל התבדל מסביבתו, או שנכלל בתחום ההשפעה של עקרון, שכנתו ממזרח.

4. החלוקה הפוליטית של דרום-מערב כנען בתקופה המצרית והבתר-מצרית – סיכום משווה

הדיון בפרק זה הצביע על שני תהליכים מנוגדים בהתפתחות הפנימית בדרום-מערב כנען בתקופת השלטון המצרי ובמעבר לתקופה הבתר-מצרית. תהליכים אלה הושפעו בחלקם מהנוכחות המצרית ובחלקם היו חוליה ברצף מתמשך של צמיחה הדרגתית של רשת מרכזים מקומיים, שעוצבה בדפוס אחד, והחלפתה ברשת בעלת דפוס שונה. האימפריה המצרית השפיעה בעיקר על צמיחתו של מרכז מצרי בחבל הבשור, אשר התקיים עד תקופת הברזל 2. להבדיל, המרכזים המקומיים צמחו באופן עצמאי, מסיבות סביבתיות, חברתיות וכלכליות מגוונות, והאליטות המקומית קשרו את עצמן לאימפריה המצרית – או שהתנגדו לקשרים אלה ואיימו על האינטרסים של האימפריה בכנען.

מערך זה היה לא יציב מראשיתו, בעיקר בשל האיום הפנימי והחיצוני התמידי על האליטות המקומיות, היריבות בין האליטות השונות ומידת שיתוף-הפעולה שלהן עם השלטון המצרי כפי שהדבר משתקף בתכתובת אלעמרנה. פעולתם של גורמים אלה משתקפת בחורבנם של המרכזים ששכנו בתל גזר ובתל בית-שמש בימי השושלת הי"ח, ובחורבנם של כל המרכזים בדרום-כנען בימי השושלת הי"ט. חורבן זה הביא לצמיחתו של מערך חדש, אשר התבסס בעקבות הנסיגה המצרית מכנען, וכלל שני מרכזים עיקריים – עזה בחבל הבשור ועקרון בשפלה הנמוכה, על גבול מישור-החוף. לצידם פעלו גם מרכזים קטנים יותר כמו אשדוד ותל קסילה. קשה

---

¹⁰⁷ ראו את עוצמת הישוב באשדוד גם בתקופת הברזל 2א' המוקדמת (שכבה X) ובתקופת הברזל 2ב' (שכבה VIII) (פינקלשטיין וזינגר-

להתחקות אחר קורותיהם של מרכזים אלה, כמו גם על הקשרים שהיו להם עם מצרים בימי השושלת הכ"א המאוחרת וראשית השושלת הכ"ב, ובעיקר בימי שישק א' וחידוש המעורבות המצרית הפעילה בכנען. צמיחתם של מרכזים מקומיים באשדוד ובגת בתקופת הברזל 2' המוקדמת היא, ככל הנראה, תוצאה של חורבן עקרון (ואולי אחד הגורמים לו?), ואפשר שמאבק ביניהן בתקופה שלאחר מכן הביא לחורבנה של אשדוד. החלוקה הפוליטית של המרחב בתקופת הברזל 2' המאוחרת היתה דומה במידה רבה לחלוקתו בתקופת אלעמרנה, אלא שאז כבר התפתחו מסגרות פוליטיות משמעותיות יותר בחבל ההר, אשר הרחיבו את השפעתן באמצעות הקשר עם העמקים המזרחיים (הר אפרים-עמק איילון; הר יהודה-עמק התלם), והשתלטו על חלקיו הצפוניים והמזרחיים של המרחב בעוד שגת התבססה בחלקו המערבי.

ניתן לבחון את שני התהליכים המתוארים לעיל בהשוואה למקרים דומים של יחסי אימפריה-אליטה מקומית וביטויים בחלוקה פוליטית של המרחב המשותף להן. צמיחתה של עזה והיציבות הממושכת בחבל הבשור, הביטוי הבולט ביותר לשלטון המצרי בכנען, הם דוגמא לאחד מהצעדים הידועים ביותר בבנייתה של אימפריה – הקמתם של מרכזים צבאיים וכלכליים באזורים מרוחקים ולעתים מבודדים. מרכזים אלה היו ביטוי מוחשי לנוכחות האימפריה ולהשפעתה על מערך הישוב, ופעלו בהם פקידים, חיילים וסוחרים שמוצאם במרכז הכוח האימפריאלי ולצדם אוכלוסייה מקומית (נאמן 2001; סינופולי 2001: 446; אלקוק 2005; פרקר 2013: 135, 138-139, עם ספרות קודמת). עזה שייכת גם לקבוצה מצומצמת יותר של מרכזים שהתקיימו ושמרו על השפעתם האזורית גם לאחר אבדן הקשר עם מרכז הכוח האימפריאלי, בדומה למושבות המצריות בנוביה בראשית האלף הראשון לפנה"ס (סמית' 2013: 96-97).

ייחוד נוסף של עזה וסביבתה, הנובע ממקומה האסטרטגי, הוא היותה מוקד לפעילות אימפריאלית גם בתקופות מאוחרות יותר. העיר שמרה על מעמדה עד לתקופה האשורית, אז היתה מטרה למסעות המלחמה שערכו תגלת-פלאסר ג' וסרגון ב', אשר העדיפו לכרות בריתות עם השבטים המקומיים ולהקים מרכזים אימפריאליים, שכללו את תל רוקש לאורך החוף, תל ג'ימה לגדות נחל הבשור, ותל שרע ותל הרור לגדות נחל גרר (נאמן 1979ב'; 2001: 263-266; 2004). על רקע זה יש אולי להבין את קיומה המשוער של אחוזה מצפון לנחל שקמה, סביב תל ברור, שהיתה קשורה למנהל האשורי במאה הז' לפנה"ס (צדוק 2009: 663-664).¹⁰⁸ עזה חידשה את כוחה לאחר חורבן אשקלון והיא שגשגה בתקופה הפרסית וההלניסטית (נאמן 2004: 66-67), אך איבדה

¹⁰⁸ לדעת נאמן (בע"פ), ניתן לקשור בין אחוזה זו לאחוזת, הפקיד של אבימלך מלך גרר בספר בראשית פרק כ"ו: 26.

ממעמדה בימי הורדוס, אשר סיפח אותה לנחלתו של גיסו קוסטבר, שכללה גם את אדומיאה (יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים ספר ט"ו, 254). בתקופה הביזנטית שכנו שתי אחוזות-מלך מדרום לעזה ומזרח לה - Saltus Gerariticus ממזרח לנחל בשור ו-Saltus Constantianus ממערב לו, ואפשר שהן הוקמו כבר בתקופה הרומית המוקדמת (צפרייר, די סגני וגרין 1994 : 132-133 ; די סגני 2004).

היבט אחר של שלטון אימפריאלי הוא הקשר עם האליטות המקומיות והשפעתן על החלוקה הפוליטית במרחב. ביטוייה של מערכת-יחסים שכזו תלויים במשתנים רבים כמו היכרות מוקדמת, יחסי-הכוחות בין הצדדים, והמסורות התרבותיות והשלטוניות של האליטות המקומיות (סינופולי 1994 : 164). מוקדי-הכוח בכנען צמחו במקביל להתבססות הנוכחות המצרית במרחב, ולפיכך ניתן לצפות שצמיחת המרכזים המקומיים היתה קשורה ליוזמה מצרית, ואולי אפילו מעידים על יוזמה שכזו. אלא שאין עדות למעורבות מצרית ישירה בתקופה זו, שהיתה מצומצמת לסביבתן הקרובה של עזה ויפו. האימפריה הרחיבה אמנם את שטחיה בכנען בימי השושלת הי"ט, אך לא מדובר במדיניות כלכלית שנועדה לנצל את כנען לטובת מצרים גופא, שהרי אזורים דלים כמו אגן הירקון או חבל הבשור לא יכלו להתחרות עם אזור הדלתא הפורה. אדרבא, מטרתם של צעדים אלה היתה, לדעתי, לתמוך במרכזים האימפריאליים שגדלו והתבססו לאורך החוף. זאת ועוד, מעורבות מצרית ישירה היתה נדירה, ולרוב ארעה במקרים שבהם היה איום ישיר על האינטרסים המצריים. אכן, המרכזים המקומיים צמחו - מסיבות סביבתיות, חברתיות וכלכליות (ולא משום קרבתם למרכזים המצריים) - באותם אתרים שהיו חשובים גם בתקופת הברונזה התיכונה 2, והם הוקמו באותם אתרים גם בתקופות הבאות.

ניתן להציע, אפוא, שצמיחת המרכזים המקומיים בתקופת הברונזה המאוחרת 1-2 א' היתה קשורה להתבססות הנוכחות האימפריאלית לאורך החוף. הביקוש ההולך וגובר לתוצרת חקלאית בעזה וביפו הביא לתהליך מורכב בו האליטות ששכנו בקרבת המרכזים האימפריאליים, ויכלו לספק את אותה התוצרת, הרוויחו והתבססו. כך נרקמו מערכות-יחסים מורכבות ומסועפות, בין נציגי האימפריה לשליטים המקומיים, אשר השפיעו ועודדו את השגשוג של שני הצדדים. הכוח הצבאי העדיף של המצרים הכתיב, כמובן, את מעמדם הבכיר של המרכזים האימפריאליים במערכת יחסים שכזו.

אימפריות רבות ביססו את שלטונן באזורים שהיו חשובים לאינטרסים הצבאיים והכלכליים שלהן, בעוד שאזורים שכנים הוכפפו להשפעתן באופן לא אחיד ולא רציף, בתהליך ממושך שכלל כריתת בריתות והסכמים עם אליטות מקומיות (דיטלר 2005 : 62-63 ; גולדסטון והאלדון 2009 : 18-19 ; פרקר 2013 עם ספרות קודמת בעמ' 136-139). כמובן, אימפריות הוקמו בכוח הזרוע ובמקרים רבים החריבו מסגרות פוליטיות וחברתיות, אך

הן תמיד הסתמכו על שיתוף פעולה של אליטות מקומיות, אשר היו אוטונומיות במידה זו או אחרת, בהתאם לנסיבות הפוליטיות והתרבותיות בכל מקום ומקום (סינופולי 2001 : 454-455, 456-457). ניתן לפרש את צעדיהן של האליטות המקומיות ככניעה וכהנצחה של השלטון האימפריאלי, אך בה-בעת הן ביססו את שלטונן, הרחיבו את הקשרים שלהן עם העולם שמעבר, ושילבו עצמן במערכת כלכלית רחבה יותר. יתרה מזו, תהליכים שכאלה הובילו בעתות חולשה של השלטון המרכזי להתעצמותה של האליטה המקומית עד-כדי השגת עצמאות פוליטית (סינופולי 2001 : 452), אותה בטאה לא-אחת תוך-כדי שימוש בסממנים התרבותיים של האימפריה עצמה.

פרק ג': שינויים בהרגלי-הצריכה

אחד מהביטויים לשינויים בתרבות החומרית, שעליהם יכול המחקר הארכיאולוגי לעמוד ושאותם הוא יכול להגדיר, הוא השינויים בהרגלי-הצריכה (consumption); אלו כוללים, בין היתר, את ההתאמות הנעשות בכלים המשמשים ביום-יום, במנהגי-האכילה הלבוש, פריטי-היוקרה המציינים מעמד חברתי, ואת אימוצם של מנהגים חדשים שהתווספו, החליפו או ביטלו את המנהגים הקודמים (דיטלר 2005: 61-67). המכלול של כל אותם מנהגים מהווה מסגרת חומרית לתרבותה של החברה, והוא משתנה משום גורמים רבים ומגוונים כמו ביקוש והיצע, אידיאולוגיה ודחפים חברתיים (כמו הצורך לסמל מעמד וכוח) באמצעות דיאלוג מתמיד עם תרבויות אחרות, המעודד גם את גיבושה של הזהות התרבותית המקומית (דיטלר 2007: 224-225; ון דומלן ורוולנדס 2012). להלן אדון בקשר בין האוכלוסייה המקומית לאוכלוסייה הזרה ששכנה בדרום-מערב כנען במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס. תחילה אדון בקשר עם מצרים ועם האוכלוסייה המצרית במאות ה"ט'-ו"ב, ובהמשך אדון בקשר עם האוכלוסייה מהמוצא האגאי (המזוהה לרוב עם הפלשתים) שהתיישבה במרחב במאות ה"ג-י"א לפנה"ס. מטרת הדיון היא לעמוד על מידת החשיפה של האוכלוסייה המקומית לפעילות של האוכלוסייה המתיישבת בתקופת השלטון המצרי ובתקופה שלאחר מכן, ובעקבות זאת לנסות להעריך את ההשפעה שהייתה לכל אחד מהצדדים על הצד האחר.¹⁰⁹

---

¹⁰⁹ זהו המקום להעיר שדיון מעין זה הוא חלקי בלבד, שהרי תרבות חומרית כוללת פריטים רבים שלא שורדים לאורך זמן, כמו לבוש, תבלינים וריהוט מעץ. ניתן להתחקות אחר העדויות העקיפות למנהגים שכאלה (לעיל, פרק ב'), אך הם לרוב נעדרים מהדיון אודות תרבות חומרית, כל-שכן בדיונים העוסקים ביחסי בין תושבי-כנען למצרים ולמתיישבים האגאיים.

1. תקופת השלטון המצרי

מקרה המבחן הראשון נוגע לשינויים במנהגיה של האליטה המקומית בהשפעת המגע עם מצרים. מציאתם של פריטים שמוצאם במצרים, או כאלה שנעשו בסגנון מצרי, באתרים כנעניים כמו תל גזר, תל אשדוד או תל לכיש פורשה, לא-אחת, כעדות לנוכחות מצרית (לדוגמה זינגר 1988).¹¹⁰ אלא שאין בממצא מהאתרים הללו עדות ברורה לנוכחות שכזו, שהרי כלי-חרס בסגנון מצרי ובייצור מקומי לא נמצאו בהם, דווקא בתקופה בה תפוצתם של אותם הכלים בכנען הגיעה לשיאה (מרטין 2011 : 268). פרשנות חלופית שהוצעה היא, שהפריטים מעידים על הידמותה של האליטה המקומית לתרבות המצרית, או במלים אחרות – האליטה התמצרה באמצעות אימוצם של מוטיבים תרבותיים מצריים שנתפסו כיוקרתיים (היגינבות'ים 1996 ; 2000 : 108-110, 134). להלן אבחן את השינויים התרבותיים שחלו בתקופת השלטון המצרי ואעמוד על משמעותם החברתית.

א האליטה הכנענית והתרבות המצרית

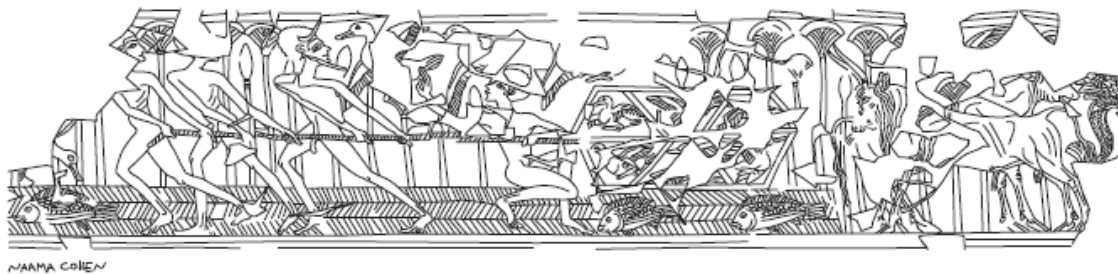
ההשפעה המצרית ניכרת בדרום-מערב כנען כבר בתקופת הברונזה התיכונה 2, עם הופעתם של מוטיבים מצריים על-גבי חרפושיות בייצור מקומי (גולדווסר 2006 ; ד' בן-תור 2007). בתקופת השלטון המצרי, ההשפעה ניכרת החל מתקופת הברונזה המאוחרת 2א', בעת שהכנענים החלו לרכוש חפצי-יוקרה עשויים שנהב, מתכת ופיאנס ובעיקר חרפושיות וקמעות מצריים, והעדיפו אותם על-פני קמעות מתוצרת מקומית (ד' בן-תור 2011 : 32). חידוש משמעותי יותר ארע בתל לכיש, שם שופץ המקדש שלמרגלות התל והוקם-מחדש בתוכנית כמו-מצרית (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 ; ביטק 2002א' ; ראו להלן, פרק ה').

---

¹¹⁰ ט' דותן (1982 : 294) הציעה שחיל מצב מצרי הוצב בלכיש לאחר ההרס של השלב השלישי במקדש החפיר, בהתבסס על פרשנותה לארונות קבורה אנתרופואידיים, ומאוחר יותר (ט' דותן 1985 : 174) על פי לוח ברונזה שעליו קרטוש של רעמסס ג', שהעיד לדעתה על "יישוב מצרי חדש וקצר מועד". אוסישקין (1985 : 221) אמנם לא הזכיר את התיאוריה של דותן אך הוא הציע שהשגשוג של שכבה VI נבע משום נוכחות מצרית, ושזו הייתה הסיבה לכך ש"העיר בשכבה VI (וכנראה גם העיר בשכבה הקודמת, VII) לא נזקקה לטבעת של ביצורים להגנתה". זינגר (1988 : 5) שחזר מדיניות פוליטית-צבאית מצרית שדגלה באכיפת שליטה ישירה על כל המרכזים המקומיים של דרום-מערב כנען בימי השושלת ה"ט וראשית השושלת ה"כ". לפי זינגר, שליטה ישירה הושגה באמצעות בנייה של מעונות מושל על ההריסות של ערי המדינה, כולל המעון בתל לכיש שעדיין "מוסתר תחת מעון המושל הישראלי על פסגת התל". דעות מסוג זה שולבו בשחזוריהם של דיוור (1992 : 102), ווינסטין (1992 : 143-144), סטייגר (1995 : 342) ומוריס (2005 : 770).

סממניה החזותיים של האליטה המקומית הפכו מצריים יותר-ויותר בתקופת הברונזה המאוחרת ב', עם השימוש הרב בחרפושיות ובפריטי-יוקרה אחרים בסגנון המצרי, בה-בעת שהמקדש הכמו-מצרי בלכיש שופץ פעם-נוספת. החידוש הבולט בתקופה זו הוא אימוצה של המסורת המצרית של הטמנת מנחות-יסוד וביטוייה בסגנון מקומי - הטמנת קערות ונרות בתל אפק ובתל לכיש (ואולי גם בתל גזר ובתל עזקה) (בונימוביץ וצמחוני 1993 ; 2004). לשלב זה יש לייחס, ככל הנראה, את החידוש במנהגי-התזונה של האליטה המקומית, אשר החלה לצרוך מאכל מצרי, היינו, בשר אווזים, במשתאות ראוה (קוך 2014). העדויות לצריכה זו כוללות את ממצא עצמות האווזים משכבה VII בתל לכיש, והעדויות מתקופת המעבר ברונזה/ברזל כוללות את ממצא עצמות האווזים משכבה VI בתל לכיש ואת ההיצגים החזותיים של המשתאות בלוחות-השנהב מתל אלפרעה (ד') (איור 16) ומשכבה VIA בתל מגידו (איור 17).

איור 16 : לוחות שנהב מתל אלפרעה (ד') (קוך 2014 : איור 3)

חידושים מתקופת המעבר ברונזה/ברזל נחשפו בתל לכיש לבדו (אל-נכון משום שהיה המרכז המקומי היחיד ששוקם בחסות המצרים): קבורה בשני ארונות-חרס אנתרופואידים שעליהם חרות כתובת בסימנים הירוגליפים גסים (טאפנל ואחרים: 1958 : 131-132, 248-249 ולוחות 45-46; אוסישקין 2004ב': 64 ;

קילברו 2005 : 65-66 עם ספרות נוספת) והארכיטקטורה של המקדש שהוקם במרכז הישוב (אוישיסקין 2004ה'; קלמר 2004ב') ושל ממגורה סמוכה העשויה לבני בוץ (אוישיסקין 2004ו').

איור 17 : לוח שנהב ממגידו (קוך 2014 : איור 4)

לסיכום, הממצא הארכאולוגי משקף את דבר קיומו של תהליך מתמשך של אימוץ מוטיבים תרבותיים מצריים בקרב האליטה הכנענית. תהליך זה התעצם במקביל להתבססות השלטון המצרי בכנען ושילובה של האליטה הכנענית במנהל ובכלכלה המצריים. אך האם ניתן ללמוד מכך על "התמצרותה" של האליטה הכנענית?

ב על מנהגים זרים ומשמעותם המקומית

מגוון המנהגים המצריים שאומצו בידי הכנענים מעיד, אפוא, על חשיפתם הרבה לתרבות המצרית, אך בכך לא תם הדיון בשאלת התמצרותה של האליטה. הפריטים שנזכרו התפרשו בעבר מנקודת-מבט אגיפטולוגית ולא בהקשרם המקומי ובשאלת תפקידם בחיי היומיום של בעליהם. השימוש במונחים "מרכז" ו-"פריפריה" מניח מראש את עליונותה של התרבות המצרית ואת נחיתותה של התרבות הכנענית. ואולם מחקרים אנתרופולוגיים וארכאולוגיים הצביעו על מורכבותם של מגעים בין-תרבותיים, התלויים במטען התרבותי, החברתי והדתי של האליטה המקומית, באופן שבו היא הגדירה את הסממנים של יוקרה, מעמד וכוח, ובדרך שבה התושבים המקומיים ראו את דמותה של התרבות האחרת (דיטלר 2005 : 62-67 ; מרן 2011 : 283 ; ון דומלן ורוולנדס 2012 ; סמית' 2013 : 95-96).

דוגמא לכך ניתן להביא מהטמנת מנחות-היסוד, מנהג מצרי המוכר מימי הממלכה הקדומה, אשר כלל הטמנת מודלים של כלי-עבודה מאבן או מתכת, כלי-חרס, כתובות ועוד פריטים בתעלות-היסוד של מבנים חדשים. לאור היעדרו של מנהג כנעני מקביל, בונימוביץ וצמחוני (1993 : 123-124) הציעו שהטמנת מנחות-היסוד הכוללות קערות ונרות באתרים כנעניים היא תרגום מקומי למסורת המצרית ; לדעתם, מנחות-היסוד הכנעניות כללו רכיב שאינו ידוע ממנחות-היסוד המצריות – נרות חרס. ניתן אפוא להציע, שהאליטות הכנעניות אימצו את מנהג הטמנת מנחות-היסוד, אשר סימל את הקשר בין המבנים שהוקמו לשוכנים בהם (מאיר ואחרים 2015), והתאימו אותו לתרבותן. הטמנת מנחות-היסוד הפכה למנהג כנעני מקובל בקרבת המרכזים המצריים,

כפי שניתן ללמוד מתפוצתו באתרים רבים בתקופת המעבר ברונזה/ברזל (תל לכיש, תל גזר, תל בית-שמש, תל חרסים, תל שרע, תל ג'מה, פחל ותל רחוב) ובתקופת הברזל 1 (תל מקנה/עקרון, תל גזר ותל בית-שמש) (ראו בונימוביץ וצמחוני 1993 : 123-124 עם ספרות קודמת; עוזיאל 2007 : 168). תושבי-האזור בתקופת הברזל 2' הוסיפו והטמינו מנחות-יסוד בבתיהם (בתל עזקה),¹¹¹ ונראה אפוא שזוהי עדות לקיומה רב-השנים של מסורת זו.

להבדיל, צריכת בשר האווזים נוגעת לתחום-חיים אחר - צריכה ראוותנית. האליטה המקומית שילבה את צריכת בשר האווזים במשתאות,¹¹² כביטוי ליכולתה הכלכלית ולקשריה עם האימפריה המצרית, ועל כן גם למעמדה הבכיר בקרב סביבתה הקרובה (דיטלר 2006 : 226-227; דפראנס 2009 : 127-128 עם ספרות נרחבת).¹¹³

---

¹¹¹ שתי מנחות-היסוד נחשפו במבנה מתקופת הברזל 2' בשטח T במהלך עונת 2014.

¹¹² ארכיאולוגים והיסטוריונים השתמשו במחקר זואו-ארכיאולוגי לעתים קרובות כדי לנסות להבין הבדלים חברתיים, שהרי נוהגי אכילה הם עדות חשובה למאפיינים תרבותיים בחברות מורכבות והופעתו של מין חדש משקפת יוזמות כלכליות או קשרים בין-לאומיים (למשל הס 1995; דפראנס 2009; לב-טוב ודפראנס 2010). דוגמה לכך היא התיאוריה הרואה באכילת חזירים בתקופת הברזל 1 סמן אתני (ראו לאחרונה אצל בונימוביץ ולדרמן 2011ב'; מאיר, היצ'קוק והורביץ 2013 : 4-6; ספיר-חן ואחרים 2013; פאוסט ולב-טוב 2014; לדרמן ובונימוביץ תשע"ה : 66; וראו להלן, בסעיף 2). דוגמה נוספת היא מחקרים אתנו-ארכיאולוגיים שבחנו יוזמה כלכלית בתחום הכוורנות בתל רחוב בתקופת הברזל 2', שם התפתחה תעשיית לייצור דבש ושעווה בקנה-מידה גדול בהתבססה על מין דבורים פרודוקטיבי שמוצאו באנטוליה (ע' מזר ופניץ-כהן 2007; ע' מזר ואחרים 2008; בלוך ואחרים 2010). מחקרים אלה ואחרים (ספיר-חן ואחרים 2012; ספיר-חן, גדות ופינקלשטיין 2014) הצביעו על סיבות תרבותיות, כלכליות וחברתיות לשינויים בצריכת המזון ובגידול בעלי-החיים בדרום הלבנט, וניתן אפוא להשתמש בכלים אלה לניתוח השינוי שחל באליטה המקומית בתקופה המצרית.

¹¹³ שני מחקרים עיקריים שראו אור בעשור האחרון עסקו במשתאות כנעניים בתקופת השלטון המצרי. לב-טוב ומקגו (2007) ניתחו את שרידי החי מחצור בתקופת הברונזה המאוחרת לפי מקבילות מהעיר אֶמֶר, שבה נמצאו מקורות טקסטואליים המתארים משתאות טקסיים ובהם הודגש הריבוד החברתי באמצעות חלקי הבשר שחולקו, סוג החיות שנאכלו וגורמים אחרים. ש' צוקרמן (2007) פרסמה מחקר אחר שעסק בחצור, בו הציגה מכלול מקיף של נתונים הנוגעים לאפשרות של משתאות בחצור, וביניהם הארכיטקטורה של שני מתחמים טקסיים, כלי-חרס (בעיקר כלי הגשה), אלפי עצמות בעלי חיים (בעיקר שוורים וכבשים) שנמצאו מרוכזות בלוקוסים מסוימים, וחפצי יוקרה. לאלה יש להוסיף את הדיון של ביטק (2002א') על מקדש החפיר בלכיש, שבו נחשפו עשרות סירי בישול וכלי הגשה (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : לוחות 40, 48, 50-51; ראו ביטק 2002א' : 74) המרמזים שהתקיימו שם משתאות טקסיים. בין אלה יש לציין כלי פאיאנס המעוטרים בדמויותיהם של עופות-מים (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : לוח 33 מס' 64) – הייצוג המוקדם ביותר מסוגו בדרום כנען, אף שמקורו יכול להיות מצרי (אורן 2006ב' : 269). זכות הראשונים במחקר המשתה הכנעני שמורה ליסעור-לנדאו (2005 : 172-180), אשר טען שהאליטה הכנענית אימצה כלי-יבוא אגאיים והשתמשה בהם במשתאות שלה תוך-כדי שהיא שמרה

אך אין בכך לקבוע שהם צרכו אותו כפי שהמצרים עשו זאת. זוהי לא רק המשמעות התרבותית בת מאות השנים של האוּוּז במצרים והמנהגים הקשורים לדמותו, אלא גם הידע הבסיסי: כיצד לגדל את האוּוּזים, כיצד להכין את בשרם לבישול וכיצד לבשל אותו. לפיכך, תיאור צריכה זו כביטוי להתמצרות האוכלוסייה מחייב תחילה לדון באפשרות ששליטי לכיש הכירו את המסורות התרבותיות הקשורות אליה ויכלו לבטא אותה באופן מוחשי. הסיכויים להיתכנותה של היכרות שכזו קטנים, לדעתי, בשל האופן שבו האליטה המקומית אימצה את המוטיבים המצריים השונים – שילובם בעולמה התרבותי והתאמתם למנהגיה שלה – ומשום קיומם של מנהגים מקומיים אודות חקלאות, הכנת מזון וצריכתו (וראו דיטלר 2006 : 222-223).

הקושי בקבלת השחזור על התמצרותה של האליטה הכנענית מתברר אף יותר לאור מקרים אחרים בהם אליטות מקומיות אימצו מוטיבים "אימפריאליים" מבלי שהיו כפופות להגמוניה פוליטית זרה. דוגמאות לכך הן האליטה המיקנית, שאימצה מוטיבים מינואיים ביוון היבשתית (מרן 2011 : 284-289). וכן האליטה הנובית, שהתמצרה לעילא עוד לפני השתלטותה על מצרים (סמית' 2013). ואילו האליטה החשמונאית אימצה מוטיבים הלניים כדי לבטא את קשריה עם המרחב ההלני וכדי לבדל עצמה מסביבתה (טל תש"ע). דוגמא יוצאת-דופן היא אימוצם של מוטיבים מצריים בידי האליטה בגבל בימי הממלכה התיכונה, כחלק ממערכת יחסים הגמונית-למחצה (פלמיני 2010). דוגמא אחרת היא האופן שבו שליטי אוגריה, שהיו כפופים לאימפריה החתית, בחרו לאמץ דווקא סממנים תרבותיים מצריים, אולי כחלק מהתנגדותם הסמויה לשלטון החתי (גלץ 2013 : 29-43). בכל המקרים הללו ניכרת בחירה בררנית של המוטיבים השונים, בהתאם לצרכיה של האליטה המקומית, והפיכתם לחלק מהתרבות המקומית.

ג סיכום ביניים

האליטה רכשה פריטי יוקרה ושמרה אותם לתקופה ארוכה. המגע המתמשך עם מצרים הביא לאימוצם של מנהגים מצריים וביצועם באופן כנעני, כמו מנחות-היסוד וצריכת בשר האוּוּזים. היתה זו עדות ברורה ליכולותיה של האליטה המקומית בעיני סביבתה, אך זו אינה עדות להיכרותה הבלתי אמצעית של האליטה עם התרבות המצרית מעבר לרובד החיצוני והחזותי. יתרה מכך, אימוצם של המנהגים השונים לא היה ישיר, אלא תוך כדי

על המאפיינים האידיאולוגיים המסורתיים של אופי המשתאות (למשל, ישיבה היררכית, ייצוג השתייה לחיים ושימוש בקערת שתייה), אך ראו מנגד את דעתו של שטוקהאמר (2011 : 289) על (אי-) השימוש בכלים האגאיים בידי האליטה הכנענית.

התאמתם לצרכיה של האליטה המקומית בהקשר התרבותי המקומי. ייתכן שהאליטה המקומית ביקשה לשוות לעצמה מראה מצרי, אך אין זה מספיק כדי לקבוע שהיא נהגה כמצרית או ראתה עצמה ככזאת. אדרבא, היה זה חלק מתהליך מתמשך של עיצוב זהות באמצעות אימוצם של מוטיבים תרבותיים זרים ו"ביותם" בהתאם לנורמות החברתיות המקובלות. תהליכים דומים ידועים ממקרים רבים בהיסטוריה, בתנאים פוליטיים מגוונים ובהיקף משתנה של חשיפה תרבותית ומגוון המוטיבים שאומצו. להלן אדון בשינויים התרבותיים בתקופה הבתר-מצרית ואנסה לעמוד על טיבו של תהליך זה במסגרת המשך הארוך.

2. התקופה הבתר-מצרית

אחד ממאפייניה של תקופת הברזל 1 הוא הופעתה של תרבות חדשה בדרום-מערב כנען – תרבות שמקורה בקפריסין ובמרחב האגאי. עיקר תשומת הלב ניתנה במחקר לכלי-החרס בסגנון האגאי, שפורשו כמשקפים את התיישבותם של מהגרים ממוצא מערבי, שזוהו עם "גויי-הים" (ע' מזר 1985ב'; סטייגר 1985).¹¹⁴ פרשנות היסטורית זו הפכה ברבות השנים לפרדיגמה, המשמשת גם חוקרים העוסקים בדיסציפלינות אחרות (למשל פינקלברג 2006 : 111-115). ובכל זאת יש לשאול שאלה מתודולוגית: איזו עדות תומכת בשיוך כלי-החרס הללו ומוטיבים תרבותיים חדשים נוספים להתיישבותן של קבוצות המכונסות תחת הכותרת "גויי-הים"? במילים אחרות, האם כלי החרס הם תוצרתם של פלשתים, שרדנים ומהגרים אחרים שהתיישבו לחופי הים התיכון, המתוארים אמנם במקורות הכתובים כלוחמים בים ויבשה, אך יחד איתם הגיעו גם קדרים מאומנים, או שמא כלים אלה משקפים תהליך אחר לגמרי? בחיפוש אחר תשובה אפשרית אסקור תחילה את מאפייניה של אותה תרבות חדשה, את הגישות במחקר לפרשנותה, ואציע פתרון חלופי לשחזור הרקע להופעתם של מוטיבים אלה ולתפקידם החברתי.

א. הזיקה בין התרבות בסגנון האגאי/הקיפרי לגויי-הים: סקירה קצרה של המחקר

זה למעלה ממאה שנה שחוקרים דנים בהופעתם של המוטיבים התרבותיים האגאיים/קיפריים בדרום-מערב כנען והקשרה ההיסטורי. ניתן לחלק את הפרשנות במחקר עד לתחילת שנות האלפיים לשלוש גישות עיקריות:

---

¹¹⁴ למונח "גויי-הים" ראו קילברו ולהמן 2013א': 1 הערה 1.

- הגירה של גויי-הים:** לפי הגישה הראשונה, והמקובלת גם היום (ראו מוריס 2005: 556), המוטיבים התרבותיים בסגנון האגאי/הקיפרי הופיעו בכנען משום התיישבותם של גויי-הים באזור. ניתן לזהות את ראשיתה של גישה זו בפרסומיו של פטרי (1890), אשר שייך את כלי-החרס האגאיים אותם חשף במצרים לגלי הגירה וכיבוש "גרקו-לוביים", במסגרת תפיסתו הכללת אודות מלחמת גזעים ששימשה אותו לפרשנות הממצאים מחפירותיו המאוחרות בארץ-ישראל (ראו סילברמן 1999). הגדרתם של כלי-החרס בסגנון האגאי ובייצור המקומי מדרום-מערב הארץ ופרשנותם כמשקפים את התיישבות הפלשתים (מקליסטר 1914) התוותה את המשך הדיון במחקר, בו עיקר המחלוקת נסבה על אופיים של המתישבים – קולוניאליסטים אירופאיים מתורבתים או פולשים אלימים שהביאו חורבן לתרבות הכנענית המשגשגת.¹¹⁵ חשיפתם של כלי-חרס בסגנון האגאי בייצור מקומי באשדוד, ולאחר-מכן גם בתל מקנה/עקרון ובאשקלון, הניעה מספר חוקרים לייחס את הכלים הללו למתיישבים החדשים (ע' מזר תשל"ז: 342-331; 1980: 60; 1985: 1985; יקובידיס 1979: 460; סטיגר 1985: 62*), ובעקבות זאת נטען שכלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" הם תוצאה של אינטראקציה מאוחרת יותר בין אותם המתישבים לבין האוכלוסייה הכנענית שבקרבה הם התיישבו (בונימוביץ 1990: 213-212; אך ראו סטון 1995).¹¹⁶

- הגירה:** דרוז (1993; 1998; 2000) ושרון (2001) קיבלו את ההנחה הרווחת בדבר הגירה אגאית אל דרום-מערב כנען במאה הי"ב לפנה"ס, אך הציעו לנתקה מתופעת "גויי-הים". דרוז (1998: 49-61; 2000: 178) טען נגד הפרשנות המסורתית של המקורות המצריים ושל המקורות המקראיים, והציע שהפלשתים היו תושבי-כנען וסביבתה, ממוצא נוודי, אשר התיישבו במרחב וסיכנו את האינטרסים של האימפריה. לדעתו, הם העדיפו את השם 'פלשת' על-פני הכינוי 'כנען', שהיה קשור למצרים. בקרב המתישבים הפלשתיים התיישבו מהגרים מקפריסין, שבמקורם היו פליטים מכרתים, יוון והמרחב האגאי, והם שייצרו את כלי-החרס בסגנון האגאי. שחזור דומה הציע שרון (2001), שהניח כי כלי-החרס בסגנון האגאי הם תוצרתם של מהגרים אגאיים (ואחרים) שהתיישבו בהיקף מצומצם במרכזים הכנעניים. אותם מתיישבים חברו לאוכלוסייה המקומית ויצרו ישות פוליטית פלשתית חדשה, אך לא היו קשורים לגויי-הים משום שאלו היו

¹¹⁵ לסקירת מחקר מפורטת על פרשנות כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" ראו שרון 2001: 560-584.

¹¹⁶ יוצא-דופן בדיון זה היה ברוג (1985), אשר טען שהתרבות החומרית בדרום-מערב כנען בתקופת הברזל 1 היתה ברובה המשך לתרבות מתקופת הברונזה המאוחרת עם השפעה קיפרית מצומצמת, ולפיכך הציע שהתיישבות גויי-הים היתה השתלטות של אליטה צבאית על האוכלוסייה המקומית (בדומה לאנשי-הצפון, "הוויקינגים").

"תופעה בת דור אחד בלבד" (שם : 601). אלא ששני ההסברים הללו אינם משכנעים : דרוז לא הסביר מדוע השם "פלשת" אינו נזכר ולו במקור כתוב אחד קודם לימי רעמסס ג', ועל כן אין כל ראייה לכך ששימש את תושבי ארץ כנען קודם לכן. שרון טען שגויי הים היו פעילים רק במשך דור אחד ועל-כן אי-אפשר לזהותם עם המתיישבים האגאיים, אלא שתופעת "גויי-הים" לא היתה קצרה, שהרי קבוצות הנמנות על "גויי-הים" מתועדות במקורות למן המאה הי"ד ועד למאה הי"א לפנה"ס.¹¹⁷

● **דיפוזיוניזם:** שראט (1998 ; 2003) הצביעה על הקשיים המתודולוגיים בשחזורים אודות הגירה המונית, ובעיקר על שורשיהם הגזעניים והאירופי-צנטריים על רקע הלכי-המחשבה במאה הי"ט לספירה,¹¹⁸ על העדויות מאזורים אחרים לחופי הים-התיכון (בהם נמצאו כלי-חרס בסגנון אגאי) השוללות שחזורים שכאלה, ועל הקושי בשיוך כלי-חרס מסוג מסוים לקבוצת אנשים מוגדרת. היא הציעה שחזור חלופי, לפיו כלי-החרס בסגנון האגאי הופיעו בכל אותם האזורים שהיו קשורים במערכת-סחר ענפה, שהתבססה בעיקרה על סחר המתכות, כתוצאה מאימוצם של כלי-היבוא המקוריים בקרב האוכלוסייה המקומית. שראט הציעה כי אופייה המבוזר של מערכת סחר זו איים על האימפריות הגדולות, וזהו הרקע למאבקים באותם גורמים שכונו "גויי-ים" (ראו גם ארצי 1997 ; 1998 ; באוור 1998).

הדיאלוג בין הגישות השונות הביא לצמיחת תיאוריות משוכללות יותר, שעודן מקובצות כולן תחת הנחת-המוצא הקושרת את המתיישבים האגאיים/קיפריים עם גויי-הים. תיאוריות אלה שחזרו את התהליכים המורכבים של הופעת המוטיבים התרבותיים החדשים ועמדו על משמעותם הכלכלית-החברתית. במסגרת זו נידונו בהרחבה גם הסיבות החברתיות והפוליטיות להגירה ולחידושים התרבותיים בדרום-מערב כנען, המעידים על נוכחותם של מתיישבים זרים באזור, ובכלל זה התמורות במנהגי אכילה ובטכנולוגיות של ייצור-כלי-חרס (יסעור-לנדאו 2005 : 185-180 ; 2010 ; 2011 ; קילברו 2005 ; 2013 ; בן-שלמה ואחרים 2008). במסגרת השחזורים שעסקו ביחסים בין המתיישבים לאוכלוסייה המקומית, יחסים אשר יצרו את החברה החדשה שהתגבשה במאות הי"ב-י"א לפנה"ס, נדונה גם שאלת המשכיות בקיומה של התרבות הכנענית בדרום-מערב הארץ בתקופת הברזל 1 (בונימוביץ 1990 ; יסעור-לנדאו 2008 ; 2010 ; 2012). במקביל התפתח דיון ער גם על אופייה

¹¹⁷ ברוג 1985 : 50-17 ; אדמס וכחן 2013 עם ספרות קודמת ; אמנואל 2013 : 14-15 ; גילן 2013 : 56-59.

¹¹⁸ לדיון ברקע החברתי-התרבותי לצמיחת תיאוריות ההגירה ההמוניות במדע האירופאי במחצית השנייה של המאה הי"ט ראו סילברמן 1998.

האקלקטי של התרבות החדשה שצמחה בדרום-מערב כנען: על תהליך גיבושה, על משכה, על מקורותיה ועל האינטראקציה בין המתיישבים לאוכלוסייה המקומית (פאוסט ולב-טוב 2011; 2014; היצ'קוק ומאיר 2013; מאיר, היצ'קוק והורביץ 2013).

בעוד שמחקרים אלה חידדו את הדיון בנוגע לראיות להתיישבותה של אוכלוסייה חדשה במרחב, הבסיס העובדתי לזיהוי המתיישבים עם "גויי-הים" נותר כפי שהיה מאז ראשית המחקר (מקליסטר 1914; רייט 1966: 71-70; ט' דותן 1982: 1-24; זינגר תש"ן; משיניסט 2000, בייחוד 64-69): חוקרים קראו באופן מילולי את כתובות ההנצחה המצריות מימי רעמסס ג' ופרשו אותן כעדות להגירה המונית ביבשה ובים במאה הי"ב. באופן דומה הם קראו את הטקסטים הספרותיים המצריים (כמו סיפור וונאמון), אשר מתארים את מושבם של גויי-הים לאורך חופי הלבנט במאה הי"א, ושילבו את התמונה שהצטיירה להם עם המידע הנובע מטקסטים מקראיים, אשר מתארים את המאבקים בין המתיישבים הפלשתיים בכנען לבין בני-ישראל ערב הקמת המלוכה. היה זה אפוא רק הגיוני להניח, שהפלשתיים המתוארים בסיפורי המקרא הם צאצאיהם של הפלשתיים שלחמו ברעמסס ג' ועם תום הקרבות התיישבו (או יושבו בכוח) בדרום-מערב כנען (ראו לאחרונה סטייגר 2006: 382-380; זינגר 2013; קילברו ולהמן 2013א': 8).

אלא שההסתמכות על מקורות כתובים אלה בטעות יסודה. המקורות הכתובים אמנם מזכירים אירועים שאכן התרחשו, אך אין לפרש אותם באופן מילולי. המקורות המצריים הם חלק מתעמולה מלכותית, וגם אם ניתן לייחס אמינות לחלק מהתיאורים, כמו תיאור הקרבות שניהל רעמסס ג' נגד גויי-הים, בים וביבשה, הרי מטרתם היתה לפאר ולרומם את רעמסס ג' (ואת יורשו, רעמסס ד') ולא נכתבו כדי לתעד את המאורעות כהווייתם (ון סטרס 1983: 177-178; ציפולה 1988; 1991). מכריעה העובדה שאין במקורות המצריים אף אזכור מפורש להגירה של גויי-הים או להתיישבותם בדרום-מערב כנען (דרוז 2000; קאהן 2011ב': 2-3; בן דור-אבין 2014). המקורות המקראיים נכתבו במועד מאוחר הרבה יותר. חלקם משמרים, אולי, זיכרונות משלהי המאה הי' ומהמאה הט', אך רובם משקפים תהליכי מסירה ממושכים וכן את דמיונם היוצר של הסופרים המאוחרים ונכתבו מאות שנים לאחר "המאורעות" אותם הם מתארים.¹¹⁹ הזיכרון הקדום הבולט ביותר במקרא הוא

---

¹¹⁹ הספרות בנושא ההיסטוריה של הטקסט בנרטיבים אלה היא עצומה. לסיפורי שמשון (שופטים י"ג-ט"ז) ראו גיום 2004א': 155-159 עם ספרות קודמת; רומר 2005: 138 וספרות נוספת בהערה 66. לסיפורים בספר שמואל והזיכרונות ההיסטוריים משלהי המאה הי' ומהמאה הט' לפנה"ס ראו נאמן 1996; 2002ג'; 2010א'; ס' איסר 2003. לדעות שונות אודות תיארוך הנרטיבים ראו פינקלשטיין 2002ג'; ון סטרס 2009. לסיפור דוד וגולית ראו שם; רופא 1987; אולד והו 1992; אזן 2004.

מוצאם הזר של חלק מתושבי פלשת בתקופת המקרא והקשר הקמאי שלהם עם כפתור, המזוהה לרוב עם כרתים ו/או המרחב האגאי (דרוז 1998 : 39-42 ; אך ראו פינקלשטיין 2002ג').¹²⁰

לאור מגבלותיהם של המקורות המצריים בני הזמן והמועד המאוחר בו נכתבה הסיפורת המקראית ניתן לקבוע, שאין בידינו מקורות ראשוניים מהימנים המעידים על היאחזותם של גויי הים בחופי כנען. ההתיישבות של גויי-הים בכנען במחצית הראשונה של המאה הי"ב לפנה"ס היתה, והיא עודנה, השערה מלומדת. אפשר שהפלשתים התבססו בדרום-מערב כנען בשלהי האלף השני לפנה"ס, אך בהסתמך על המקורות הכתובים שבידינו אין דרך לקבוע מתי הגיעו ומה היה הרקע לכך.

ב. גויי ים צפוניים ותרבותם החומרית החמקמקה

הספקות שהועלו בסעיף הקודם על הקשר בין גויי-הים לכלי-החרס בסגנון האגאי מתחזקים לאור העדויות על הקשר הרופף בין ממצא כלי-החרס לעדויות הכתובות על התיישבותם של גויי-הים באזורים אחרים בלבנט. זה עשרות שנים שממצא כלי-החרס בסגנון האגאי מאתריה של סוריה משמש לשחזור התיישבותם של גויי-הים באזור (ע' מזר 1985ב'; זינגר 1988 : 240 ; 2000 : 24 ; יון 1992 ; סטייגר 1995 : 336 , 338), אלא שחוקרים רבים טוענים שישנה מידה רבה של המשכיות תרבותית באותם האתרים במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל (קובה 1992 : 130 ; מאצוני 2000 : 34 ; בראון 2009 : 149 ; ווינקפ 2009 : 226 , 231 ; שראט 2013 : 627-629 עם ספרות קודמת). חוקרים אחרים (להמן 2007 : 517 ; 2013 : 323 ; גיינוויי 2011) עמדו על כך שכלי-החרס בסגנון האגאי שנמצאו באתרים בסוריה קרובים דווקא למכלולים קיפריים, בעיקר מהתקופה הקיפרית המאוחרת 3ב', בעוד שפכי-הבישול האגאיים נמצאו במספרים קטנים באזור. לדעת בירני (2008 : 576-578) הופעתם של כלי-בישול בסגנון קיפרי, יחד עם כלי החרס בסגנון אגאי, ושילובם במסורת הבישול המקומית, משקפת התיישבות מצומצמת של מהגרים שמוצאם מקפריסין.

השחזורים אודות הגירה של גויי-הים לסוריה והתיישבותם בה קיבלו תאוצה בשנים האחרונות, וזאת בהתבסס על פרשנות של מקורות כתובים שפוענחו לאחרונה. הוקינס (2009 : 169-172) קרא תחילה את השורות

---

¹²⁰ ניסיונות מהשנים האחרונות להיאחז בתפיסות המסורתיות על קדמותם של הנרטיבים המקראיים (זינגר תשס"ו ; 2013), הנסמכים על ההתעניינות המחודשת במסורות שבעל-פה בקרב חוקרי-מקרא, עודם מבוססים על אותם השחזורים ההיסטוריים המסורתיים (השוו זינגר 2013 : 22 הערה 6 ; תש"ן : 380-383).

הפותחות של שתי כתובות מהמאה הי"א לפנה"ס, שנמצאו במקדש אל-הסער בחלב באופן הבא: "אני המלך תִּאִיתָה, הגיבור, המלך של [ארץ]: פְּלִיסְתִּינִי". הוא זיהה את שם המקום "פליסתיני" עם שם דומה, "פְּלִיסְתִּינִי", שנזכר בכתובות מאזור חמה ומתל תאינת, וטען ששניהם קשורים לשם הניאו-אשורי "פְּתִינָה(ה)". פתינה הוא שמה של הממלכה ששכנה בעמק מתקופת הברזל, ובאתרים שנחפרו בשטחה נמצאו כלי-חרס אגאיים מן המאות הי"ב-י"א לפנה"ס. מסקנתו של הוקינס (שם: 172) היתה, שהפלשתים הקימו בצפון סוריה ממלכה גדולה, שמרכזה היה בתל תאינת ושטחה כלל גם את המרכזים בחמה וחלב. לשחזור של הוקינס הייתה השפעה מיידית על המחקר הארכיאולוגי של הלבנט, ולא-מעט חוקרים (הריסון 2009א'; 2009ב'; זאס 2010א'; 2010ב'; קאהן 2011ב'; גליל 2014; שטרן תשע"ד) שלבו אותו בשחזור תולדות האזור במאה הי"ב לפנה"ס. מנגד, להמן (2007: 520; 2013: 327) וזינגר (2012: 468) טענו שיש לחכות לפרסומם של נתונים רבים יותר, הן מחלב הן מתל תעינת ומאתרים נוספים.

ואכן, כעבור שנתיים הוקינס (2011: 41, 44) פרסם את הקריאה המלאה של הכתובות הללו, ותרגם את הקטע המכריע כך: "אני המלך תאינתה, הגיבור, המלך הפליסתיני". כך נעלמה "ארץ" פליסתיני (שהיתה השלמה משוערת מלכתחילה). השם "פליסתיני" כציון גאוגרפי אכן נזכר בכתובות מן המאות הי"ח-ש שנמצאו בעיקר בעמוק וסביבתו, אך אין ראיה שתתמוך בהשלכתה של המציאות המאוחרת המוכרת לנו מהמאות הי"ח-על המציאות שהתקיימה בסוריה במאות הי"ב-י"א לפנה"ס (ראו גם ווידן 2013: 15). כך לדוגמה, אף כי השם "ישראל" נזכר בכתובת מרנפתח, אף חוקר לא ישחזר ממלכה ישראלית קדומה באזור ההר המרכזי של ארץ-ישראל בשלהי המאה הי"ג לפנה"ס רק משום שממלכה בשם זה ידועה מהמציאות המאוחרת במאות הטי"ח-אין אפוא ראיה לטענה, שתאינתה הפליסתיני, הנזכר בכתובת מחלב, שלט אי פעם על אזור העמוק או שבירתו שכנה בתל תאינת (בו הישוב התפתח רק במאה הי' לפנה"ס; ראו הריסון 2009א': 178). יתרה מזו, אם תאינת מחלב אכן היה חלק מתהליך הקולוניזציה של חופי סוריה, אשר מתיישביו הם שיצרו את כלי-החרס בסגנון האגאי, מדוע לא נמצאו כלים דומים בחלב עצמה? ובכלל, אם הפלשתים יישבו את סוריה ואת כנען, מדוע תרבותם החומרית בסוריה כה שונה מזו שהתפתחה בכנען, ובייחוד בשלביה המוקדמים של התיישבותם המשוערת?

הניתוק של תאינתה ששלט במאה הי"ב בחלב מתושבי פליסתיני/פתינה המאוחרים והקישור של התרבות החומרית בסגנון האגאי לקפריסין מקביל למקרה של נמל התיכר/סכלו בתל דור. שטרן (1998; 2000; 2006; 2012; תשע"ד; ראו גם קינג 2009: *72), ראש משלחת החפירות הקודמת, טען שקומץ שבריהם של כלי-חרס בסגנון אגאי וכמה ממצאים נוספים מדור מעידים על התיישבות של גויי-ים ממוצא אגאי במקום, וכי הם נזכרים

בשם סכלו בתיאור מסעו של וונאמון. שרון וגלבוע (2013); גלבוע 2005; 2006-2007; תשס"ט; ראו גם ע' מזר 2007: 574-575), ראשי המשלחת הפועלת היום בתל דור, דחו כליל את השחזור הזה. הם עמדו על מיעוטם של המוטיבים התרבותיים שמוצאם במרחב האגאי בתל דור, הראו את ההבדלים בין התרבות החומרית המקומית לתרבות החומרית בדרום-מערב כנען, וטענו שקשרים תרבותיים התקיימו דווקא עם סוריה וקפריסין. מכאן שגם בתל דור, מרכז נוסף של גויי-הים המתועד במקורות ההיסטוריים, אין ממצאים בהיקף ובמגוון הדומים לאלה שמיוחסים למתיישבים בדרום-מערב כנען. מלבד זאת, הסיפור של מסעות ונאמון, המשמש כראיה לנוכחותם של התיכר/סכלו בדור בראשית תקופת הברזל 1, מתאר אמנם "אירועים" משלהי ימי השושלת הכ', אך שפתו והרעיונות המשולבים בו תוארכו לימי השושלת הכ"ב (הלך 1986: 1216; זאס 2002; שיפר 2005: 319-315; א' גרוסמן 2007). על-כן הקישור בין התיכר/סכלו, הנזכרים במקורות הכתובים, לבין המתיישבים בתל דור במאה הי"ב, אינו אלא השערה היסטורית. הזיקה בין גויי-הים למתיישבים האגאיים/הקפריסיים בחופי הלבנט נותרה, אפוא, חמקמקה למדי.

ג. ההתיישבות האגאית/קיפרית בדרום-מערב כנען בהקשרה הרחב

החידושים התרבותיים המופיעים בדרום-מערב כנען במאה הי"ב לפנה"ס מרשימים בהיקפם וב"זרותם", אך בחינה מקרוב של הנתונים העומדים לרשותנו מעידה שתהליך הופעתם ואימוצם של אחדים מהחידושים הללו היה מורכב למדי:

- כלי-החרס בסגנון האגאי היו נדירים למדי בראשית התקופה, וכוללים מכלול אחד, מצומצם, מבודד, ואולי מוקדם בתאריכו, משכבה XIII B בשטח G בתל אשדוד (ט' דותן וצוקרמן 2004: 6; שראט 2006), וכן מספר מצומצם למדי של חרסים משכבה VII B בתל מקנה. עם הקמתם של הכבשנים בתל העליון והעלייה הבולטת במספרם של כלי-החרס הללו בשכבה VII A חל שינוי בתמונת הממצא (שראט 2013: 631 עם ספרות קודמת).
- עצמות-שכם מחורצות נמצאו במכלולים מהמאה הי"ב עד המאה ה'ט' לפנה"ס, ונראה שניתן לשייכם למסורת תרבותית שמקורה בקפריסין (צוקרמן ואחרים 2007; ראו שרון וגלבוע 2013: 455). רק עצם אחת אחת נמצאה בשכבה VII בתל מקנה, ועצמות נוספות נמצאו בשכבות מאוחרות יותר בתל מקנה ובשלב 18 בגריד 38 באשקלון (ובמכלולים מאוחרים יותר בתל צפית) (ריס 2002). בתל אשדוד, לעומת

זאת, לא נמצאה אף עצם מטיפוס זה (צוקרמן ואחרים 2007 : 67). עצמות מחורצות נמצאו דווקא בתל דור, תל אבו-הוואם ותל כנרות (שם), הרחק מתחומיה של "פלשת".

- הצלמיות בסגנון האגאי נמצאו רק בשכבות-הישוב בהן נמצאו גם כלי-חרס בסגנון "פלשתי דו-גוני" (ובשכבות מאוחרות יותר), המתוארכים לשלהי המאה הי"ב ולראשית המאה הי"א לפנה"ס (שכבה VIB בתל מקנה; שלב 19 בגריד 38 באשקלון; שכבה XII בתל אשדוד; בן-שלמה ופרס 2009 : טבלה 2).¹²¹ צלמיות כאלה לא נמצאו עד כה בתל צפית.

- האחים הפלשתיות מגוונות בסגנון ובצורתן, ולדעת קילברו (2005 : 210-216) ומאיר והיצ'קוק (2011) הם קשורים למסורות קיפריות שמקורן בכרתים.

ניתוח הממצא "האגאי" מלמד שמדובר בתהליך מורכב, ובו אנשים עקרו אל ארץ כנען מארצות-מוצא שונות, וראש לכול מקפריסין, בהיקף ובתדירות שהלכו והתעצמו במחצית הראשונה של המאה הי"ב לפנה"ס והגיעו לשיא במחצית השנייה של אותה המאה. תהליך זה לא היה תוצאה של אירוע פתאומי, אלא המשך למגעים מוקדמים יותר שהתקיימו בין האוכלוסייה המקומית לזרים ממוצא "מערבי". הכתובת הלינארית החרוטה על כלי עשוי אבן-גיר מקומית שנמצא בלכיש (פינקלברג, אוצי'טל ואוסישקין 2004; ראו פינקלברג 2006 : 105-106) וצלמיות דמויות אדם ודמויות חיה בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת ב'ג' שנמצאו באותו האתר (הנקי ואחרים 2004 : מס' 90-97) מעידות, ככל הנראה, על נוכחות של זרים באתר בשלהי המאה הי"ג ובראשית המאה הי"ב. חידושים תרבותיים הופיעו בארץ גם בשלהי המאה הי"ב ובמהלך המאה הי"א, זאת למרות התמורות שחלו במסחר הימי ועלייתן לגדולה של ערי-החוף הסוריות (שראט 2003 : 51-53; גלבוט 2005; מסטר 2009).¹²² ניתן לדבר אפוא על זרם מקוטע, אך ממושך, של חידושים תרבותיים ממוצא מערבי, שהגיעו במאות

---

¹²¹ כנגד זאת, בן-שלמה ופרס (2009 : 47) טענו שהצלמיות הופיעו כבר בשלב מוקדם יותר.

¹²² ראו טיפוסים של כלי-חרס וסגנונות עיטור (צוקרמן ואחרים 2007 : 73-74 הערה 31; גלבוט תשס"ט; בונימוביץ ולדרמן 2010 : 66; יסעור-לנדאו 2010 : 262; ראו גם למל 2013), סכינים דו-מתכתיים (שראט 1994 : 68-71; שרון וגלבוט 2013 : 455), חפצים מארד (ט' דותן 2002; ראו להמן 2007 : 519), צלמיות (בן-שלמה ופרס 2009 : 54 עם ספרות קודמת; ראו להלן, פרק ה'), אלמנטים באיקונוגרפיה (גלבוט תשס"ט : 86; נחשוני וציפר 2009), וספלים בצורת ראש-חיה (זבולון 1987; בן-שלמה 2008 : 34; ש' צוקרמן 2008 : 122; גלבוט תשס"ט : 84-85; מיברג 2013).

הי"ב-י"א לחופי כנען. חידושים אלה נבדלים זה מזה ב"מוצאם" הגיאוגרפי, בהיקף הופעתם באתרים השונים בדרום-מערב כנען, ובאופן שבו שולבו בתרבות המקומית.

לאור כל זאת, נראה שיש לבקש הסבר מורכב יותר להופעתם של המוטיבים התרבותיים השונים ולהתפתחותם המקומית מאשר הוצע עד כה. יסעור-לנדאו (2012) הציע, שהאוכלוסייה המקומית והמתיישבים החדשים פעלו יחדיו ליצירתה של התרבות החדשה, וטיעונים דומים הועלו בידי היצ'קוק ומאיר (2013), אלא ששחזורים אלה עדיין דבקים בפרדיגמה הישנה ומזהים את המתיישבים החדשים עם הפלשתים. כפי שניסיתי להראות, אין ראיות מוצקות לזיהויים של הללו עם הפלשתים ויש לנסות להציע פרדיגמה שונה שתסביר באופן טוב יותר את הופעתם של המתיישבים החדשים בדרום מערב כנען.

דיונים שנערכו בשנים האחרונות בארכאולוגיה של קפריסין והמרחב האגאי עסקו בשינויים התרבותיים שחלו במאות הי"ב-י"א לפנה"ס. דיונים אלה הצביעו על הקשרים הכלכליים שהתקיימו במחצית השנייה של האלף ה' לפנה"ס, ובייחוד בשלהי המאה הי"ג ובמחצית הראשונה של המאה הי"ב, ואשר הביאו להחלפת רעיונות וטכנולוגיות ולהגירה של קבוצות קטנות של אומנים מיומנים (כמו קדרים) ושל סוחרים. יזמים אלה חיפשו שווקים חדשים והזדמנויות חדשות לאורך דרכי הסחר, והם היו אלה שהביאו את היסודות התרבותיים החדשים לארצות הזרות

היצ'קוק (2005; 2008; 2011) הציעה שקשרי-הסחר בין האזורים השונים כללו גם יחסים דיפלומטיים, שהביאו לחילופי מתנות, ובכלל זה משלוח של בעלי-מלאכה מיומנים. לדעת היצ'קוק, אותם נתיבי-הסחר שימשו מהגרים במשך כל תקופת הברונזה, ובעיקר בעתות משבר כמו לאחר התפרצות הר-הגעש תרה, חורבן המרכזים המינואים, החורבן של קנוסוס המיקנית, וחורבן המרכזים המיקנים ביוון עצמה (ראו גם פרנץ' 2013). לפיכך, קבעה היצ'קוק (2011: 271), כי התמורות התרבותיות הניכרות בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת ביוון, כרתים, המרחב האגאי וקפריסין היו שיאם של תהליכים ממושכים ולא אירוע פתאומי. ווסקוס ונאפ (2008; ראו גם נאפ 2008; 2012) הסבירו את האצת השינויים התרבותיים בקפריסין במאות הי"ב-י"א לפנה"ס במשברים כלכליים ופוליטיים שחלו ביוון ובמרחב האגאי. משברים אלה הניעו קבוצות אנשים לעזוב את מולדתם ולהגר בדרכי-הסחר, שהתקיימו זה מאות שנים, אל אזורים אחרים, ובכלל זה קפריסין. לדעתם, המהגרים הגיעו לקפריסין בתהליך ממושך, שכלל הגירות ספורדיות, ולעתים אף חזרה ליוון. מהגרים אלה השתלבו בסביבתם והביאו לאימוצם של מוטיבים תרבותיים חדשים ולהתאמתם לשימוש בתרבות המקומית, ובעיקר בידי האליטה. מרן (2012) הסביר את שילובם של כלי-ברונזה קיפריים ששימשו לביתור, צלייה ואכילה בתרבות

המקומית בטירינס במאה הי"ב כתוצאה מהמגע בין האליטה המקומית לסוחרים/מתיישבים קיפריים בתקופה ההלדית המאוחרת 3ב-ג'. העדויות לנוכחותם של המהגרים כוללות כלים מיובאים ומקומיים הנושאים כתובות בכתב קיפרו-מינואי וכן גם פריטים נוספים שמוצאם מקפריסין ומהלבנט. חשיבותם של הקיפרים בטירינס היתה, לדעת מרן (2012; ראו כבר מרן 2004), בהיותם מתווכים ומתרגמים של התרבות הזרה למוסכמות המקומיות, ומשום כך מוטיבים תרבותיים הקשורים אליהם אומצו בקרב האוכלוסייה המקומית, אשר ביקשה לשלב עצמה בתרבות זו.

לדעתי, ניתן לשחזר תהליכים דומים גם בדרום-מערב כנען. עדויות להגירה (בכוח או מרצון) של בעלי-מלאכה זרים מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה ההלניסטית ידועות ממצרים, מארי, האימפריה החתית, אשור, בבל, והאימפריה האכימנית (זאקאניני 1983; ביטק 2010; בלייקוול 2014: 482-484 עם ספרות קודמת), והן מראות שזו לא היתה תופעה יוצאת-דופן. וכך, ממצא הפרסקאות מתקופת הברונזה התיכונה 2 בתל כברי וכתובת ליניארית מתל הרור פורשו כעדות לנוכחות בעלי-מלאכה מינואיים בכנען (קמפינסקי תשנ"ו; נימאייר ונימאייר 2002; פינקלברג 2006: 105-106 והערה 1), ואולי זהו הרקע לנוכחותם של זרים בלכיש בשלהי תקופת השלטון המצרי (לעיל). ניתן אפוא להציע, שסוחרים ובעלי-מלאכה אגאיים, מינואיים וקיפריים נדדו באגן הים התיכון המזרחי בחיפוש אחר מקורות הכנסה. תנודות אלה גברו בשלהי המאה הי"ג ובראשית המאה הי"ב, וחלק מאותם אומנים היו קדרים, שהגיעו גם לחופיה של כנען, ועמם הידע לייצור כלי-חרס בסגנון אגאי.

כלי-החרס בסגנון האגאי קשורים מבחינה טיפולוגית וסגנונית למשפחות הכלים המחופים לבן 3 מהתקופה הקיפרית המאוחרת 3א', וכן גם למשפחות כלים קרובות מכרתים, הדודקנס ויוון היבשתית, רובן מהתקופה ההלדית המאוחרת 3ג' המוקדמת/התיכונה.¹²³ מידלטון (2015: 50-52) טען שבלתי-אפשרי להסתמך על סגנון הכלים כדי לאתר את מוצאם של הקדרים, ובעקבות שראט (1998; 2003; 2013) הציע שייצורם המקומי של הכלים הוא חלק מתהליך כולל, שבו קדרים מקומיים חיקו כלי-יבוא. יחד עם זאת, מידלטון לא התייחס לעצם החידוש הטכנולוגי של ייצור הכלים במסורת "אגאית", בניגוד למסורות המקובלות בכנען (קילברו 1998א';

---

¹²³ לדמיון בין המכלולים מדרום-מערב כנען למכלולי התקופה הקיפרית המאוחרת 3א' ראו קילברו 1998ב': 393, 395; שראט 2003: 47-46; 2006: 367-368; להמן 2007: 490; למל 2013: 185; שראט וע' מזר 2013: 378-379; ראטר 2013. אם ההשוואה למכלולים האגאיים תקפה (ראו שראט וע' מזר 2013: 378-379), הרי שאלו שייכים לאופק המוקדם של התקופה ההלדית המאוחרת 3ג' (ט' דותן וצוקרמן 2004; יסעור-לנדאו 2007: 616; מאונטג'וי 2010; 2013: 71-73), אך גם לאופק התיכון של אותה התקופה (מאונטג'וי 2010: 1; מסטר ואג'יה 2011: 134-135 והערות 6, 7; מסטר, סטייגר ויסעור-לנדאו 2011: 272 הערה 8, 277; פרנץ' 2013).

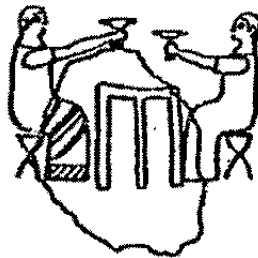
1998ב' ; 2000 ; 2013), ולא להיעדרם של כלי-יבוא מטיפוסים אלה בדרום-מערב כנען לפני שהחל ייצורם המקומי (ברקו 2000). אפשר ששני נתונים אלה מעידים על קיומם של מתווכים (נאפ וון דומלן 2008) – אותם אנשים בודדים או קבוצות קטנות אשר הביאו את הטכנולוגיה הזו ללבנט, הקימו בתי-יוצר ויצרו כלי-חרס במשך תקופה כלשהי, עוד לפני שמסורות ייצור אלה שולבו בקדרות המקומית.

תפקידם החברתי של הכלים הללו נידון לא אחת, והוצע שהם שימשו במשתאות בסגנון אגאי (לדוגמא מאיר 2008ב' ; היציקוק ומאיר 2014 ; היציקוק ואחרים 2015 : 20-21), אלא שישנו הבדל מהותי בין המכלולים הללו למכלולים מהתקופה ההלדית המאוחרת 3ב'ג' : כלי-המשתה מדרום-מערב כנען הם ברובם המוחלט קערות עמוקות ("דמויות-פעמון"), אשר שימשו לצד קדרות עמוקות (ט' דותן וצוקרמן 2004 : 7-16). כדי שמכלול זה ייחשב "אגאי" הוא צריך לכלול טיפוסים נוספים של כלי-המשתה, שהיו נפוצים בתקופה ההלדית המאוחרת 3ג' - גביעים וספלים (ראטר 2013 : 545, 553 ; שטוקהאמר 2013 : 19, 21).

פער זה בטיפוסי-הכלים ששימשו במשתאות משקף את ההבדלים במנהגי-השתיה בין האזורים השונים, כפי שהם מתועדים בסצנות הנראות על פריטי-שנהב מכנען ובפרסקאות ועיטורי כלים מהתקופה ההלדית המאוחרת במרחב האגאי (יסעור-לנדאו 2005 : 172, 174). היצגי משתאות כנעניים כוללים את דמות השליט היושב על כסאו ואוחז בקערת-שתיה ומולו אנשי-חצר ומשרתים (ראו לעיל, איורים 16-17), בעוד שהיצגים אגאיים כוללים דמויות שוות-מעמד המרימות כוסית זו מול זו (כאן, איור 18). שטוקהאמר (2013 : 22-23) הציע לפיכך, שזוהי ראייה לחשיפת המהגרים האגאיים לתרבות הכנענית ולכללי-המשתאות המקומיים ואימוצם של כללים אלה בקרבם. מנגד, אפשר שזוהי ראייה לתהליך הפוך, בו האליטה המקומית אימצה את כלי-החרס בסגנון האגאי שהתאימו למנהגיה ; הינו, היא קיבלה את הקערות המעוטרות אך דחתה את הגביעים, שהשימוש בהם חייב שינויים שחרגו מהמסורות המקומיות. לדעתי, זהו הבסיס גם לפיתוחם של כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני", המשלבים מוטיבים ממכלול כלי-החרס בסגנון האגאי (בעיקר הקערות והקדרות) עם צורות ועיטורים בסגנון מצרי וכנעני, ובכך מבטאים יותר מכל את שילובם של המתיישבים בתרבות המקומית.

איור 18.2
עיטור על קדרה בסגנון
התקופה ההלדית המאוחרת 3ב' מאנקומי
(בעקבות יסעור-לנדאו 2005 : איור 2 : 7)

איור 18.1
פרסקו מחדר-הכס בפילוס
(בעקבות יסעור-לנדאו 2005 : איור 1 : 4)

היבט נוסף של ההגירה האגאית לכנען הוא השינוי במנהגי-המזון, המתבטא בהופעתם של פכי-בישול בסגנון אגאי וצריכה גוברת והולכת של בשר חזיר, ואשר פורש כמעיד על הופעתה של אוכלוסייה חדשה (קילברו 2005 ; 2013 ; יסעור-לנדאו 2005 : 185-180 ; 2010 ; 2011 ; בן-שלמה ואחרים 2008). יש, עם זאת, להסתייג מהקביעה הכוללת המזהה את המתיישבים וצאצאיהם עם כל האוכלוסייה שהשתמשה בפכי-הבישול או שאכלה בשר חזיר (פאוסט ולב-טוב 2011 ; 2014).

ראשית, פך הבישול הוא אמנם אגאי במוצאו אך בה-בעת נעדר מכנען סיר הבישול הנפוץ בתקופה ההלדית המאוחרת 3ב'-ג' - הסיר התלת-רגלי (קילברו 2000 : 397 ; יסעור-לנדאו 2010 : 160 ; ראטר 2013 : 555).¹²⁴ יתרה מזו, פך הבישול האגאי אומץ גם בידי האוכלוסייה המקומית, והשפעתו ניכרת גם בעיצובו של סיר-הבישול המקומי (יסעור-לנדאו 2005 : 182-181 ; בן-שלמה ואחרים 2008), דבר המעיד מעל-לכל על השימוש הנרחב בו.

שנית, צריכת בשר החזיר בכנען ידועה גם מתקופת השלטון המצרי (ספיר-חן ואחרים 2013 : 9-10), ולפיכך השינוי העיקרי הוא העלייה בהיקף הצריכה. אפשר שהיא משקפת את הופעתם של המוני מתיישבים עם מנהגי אכילה חדשים, אבל אפשר גם שהגורמים לה היו מגוונים. אפשרות אחת היא שהאוכלוסייה המקומית החלה לצרוך בשר-חזיר מסיבות כלכליות. ספיר-חן ואחרים (2013 : 12-13) הצביעו על עלייה דומה בהיקף בצריכת בשר החזיר בממלכת ישראל בתקופת הברזל 2ב'. הם הסבירו זאת בגידולה של האוכלוסייה והיעדרם של

¹²⁴ האגן שטי' דותן (1998 : 154) השוותה לטיפוס הקלתוס (Kalathos) ההלדי, שפורש ככלי-בישול ייחודי נוסף למתיישבים בדרום-מערב כנען, הוא ככל הנראה גרסה קיפרית לאותו הטיפוס (קילברו 2005 : 222 ; ראטר 2013 : 555-556) ואולי בכלל המצאה כנענית שלא היתה קשורה לבישול (שראט 1998 : 305 הערה 26).

שטחי-מרעה מספקים, אשר הובילו לשינוי במנהגי המזון המקומיים – מכבשים ועזים לחזירים, הדורשים מרחב מועט ומספקים בשר רב (וראו ספיר-חן ואחרים 2014 : 95 עם ספרות קודמת). אם השחזור על גודל האוכלוסייה בתקופת הברזל 1 בעקרון תקף, הרי ששיקול כלכלי שכזה יכול להסביר חלק מצריכת בשר-החזיר המקומית.

אפשרות נוספת היא שהאליטה המקומית אימצה את אכילת בשר-החזיר כסמל לקשריה עם המתיישבים החדשים, ובכך לקשריה עם חידושים טכנולוגיים בינלאומיים. לעיל סקרתי את הצעתו של מרן (2012), על אימוץ כלי-הצלייה הקיפריים בידי האליטה בטירינס בתקופה ההלדית המאוחרת ג'. דוגמא נוספת היא מחקרם של ספיר-חן ואחרים (2014) על ההמשכיות בדפוסי השימוש בבעלי-החיים בתל דור מתקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הרומית והעלייה בצריכת בשר-החזיר בתקופה ההלניסטית, אשר הוסברה כמעידה על שינויים בתזונה של האוכלוסייה המקומית, שנבעו מאימוצם של מנהגי-אכילה זרים.

כאמור בסעיף הקודם, שינויים במנהגי-אכילה אינם נדירים במפגשים בין-תרבותיים, והם חלק ממגוון רחב של ביטויים לאימוצם של מוטיבים זרים בקרב האוכלוסייה המקומית. תפוצתו של פך-הבישול בסגנון האגאי ברחבי דרום-מערב כנען בתקופת הברזל 1 והשפעתו על סירי-הבישול המקומיים מעידים על דיאלוג תרבותי שכזה. צריכת בשר-החזיר, גם אם צברה מוניטין שלילי בקרב קבוצות מסוימות במהלך תקופת הברזל,¹²⁵ רווחה במספר אתרים בדרום-מערב כנען, ולעיל הצעתי שהיא משקפת הן את מוצאם הזר של המתיישבים, את הצרכים הכלכליים בני-התקופה, ואת אימוצם של מנהגי-אכילה זרים בקרב האוכלוסייה המקומית.

אימוץ כלי-המשתה בסגנון האגאי, השימוש בפך הבישול וצריכת בשר חזיר היו חלק מתהליך נרחב יותר, בו האליטה שהתגבשה בדרום-מערב כנען במאה הי"ב חיפשה דרכים חדשות להביע את כוחה ומעמדה, ואולי גם את היעדר הזיקה למאפיינים התרבותיים המצריים שהופיעו ביתר-שאת בימי השושלת הכ' (כמו בלכיש). במסגרת תהליך זה, התגבשה זהותה התרבותית של האליטה באמצעות שילובם של מוטיבים חדשים והתאמתם לכללים המקובלים בחברה המקומית; בעלי-מלאכה שהתיישבו באזור הפיקו כלי-חרס שסימלו, אולי, את הקשר התרבותי האפשרי אל מערכת הסחר של הים-התיכון ואת הניתוק ממסורות העבר של מצרים ותרבותה.

---

¹²⁵ בונימוביץ ולדרמן 2011; ספיר-חן ואחרים 2013; ראו דיטלר 2007 : 224, 226; לב-טוב ודפראנס 2010 : xi.

על כל פנים, היה זה ניתוק זמני, שהרי מנהגים מצריים הופיעו בדרום-מערב כנען בשלהי תקופת הברזל 1 (בן דור אבין 2011א': 101-102, 111; בירני ודואק 2011).

אני מציע, אפוא, שאחד מאותם שינויים תרבותיים שחלו במרוצת המאה הי"ב היה אימוצם של כלי-החרס בסגנון האגאי והשימוש הנרחב בכלים אלה במשתאות שנערכו לפי הקודים המקומיים, עד להתפתחותו של סגנון מקומי חדש - הסגנון המכונה "פלישתי דו-גוני". שינויים נוספים היו קשורים למנהגי-האכילה המקומיים ושילובם של מנהגי-אכילה חדשים, כביטוי נוסף ליצירתה של הזהות של האליטה המקומית, אשר הביאו לפיתוחו של סיר-בישול מטיפוס חדש, המשלב רכיבים מפכי-הבישול בסגנון האגאי.

ד. עלייתה של פלשת – הערה על מגוון של אפשרויות

ניתוק הקשר בין הפלשתים לתרבות החומרית שצמחה בדרום-מערב כנען במאה הי"ב לפנה"ס מחייב הצגת הסבר חלופי להתפתחות בדרום מערב פלשת בתקופת ברזל 1. היעדרם של מקורות כתובים, המתארים את התקופה הזו הוא מכשול גדול בכל שחזור היסטורי, ולפיכך כל שחזור הוא אפשרי כל עוד הוא מביא בחשבון את כל הנתונים העומדים לרשותנו, ובכלל זה גם את העדויות להיעדר שכבות-חורבן מהמאה הי"ב בלב האזור העתידי להיקרא "פלשת" (ראו יסעור-לנדאו 2012 : 194). אפשרות אחת היא שהפלשתים הגיעו לארץ זמן-קצר לאחר הקרבות עם רעמסס ג', אולי כהמשך לפעילות הפירטית שאפיינה את התקופה (היצ'קוק ומאיר 2014 בעקבות גילן 2013) ואשר היתה חלק מתופעה רחבה יותר של פירטיות שהתעצמה במקביל לפריחת הסחר הימי במאות הי"ד-י"ב לפנה"ס (ראו גם ארצי 1997 ; 2003). לפי הצעה זאת, יתכן שנסיגת מצרים היתה חלון הזדמנויות לאותם שודדי-ים, אשר השתלטו על טריטוריות נרחבות לאורך חופי הלבנט (היצ'קוק ומאיר 2014 : 12).

לחלופין אפשר לטעון, שהפלשתים הגיעו זמן רב לאחר מכן, בשלהי המאה הי"ב או במהלך המאה הי"א, במקביל להתבססותם בסוריה. במקרה שכזה, אפשר שהידוק הקשרים בין דרום-מערב כנען לסוריה, המתבטא בממצא חומרי כמו קנקני-אגירה שיוצרו בחוף הלבנון ושנמצאו באשקלון (מסטר 2009) ובחידושים תרבותיים כמו הספלים בדמות ראש-החיה, הוא הרקע להופעתם של הפלשתים במרחב והשתלטותם על מוקדי-כוח שונים. ייתכן גם, שהפלשתים הם האחראים להאצת התהליכים התרבותיים בדרום-מערב כנען בתקופה זו (פאוסט תשע"ה). כאמור, ניתן להציע תסריטים שונים, ובמצב המחקר הנוכחי קשה להכריע ביניהם. אך יהא השחזור

המועדף אשר יהא, עליו לכלול את הפלשתים ב"תפקידם" ההיסטורי המקורי כלוחמים, בחלקם אולי שכירי-חרב, ולא כמהגרים שהתנחלו ושביניהם היו גם אנשי-מקצוע כמו קדרים ואומנים.

3. סיכום: שינויים כמפגשים בין-תרבותיים

הדיון לעיל הצביע על שינויים בהרגלי הצריכה של האוכלוסייה המקומית בדרום-מערב כנען, שינויים שנבעו מהמגע עם האוכלוסייה הזרה שישבה לאורך-החוף. מקרה המבחן הראשון מתוארך לתקופת השלטון המצרי ועוסק בחידושים כמו הטמנת מנחות-יסוד ושינויים במנהגי התזונה, אשר נבעו פעמים רבות ממפגשים בין-תרבותיים שכאלה (דיטלר 2007 : 223-224).¹²⁶ הטמנת מנחות-יסוד משקפת תרגום מקומי למסורת המצרית, ואילו צריכת מזון רב, איכותי ואקזוטי, משקף את ניסיונה של האליטה להדגיש את מעמדה באמצעים הממחישים את יכולותיה הכלכליות (דפראנס 2009 : 129-123 ; פו ואלטמן 2014 : 14, 23-26). באופן זה ניתן להבין את צריכתם של חלקי-החיה האיכותיים ובעלי המשמעות הסמלית (לב-טוב ומקגוו 2007 : 104-107) ואת הצריכה של מזון אקזוטי, כמו בשר אווזים, המעיד על קשריה של האליטה עם העולם הרחב (דיטלר 2007 : 226).

מקרה המבחן האחר מתוארך לתקופה הבתר-מצרית ונוגע לשילובם של כלים ומנהגי-אכילה זרים במסורות השתייה והאכילה הטקסיות המקומיות באמצעות ניכוס המוטיבים הזרים ושילובם בתרבות המקומית. היה זה חלק מתהליך נרחב יותר, שנבע מצד אחד מהנסיגה המצרית מכנען ושחרור האליטה החדשה שצמחה במרחב מעול מצרים, ומצד שני מהתיישבותם של מהגרים אגאיים/קיפריים, וביניהם גם בעלי-מלאכה, שתרבותם היתה שונה מכל מה שהמקומיים הכירו קודם-לכן. במסגרת "כור ההיתוך" שנוצר בין התושבים המקומיים והמהגרים התגבשה הזהות התרבותית של החברה החדשה בדרום-מערב כנען ושולבו מוטיבים תרבותיים מקומיים זרים (היצ'קוק ומאיר 2013). הדיון בכלי-החרס בסגנון האגאי הצביע על שילובם הבררני של מוטיבים אגאיים בתרבות המקומית, תוך דחייה של אותם טיפוסים אגאיים שאיימו על הסדר החברתי המסורתי. בחירה בררנית זו מעידה, לדעתי, על כך שהאליטה המקומית שמרה על מעמדה החברתי והצליחה להכיל את המתישבים הזרים במסגרת החדשה.

---

¹²⁶ דוגמא בולטת לכך היא החשיבות שהאליטה האנגלית הקנתה לתה, למנהגים החברתיים שנלוו לצריכתו בפומבי, והביקוש ההולך

וגובר לתוצרת זו אשר השפיע על הכלכלה המקומית (דיטלר 2007 : 230-231).

שתי דוגמאות אלה ממחישות את המגע שהתקיים בין האוכלוסייה המקומית למתיישבים הזרים ואשר משתקף בשינויים שחלו בתרבות החומרית, ובעיקר זו של האליטה, באמצעות אימוצם של מוטיבים חדשים והתאמתם למסורות הקיימות. שינויים אלה היו חלק מתהליך מתמשך של עיצוב זהות והתאמתה לנסיבות המשתנות. הופעתם של מוטיבים זרים אינה בהכרח ראייה לנוכחותם של מהגרים זרים באזור, אך גם לא לביטולה של הזהות המקומית. להפך, זוהי קודם כול ראייה למגע התדיר בין התושבים המקומיים למתיישבים הזרים, ואולי גם למהותם של היחסים בין שתי הקבוצות. מקרה המבחן הראשון נוגע לאימוץ מוטיבים תרבותיים מצריים בקרב האליטה הכנענית המקומית. לעיל טענתי שהאימוץ לא משקף התמצרות של האליטה הכנענית, אלא מבטא את האופן שבו היא שילבה והכילה את האימפריה המצרית במסגרת תרבותה, ובה בעת גם השתלבה במערכת האימפריאלית. מקרה המבחן השני נוגע למפגש בין האוכלוסייה המקומית למתיישבים ממוצא אגאי ו/או קיפרי, מפגש אשר הביא לאימוצם הבררני של כלי-חרס בסגנון אגאי ולהתאמתם למסורות המקומיות. יתכן שהכלים הללו אף שימשו במשתאות שביטאו את שילובם של המתישבים בחברה המקומית, כפי שמלמדים מוטיבים תרבותיים נוספים שאומצו בידי האליטה המקומית. במלים אחרות - הכלים יוצרו ועוצבו בסגנון אותו ניתן לכנות "אגאי", אך השימוש בהם היה בהתאם לכללים של החברה המקומית.

פרק ד': פרשנות כנענית לאיקונוגרפיה מצרית

כהמשך הדיון בפרק הקודם על השפעתם של מפגשים בין-תרבותיים על הרגלי-הצריכה של האוכלוסייה המקומית אבקש להתמקד בפרק זה בנושא אחד – השינויים שחלו בתקופה הבתר-מצרית בסמלים מצריים שהופיעו בכנען בתקופת השלטון המצרי.¹²⁷ לכאורה, זהו ביטוי לניסיונה של האליטה המקומית להשתמש בסמלים מצריים ובכך להציג עצמה כמו-מצרית, אך יש לתהות באיזו מידה הכנענים הבינו את מלוא המשמעות של אותם הסמלים בהקשר המצרי ובאיזה אופן ערכו בהם שינויים כדי לקשר אותם לעולמם התרבותי המסורתי.¹²⁸ בחינת סמל בהקשר בו הוא מופיע אינו רק שחזור מוצאו, הקשרו התרבותי והתפתחותו לאורך ציר-הזמן אלא גם דיון במשמעות שניתנה לו בעיני המקומיים והתמורות שחלו בו כאשר הותאם לתרבותם (אילינגר 2000א' :XVII-XV ; סוטר ואילינגר 2005 : XX).

פרק זה כולל ארבעה מקרי-מבחן של מוטיבים איקונוגרפיים שמקורם בתקופת השלטון המצרי ושהיו בשימוש בתקופה הבתר-מצרית. הדיון בכל מוטיב יתחיל תמיד בהבהרת משמעותו במצרים, ובהמשך לכך אציג את השינויים שחלו בו בעת שאומץ בתרבות המקומית בדרום-מערב כנען ואת משמעותו התרבותית-דתית בהקשרו החדש.

---

¹²⁷ לאיקונוגרפיה של תקופת הברונזה המאוחרת ראו קל ואילינגר 1998 : 49-108 ; ללקין תשס"ט ; שרר 2011. לתקופת הברזל 1 ראו קל 1990א' ; 1990ב' ; 1990ג' ; שובל 1990 ; קל ואילינגר 1998 : 109-131 ; בן-שלמה 2010. עבודת הדוקטורט של מונגר (2011) לא היתה זמינה לעיוני.

¹²⁸ לדיונים מתודולוגיים באיקונוגרפיה, בסמלים ובהקשרם התרבותי ראו אורן 2005א' : 8 עם ספרות קודמת ; בן-שלמה 2010 : 4-10 עם ספרות קודמת.

1. צביה מניקה

המוטיב הראשון מעטר חרפושית משכבת-החורבן מתקופת המעבר ברונזה/ברזל בתל עזקה (איור 19 : 1). הרכיב המרכזי הוא צביה הפונה לימין ובין רגליה נראית דמותו של וולדה היונק. מעל הצביה ומאחוריה נראים ענפים ארוכים, ומעל לכל מתנוסס קרטוש ובו שם הכתר של תחותמס ג'.

איור 19: צביה מניקה לצד קרטוש של תחותמס ג' והיצגים מקבילים		
<p>3</p> <p>חרפושית, לא ידוע (אוסף מטוק)¹³⁰</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, דייר אלבחרי, חתשפסות (מוזיאון מטרופוליטן לאמנות 27.3.394)¹²⁹</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, תל עזקה, שלב 3א' בשטח T2</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, תל גימה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 28-29 מסי 62)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, עכו, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 632-633 מסי 287)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, בית-שאן, לא ידוע (בעקבות קל 2010ב : 178-179 מסי 182)</p>
<p>8</p> <p>לוחית, גזר, קבר 252 (בעקבות קל 2013 : 210-211 מסי 100)</p>		<p>7</p> <p>חרפושית, לא ידוע (בעקבות קל, שובל ואילינגר 1990 : לוח V : C)</p>

מוטיב הצביה המניקה אינו ידוע מחרפושיות שנמצאו במצרים, בניגוד לדמות הצבי הידועה מחרפושיות בודדות, כמו זו שנמצאה במקדש של חתשפסות בדייר אלבחרי (איור 19 : 2). סצנה עם צביה מניקה, בה עקרב תפס את מקומם של הקרטוש והענפים, מעטרת חרפושית מאוסף מטוק (איור 19 : 3), וצביה דומה, ללא הוולד, נראית על חרפושית מבית-שאן (איור 19 : 4) בסצנה כמו-נילוטית עם שיח פפירוס ופרח לוטוס המעוצב כענף. חיה מניקה נראית במוטיב המעטר חרפושית מעכו (איור 19 : 5), אך זו יעל ולא צביה וסביבה שני עצים מסוגננים.

¹²⁹ בעקבות : <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/544658?rpp=30&pg=1&ft=27.3.394&pos=1>

¹³⁰ בעקבות : <http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/details.php?bomid=9171>

באשר לשילוב של צביה עם קרטוש של תחותמס ג', ניתן להשוות אותו לשילוב של הקרטוש עם דמות ראם על חרפושית שנמצאה בהקשר ארכיאולוגי לא ידוע מתל ג'ימה (איור 19 : 6), או לשילוב עם חיה מקורננת אחרת (אולי יעל), סוס-יאור, ואריה בחרפושית נוספת מאוסף מטוק (איור 19 : 7). לוחית מגזר (איור 19 : 8) מציגה את המוטיבים בשתי קומפוזיציות נפרדות: פן אחד מציג את הצביה המניקה מתחת למוטיבים אחרים ועל הפן האחר את הקרטוש מתחת לדמויות של רעמסס ג' (שמו מעטר את צדי הלוחית), פתח וסחימת.

איור 20: שם-הכתר של תחותמס ג' ככתיבה מוצפנת של אמון – שושלות י"ט-כ'		
 <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 936 (בעקבות קל 2010א': 316-317 מס' 675)</p>	 <p>חרפושית, תל ג'ימה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 10-11 מס' 20)</p>	 <p>חרפושית, עזקה, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 742-743 מס' 21)</p>
 <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א': 260-261 מס' 542)</p>	 <p>חרפושית, תל ג'ימה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 14-15 מס' 30)</p>	 <p>לוחית, תל אלפרעה (ד'), קבר 641 (בעקבות קל 2010א': 130-131 מס' 237)</p>

שני המוטיבים אינם כנעניים. הקרטוש עם שם-הכתר של תחותמס ג' – מנחפררע' – קשור, ככל הנראה, לפולחן האל אמון. הורנונג ושטהלין (1976), ייגר (1982) וקל (1990ג': 205) טענו ששם זה שימש בימי שושלות י"ט-כ' לכתיבה מוצפנת של שמו של האל אמון ולא את שמו של תחותמס ג'. מוטיב זה מעטר פריטים מצריים שונים שנמצאו בכנען, לרוב כרכיב המרכזי ולעתים לצד מוטיבים נוספים (איור 20).

הצביה המניקה ידועה גם היא ממצרים (ראו כבר קל ואילינגר 1998 : 125). הקרבה של תושבי מצרים למדבר גרמה לשילובן של החיות המדבריות, ובכלל זה דמותה של הצביה המניקה, בסצנות שונות באמנות המצרית (ארנולד 1995 : 7-23 ; שטרנדברג 2009 : 98-99, 123-124 ; ראו כאן איור 21 : 1). ברבות השנים היה מוטיב הצביה המניקה לסמל עצמאי, המייצג חיים ופריון, והוא מופיע בתמשיח קיר מימי השושלת הי"ט, המתאר את מקדשה של האלה אנוקיס (שם : 175 ; כאן איור 21 : 2), כעיטור של פריטי-יוקרה, כמו תיבת-עץ מנא-אמון (איור 21 : 3),

וכחלק מהמכלול התמונתי של נהר הנילוס המעטר קערות פיאנס מימי השושלת הי"ח (איור 21 : 4-5).¹³¹ מוטיב הצביה המניקה ידוע גם מהאלף הראשון לפנה"ס, כמו ההיצג המעטר קערת-כסף מבובסטיס (איור 21 : 6).

איור 21: מוטיב הצביה המניקה ממצרים – הממלכה החדשה		
<p>3</p> <p>תיבת-עץ, נא-אמון, שושלת י"ח (מוזיאון דורהם, מס' EG4572)¹³²</p>	<p>2</p> <p>תמשיח, דייר אלמדינה, שושלת י"ט (בעקבות שטרנדברג 2009 : איור 79)</p>	<p>1</p> <p>אריג, עמק המלכים, תותענח'אמון (בעקבות קרוופוט ודה גרי דיוויס 1941 : לוח 22)</p>
<p>6</p> <p>קערת כסף, בובסטיס, שושלת כ"א/כ"ב (מוזיאון מטרופוליטן לאמנות, 07.228.20)¹³³</p>	<p>5</p> <p>קערת פיאנס, גורוב, אזור המקדש (בעקבות פטרי 1891ב' : לוח 20 מס' 4)</p>	<p>4</p> <p>קערת פיאנס, עמק המלכים, KV 36 (בעקבות שטרנדברג 2009 : איור 72)</p>

החידוש הכנעני, במקרה זה, הוא בשילובם של שני המוטיבים, הידועים מהקשרים תרבותיים נפרדים : הקרטוש של תחותמס ג' היה קשור, ככל הנראה, לפולחן אמון בעוד שלצבייה המניקה היתה זיקה לפולחן חתחור, איסיס ואנוקיס.¹³⁴ נראה אפוא שבצירופם יש לראות חידוש מקומי, המבטא את חשיבותו של פולחן חתחור, אנוקיס או אלה אחרת בכנען, או לחלופין להניח שסצנת הצביה המניקה נותקה מהקשרה המצרי המקורי ושהיא שולבה

¹³¹ וראו בייחוד את הקערה מגורוב (איור 3 : 5), המעוטרת בסגנון הדומה לזה המופיע על החרפויות מכנען.

¹³² פרט מתוך : <https://community.dur.ac.uk/library.systems/adlib/?action=image&image=egyptian%2FEG%2FEG4572-d10.jpg>

¹³³ פרט מתוך : <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/571484?rpp=30&pg=1&ft=07.228.20&pos=1>

¹³⁴ בעקבות פינאי' (1993 : 308-315 ; ראו גם קל ואילינגר 1998 : 76 ; שטרנדברג 2009 : 148-152, 189) נראה שקערות הפיאנס היו קשורות לפולחן חתחור, כמו גם פריטים נוספים כמו שרביטים המעוטרים בראש-הצבי (שטרנדברג 2009 : 135). לקשר בין הצבי לחתחור, אנוקיס ואיסיס ראו שם : 184, 186, 193-194.

בפולחן אמון. נראה לי שיש להעדיף את האפשרות הראשונה, זאת לאור ההמשכיות בהופעת המוטיב גם בתקופה הבתר-מצרית (איור 22), כאשר הצביה המניקה הוחלפה לא-אחת ביעל, סמל מקומי מסורתי, ולצידה הופיעו סמלים נוספים כמו העקרב (איור 22 : 1, 6),¹³⁵ הענף (איור 22 : 6) ואולי גם ציפור (איור 22 : 2 ; השוואה איור 19 : 8).

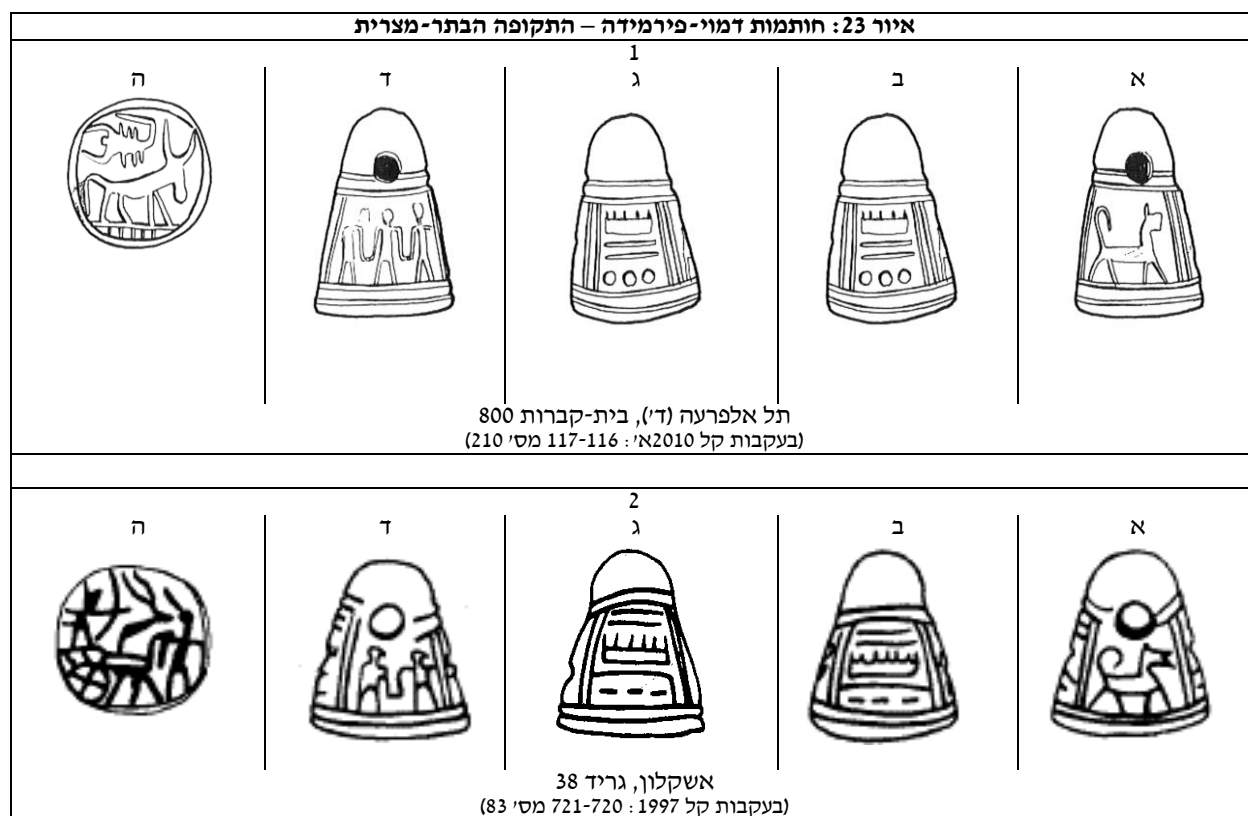
איור 22: מוטיב החיה (יעל) המניקה – התקופה הבתר-מצרית		
<p>3</p> <p>דמוי-חרוט, תל אלפרעה (ד') קבר 134 (בעקבות קל 2010א': 122-123 מס' 221)</p>	<p>2</p> <p>דמוי-חרוט, תל עיטון, קבר C1 (בעקבות קל 2010ב': 604-605 מס' 4)</p>	<p>1</p> <p>דמוי-חרוט, בית-שמש, שכבה III (בעקבות קל 2010ב': 286-287, מס' 161)</p>
<p>6</p> <p>דמוי-חרוט, גזר, פני-שטח (בעקבות קל 2013 : 446-447 מס' 653)</p>	<p>5</p> <p>דמוי-חרוט, גזר, לא-ידוע (בעקבות קל 2013 : 180-181 מס' 34)</p>	<p>4</p> <p>דמוי-חרוט, תל אלפרעה (ד'), קבר 601 (בעקבות קל 2010א': 124-125 מס' 227)</p>

לסיכום, סמל החיה המניקה הופיע בכנען בתקופת השלטון המצרי, שולב בימי השושלת הכ' עם מוטיבים הקשורים לאל אמון, ונראה לי ששילוב זה היה חידוש תרבותי שארע בכנען. הסמל המשיך לשמש גם בתקופה הבתר-מצרית בקומפוזיציה הדומה לזו מתקופת השלטון המצרי, אך לעתים הצביה הוחלפה ביעל – צעד שקירב את המוטיב ביתר שאת למסורת המקומית.

¹³⁵ לשילוב זה עם העקרב ראו אגלר 2008 ; שטאובלי 2009 ; וראו מנגד אצל גיום 2004ב' ; 2007 ; 2011.

2. האיקונוגרפיה של אמון: האריה, הספינקס והדמויות אוחזות הידיים

אחד החידושים הבולטים בחותמות מהתקופה הבתר-מצרית הוא הופעת טיפוס החותם דמוי-הפירמידה, המעוטר בארבעת פניו ובבסיסו (קל 1994: 31). חותמות מטיפוס זה ידועים מתל אלפרעה (ד'), אשקלון, תל צפית, תל גריסה ותל קסילה (איור 23)¹³⁶ והם תוארכו לשלהי תקופת הברזל 1 (ראו שובל 1990: 76; קל 1997: 720).¹³⁷ המשותף לחותמות הוא שמו של האל אמון (איור 23: 1ב'-ג', 2ב'-ג', 3ב', 4ב'; קל 1990א': 348-347; 2010א': 116) ולפיכך אפשר שגם המוטיבים האחרים קשורים לאיקונוגרפיה של האל.

¹³⁶ לפרסום ראשוני של החותם מתל צפית ראו <http://gath.wordpress.com/2014/08/13/a-neat-seal-from-this-season>. שלושה

חותמות נוספים ידועים מאוספים פרטיים: האחד פורסם בידי שובל (1990: איור 1), האחר נמצא במוזיאון האשמוליאן באוניברסיטת פריבורג, שוויץ (<http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/details.php?bomid=4471>) והשלישי באוסף מטוק שבמוזיאון המקרא והאוריינט

¹³⁷ אך יש להדגיש שהחותם מתל קסילה נמצא בשפכיה של החפירה שניהל דוניבסקי בשנת 1964 (בי מור תשכ"ז: 64), ולפיכך הקשרה הארכיאולוגי אינו ודאי, בעוד שהמכלולים מתל גריסה ומתל צפית לא פורסמו עד-כה.

א האריה

ארבעת החותמות שפורסמו עד כה (וגם החותם מאוסף מטוק) מעוטרים בסצנה דומה – דמות אריה הצועדת לימין עם זנב נישא אל-על. דמות זו ידועה כבר מתקופת השלטון המצרי, כמו זו המעטרת חרפושית מהטרסה התחתונה בתל עזקה (איור 24 : 1), לצידה נראה פריט אנכי, אולי ענף, ומעליה מספר קווים אנכיים קצרים. קומפוזיציה דומה מעטרת פריטים נוספים (איור 24 : 2-12), מהם שתי חרפושיות שנמצאו בקברים מתקופת השלטון המצרי בתל אלפרעה (ד'י) (איור 24 : 2-3), שללקין (תשס"ט : 172-174) הציע שהן יוצרו בסדנה מקומית.

איור 24: אריה צועד לימין – תקופת השלטון המצרי (המשך)		
<p>6</p> <p>חרפושית, תל גריסה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 152-153 מסי 33)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, תל ג'ימה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 58-59 מסי 135)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, בית-שמש, שכבה III/IV (בעקבות קל 2010ב' : 282-283 מסי 153)</p>
<p>9</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 984 (בעקבות קל 2010א' : 366-367 מסי 799)</p>	<p>8</p> <p>חרפושית, תל חרסים, פני-השטח (בעקבות קל 2013 : 558-559 מסי 13)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית, דייר אלבלח, לא ידוע (בעקבות קל 2010ב' : 432-433 מסי 79)</p>
<p>12</p> <p>חרפושית, לכיש (?), לא ידוע¹³⁸</p>	<p>11</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א' : 286-287 מסי 601)</p>	<p>10</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 935 (בעקבות קל 2010א' : 310-311 מסי 660)</p>

החיה הצועדת נראית כמו אריה אך לעתים (כמו איור 24 : 3) פניה אנושיים למדי, ואפשר אפוא שזהו גלגול של מוטיב הספינקס המצרי, הדומה להיצגים במסורת המקומית מתקופת הברונזה התיכונה 2 (איור 25) : ספינקס עם פני-אדם, רעמה או פאה ארוכה, לעתים תלתל ארוך, גוף אריה, וזנב מונף אל-על. היצגים אלה כוללים סימנים נלווים - לרוב שרף או ענף ולעתים גם גלגל-חמה וסימן ענח'.

איור 25: ספינקס מלכותי צועד בסגנון כנעני - תקופת הברונזה התיכונה 2		
<p>3</p> <p>חרפושית, תל אלעג'ול, קבר 1470 (בעקבות קל 1997 : 388-389 מסי 833)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלעג'ול, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 428-429 מסי 958)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, תל אלעג'ול, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 428-429 מסי 957)</p>

¹³⁸ החרפושיות הללו מופיעות במאגר המידע של מוזיאון המקרא והאוריינט שבאוניברסיטת פריבור, שוויץ, אך הן לא פורסמו בידי

החופרים ולא נמנו בקורפוס של ללקין. ראו <http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/details.php?bomid=17614>

<http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/details.php?bomid=17588>

הקווים האנכיים שמופיעים מעל האריה בהיצגים מתקופת השלטון המצרי מזכירים את הסימנים ההירוגליפיים nfr ntr ("אל מושלם") המלווים ספינקס מלכותי יחד עם הסימן hq3 ("שליט") בהיצגים מימי השושלת הי"ח (איור 26 : 2-1 ; קסוטו, קוך ושי, בקרוב). גרסה אחרת מימי אמנחותפ ג' כוללת את שם-הכתר של המלך (איור 26 : 3 ; ראו ברנדל 2004ב' : 141). הספינקס הוצג בימי השושלת הי"ט בקומפוזיציה דומה, שכללה שרף, עלה סוף או נוצה, מעליו הנוסחה nfr ntr ומאחוריו, לעתים, סימן nb ("אדון") (איור 26 : 4-6 ; ראו קל 2013 : 50).

איור 26 : ספינקס מלכותי בסגנון מצרי – שושלת י"ח (מס' 1-3) ושושלות י"ט-כ' (מס' 4-6)		
<p>3</p> <p>חרפושית, תל בית-מרסים, קבר 510 (בעקבות ברנדל 2004ב' : מס' 33)</p>	<p>2</p> <p>לוחית, גזר, "תקופה שמית 3" (בעקבות קל 2013 : 346-347 מס' 410)</p>	<p>1</p> <p>לוחית, תל בית-מרשם, קבר 100 (בעקבות ברנדל 2004ב' : מס' 10)</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, תל גימה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 50-51 מס' 116)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 936 (בעקבות קל 2010א' : 323-324 מס' 694)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, תל אלעגיל, קבר 1170 (בעקבות קל 1997 : 204-205 מס' 305)</p>

ניתן אפוא לסכם שהמוטיב המופיע על החותמות משלהי תקופת הברזל 1 הוא אריה, בקומפוזיציה המזכירה את הספינקס המלכותי מתקופת השלטון המצרי ואת ההיצגים המקומיים ששילבו את המסורת המצרית עם מסורות מקומיות (כמו עיצוב דמות הספינקס). דמות האריה שרדה בתקופת הבתר-מצרית, לרוב ללא הסימנים ההירוגליפיים שליוו אותה, אך היצג יוצא דופן נראה על החותם מתל גריסה, בו נראה האריה יחד עם שני סימנים הירוגליפיים הקשורים לשמו של אמון.

ב ספינקס ושם אמון

בסיס החותם מתל גריסה (איור 27 : 1) מעוטר באריה ולצדו ארבעה סימנים היוצרים יחדיו את שמו של אמון-רע. קל (1990א': 348, 350; 2013 : 142; ראו גם קל ואילינגר 1998 : 111) הציע שהאריה בהיצג זה שימש בכתיבה מוצפנת של שמו של אמון. לפי שיטה זו, בסיס החותם מתל גריסה נושא את שמו של אמון פעמיים – הסוף (i), האריה (m3y) והסימן nb ("אדון") יוצרים את השם המלא של האל (imn) ואילו גלגל-החמה (itn) וסימן הלוח (mn) יוצרים את השם באופן חלקי (im[n]).

איור 27: שם אמון לצד ספינקס - תקופת השלטון המצרי (מס' 2-4) והתקופה הבתר-מצרית (מס' 5-9)		
<p>3</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד), קבר 981 (בעקבות קל 2010א': 350-351 מס' 758)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, דייר אלבלח, לא ידוע (בעקבות קל 2010ב': 454-455 מס' 131)</p>	<p>1</p> <p>דמוי-פירמידה, תל גריסה, שכבה 6 (איור 23 : 3ה')</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, עכו, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 608-609 מס' 225)</p>	<p>5</p> <p>דמוי-חרפושית, בית-שמש, שכבה III (בעקבות קל 2010ב': 264-265 מס' 111)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, דייר אלבלח, רעמסס ב' (בעקבות קל 2010ב': 454-455 מס' 132)</p>
<p>9</p> <p>חרפושית, בית-שמש, קבר 1 (בעקבות קל 2010ב': 218-219 מס' 4)</p>	<p>8</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), לא ידוע (בעקבות קל 2010א': 408-409 מס' 909)</p>	<p>7</p> <p>לוחית, לישט, שושלת כ"כ"א (מוזיאון מטרופוליטן מס' 09.180.899)¹³⁹</p>

אלא שבחינה של הקומפוזיציה ומקורותיה מראה, לדעתי, שיש לדחות מסקנה זו. הקומפוזיציה מימי השושלת היי"ט (איור 27 : 2) כוללת את הספינקס בעל ראש האֵיל, סמלו של אמון, בתנוחת רביצה, לפניו דמותה של מאעת ומעליו שמו של אמון-רע (קל 1995 : 201; קל ואילינגר 1998 : 113; ללקין תשס"ט : 72-73, 111). בגרסה אחרת (איור 27 : 3) ניתן לראות שסימן הסוף החליף את דמותה של מאעת, ובמקרים אחדים (איור 27 : 4) היה זה הספינקס המלכותי (ולא הספינקס בעל ראש האֵיל), שהופיע כמוטיב המרכזי. קומפוזיציה זו המשיכה לשמש

¹³⁹ בעקבות : <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/565101?rpp=30&pg=1&ft=09.180.899&pos=1>

גם בתקופה הבתר-מצרית, עם שני ההיצגים המקובלים של הספינקס – בעל ראש האֵיל (איור 27 : 5) או הספינקס המלכותי (איור 27 : 6) – ועם כתיב חסר של שם האל (והשוו לאיור 23 : א3). זהו גם השלב בו הופיע הספינקס עם ראש האריה (ראו לעיל, הסעיף הקודם) על-גבי חרפושיות שנמצאו במצרים (איור 27 : 7) ובכנען (איור 27 : 8-9).

לסיכום, הבסיס של החותם מתל גריסה מעוטר בקומפוזיציה הכוללת את שמו של אמון ואת הספינקס דמוי-האריה. זוהי לא כתיבה מוצפנת של השם אלא הסצנה המקובלת להצגתו מימי השושלת הכ', אשר שימשה בכנען גם בתקופה הבתר-מצרית. דומה שאין לערער על הקשר של החותם עם פולחן אמון ובה-בעת אין להסיק ממנו על מידת ההיכרות של יוצריו את התרבות המצרית. כהמשך לכך אפשר גם לתהות אם כל צופה כנעני הבין שמדובר בספינקס דמוי-אריה, או שמא הפרשנות הנפוצה היתה שזהו אריה במלוא מובנה של המילה.

ג. דמויות אנושיות ניצבות זו לצד זו

קל (1990א' : 348) הציע תחילה ששלוש הדמויות הנראות על החותם מתל אלפרעה (ד') (איור 23 : ד1) הן גרסה מופשטת של שלישית האלים עם דמותו של אמון במרכז, כפי שהיא נראתה בתקופה המצרית (לדוגמא – לעיל, איור 20 : 4), ובדומה לכך, הוא הציע (1997 : 720) פירוש דומה לצמד הדמויות הנראה על החותם מאשקלון (איור 23 : ד2), כהמשך למסורת המצרית המציגה צמד אלים או את אמון ומלך מצרים (לדוגמא איור 20 : 3). בשנים שלאחר מכן קל (2010א' : 116) שינה את דעתו (בעקבות ע' מזר 2003; ראו גם בן-שלמה 2006 : 143) והציע להשוות את מוטיב הדמויות להיצגים אחרים מתקופת הברזל 1 בהם נראה דמויות אנושיות בקומפוזיציה שפורשה כריקוד טקסי.

ברם, סצנות ריקוד לא היו נפוצות בכנען. מוכרים רק שני היצגים ידועים מתקופת השלטון המצרי, שניהם על-גבי חותמות גליל: בולה של חותם-גליל סורי מתל חליף ואולי גם חותם-גליל מלכיש (ע' מזר 2003 : 126-127; ראו גם סיגר 1992 : *124). להבדיל, כשלושים וחמישה פריטים מתקופת השלטון המצרי מעוטרים בקומפוזיציה דומה של צמד, שלוש וארבע דמויות. דמויות אלה אינן מייצגות רקדנים, אלא את המלך והאלים, כשדמותו של אמון מופיע ברבים מהם (קל 1995 : 214-215). כך, לוחית מתל בטש (איור 28 : 1) מציגה ארבע דמויות – המלך מימין ומולו שלושה אלים, מהם ניתן לזהות את הורוס בעל ראש-הבז משמאל ואמון העוטה כתר נוצות ארוכות לצדו (ברנדל 2006 : 223-224; ללקין תשס"ט : 80). שלוש הדמויות נראות גם על-גבי לוחית מלכיש (איור 28 : 2), בשילוב עם דמותו של פתח הניצב מימין (ללקין תשס"ט : 75). שלוש הדמויות (ללא פתח) נראות על-גבי חרפושית

מהמקדש שנחשף בשדה-התעופה של עמאן (איור 28 : 3) והיצגים דומים נפוצו בימי השושלת הייט (קל ואילינגר 1998 : 92), בהם נראים המלך, אמון ואלוהות שמש - רע (איור 28 : 4-5) או רע-חראחתי (איור 28 : 6). גרסאות אחרות כללו את המלך, אמון ותחות (איור 28 : 7), את (בעל/סת') (איור 28 : 8 ; ראו קל 2010א' : 96), או את המלך, פתח' וסחמת (איור 28 : 9).

איור 28: דמות המלך לצד דמויות אלים		
<p>3</p> <p>חרפושית, נמל התעופה בעמאן (בעקבות אגלר וקל 2006 : 70 מס' 23)</p>	<p>2</p> <p>לוחית, לכיש, קבר 4004 (בעקבות טפנל ואחרים 1958 : לוח 36 מס' 317)</p>	<p>1</p> <p>לוחית, תל בטש, שכבה VI (בעקבות ברנדל 2006 : איור 27)</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, לכיש, קבר 4002 (בעקבות טפנל ואחרים 1958 : לוח 39 מס' 365)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית בטבעת, תל אסעידיה, קבר 331 (בעקבות אגלר וקל 2006 : 378 מס' 26)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א' : 270-271 מס' 567)</p>
<p>9</p> <p>לוחית, גזר (לעיל, איור 19 : 8)</p>	<p>8</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 552 (בעקבות קל 2010א' : 96-97 מס' 158)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 936 (בעקבות קל 2010א' : 328-329 מס' 703)</p>

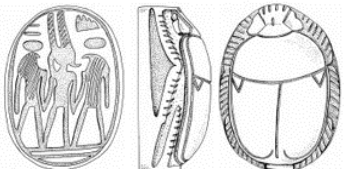
גרסה נוספת של המוטיב, הידועה בעיקר מימי השושלת הייט (קל ואילינגר 1998 : 92 ; ברנדל 2007 : 193 ; ללקין תשס"ט : 76), הציגה את אמון לצד שני אלים (איור 29). נראה שמקורו של המוטיב בהיצגים של שלישיית האלים מנא-אמון (אמון, מות וחיונסו ; ראו טיטר 2003 : 73 לחרפושית ממדינת-האבו), בעוד שההיצגים מכנען כוללים גרסאות משנה של אותו מוטיב. כך למשל מופיעות דמויותיהם של אמון, מין ואלוהות נוספת על-גבי לוחית של רעמסס ב' מדיר אלבלח (איור 29 : 1), והטריאדה של ממפיס (פתח', סחמת ונפרתם) על גבי חרפושית מבית-שמש (איור 29 : 2 ; ראו ללקין תשס"ט : 125 ; קל 2010ב' : 248).

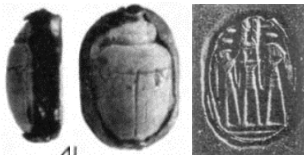

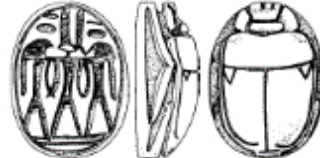

איור 29: שלישיית אלים – תקופת השלטון המצרי

<p>3</p> <p>לוחית, תל אלפרעה (ד'), קבר 935 (בעקבות קל 2010א': 305-304 מס' 647)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, בית-שמש, קבר 12 (בעקבות קל 2010ב': 248-249 מס' 73)</p>	<p>1</p> <p>לוחית, דייר אלבלח, קבר 116 (בעקבות קל 2010ב': 405-404 מס' 11)</p>
--	---	---

רובם של ההיצגים מטיפוס זה כוללים גרסה אחת אחידה, הנראית על-גבי לוחית מימי רעמסס ב' (איור 29: 3) - דמותו של אמון ולצדו שני אלים בעלי ראש-בו; מעל ראשו של כל אחד מהשניים נראה גלגל-חמה ומעליו סמל נוסף, המזהים אותם עם רע או רע חראחתי (קל 2010א': 304; אך ראו ברנדל 2007: 193). דגם זה הוא הנפוץ ביותר מבין הגרסאות השונות של מוטיב השלישייה (איור 30), עם עוד עשרה פריטים שנמצאו בדרום-מערב כנען, שניים ממגידו ופריט בודד מבית-שאן ומתל דראללה.

איור 30: שלישיית אלים – תקופת השלטון המצרי

<p>3</p> <p>חרפושית, לכיש, קבר 4004 (בעקבות טאפנל ואחרים 1958: לוח 36 מס' 240)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, לכיש, פני-השטח (בעקבות קל 2004: איור 23.45 מס' 1)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, אשקלון (בעקבות קל 1997: 704-705 מס' 39)</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, תל מור, שכבה VI (בעקבות ברנדל 2007: 192 איור 7.1)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית בתפס, בית-שמש, קבר 11 (בעקבות קל 2010ב': 262-263 מס' 106)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, לכיש, קבר 538 (בעקבות טאפנל ואחרים 1958: לוח 39 מס' 371)</p>

איור 30: שלישיית אלים – תקופת השלטון המצרי (המשך)		
<p>9</p> <p>בולה, גור, "תקופה שמית 2" (בעקבות קל 2013 : 178-179 מס' 28)</p>	<p>8</p> <p>לוחית, תל אלפרעה (ד'), קבר 641 (בעקבות קל 2010א': 130-131 מס' 237)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א': 272-273 מס' 568)</p>
<p>12</p> <p>חרפושית, מגידו, פני-השטח (בעקבות למון ושיפטון 1939 : לוח 69 מס' 41)</p>	<p>11</p> <p>חרפושית, בית-שאן, שכבה א' (?) (בעקבות קל 2010ב': 148-149 מס' 112)</p>	<p>10</p> <p>חרפושית, עקרון, קבר ב"מ 2 (בעקבות קל 2010ב': 518-519 מס' 9)</p>
	<p>14</p> <p>חרפושית, תל דראללה, שלב 6 (בעקבות אגלר וקל 2006 : 296 מס' 11)</p>	<p>13</p> <p>חרפושית, מגידו, שכבה VII (בעקבות לאוד 1948 : לוח 152 מס' 188)</p>

המוטיב של צמד דמויות ידוע גם הוא מתקופת השלטון המצרי, בהיצגים הכוללים את דמותו של פרעה לצד דמות של אל, אל נכון אמון. נראה שהמוטיב התפתח מהיצגים מורכבים יותר מימי רעמסס ב', כמו זה הכולל את דמותו ניצבת בתנוחת הערצה מול אמון כשידו האחת אוחזת במטהו של האל (איור 31 : 1). המלך האוחז במטהו של אמון נראה על חרפושית נוספת (איור 31 : 2) בעוד שחרפושית אחרת (איור 31 : 3) מציגה את אותה הקומפוזיציה עם דמות אדם העוטה כובע-נוצות – בדומה לגויי-הים מימי רעמסס ג' (אילינגר 1988 ; קל 2010א' : 316). חרפושית מגזר (איור 31 : 4) מציגה את המלך אוחז במטהו של רע חראחתי.

איור 31: צמד דמויות – תקופת השלטון המצרי		
<p>3</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 936 (בעקבות קל 2010א': 316-317 מס' 675)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א': 273-272 מס' 570)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א': 264-265 מס' 551)</p>
		<p>4</p> <p>חרפושית, גזר, "תקופה שמית שלישית" (בעקבות קל 2010ב': 342-343 מס' 402)</p>

גרסה אחרת של המוטיב מציגה את המלך אוחז בידו של האל: אל-שמש עם ראש-בז (?). (איור 32 : 1), בעל-סת' (איור 32 : 2) או דמות לא מזוהה (איור 32 : 3). לחלופין, פריטים אחרים מציגים שני אלים האוחזים זה בידו של זה (איור 32 : 4-5), לפעמים נראה שידיהם הפכו לאחת (איור 32 : 6), ובהתבסס על מקבילות ממצרים נראה שאפשר לתארך את היצגים אלה לימי השושלת ה-כ' ואילך (ראו לדוגמא טיטר 2003 : 25 מס' 9 ; 72 מס' 102).

איור 32: צמד דמויות – תקופת השלטון המצרי		
<p>3</p> <p>חרפושית? תל אלעגיוול, קבר 1109 (בעקבות קל 1997 : 192-193 מס' 264)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), שכבה E (בעקבות קל 2010א': 389-388 מס' 855)</p>	<p>1</p> <p>בולה, אפק (בעקבות קל 1997 : 78-79 מס' 3)</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, ח' עלק, פני-השטח (בעקבות קל 2010ב': 554-555 מס' 2)</p>	<p>5</p> <p>לוחית, תל ג'מה, לא ידוע (בעקבות קל 2013 : 30-31 מס' 69)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, עכו, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 574-575 מס' 125)</p>

לסיכום, מוטיב השלישייה או צמד הדמויות מהתקופה הבתר-מצרית הוא המשך ישיר של המוטיב המצרי, שהיה קשור לאמון אך שימש גם בהיצגים של אלים נוספים. השינוי העיקרי שהתרחש במרוצת השנים,

ושראשיתו כבר בתקופת השלטון המצרי, היה הסרת הסמלים המלווים את דמויות האלים והצגתן כמוטיב היחיד. הדמויות האוחזות ידיים ידועות גם מהתקופה הבתר-מצרית, ובעיקר הגרסה הנפוצה הכוללת צמד דמויות הניצבות זו לצד זו (איור 33).

איור 33: צמד דמויות אנושיות – התקופה הבתר-מצרית			
<p>4</p> <p>תל אלעג'ול, לא ידוע (בעקבות קל 160-161 מס' 166)</p>	<p>3</p> <p>דמוי-חרוט, תל מקנה, שכבה VA (בעקבות קל 2010ב': 544-545 מס' 65)</p>	<p>2</p> <p>דמוי-חרוט, תל מקנה, שכבה VB (בעקבות קל 2010ב': 542-543 מס' 59)</p>	<p>1</p> <p>דמוי-פירמידה, אשקלון (איור 9: 2)</p>
<p>7</p> <p>חרפושית, תל אלג'ול, לא-ידוע (בעקבות קל 1997: 442-443 מס' 995)</p>	<p>6</p> <p>דמוי-חרפושית, תל אלפרעה, פני-השטח (בעקבות קל 2010א': 76-77 מס' 119)</p>	<p>5</p> <p>דמוי-חרוט, תל גריסה (בעקבות קל 2013: 158-159 מס' 46)</p>	

יוצא אפוא, שארבעה מוטיבים הקשורים לאיקונוגרפיה של אמון מתקופת השלטון המצרי - שם האל, האריה, הספינקס והדמויות האוחזות ידיים - הוסיפו לשמש גם בתקופה הבתר-מצרית, עם שינויים מסוימים. בעוד ששם האל, האריה וככל הנראה גם הספינקס שמרו, ככל הנראה, על האסוציאציה לאמון, הרי שהדמויות האנושיות איבדו את הקשר לסמלים המלווים אותן והוצגו כמוטיב יחיד. אפשר כמובן שהדמויות שמרו על הזיקה לאמון, אך קשה להוכיח זאת.

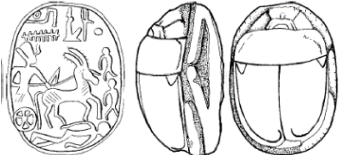

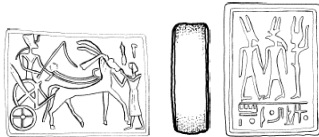
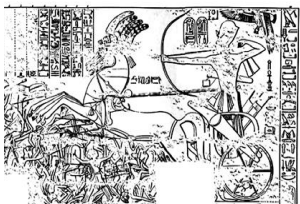

3. המרכבה וכתר נוצות היען

הבסיס של החותם מאשקלון (איור 34 : 1) מעוטר בסצנת מרכבה הכוללת דמות אנושית אוחזת בקשת, לראשה כתר ובנדנה חרב או פגיון. הדמות רוכבת במרכבה רתומה לסוס, שמעליו דמות סכמתית של יעל או ראם ולפניו דמות אנושית נוספת עם נוצה לראשה. סצנה דומה מופיעה על חרפושית משכבה XII בתל קסילה, כמו גם על ששה פריטים נוספים, מהם שלושה מקברים בני-התקופה בתל אלפרעה (ד'') (איור 34 : 2-8). כל הדוגמאות הללו נמצאו בדרום-מערב כנען, ולהן ניתן להוסיף, בזהירות-מה, ארבע חרפושיות מאוספים פרטיים (ראו שובל 1990 : איורים 10-12, 17), ועוד מספר לא-ידוע של פריטים שנמצאו בהקשר ארכיאולוגי לא-ידוע או מאוחר באזור הדלתא במצרים (כאן איור 34 : 9). כל הפריטים מעוטרים בסצנה דומה, ועל-כך קל (1990א' : 361 ; 1990ב' : 291 ; 2010א' : 124) שייכם לקבוצת "החותמות בייצור-המוני" מימי השושלות הכי-כ"א, ואילו מונגר (2003 ; 2005) טען שיש לתארכם למאה הי' (למעט החרפושית מתל קסילה ; איור 34 : 2).

איור 34 : סצנות מרכבה - התקופה הבתר-מצרית		
<p>3</p> <p>חרפושית? תל אלפרעה (ד''), קבר 503 (בעקבות קל 2010א' : 124-125 מס' 226)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל קסילה, שכבה XII (בעקבות ע' מזר 1985א' : 19 איור 6 : 1)</p>	<p>1</p> <p>אשקלון, גריד 38 (איור 23 : 2ה')</p>
<p>6</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד''), קבר 533 (בעקבות קל 2010א' : 124-125 מס' 224)</p>	<p>5</p> <p>דמוי-חרוט, תל גימה, לא ברור (בעקבות קל 2013 : 36-37 מס' 83)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית? תל אלפרעה (ד''), קבר 609 (בעקבות קל 2010א' : 130-131 מס' 236)</p>
<p>9</p> <p>דמוי-יעל, נאוקרטיס, תקופה פרסית? (המוזיאון הבריטי מס' EA36101)¹⁴⁰</p>	<p>8</p> <p>חרפושית, גזר, "תקופה שמית" 4 (בעקבות קל 2013 : 360-361 מס' 448)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית, תל קסילה, שכבה VII? (בעקבות מזר 1985א' : 19 איור 6 : 2)</p>

¹⁴⁰ בעקבות :

שובל (1990 : 76-86), קל (1990ב' : 285-287, 289-292); קל ואילינגר (1998 : 120) ומונגר (2003 : 67) הסכימו שמקורו של המוטיב הוא באיקונוגרפיה המלכותית מימי הממלכה החדשה. שובל טען שזוהי קומפוזיציה מקומית המשלבת מסורות מצריות וסוריות (כמו החיה הניצבת מעל לסוס, לדעתו - ארנבת) בעוד שקל טען שזוהו המשך ישיר למסורות מתקופת השלטון המצרי, בה נראים יעלים מעל לראשו של הסוס, ועל-כן מקורם של פריטים אלה במצרים. ואולם, רק שלושה מבין הפריטים שקל הציג נמצאו בחפירה מסודרת ושלושתם נושאים את שמו של רעמסס ב'. שאר הפריטים אינם מתוארכים.

איור 35: סצנות מרכבה - תקופת השלטון המצרי		
<p>3</p> <p>חרפושית, יפו, לא ידוע (בעקבות ללקין תשס"ט : לוח 30 מס' 523)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 960 (בעקבות קל 2010א' : 332-333 מס' 712)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, תל אלעג'ול, קבר 1166E (בעקבות קל 1997 : 204-205 מס' 302)</p>
<p>6</p> <p>מניפה מזהב, עמק המלכים, תותעניחאמון¹⁴²</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, רעמסס ב' (מוזיאון מטרופוליטן מס' 26.7.215)¹⁴¹</p>	<p>4</p> <p>לוחית, דייר אלבלח, קבר 116 (בעקבות קל 2010ב' : 404-405 מס' 11)</p>
<p>9</p> <p>תבליט, מדינת-האבו, רעמסס ג' (בעקבות מדינת האבו I : לוח 32)</p>	<p>8</p> <p>תבליט, אבו-סימבל, רעמסס ב'¹⁴⁴</p>	<p>7</p> <p>תבליט, כרנד, סתי א'¹⁴³</p>

¹⁴¹ בעקבות : <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/549241?rpp=30&pg=1&ft=26.7.215&pos=1>

¹⁴² בעקבות : <http://dallasmuseumofart.tv/exhibitions/tut/exhibition/objects/image07.php>

¹⁴³ בעקבות : http://www.memphis.edu/hypostyle/seti_I.htm

¹⁴⁴ בעקבות : <http://www.skytamer.com/1.2/2009/20090319-pc05.jpg>

ראשיתה של סצנת המלך הנוהג במרכבה הוא בימי רעמסס ב', אז נפוצה האיקונוגרפיה המלכותית המציגה את המלך בשלל סצנות, ובכלל זאת כרוכב במרכבה. מוטיב המרכבה מעטר חרפושית מתל אלעג'ול (איור 35 : 1), עליה מוצג המלך רוכב במרכבתו ואוחז במושכות, הסוס חבוש כתר נוצות-יען ורגליו רומסות אויב. סצנה דומה מעטרת חרפושית מתל אלפרעה (ד') (איור 35 : 2), בה נראה סוס עם כתר נוצות הנראות כבוקעות מראשו, רגליו רומסות אויב ושני אויבים נוספים בורחים מפניו. חרפושית מיפו (איור 35 : 3) מעוטרת בסצנה דומה, בה המלך דורך קשת ומרכבתו רתומה לצמד סוסים (ראו את מספר הרגליים), הרומסים אויב אחד וסביבם נראות שתי דמויות נוספות.

לוחית דו-צדדית מדיר אלבלח (איור 35 : 4) וחרפושית מאוסף מוזיאון המטרופוליטן לאמנות בניו-יורק (איור 35 : 5) מעוטרות בסצנת מרכבה, ובשתיהן הסוס אינו דוהר או רומס אויבים. המשותף לכל חמשת ההיצגים הללו הוא שדבר אינו מופיע מעל למלך הרוכב או הסוס, למעט כתובת הכוללת את שמו ותארו, בדומה להיצגים אחרים במצרים המעטרים מקדשים או קברים (איור 35 : 6, 8). בולטת בהיעדרה האלה נחבת בדמות הנשר, הנראית לא-אחת מלווה את דמות המלך היוצא לקרב (איור 35 : 7, 9).

פריטים נוספים מציגים סצנת מרכבה באופן פחות מפורט (איור 36). הבדל בולט הוא השמטת הסימנים ההירוגליפים למעט אחד, מאעת, הנראית לעתים כמושא הערצתה של דמות אנושית (איור 36 : 1) ולעתים תנוחתה מאיימת (איור 36 : 3).¹⁴⁵ שינוי נוסף נוגע לכתר הנוצות המעטר את ראשו של הסוס, אשר לעתים (איור 36 : 1) שמר על צורתו (גם אם דלה בפרטים), לעתים (איור 36 : 2-3) הוא דמה לשתי קרניים (השוו איור 35 : 2) ופעמים אחרות (איור 36 : 4-6) הוא היה לפריט מרחף מעל הסוס. בסצנות מקבילות ממוזיאון פיטרי שבלונדון (איור 36 : 7-9)¹⁴⁶ מופיעים מוטיבים דומים, וחרפושית נוספת (איור 36 : 10) מציגה סצנה דומה אך ללא הכתר. היצגים של סצנה אחרת, בה הסוס הוא המוטיב המרכזי, כוללים גם הם את כתר הנוצות : ככתר המחובר לראשו של הסוס (איור 37 : 1), כקרניים (איור 37 : 2), או כפריט מקורן המרחף מעל הסוס (איור 37 : 3).

---

¹⁴⁵ קומפוזיציה זו של מאעת, הנראית כמו רוכבת על סוס וידיה בתנוחה מאיימת, מזכירה את היצגיה של עשתרת מימי השושלות הייט-כ' וראו להלן, איור 25.

¹⁴⁶ כל ארבע התמונות מאתר האינטרנט של מוזיאון פיטרי - <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk>

איור 36: סצנות מרכבה – תקופת השלטון המצרי			
<p>3</p> <p>חרפושית, עכו, לא ידוע (בעקבות קל 572-573 מס' 118)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 606 (בעקבות קל 2010א': 132-133 מס' 240)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, גזר, "תקופה שמית שלישית" (בעקבות קל 2013: 288-289 מס' 275)</p>	
<p>6</p> <p>חרפושית, תל דותן, קבר 2 (בעקבות קל 2010א': 488-489 מס' 3)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, בית-צור, ברזל 1? (בעקבות קל 2010ב': 320-321 מס' 8)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010א': 268-269 מס' 563)</p>	
<p>10</p> <p>חרפושית, מוזיאון פיטרי, שושלת כ"ז (מס' UC8737)</p>	<p>9</p> <p>חרפושית, מוזיאון פיטרי, שושלת כ"א/כ"ב? (מס' UC74200)</p>	<p>8</p> <p>חרפושית, מוזיאון פיטרי, שושלת כ"ז (מס' UC8738)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית, מוזיאון פיטרי, שושלת כ"א/כ"ב? (מס' UC13078)</p>

איור 37: סוס וכתר נוצות – תקופת השלטון המצרי		
<p>3</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 934 (בעקבות קל 2010ב': 286-287 מס' 600)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 220 (בעקבות קל 2010ב': 148-149 מס' 282)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, גזר, לא ידוע (בעקבות קל 2013: 432-433 מס' 618)</p>

ניתן אפוא להציע, שהסמל של כתר הנוצות של אמון לא היה מובן למקומיים בכנען, ולכן החליפו אותו בסמל דומה – היעל.¹⁴⁷ אפשר שבכך הותאמה סצנת המרכבה לסצנת הצייד, בה נראית דמות המלך הדורך קשתו ולפניו חיות בורחות, אשר הופיעה בכנען במהלך תקופת השלטון המצרי (איור 38 : 1-2) ושימשה גם בתקופה הבתר-

¹⁴⁷ ראו בעיקר את הדמיון בין היעל המופיעה על-גבי החותם מאשקלון (איור 34 : 1) לכתר הנפרד מעל ראשו של הסוס הנראה על-

פני החרפושיות מקבר 934 בתל אלפרעה (ד') (36 : 19 ; 4 : 20 ; 3) ומבית-צור (איור 36 : 5).

מצרית (איור 38 : 3). זוהי אפוא דוגמא נוספת, אם כי שונה במהותה, להחלפתו של סמל מצרי בסמל מקומי. במקרה זו, כתר הנוצות המצרי איבד ממשמעותו והוחלף בסמל מקומי דומה - היעל הכנעני, ובכך נוצרה קומפוזיציה חדשה וייחודית.

איור 38: סצנות ציד - תקופת השלטון המצרי (מס' 1-2) והתקופה הבתר-מצרית (מס' 3)		
3	2	1
		
<p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), בית-קברות 500 (בעקבות קל 2010א': מס' 378)</p>	<p>חרפושית, אשקלון, גריד 50 שלב 4 (בעקבות קל 1997 : 689-699 מס' 25)</p>	<p>חרפושית, מגידו, שכבה VII (בעקבות לאוד 1948 : לוח 152 מס' 154)</p>

לסיכום, מקורו של מוטיב המרכבה מהתקופה הבתר-מצרית בהיצגים מלכותיים מימי השושלת הי"ח, אשר עובדו בימי השושלת הי"ט והוצגו על-גבי חרפושיות בימי רעמסס ב'. היצגים אלה כללו את דמות המלך הרוכב במרכבה הרתומה לסוס החבוש כובע נוצות, שלעתים נראות כמו קרניים הבוקעות מראשו. מעל הסוס נראה שם-הכתר של רעמסס ב', ולצדו (או תחתיו) דמויות נוספות. היצגים אחרים, אולי מאוחרים יותר, כוללים את אותו המוטיב אך בסגנון סכמאתי, בו כתר הנוצות נראה כמו קרניים או כחפץ נפרד המרחף מעל ראשו של הסוס, בעוד ששם-הכתר הצטמצם לדמותה של מאעת. המקומיים בכנען ראו את הסמלים הללו באופן שונה מכפי שהם הובנו במצרים ואחדו אותם לסמל אחד – יעל המלווה את המלך הרוכב במרכבתו.

4. דמות ניצבת על-גבי חיה

אחד מפניו של החותם מתל קסילה (איור 39 : 1) מעוטר בדמות אנושית הניצבת על-גבי חיה מנתרת או עומדת ולה קרניים או אוזניים ארוכות. מוטיב זה מופיע על מספר נוסף של חותמות (איור 39 : 2-7), אחד (איור 39 : 2) מקבר במצרים המתוארך לימי הממלכה החדשה ושלושה נוספים (איור 39 : 3-5) ממכלולים בכנען שתוארכו לשלהי תקופת הברזל 1/תקופת הברזל 2א'.

איור 39 : דמות ניצבת על-גבי חיה מקורונת				
4	3	2	1	
				
חותם, תל אנצבה, קבר 32 (בעקבות שובל 1990 : מספר 44)	חרפושית, תל כיסון, שכבה 148 9a	חרפושית, בדרי, קבר 5545 (בעקבות ברונטון 1930 : לוח 34 מס' 20)	דמוי-פירמידה, תל קסילה, שכבה X (איור 9 : 4)	
7	6	5		
				
חרפושית, עכו, לא-ידוע (בעקבות קל 1997 : 570-571 מס' 111)	חרפושית, עכו, לא-ידוע (בעקבות קל 1997 : 560-561 מס' 84)	חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 241 (בעקבות קל 2010 א' : 182-183 מס' 358)		

אותו המוטיב נראה במספר פריטים (איור 40 : 1-6) בשילוב עם מוטיב נוסף – דמות ניצבת על-גבי אריה, וגרסה אחרת מציגה אותו עם שתי דמויות אריה (איור 40 : 7-9).

איור 40 : דמות ניצבת על-גבי חיה מקורונת לצד דמות ניצבת על-גבי אריה (מס' 6-1) ולצד שתי דמויות אריה (מס' 7-9)		
3	2	1
		
חרפושית, אשדוד, לא ידוע (בעקבות קל 1997 : 680-681 מס' 54)	בולה, תל כיסון, שכבה 149 9a	בולה, תל מקנה, שכבה V (בעקבות קל 2010 ב' : 548-549 מס' 70)

¹⁴⁸ בעקבות : http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/search_erweitert.php?id=54ae8dd8a96d7#&bomid=18299

¹⁴⁹ בעקבות : http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/search_erweitert.php?id=54ae8dd8a96d7#&bomid=4474

איור 40: דמות ניצבת על-גבי חיה מקורננת לצד דמות ניצבת על-גבי אריה (מס' 6-1) ולצד שתי דמויות אריה (מס' 7-9)		
<p>6</p> <p>חרפושית, דור, שלב G-4/3 (בעקבות קל 2010ב': 473-474 מס' 27)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), שכבה V/W (בעקבות קל 2010א': 410-411 מס' 919)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, עכו, לא ידוע (בעקבות קל 1997: 560-561 מס' 86)</p>
<p>9</p> <p>חרפושית (נקנה בזוגיג) (בעקבות פטרי 1906: לוח 33: 67)</p>	<p>8</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 229 (בעקבות קל 2010א': 164-165 מס' 314)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית, מגידו, שכבה VIA (בעקבות שומכר 1908: לוח f 27)</p>

מקובל לזהות את שלושת ההיצגים הללו עם קבוצת החותמות בייצור ההמוני (ראו מונגר 2005: 387), אך הדעות במחקר חלוקות באשר לפרשנותם. שובל (1990: 98) תיאר את החיה כהולכת על ארבע עם אוזניים או קרניים ארוכות, ואילו קל (1990א': 302-304; ראו גם קל ואילינגר 1998: 116), קורנליוס (1994: 113), מונגר (2003: 67) ובן-שלמה (2010: 82-83) זיהו את החיה כצבי. בניגוד לשתי פרשנויות אלה אבקש להציע אפשרות שלישית (בעקבות ב' מזר תשכ"ז: 66): הדמות ניצבת על-גבי סוס; אלא שבניגוד לדעתו של מזר, לפיה "הקווים שמעל לראשו של הסוס אינם ברורים" (שם), אני סבור שזהו אחד מההיצגים של כתר-הנוצות, בגרסה אשר איחדה את הכתר עם ראש הסוס למעין צמד קרניים (איור 35: 2-3; 8; 36: 2).

ראשית, דמות הצבי לא היתה מוטיב שרווח בכנען (ראו לעיל) ולכן זיהוי החיה עם הצבי מחייב לברר את האופן שבו התקבלה בקרב האוכלוסייה המקומית. שנית, מוטיב האל או האלה הניצבים על-גבי חיה כלל לרוב אריות, שוורים וסוסים (אורן 2001; 2006; תשס"ח: 70-77), בעוד שהצבי מעולם לא הופיע בקומפוזיציה זו.¹⁵⁰ אך גם אם זהו סוס, הרי שאפשר לטעון, בדומה לקורנליוס (1994: 82-87; השוו ל-2004: 41), שהדמות הרוכבת

¹⁵⁰ בניגוד לטענתם של קל ואחרים אודות הקשר בין רשף לצבי יש להדגיש ש-(1) קשר זה אינו ידוע מהמקורות הכתובים (ראו גם קורנליוס 1994: 123 הערה 1); (2) הדמות הרוכבת על-גבי החיה אינה נושאת את סמליו המסורתיים של רשף בלבנט - המגן והאלה (שם: 252); (3) הצבי אינו מופיע לצד רשף על-גבי פריטים מתקופת השלטון המצרי בכנען (ראו לדוגמא: קל 2013: גזר מס' 630); ו-(4) הקשר בין הצבי לרשף ידוע רק ממצרים גופא, אך לא בקומפוזיציה המציגה את האל ניצב על-גבי החיה אלא כעוטה כתר המעוטר בראש של צבי (ראו קורנליוס 1994: לוחות 4, 5, 10, 12, 13, 14, 17, 20, 21, 24) - מוטיב מצרי שמקורו לוט בערפל ושנוי במחלוקת (ראו את דעותיהן של טוזה 2009: 126-127 עם ספרות נוספת; שטרנדברג 2009: 140).

היא האל רשף. אבל לא ידוע שום מקור מצרי, כתוב או תמונתי, המציג את רשף רוכב על סוס (טזווה 2009 : 116-117 עם ספרות קודמת).

לעומת זאת המקורות המצריים, ולצדם גם המקורות מאוגרית, מציינים בעיקר אלוהות אחת הרוכבת על סוס - עשתרת, אשר היתה אלת מלחמה חשובה בחצרות המלוכה המצריות החל מימי אמנחותפ ב' ואילך (טזווה 2009 : 120-121, 133-135, 137-148 עם ספרות קודמת; שמיט 2013 : 217, 219-222). דמותה של עשתרת מוצגת לרוב באותה התנוחה – היא רוכבת על סוס, לראשה כתר וידיה מעוצבות בתנוחה מאיימת. בהיצג אחד (איור 41 : 1) נראית דמותה העוטה כתר אתף (Atef) ורוכבת על סוס חבוש כתר-הנוצות, בידה הימנית היא מניפה אלה מעל לראשה ובידה השמאלית היא אוחזת בחנית. גרסה אחרת של המוטיב (איור 41 : 2) מציגה את האלה ולראשה הכתר הלבן של מצרים העליונה ולו סרט ארוך; היא רוכבת על סוס החבוש בכתר נוצות הנראות כבוקעות הישר מראשו, בידה הימנית היא מניפה אלה מעל לראשה ובידה השמאלית היא אוחזת במגן ובחנית. בהיצג אחר (איור 41 : 3) היא מופיעה עם כתר אתף, ידה הימנית מניפה את החנית מעל ראשה וידה השמאלית אוחזת בצוואר סוסה שאינו עוטה את כתר הנוצות.

המוטיב כולל לעתים גם דמויות נוספות, כמו רשף העומד חמוש מול עשתרת בתנוחתה המאיימת, כשהיא יושבת בכסא על-גבי סוס חבוש כתר נוצות (איור 41 : 4). לעתים היה זה המלך שניצב מול האלה הרוכבת, כמו תחותמס

¹⁵¹ בעקבות : <http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/details.php?bomid=4434>

ד' הניצב מול דמות אלה (שרק מקצתה שרדה) הרוכבת על סוס שמראשו בוקעת נוצה ארוכה (איור 41 : 5) ולעתים היה זה אויב, כמו דמות הנובי הבורח מהאלה המכוונת את קשתה לעברו (איור 41 : 6).

איור 41 (המשך): עשתרת וסוסה במצרים – הממלכה החדשה			
6	5	4	
			
מצבה, דייר אלמדינה (?), תחותמס ד' (המוזיאון המצרי, טורינו) ¹⁵²	מצבה, דייר אלמדינה (?), תחותמס ד' (מוזיאון פטרי, מס' UC14374)	מצבה, תל אלבורג, שושלת י"ח (הופמייר וקיצין 2007: איור 1)	
10	9	8	7
			
לוחית, לא ידוע (בעקבות קל 1990א': 408 איור 104)	לוחית, לא ידוע (מוזיאון מטרופוליטן מס' 05.3.263) ¹⁵³	לוחית, לא ידוע (בעקבות קורנליוס 2004: לוח 4.14)	חרפונית, לא ידוע (מוזיאון פיטרי, UC38068)

דמותה של עשתרת הלוחמת נראית גם על מספר חותמות ממוצא לא ידוע (קורנליוס 2004: לוחות 4.8-4.21), כשהיא עוטה כתר אתף (איור 41 : 7) או כתר לבן בעל סרט ארוך (איור 41 : 8) ורוכבת על סוס המעוטר בכתר נוצות, אשר נראה לרוב כשתי קרניים הבוקעות מראשו. היצג נוסף (איור 41 : 9) נראה כמו סצנת הספינקס המלכותי הרוסס אויב, אלא שבמקום הספינקס נראית אלה אוהזת בחנית ורוכבת על סוסה בעל הנוצה האחת (והשוו לתבליט מכרנד; לקלה 1960: איור 24). לבסוף יש לציין לוחית ממוזיאון קהיר (איור 41 : 10) המציגה

¹⁵² מס' S. 01308 RCGE 14960, בעקבות:

[http://collezioni.museoegizio.it/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=1&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=0](http://collezioni.museoegizio.it/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=1&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=0)

¹⁵³ בעקבות: <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/548708?rpp=30&pg=1&ft=05.3.263&pos=1>

את דמותה של האלה הניצבת על-גבי סוס ולצידה דמותו של בעל-סתי הניצב על-גבי אריה (בדומה להיצגים על-גבי חרפושיות מהתקופה הבתר-מצרית בכנען; לעיל, איור 40 : 1-6), אלא שדבר אינו ידוע על מוצאה ועל זמנה.

מוטיב האלה והסוס מופיע בשני היצגים מכנען, אלא שאין זו עשתרת הלוחמת, שהרי היא אינה רוכבת או יושבת על-גב הסוס אלא ניצבת עירומה על-גבו, והיא אוחזת בידיה פרחים. לוחית-זהב משכבה VI בלכיש (איור 42 : 1) מעוטרת בדמותה של אלה עירומה, שיערה הארוך עטוי נזר, לראשה כתר נוצות בעל קרניים, וכל אחת מידיה אוחזות בצמד פרחי לוטוס. היא ניצבת על-גב הסוס העוטה כסות טקסית וכתר נוצות ארוכות הנראות כבוקעות מראשו. תבנית חרס מתל קרניים שבעמק בית-שאן (איור 42 : 2) מציגה דמות אלה עירומה, שיערה ארוך, לראשה כתר בעל שתי קרניים, וידיה אוחזות בשני חפצים שפורשו כמראות או כפרחים סכמטיים (קורנליוס 2004 : 48 עם ספרות). היא ניצבת על-גבי סוס, ולצידה שתי דמויות קטנות, ככל הנראה אלים משניים (שם : 49). דמויות אלה הן שילוב של שתי מסורות נפרדות : (1) האלה הנראית בעירום פרונטאלי, כמקובל בכנען, ושלעתים ניצבה על-גבי החיה הקדושה לה – האריה (ראו איור 42 : 3) (קורנליוס 2004 : 45-58, 94-99 עם ספרות נרחבת), ו-(2) עשתרת הרוכבת על סוס בדרכה לקרב.

מוטיב הדמות הניצבת על-גבי סוס מופיע על פריטים אחרים מהתקופה הבתר-מצרית (איור 43 : 1-3), ולדעת קל (2010ב' : 606) יתכן שזוהי דמותה של עשתרת. במקרה אחר (קל 2010א' : 138 ; כאן איור 43 : 4) נראית בבירור

¹⁵⁴ בעקבות : <http://www.bible-orient-museum.ch/bodo/details.php?bomid=813>

דמותה העירומה של האלה הניצבת על-גבי חיה שראשה, בהתאם לפרשנות המוצעת כאן, מעוטר בכתר נוצות ארוכות (אך זנבה דומה לזנב אריה). קומפוזיציה דומה נראית בהיצגים אחרים (איור 43 : 5-9), אחד מהם (איור 27 : 6) זוהה כמציג דמות על-גבי סוס (קל 2010ב' : 232). המוטיב ידוע גם מפריטים שתוארכו לתקופת הברזל 2 (איור 44), עדות להמשכיותו רבת-השנים, ולפחות במקרה אחד (איור 44 : 1) הוא פורש כמציג את האלה עשתרת (מונגר 2007 : 241).

איור 43: דמות ניצבת על-גבי סוס - התקופה הבתר-מצרית		
<p>3</p> <p>דמוי-חרפושית, תל אלעג'ול, קבר 1074 (בעקבות קל 1997 : 184-185 מסי 245)</p>	<p>2</p> <p>דמוי-חרפושית, גבעון, קבר 3 (בעקבות קל 2013 : 468-469 מסי 8)</p>	<p>1</p> <p>דמוי-חרפושית, תל עיטון, קבר C1 (בעקבות קל 2010א' : 606-607 מסי 5)</p>
<p>6</p> <p>חותם דמוי-חרפושית, בית שמש, קבר 1 (בעקבות קל 2010ב' : 232-233 מסי 35)</p>	<p>5</p> <p>חרפושית, גזר, "תקופה שמית 4" (בעקבות קל 2013 : 378-379 מסי 249)</p>	<p>4</p> <p>דמוי-חרוט, תל אלפרעה (ד'), קבר 509 (בעקבות קל 2010א' : 138-139 מסי 256)</p>
<p>9</p> <p>דמוי-חרוט, גבעון, קבר 3 (בעקבות קל 2013 : 474-475 מסי 20)</p>	<p>8</p> <p>דמוי-חרפושית, גזר, "תקופה שמית 4" (בעקבות קל 2013 : 246-247 מסי 179)</p>	<p>7</p> <p>חרפושית: תל אלפרעה (ד'), לא ידוע (בעקבות קל 2010א' : 274-375 מסי 821)</p>

איור 44: דמות ניצבת על-גבי סוס - תקופת הברזל 2		
<p>3</p> <p>דמוי-חרפושית, גבעון, קבר 3 (בעקבות קל 2013 : 466-467 מסי 4)</p>	<p>2</p> <p>טביעת-חותם, תל רחוב, שכבה IV (בעקבות קל ומזר 2009 : איור 2 מסי 15)</p>	<p>1</p> <p>טביעת-חותם, קדש-ברנע, שכבה 3c (בעקבות מונגר 2007 : איור 14.4)</p>

לסיכום, מוטיב הדמות הניצבת מעל סוס מציג, לדעתנו, דמות של אלה. מקורו של המוטיב בדמותה של עשתרת הרוכבת על-גבי הסוס מימי השושלות היי"ח-כ'. זו שולבה בימי השושלת הכ' עם דמותה של האלה הכנענית הניצבת על-גבי אריה ליצירת הדמות הנראית בלוחית-הזהב מלכיש. שילוב אחר כלל, כנראה, גם את מוטיב

האלה הניצבת על-גבי אריה ונלווית בצמד אלים, וכך נוצרה הדמות הנראית בתבנית-החרס מתל קרניים. שילובים מעין אלה היו הבסיס להיצגים מהתקופה הבתר-מצרית, בהם נראית האלה הרוכבת או ניצבת על-גבו של סוס שלראשו נוצות או קרניים ארוכות.

5. סיכום

הדיון בפרק זה התמקד במוטיבים המצריים שהופיעו בכנען במהלך תקופת השלטון המצרי והפרשנות שניתנה להם בעת שהפכו לחלק מהמכלול האיקונוגרפי הכנעני. החשיפה לסמלים המצריים ואימוצם הבררני עוד בתקופת השלטון המצרי הם ביטוי נוסף להשפעה המצרית על התושבים המקומיים ולאופן שבו האליטה המקומית הבינה את הסמלים והתאימה אותם לתרבותה שלה. בחינה של אימוץ המוטיבים המצריים מעידה על התהליך המורכב שהיה כרוך בהתאמתם למסורות המקומיות, כפי שניתן לראות בהצגתו של מוטיב הספינקס בסגנון כנעני בליווי סמלים מצריים הקשורים לאידיאולוגיה המלכותית. היבט אחר היה אימוצם של מוטיבים מצריים נפרדים – הצביה המניקה ושם-הכתר של תחותמס ג', ושילובם לכדי סצנה אחת ייחודית שלא ידועה ממצרים גופא. השילוב עצמו לא ידוע מהיצגים אחרים, אך מוטיב החיה המניקה השתרש היטב במרחב הכנעני, בו הצביה הוחלפה ביעל (או חיה מקורנת אחרת) ושם-הכתר של תחותמס ג' (סמלו של האל אמון) הוחלף בסמל פריון כמו ענף או עקרב.

ניתן להצביע על מקרים אחרים, בהם אליטה מקומית אימצה והתאימה סמלים זרים שהיו קשורים לאימפריה השלטת. כאלה הם, לדוגמה, המוטיבים הקשורים לאל הירח של חרן, שנפוצו במערב האימפריה האשורית במאה הז' לפנה"ס (קל 1998 : 60-109). יחד עם זאת, לא כל מקרה של אימוץ סמלים היה תלוי ביחסי מרות של אימפריה-ופריפריה, כפי שניתן ללמוד מהאופן שבו אליטות בדרום-הלבנט אימצו בחום את החרפושית המצרית כבר בתקופת הברונזה התיכונה ב' (בק 2000 : 165), ובחרו לעטר את החרפושיות בסמלים מצריים, בסמלים מקומיים או בסמלים מצריים בסגנון מקומי (ד' בן-תור 2004, בייחוד עמ' 38-39 ; 2007). אחד הסמלים שנפוצו בתקופה זו הוא הגלגל המכונף, שהופעתו על חרפושיות בכנען קדמה להופעתו על חרפושיות במצרים והייתה חידוש מקומי (אורנן 2005 ב' : 208). מוטיב זה אומץ בכנען, בסוריה, בחתי ובאשור וקיבל משמעות שונה בכל אחד מהאזורים הללו (שם : 208-234). תהליך דומה ניכר גם בשינויים וההתאמות של שמה של חתחור, כפי שהוא הוצג בפריטים שיוצרו בדרום-הלבנט בתקופת הברונזה התיכונה ב' (גולדווסר 2006 : 121-129). דוגמא אחרת לסמל מצרי שהתקבל בכנען היא סצנת ציד האריות (ראו לעיל, איור 1 : 21-2),

שבעצמה אומצה במצרים בימי החיקסוס, והותאמה לאידיאולוגיה המלכותית בימי השושלת הי"ח (ארנולד בתוך ארוז, בנזל ואוונס 2008 : 117).

אין ספק שהאליטה הכנענית החשיבה את החרפויות המצריות כפריטי-יוקרה והעדיפה אותן על הפריטים בייצור המקומי, אך הנסיגה המצרית הביאה לתמורה משמעותית בעיצובן. בתי-יוצר מקומיים, שככל הנראה התקיימו כבר בתקופת השלטון המצרי, יצרו פריטים משלהם, ולפיכך הסמלים המעטרים אותם מבטאים נקודת-מבט כנענית. כזו היא האייקונוגרפיה של אמון, אשר התמידה גם בתקופה הבתר-מצרית וכללה מוטיבים מגוונים שמקורם מצרי כמו שמו של האל, הספינקס ודמויות האוחזות ידיים. אבל עיצובם של המוטיבים הללו היה בסגנון מקומי, השונה בתכליתו מהסגנון ומהמגוון של המוטיבים שנהגו במצרים בימי השושלת הכ"א (ראו ניבינסקי 2000). מוטיב אחר, המופיע על-גבי חותם דמוי-פירמידה מאשקלון, מציג את סצנת המרכבה הידועה מתקופת השלטון המצרי, אולי חלק מהאייקונוגרפיה שנפוצה בימי רעמסס ב', וזו עברה אימוץ והתאמה בכנען. כחלק מכך הפך כתר-הנוצות של הסוס לסמל בפני-עצמו – יעל המנתרת מעל מרכבתו של המלך בקומפוזיציה שאינה ידועה ממצרים גופא. מוטיב שלישי כולל את דמותה של האלה הניצבת על-גבי סוס, תולדה של התאמה כנענית למוטיב עשתרת הרוכבת על סוס הידוע בעיקר ממצרים, שבעצמו היה אימוץ והתאמה למסורת כנענית קודמת.

לסיכום, כל הדוגמאות הללו מייצגות סמלים שנפוצו במצרים בתקופת השלטון המצרי ונקלטו בקרב האליטה המקומית בכנען בעקבות החשיפה לתרבות המצרית. על אלה נמנו האייקונוגרפיה של אלים מצריים, ובעיקר של האל אמון, וכן האייקונוגרפיה של רעמסס ב' וממשיכיו. דוגמאות אלה ממחישות את התהליך המורכב שליווה את אימוצם של הסמלים והתאמתם לתרבות המקומית, לעתים בניתוק מוחלט מהמסורות המצריות ובהתאמה למוסכמות המקומיות. במלים אחרות, אין זו רק העתקה של הסמל עצמו, אלא אימוץ בררני של המטען התרבותי הנלווה אליו, או אף דחייתו והקנייה של משמעות חדשה באופן שיתאים לנורמות ולטעם של התרבות המאמצת. תהליכי האימוץ, ההתאמה והדחייה הללו משקפים את המנעד הרחב של האינטראקציה בין המצרים לכנענים ואת האופן שבו הכנענים הגיבו להשפעה המצרית, כאשר מוטיבים אחדים

אומצו במלואם והשינוי היה פלסטי בלבד (כמו הספינקס דמוי-האריה) בעוד שאחרים רוקנו מתוכנם המקורי ונותרו כמו קליפה, לה נוצקה משמעות חדשה (כמו היעל המנתרת מעל המרכבה).¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ סמית' (2013), בדינונו על ההשפעה התרבותית המצרית על נוביה באלף השני לפנה"ס, הפנה לספרו של סקוט (1985) על האופן שבו אוכלוסייה מקומית מתנגדת באופן לא-אלים לשלטון הזר, באמצעים שקטים ומבוזרים כמו התנגדות האטת התפוקה של הכלכלה המקומית וחיבור סיפורי-עם הלועגים לשלטון ולתרבותו. סמית' (2013 : 88) הציע ששמירת הזהות הנובית למרות אימוצם של סממנים תרבותיים מצריים היתה האמצעי השקט שבאמצעותו התנגדות הנובים לשלטון מצרים. כהמשך לכך, אפשר שהאימוץ הבררני של הסמלים המצריים השונים בכנען ושינוי המשמעות של אחדים מהם הוא ביטוי נוסף להתנגדות לשלטון המצרי ולשמירת הזהות התרבותית של האוכלוסייה המקומית.

פרק ה': שינויים בדת ובפולחן

בפרקים הקודמים עמדתי על המגעים התרבותיים שהתקיימו בין האוכלוסייה בדרום-מערב כנען לבין האימפריה המצרית, ובינם לבין המתישבים האגאיים בשלהי תקופת השלטון המצרי, ובעיקר בתקופה הבתר מצרית. בפרק זה אבחן את השתקפותם של מגעים אלה בשינויים שחלו בדת המקומית בעקבות המגע ההדוק עם השלטון המצרי.¹⁵⁶ הנחת היסוד של הדיון היא שמפגש בין דתות ושילובן של מסורות שמקורן בדתות שונות בתרבות המקומית הם מן הביטויים המוחשיים למפגשים בין-תרבותיים (קלאק 2011 : 227-229) וכי בחינה מקרוב של הנתונים העומדים לרשותנו לחקר הדת והפולחן בכנען יכולים להאיר את המגעים התרבותיים שהתקיימו בין השלטונות המצריים לתושבי כנען.

העדויות על הדת המקומית כוללות את שרידיהם של מקומות הפולחן הציבורי - בעיקר מקדשים - ופריטים קטנים הקשורים לפולחן האישי/המשפחתי – בעיקר צלמיות וקמעות.¹⁵⁷ עיקר תשומת הלב ניתנת למקדשים, המשקפים יותר-מכל את האופן שבו קבוצה הביעה את זהותה הדתית, וכוללים מקבץ מגוון של עדויות דוגמת אדריכלות, חפצי-פולחן, ממצא עצמות ועוד.¹⁵⁸ הפולחן המשפחתי (או הפולחן האישי), משקף עולם אמונות של המשפחה/בית-האב או של היחיד בתוכה ובהיעדר מקורות כתובים קשה יותר להתחקות אחריהם. את השינויים שחלו בו ניתן לבחון בבדיקה פרטנית של הממצא וכן באמצעות השוואה עם השינויים שחלו בפולחן הציבורי.

הפרק נחלק לחמישה חלקים : (1) פרולוג על הפולחן בתקופות הקדומות יותר ; (2-4) שלושה חלקים העוסקים בשינויים בדת המקומית בתקופת השלטון המצרי ובתקופה הבתר-מצרית ובהם ניסיון להתחקות אחר הסיבות לשינויים הללו ; (5) השערה על קיומו של מקדש ששכן במשך רוב התקופה בעזה ועל תפקידו האפשרי בהעברתם של הרעיונות המצריים אל האליטות הכנעניות.

---

¹⁵⁶ למבוא נרחב לדת ופולחן בארכיאולוגיה ראו אינסול 2011. לסקירת המחקר על ההשפעות הלבנטיניות על הדת המצרית באלף השני לפנה"ס ראו טזווה 2009 : 1-8 ; זהו כמובן ביטוי מובהק לאימוצה של תרבות "הפריפריה" בקרב המעמד השלט באימפריה. מחקרים אחרים עסקו בהשפעה של האיקונוגרפיה והפולחן המצרי על האיקונוגרפיה והפולחנים הכנעניים בתקופות הקדומות, וראו בין היתר את הפרסומים של שרר (1989 ; 2008) וקל (לדוגמא – 2006). מחקרים אחרים עוסקים בהשפעה המצרית בימי השושלות הי"ח-כ' ומורשתה בתקופה הבתר-מצרית, ובכלל זאת ספריהם של קל ואילינגר (1998), קורנליוס (1994 ; 2004) ושרר (2011).

¹⁵⁷ למבוא מתודולוגי וסקירת מחקר של הפולחן המשפחתי בעת העתיקה ראו אלברטס ושמייט 2012 : 21-56.

¹⁵⁸ לדיון במקדשים ומקומם בפולחן הציבורי ראו קמלה 2012א. על המקדשים בכנען בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברונזה המאוחרת ראו את מאמריהם של ברק (2011ב' : 898-901), בורק (2012) וצוקרמן (2012).

1. פרולוג: תקופת הברונזה התיכונה

השרידים מתקופת הברונזה התיכונה שבעזרתם ניתן לשחזר את הפולחן והדת בדרום מערב כנען כוללים את אתר הפולחן הגדול בגזר, בו נחשפו צלמיות ברונזה בדמויות נשיות (קל ואילינגר 1998 : 33, 35). בנוסף נמצאו קמעות וחותרמות רבים המעוטרים בסמלים הקשורים לפיריון – דמותה של "האלה העירומה", ראש האלה, האריה, היעל או הענף (שרר 1989 ; 2008 : 45-50 ; קל ואילינגר 1998 : 20-28). מנגד, דמותו של אל זכר הופיעה רק מדי-פעם, בעיקר על קמעות, בין אם בסצנות זוגיות עם דמות נשית ובין כמוטיב בודד בליווי סמלי פיריון כמו ענפים (קל ואילינגר 1998 : 39-47 ; שרר 2008 : 50-54). בנוסף, ידועים פריטים שמקורם במצרים – ובעיקר קמעות הנושאים את דמותו של האל פתח', המעידים אולי על חשיבותו של המקדש בממפיס והשפעתו גם על האוכלוסייה בדרום הלבנט (קל 2006). אפשר אפוא לסכם במידה רבה של ביטחון שהדת בדרום-מערב כנען בתקופת הברונזה התיכונה היתה ממוקדת בהיבטים שונים של פיריון ורבייה.

במבט לאחור, מוטיבים דומים נראים בהיצגים חזותיים מתקופת הברונזה הקדומה, ובכללם היצגים של זוגות בחותרמות ובטביעות-חותם על-פני כלי-חרס, צלמיות-חרס ולצדם גם פריט ייחודי לתקופה - דגמי-חרס של מיטות (בק 1993 ; תשנ"ה ; שרר וקל 2005 : 204-211 ; דה מירושדג'י 2011). העניין בפיריון ניכר כבר בתקופה הכלקוליתית, כפי שמעידים השרידים שנחשפו במקדש בגילת – כמו כלי-נסך בדמות נשית ופריטים אחרים (שרר וקל 2005 : 109-111, 126, 132). יוצא אפוא שהמוטיבים היו ייחודיים לכל תקופה אך העיסוק בפיריון היה נחלתה של הדת המקומית במשך מאות רבות של שנים.

גלי החורבן וההרס בשלבים האחרונים של תקופת הברונזה התיכונה לוו בעלייה של אליטות חדשות בחלקים נרחבים של הארץ (נאמן 1994ב'). תהליכים אלה לוו בתמורות תרבותיות משמעותיות, בין-היתר בדת המקומית. דוגמה לכך הוא פולחן אל-הסער, שהתפשט מצפון-לדרום. עיקר השינוי ניכר בצפון הארץ, עם הקמתם של מתחמי-פולחן שהוקדשו לאל-הסער, כמו אלו שנחשפו בתל חצור ובפלה. ייתכן שהקמתם מעידה על שינוי שחל באידיאולוגיה של האליטה (ולפיכך גם על שינוי בהרכב האליטה עצמה), אשר הציבה את האל ואת פולחנו כשתית לשלטונה (בורק 2012 : 170-171 ; שי צוקרמן 2012 : 117, 122). יחד עם זאת, פולחן הפיריון המסורתי לא נשכח בדרום הארץ, גם אם איבד ממעמדו, ומעידים על כך שמות ובהם רכיב תיאופורי הקשור לאשרה,

עשתרת או חבה החורית (ר"ס הס 1993; צדוק 1996 : 119).¹⁵⁹ גם הפולחן האישי/המשפחתי כלל יסוד ברור של פריון – צלמיות-החרס מסוגים וסגנונות שונים, שבהן נראות דמויות נשיות (אומינג ואחרים, בקרוב). עם זאת, העדות הברורה ביותר לפולחן המסורתי בתקופת הברונזה המאוחרת היא מקדש-החפיר בלכיש.

2. מקדש החפיר בלכיש והפולחן הציבורי בתקופת השלטון המצרי¹⁶⁰

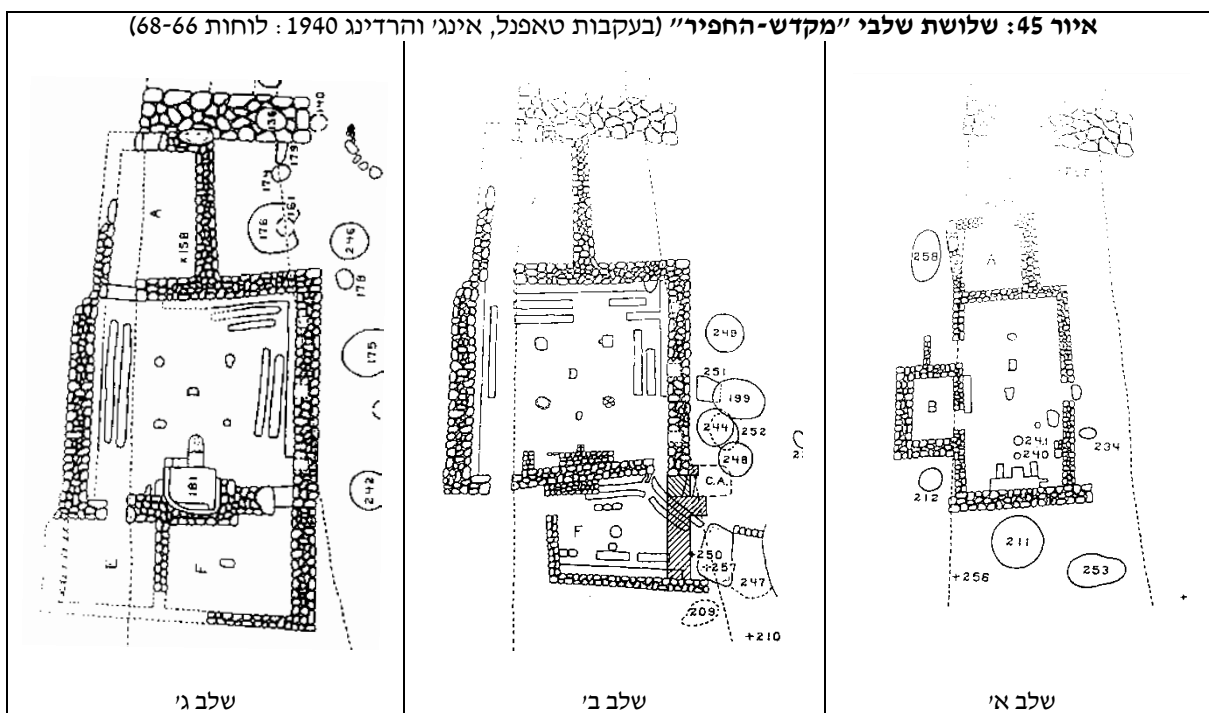
א) הפולחן במקדש החפיר

המקדש שנחשף למרגלות תל לכיש, המכונה "מקדש החפיר", הוא מקור המידע העיקרי אודות הפולחן הציבורי בתקופת הברונזה המאוחרת בדרום-מערב כנען. חופרי לכיש הגדירו בו שלושה שלבים:

- 1) השלב הראשון (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : 36-37, 38-39 ולוח 66; כאן, איור 45) כולל חדר אורך עם במה בחלקו האחורי ושני חדרי-עזר. המבנה תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת ב'1 (שם : 20-22; ראו זינגר-אביץ 2004ב' : 1024-1026).
- 2) בשלב השני (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : 37-38, 39-40 ולוח 67) הורחב המבנה והחלל המרכזי היה לרובע, במרכזו ניצבו ארבעה עמודים ולצדדיו היו שניים או שלושה חדרי-עזר. המבנה תוארך לתקופת הברונזה המאוחרת א'2 (שם : 22, 69 ולוח 32A מס' 4-2, 7).
- 3) תוכניתו של השלב השלישי (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : 38, 40-42 ולוח 68) זהה כמעט לחלוטין לתכנית מהשלב השני, ונראה שיש לראות את ההפרדה בין השלבים כשיפוץ של המבנה הקיים (ביטק 2002א' : 60). החופרים תארכו את החורבן של מבנה זה לתקופת הברונזה המאוחרת ב'2 (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : 22; ביטק 2002א' : 60, 63). ינאי (2004 : 1060; ראו גם אוסישקין 2004ב' : 61) טען שחורבן זה מקביל לחורבן שכבה VII על התל עצמו.

¹⁵⁹ לחשיבותם של שמות פרטיים בחקר הדת הקדומה ראו אלברטס ושמיט 2012, פרק ה'.

¹⁶⁰ גרסה מוקדמת של הדיון בסעיף זה הוצגה בכנס השנתי של בתי-הספר האמריקאים לחקר המזרח (ASOR) בבולטימור, נובמבר 2013 (קוד 2013).

המידע על הפולחן המוקדם במקדש מועט, זאת בשל מספרם הדל של הפריטים ששייכו לשלב הראשון.¹⁶¹ מידע רב יותר קיים לגבי השלב השני במקדש, הנבדל מקודמו בשני היבטים: הראשון הוא השינוי בתוכניתו של המקדש, הדומה למבנים מימי השושלת הי"ח במצרים, ובעיקר מקדשים מימי אמנחותפ ג' ואילך (ביטק 2002א': 63-74), ולא לתוכנית של מקדשים אחרים מכנען. ההיבט השני הוא הופעתם של חפצי-פולחן מצריים.

¹⁶¹ מבין הפריטים הבודדים ששייכו לשלב זה בולט תליון זהב בצורת כוכב בעל שמונה קודקודים (טאפנל, אינג' והרדינג 1940: לוח 26 מס' 15) - סמל הקשור לפולחן האלה עוד מתקופת הברונזה התיכונה (קל ואילינגר 1998: 74; שרר 2011: 288 ושם ספרות נרחבת) - ולצדו צלמית ברונזה של אל בעל כובע גבוה, יד ימין מושטת למעלה ויד שמאל האוחזת דבר-מה (טאפנל, אינג' והרדינג 1940: לוח 26 מס' 31-32) - ההיצג המוקדם ביותר של טיפוס זה בכנען (נגבי 1976: 33). אפשר אולי ללמוד על הפולחן במקדש החפיר לאור מיקומו יוצא-הדופן של המבנה, למרגלות התל (ראו אוסישקין 2004ב': 59 לדיון בפרשנויות קודמות למיקום המקדש). ייתכן שמיקום זה קשור לאופיו של הפולחן, שהוקדש לאלוהות הטבע ולפיכך אפשר שכלל עץ מקודש או חורשה מקודשת. פולחן העצים מוכר מרחבי הלבנט כבר מהתקופה הכלקוליתית (נאמן וליסובסקי 2008: 190-198), ואפשר שהמתחם הנרחב של מקדש-החפיר כלל עצים שכאלה, אולי באזור המבנה המערבי, שבסמוך לו נחשפו מספר בורות ללא כל ממצא בתוכם (לדוגמא טאפנל, אינג' והרדינג 1940: לוח 67 מס' 151).

אמנם רוב הפריטים שנחשפו במקדש משקפים מסורות תרבותיות מקומיות (ראו לדוגמא איור 46),¹⁶² אך פריטים אחרים מהשלב השני והשלב השלישי יובאו ממצרים, רובם קשורים לפולחן חתחור.¹⁶³ הדואליות המקומית-מצרית בפולחן במקדש מתבטאת גם בממצא מבורות ההטמנה הסמוכים (השייכים לשלב השני ו/או השלישי), הכולל פריטים בסגנון מקומי ופריטים מצרים.¹⁶⁴

---

¹⁶² הפריטים מהשלב השני כוללים תליון המעוטר בעץ מסוגן (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : לוח 26 מס' 6), מכסה שנהב מעוטר בדמות-ציפור (שם : לוח 19 מס' 19), גביע מעוטר באבר-מין נשי המוקף בשתי חיות מקורננות (שם : לוחות 47A ו-47B מס' 229), ותליון זהב עם דמותה של האלה עם תסרוקת חתחור ולה אבר מין מובלט (שם : לוח 26 מס' 4 ; נגבי 1976 : 98 מס' 1681). ראו גם צלמית-ברוזה של אל זכר מהמבנה המערבי (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : לוח 26 מספר 33). הפריטים מהשלב השלישי כוללים מכסים משנהב מעוטרים בעץ מסוגן ובורדה (שם : לוח 19 מס' 16-18 ; לוח 20 מס' 31 ; וראו דיון אצל קל ואילינגר 1998 : 74), ראשי-חיות מקורננות משנהב (טאפנל, אינג' והארדינג 1940 : לוח 17 מס' 11-14), מטות או שרביטים משנהב, חלקם מעוטרים בראשי-רימון (שם : לוח 20, מס' 23-28 ; ראו שרר 2011 : 384), תליון זהב בצורת כוכב (טאפנל, אינג' והארדינג 1940 : לוח 26, מס' 9), וצלמיות חרס בדמות יונה ואריה (שם : לוח 28 מס' 3 ו-7). נראה שמקורם של חלק מהפריטים הללו עוד בשלב השני, כפי שניתן ללמוד מחשיפתן של החרפושיות של אמנחותפ ג' על המזבח המתוארך למאה ה"ג (שם : 68-70 ולוח 32B מס' 36-39).

¹⁶³ מחרוזת פיאנס עם חרוזים בדמות ראש-האלה, פרחי לוטוס וורדות (טאפנל, אינג' והארדינג 1940 : לוח 14 ; ראו גם את החרוזים הרבים בסגנון אלעמרנה מהחדר הצדדי – שם : 75-76), בקבוק קוסמטי משנהב (שם : לוח 15), צלמיות חתול משנהב (שם : לוח 17 מס' 9 ; ראו קל ואילינגר 1998 : 76), ראש ברווז משנהב (טאפנל, אינג' והארדינג 1940 : לוח 17 מס' 10), קערת פיאנס מעוטרת במספר היצגים של ראש חתחור (שם : לוח 22 מס' 58) לצד קערת פיאנס נוספת שנמצאה על המזבח וכלי-פיאנס נוספים (שם : מס' 55-57) ; קערות אלה דומות לקערות מיפו (סוויני 2003 : 61-62 ואיור 5) וממקדש חתחור בתמנה (שולמן 1988 : 129 ואיור 42), וראו לעיל בפרק ד' אודות הקשר בין קערות אלה לפולחן חתחור.

¹⁶⁴ תליוני-זהב הממשיכים את המסורת המקומית עם דמות האלה (טאפנל, אינג' והארדינג 1940 : לוח 26 מס' 5) בצורת העץ מסוגן (שם : מס' 7), בצורת כוכב (שם : מס' 10-12, 14) או בצורת ורדה (שם : מס' 13) וכלים המעוטרים בסמלים שמקורם בסגנון המקומי כמו אבר-המין הנשי (שם : לוח 61 מס' 4), החיות המקיפות את עץ הדקל (שם : לוח 48 מס' 246, 247-250), חיות לבדן (שם : מס' 251) או עץ הדקל לבדו (שם : לוח 49 מס' 260), וידוע מכולם הוא הפך המעוטר בעץ דקל מוקף חיות מקורננות וכתובת המקדישה אותו לאלת (שם : לוחות 51 מס' 287, ו-60 מס' 3 ; הסטרין 1987 ; זאס 1988 : 60-61 ; קל ואילינגר 1998 : 72). מנגד, ראו קמע של חתחור (טאפנל, אינג' והרדינג 1940 : לוח 21 מס' 46), ושברים של כלי-פיאנס, בעיקר קערות, המעוטרים בציפורי-מים ובפרחי לוטוס (שם : לוח 23 מס' 61, 64-67).

אלמלא השינוי בתוכנית המבנה, ניתן היה לטעון שהופעתם של פריטים הקשורים לחתחור אינה כה יוצאת-דופן, שהרי כנענים רכשו פריטים הנושאים את דמותה כבר בתקופת הברונזה התיכונה 2 (ד' בן-תור 2007 : 181-182), ובעקבות שרר (1989 : 196-197) ניתן היה לטעון שהדמות לא ייצגה באופן ישיר את חתחור, אלא את האלה המקומית במראה כמו-מצרי, המשלב מוטיבים כנעניים (כמו הענפים) (כאן, איור 47 : 1-2). אלא שלא כך היה הדבר בתקופת השלטון המצרי, כאשר דמותה של חתחור הוצגה בסגנון מצרי מובהק, ובכלל זה הסיסטרום הצמוד לראשה ולרוב בליווי צמד השרפים (שרר 1989 : 197 ; ראו נספח א'), בלא תוספת של מוטיבים מקומיים (איור 47 : 3-6).

איור 47: ראש האלה בתקופת הברונזה התיכונה 2 (מס' 2-1) וראשה של חתחור בתקופת השלטון המצרי (מס' 3-6)		
<p>3</p> <p>חרפושית, תל גזר, שכבה XIII-XIV (בעקבות קל 2013 : 442-443 מסי 639)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, לכיש, לא ברור (בעקבות טאפנל ואחרים 1958 : לוח 34 מסי 162)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, תל בית-מרסם (בעקבות ברנדל 2004ב' : איור 3 מסי 29)</p>
<p>6</p> <p>דמוי-צפרדע, תל דן, הקבר המיקני (בעקבות : קל 2010ב' : 390-391 מסי 23)</p>	<p>5</p> <p>טבעת-חותם, דהרת אלחמריה, קבר 8 (בעקבות קל 2010ב' : 336-337 מסי 2)</p>	<p>4</p> <p>חרפושית, תל בית-שמש, שכבה III (בעקבות קל 2010ב' : 284-285 מסי 157)</p>

הזיקה של הפולחן במקדש החפיר בלכיש לפולחן המצרי של חתחור מעידה, אפוא, על קשר כלשהו לשלטון המצרי. פולחן כנעני-מצרי ידוע מהמקדשים שנחשפו בבית-שאן, ובכלל זה פריטים כמו האסטלה המפורסמת של מכל (קל ואילינגר 1998 : 82, 84). אלא שבית-שאן היתה מרכז מצרי בו שכנו מצרים לצד כנענים (ע' מזר

2011; מרטין 2011: 152-153), בעוד שלכיש היתה ישוב כנעני ללא עדות ברורה לנוכחות מצרית. אף ניתן להשוות את הפולחן במקדש החפיר בלכיש לפולחן שנהג במקדש שהקים תחותמס ג' בגבל, בו זוהתה האלה המקומית, בעלת, עם חתחור המצרית, זהות שנטשטשה במהלך האלף הראשון לפנה"ס (וימר 1990: 1080-1082 עם ספרות קודמת). למראית עין, המקדש בלכיש דומה למקדש בגבל – שניהם מקדשים מקומיים שהוסבו לפולחן כמו מצרי. אלא שגבל קיימה קשרים הדוקים עם מצרים כבר בימי הממלכה הקדומה, עת מלכי מצרים ייבאו ארזי-לבנון ושלחו מתנות אל המקדש המקומי, ומערכת-היחסים בת מאות השנים הביאה למגעים תרבותיים ממושכים שכללו גם השפעות הדדיות (אספניל 2002: 108-113 ושם ספרות נוספת; פלמיני 2010; 2011). לעומת זאת המוטיבים המצריים הופיעו בלכיש באופן פתאומי ומחייבים הסבר היסטורי-תרבותי.

ב) שינויים בפולחן המלכותי במצרים בימי אמנחותפ ג'

כבר בפרסום המקורי של החפירות במקדש-החפיר בלכיש הודגש הקשר בין המבנה לבין המנהל המצרי בימי אמנחותפ ג', זאת בשל חשיפתם של פריטים הנושאים את שמו ואת שם רעייתו תַיִי (לעיל). יתרה מזו, החפירות במקדש-החפיר חשפו חרפושיות גדולות הנושאות את שמו של אמנחותפ ג' וחרפושית הנצחה מימי מלכותו, אשר הונחו על המזבח, אף כי זה חרב כמאה וחמישים שנה לאחר מות השליט המצרי. החשיבות של הפריטים הללו לפולחן במקדש החפיר מתבהרת לאור תפוצתן הנרחבת של כמאה ועשרים פריטים נוספים הנושאים את שמו של אמנחותפ ג' ו/או את שמה של תַיִי, מהם 48 ממכלולים מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (ראו נספח ב').

בייחוד בולטת הופעתן של החרפושיות גדולות-הממדים, שייצורן החל בימי אמנחותפ ג' (קוזלוף ובריאן 1992: 67; ראו גם סוויני 2003: 59), ושבין היתר מנציחות את תַיִי (הנושאת את התואר "הרעייה הגדולה"), את ציד-האריות של אמנחותפ ג' וסצנות נוספות.¹⁶⁵ יתרה מזו, ייחודן של החרפושיות הללו הוא שממדיהן הגדולים אחידים למדי, וייתכן שהופקו בבית-יוצר אחד בפרק-זמן קצר לאחר שנת-מלכותו האחת-עשרה של אמנחותפ ג' (ברמן בתוך קוזלוף ובריאן 1992: 68), או אולי בשלהי העשור השלישי או ראשית העשור הרביעי, בזיקה למפעלי-בנייה שהוקמו בפרק-זמן זה (ברנדל, בונימוביץ ולדרמן 2013).

¹⁶⁵ שלושת הסוגים האחרים של חרפושיות ההנצחה עוסקים בנישואי אמנחותפ ג' לנסיכה מיתנית, בציד-שוורים ובהקמתו של

אגם-נוי לכבודה של תַיִי (ברמן בתוך קוזלוף ובריאן 1992: 70-72; קוזלוף 2012: 108-109).

אכן, אמנחותפ ג' נודע במפעלי-הבנייה הנרחבים שהוקמו בשמו, ובכלל זה מקדשים קיימים שהורחבו ומקדשים חדשים שהחליפו מבנים קודמים.¹⁶⁶ רובם של מקדשים אלה הוקדשו לאמנחותפ ג' עצמו או לחילופין לאלי-מצרים שהוצגו בדמותו, כמו המקדש "נב-מאעת-רע (אמנחותפ ג') מאוחד עם פתח" אשר ניצב בממפיס (מורקוט 1990 : 335-325 ; קוזלוף 2012 : 180-176). מקבץ המקדשים בנא-אמון כלל את מקדש-הקבורה של אמנחותפ ג', שהיה גדול מכל מקדש אחר במצרים ובו הוצג פסל של אמנחותפ ג' מוקף בפסליהם של אלי מצרים האחרים, ואולי זוהה עם פתח יוצר האלים (גיונסון 1998 : 66-75). נוסף על כך הוקמו מקדשים גם בתחום שלטונה של האימפריה המצרית בנוביה, כמו מקדש אמנחותפ ג' בסולב, מזרזם לאשד השלישי של הנילוס, בו עבדו את אמנחותפ ג' כאל שכיניו "נב-מאעת-רע (שם הכתר של אמנחותפ ג') אדון נוביה" (קוזלוף ובריאן 1992 : 108-106 ; גיונסון 1998 : 79 ; קוזלוף 2012 : 172-169). מקדשים אחרים הוקמו לכבוד תְּנִי בדמותה של חתחור, וידועים בעיקר המקדש בארמון במלקטה שבמערב נא-אמון והמקדש בסדינגה (הסמוכה לסולב) (קוזלוף ובריאן 1992 : 110 ; קוזלוף 2012 : 174-172).

המקדש של תני במלקטה היה חלק ממכלול רחב-ממדים שהוקם בידי אמנחותפ ג' במהלך העשורים השני והשלישי למלכותו, כהכנה לפסטיבל היובל (Heb-Sed) בשנת מלכותו השלושים (קוזלוף ובריאן 1992 : 39-41), במהלכו אמנחותפ ג' הִאָלָה את עצמו ואת תְּנִי (גיונסון 1998 : 86-89 ; גרובר 2008 ; קוזלוף 2012 : 182-196). בעקבות האלהתו, אמנחותפ ג' הוצג כאל השמש (קוזלוף ובריאן 1992 : 76, 133-132, 169-168 ; גיונסון 1998 : 88-87), לעתים כפתח (מורקוט 1990 ; קוזלוף ובריאן 1992 : 136-135), או לעתים כאוסיריס (שם : 133-132, 159-156) ואף כאלים אחרים (שם : 199-198, 206-204 ; גיונסון 1996 : 67 הערות 13-15, 68-71).

תְּנִי, שהיתה אשת-מלך פעילה וחשובה יותר מכל אלה שקדמו לה (שוסקה 2008 : 188, 190 ; קוזלוף 2012 : 100-106), לקחה חלק מרכזי בפסטיבל היובל של אמנחותפ ג' ובהאֵלהתו. במהלך הטקס ובשנותיה המאוחרות (גם בתקופת אלעמרנה) היא הוצגה בדמותה של חתחור עם האטריבוטים המסורתיים שלה (ובכלל זה הפאה של האלה), ודמות זו טבעה את חותמה על דמותן של המלכות המצריות הבאות, שכולן הוצגו באופן זהה.¹⁶⁷ אחד

---

¹⁶⁶ ראו סקירה ודיון אצל קוזלוף ובריאן 1992 : 73-111 עם ספרות נרחבת. ראו גם בריאן 1997 ; אוקונור 1998 ; גיונסון 1998 ; קוזלוף 2012 : 120-147 ושם ספרות נרחבת.

¹⁶⁷ לדמותה של תני והשפעתה על היצגיהן של מלכות מצרים הבאות ראו קוזלוף ובריאן 1992 : 170-171, 175-177, 202-203, 212 ; גיונסון 1996 : 72-77 ; 1998 : 90 ; גרובר 2008 : 8-9 ; טרוי 2008 : 158-159, 162-163 ; רובינס 2008 : 128 ; קוזלוף 2012 : 186. תני הוצגה

ההיצגים החשובים של טקס זה חרוט על אצעדה - אמנחותפ ג' ובת-זוגו נראים יושבים על כיסאותיהם במהלך הפסטיבל ולפניהם שתי בנותיהם מנגנות בסיסטרומ של חתחור, בטקס שנועד לבטא את אלוהותם (גרובר 2008 : 11-12 ואיור 3). בהיצגים אחרים ניתן לראות את תְּי בדמות הספינקס הדורך על אויביו המובסים או בדמות אנושית היושבת על כסאה ולרגליה שבויות – שני מוטיבים שעד לימיה שימשו באיקונוגרפיה של המלך בלבד ויישומם לבת-זוגו מעידה על האדרת מעמדה כשותפה מלאה למלכות בעלה וכמגינה על מצרים (קרני 2001 : 34-33, 37-38 ושם ספרות נוספת).

ג) הפולחן במקדש-החפיר בהקשרו הרחב

לאור כל הנתונים הללו ניתן להציע שבתקופת הברונזה המאוחרת 2א' כלל הפולחן במקדש-החפיר שבלכיש שילוב של מוטיבים הממשיכים את המסורת המקומית, ביחד עם מוטיבים מצריים, הקשורים לפולחן המלכותי בימי אמנחותפ ג' ותיי. משך קיומו הארוך של המקדש והחסות המצרית מלמדים, אולי, על חשיבותו של הפולחן המקומי מעבר לתחום השפעתה המידי של האליטה ששלטה בלכיש. במידה וכך הדבר, ניתן להציג את השאלה: מה היתה דמותה של האלה המכונה בכתובות האלפבתיות מלכיש בתואר 'רבת' ו-'אלת'.

ההיצג הרווח ביותר בדרום-מערב כנען בתקופה זו הוא של צלמיות-חרס המעוטרת בדמותה של אלה העומדת עירומה ומחזיקה פרחים ארוכים בידיה. ראייה לפופולריות האזורית שלהן היא העובדה שתשעים אחוז מהצלמיות שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות נחשפו באתרים השונים בדרום-מערב כנען.¹⁶⁸ מקורו של המוטיב בהיצגים מתקופת הברונזה התיכונה בה נראית האלה העירומה אוחזת בשני ענפים (קל ואילינגר 1998 : 26-29, 66), ובגרסתו הסורית הוא כלל את דמות האלה אוחזת בשתי חיות ולעתים ניצבת על-גבי חיה (קורנליוס 2004 :

לעתים בדמותן של אלות נוספות, כמו תוורת, אלת ההיפופוטם (צינלר 2008 : 322). להבדיל, תְּי ובנותיה לעולם לא הוצגו בדמותה המסורתית של "אשת אמוך", אולי משום המדיניות הפולחנית שהנהיג אמנחותפ ג' (יויוט 2008 : 174). אחד הפריטים המזוהים עם תְּי=חתחור בהיצגים המלכותיים היא מחרוזת-פיאנס בצבעים כחול-סגול וצהוב, הדומה להפליא למחרוזת שנחשפה במקדש-החפיר.

¹⁶⁸ שמונה מגזר, ארבע מתל בית-שמש, שלוש מתל בית-מרשם, שתיים ממגידו, שתיים מלכיש, אחת מגת/תל צפית, אחת מתל בטש, אחת מתל עזקה, אחת מתל אפק, אחת מתל חסי, אחת מיריחו, אחת מתל חרסים (קורנליוס 2004 : מס' 5.40-5.31, 5.44-5.57, 5.61a ; קלטר 2004א' : 1572 מס' 2).

55-57).¹⁶⁹ המוטיב נפוץ במצרים במאה הי"ג והאלה כונתה 'קדש' – בין אם כשמה המלא ובין אם כתואר של אלה ששמה אינו נזכר במפורש (ון קופן וון דר טורן 1999: 417; קורנליוס 2004: 95-99; טזווה 2009: 8, עם ספרות קודמת, 96-101, 163-195). הקשר בין הפולחן במקדש-החפיר לצלמיות מטיפוס זה מתברר גם לאור העובדה שאותן הצלמיות (והדמות הנראית עליהן) פסקו מלשמש לאחר חורבן המקדש בשלהי המאה הי"ג. אפשר, אם כן, שיש קשר בין חורבן מקדש-החפיר בלכיש להיעלמות המוטיב מהמכלול התמונתי של תושבי דרום-מערב כנען בתקופה הבתר-מצרית (בניגוד להמשכיות בסוריה).¹⁷⁰

סיכום ביניים: הפולחן במקדש-החפיר השתנה בימי אמנחותפ ג', והאלה המקומית זוהתה עם חתחור המצרייה ואולי גם עם תיי – בת דמותה האנושית. החסות המצרית לפולחן ניכרת בתוכניתו של המקדש ובפריטים הרבים שנמצאו בו, ובכללם חרפושיות הנושאות את שמם של אמנחותפ ג' ושל תיי. באמצעות הפולחן הזה, האימפריה השיגה את נאמנותה של האוכלוסייה המקומית (ובעצם שילבה עצמה בתרבותה) בעוד שהאליטה המקומית הפכה לחלק בלתי-נפרד מהאימפריה.

3. מקדש האקרופוליס בלכיש והשינויים בדת המקומית בשלהי תקופת השלטון המצרי

ההשפעה המצרית על האליטה שישבה בלכיש בימי השושלת הכ' נידונה בפרקים הקודמים, וניתן לנסות ולאתר אותה גם בפולחן המקומי. אתר הפולחן המסורתי למרגלות התל (מקדש החפיר) לא שוקם, ואת מקומו תפס מקדש שהוקם על התל עצמו (שכבה VI). השינוי במקום הפולחן מלמד אולי על כך שלמקום הגיעה אליטה חדשה, שלא הייתה קשורה למסורות הקודמות, ובכלל זה גם למסורות הפולחן המקומיות, שהיו חלק חשוב מהישוב ותרבותו בימי השושלות הי"ח-י"ט. המקדש החדש נבנה לכאורה בתוכנית המשקפת סגנון מקומי, וכוללת שלושה מרחבים, אך ההשפעה המצרית ניכרת בפריטים הארכיטקטוניים ששולבו במקדש (אוישיקין 2004ה':

---

¹⁶⁹ דמותה של האלה הוסיפה לשמש בסוריה גם באלף הראשון לפנה"ס, והיא מופיעה על תליון מזינג'ירלי כמו גם על פריטי-שנהב מנמרוד (קורנליוס 2004: 57 ואיורים 47-48), אך לא בדרום-מערב כנען.

¹⁷⁰ וראו את ההמשכיות בצלמיות אחרות, כמו דמות אלה עם כתר גבוה האוחזת את שדיה, אשר הוסיפה לשמש בצפון-הארץ (קלטר, קובאלו-פארן וסארלאיין 2010: 23), או דמות אלה החובקת את בטנה עם שתי-ידיה, הידועה מתל בית-מרסים ומהצפון (אמינג ואחרים, בקרוב).

266), ביניהם העמודים המתומנים (שם: 231-238 ואיורים 6.27-6.29; ראו וימר 1990: 1072 ושם מקבילות ממצרים), הרצפה העשויה לבני-בוץ (אויסקין 2004ה': 224) ותמשיחי הקיר שעיתרו את קירות המקדש (שם: 245-247 ואיור 6.40).

המקדש נשדד קודם לחורבנו, ועל-כן שרידיו אינם רבים. אויסקין (2004ה': 266) טען שהפולחן במקדש היה כנעני בעיקרו, זאת לאור דמות-האל החקוקה על לוח אבן שנמצא בחדר הפולחן הצדדי (שם: איורים 6.58-6.57; כאן – איור 48: 1) ושהוא פרש אותה כדמותו של רשף (שם: 267; קלמר 2004ב': 1320), וכן דמות של אלה העומדת על-גבי סוס שנחרתה על לוח-זהב דק (קלמר 2004ב': איורים 21.21 ו-21.26; כאן – איור 49: 1), אשר הושוותה לדמותה של קדש בשילוב מוטיבים הקשורים לעשתרת (קלמר 1980: 155; 2004ב': 1315-1320).

לדעתי, שתי הדמויות מעידות בעיקר על ההשפעה המצרית על הפולחן המקומי.¹⁷¹ דמות האל (איור 48: 1) לא מייצגת את רשף, שהרי התלתל והחנית מזהים אותו כבעל, וליתר-דיוק – כבעל-סת', אלוהות הידועה מהדלתא של הנילוס למן תקופת החיקסוס ואילך (קורנליוס 1994: 163).¹⁷² בדומה לדמותה של האלה (איור 49), גם דמותו של בעל-סת' השתנתה במעבר לכנען. מכנען ידועים מספר פריטים של ההיצג המצרי, הכולל את דמותו המכה נחש (לדוגמה איור 48: 2), אך בעיקר ידועה דמותו המכונפת הניצבת על-גבי אריה (קורנליוס 1994: 195-208; כאן, איור 48: 3-4) וכן דמותו המכונפת ולצידה צמד שרפים (איור 48: 5).¹⁷³

---

¹⁷¹ להופעתם של מוטיבים הקשורים לעשתרת בתקופת המעבר ברונזה/ברזל ושילובם בדמותה של האלה המקומית ראו לעיל, פרק ד' וראו את ההיצגים באיור 4.

¹⁷² ראו טזווה 2009: 154-155 עם ספרות נרחבת לדיון בהופעת בעל-סת' במצרים במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס.

¹⁷³ גרסה זו ידועה משתי חרפושיות מתל אלפרעה (קל 2010א': 92-93 מס' 153; 130-131 מס' 238), החותם דמוי-הפירמידה מתל קסילה (לעיל, פרק ד'), ארבעה פריטים נוספים מגבל, ופריטים בודדים מבובסטיס, סאפט, ובוהן (קורנליוס 1994: 185-186, 30-BM24).

איור 48: בעל-סת' - תקופת השלטון המצרי (מס' 1-2) והתקופה הבתר-מצרית (מס' 3-5)

1

תחריט-אבן, לכיש, שכבה VI
(בעקבות: אוסישקין 2004ה': איור 6.58 מס' 1)

<p>5</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 117 (בעקבות קל 2010ב': 154-155 מס' 292)</p>	<p>4</p> <p>דמוי-פירמידה, תל קסילה (בעקבות ב' מזר תשכ"ז: לוח ה')</p>	<p>3</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), שכבה V/W (בעקבות קל 2010א': 410-411 מס' 919)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 902C (בעקבות קל 2010א': 86-87 מס' 138)</p>
---	---	---	--

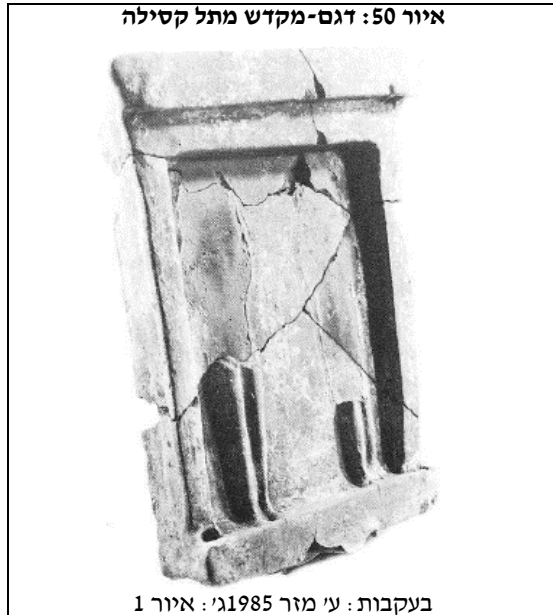
את המעבר מהפולחן המעיין-חתחורי בימי השושלת הי"ח המאוחרת ובימי השושלת הי"ט לפולחן של בעל-סת' המכה את הנחש ושל עשתרת הרוכבת על הסוס בימי השושלת הכ', ניתן להסביר על-רקע התמורות באידיאולוגיה המלכותית בימי רעמסס ב', אשר אומצה גם בימי רעמסס ג' (וראו טזווה 2009 : 147 אודות הקשר בין האידיאולוגיות המלכותית של שני מלכים אלה). בעל-סת' זכה למעמד בכיר בפולחן המלכותי בימי סתי א', ובעיקר בימי רעמסס ב', אשר האלה והציג את עצמו כסת' וכבנו של סתי (שם : 143-145, 157-158). גם עשתרת זכתה לתשומת-לב מלכותית רבה יותר בימי רעמסס ב', כאשר הוצגה לא-אחת כאלת מלחמה חשובה, המגינה על המלך, וששמה שולב בשמם של שניים מבניו (שם : 145).

איור 49: האלה על-גבי הסוס – תקופת המעבר ברונזה/ברזל (מס' 1) ותקופת הברזל 1 (מס' 2-5)		
<p>3</p> <p>דמוי-חרפושית, תל עיטון, קבר C1 (בעקבות קל 2010א': 607-606 מס' 5)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד'), קבר 241 (בעקבות קל 2010א': 182-183 מס' 358)</p>	<p>1</p> <p>לוח זהב, לכיש, שכבה VI (בעקבות קלמר 1980: איור 1)</p>
<p>5</p> <p>דמוי-חרוט, תל אלפרעה (ד'), קבר 509 (בעקבות קל 2010א': 139-138 מס' 256)</p>	<p>4</p> <p>דמוי-פירמידה, תל קסילה, שכבה X (איור 9: 4)</p>	

היתה זו הפעם השנייה שהשפעה המצרית ניכרת בפולחן בלכיש – כמאה שנה לאחר הפעם הקודמת, שהתרחשה בימי אמנחותפ ג'. בשתי הפעמים שיקפה השפעה זו את האידאולוגיה של השליט המצרי שמלך באותה עת. יחד עם זאת, העדויות מהמקדש האקרופוליס בלכיש אינן מספיקות כדי לקבוע עד כמה היו המצרים פעילים ומעורבים בהחלתם של השינויים הללו. ניתן רק לציין ששני פריטים שנמצאו במקדש, לוח האבן הנושא את דמותו של בעל-סתי ולוח הזהב המעוטר בדמותה של עשתרת, המעידים על הפולחן הציבורי בלכיש בימי השושלת הכי, שייכים למכלול תמונתי רחב יותר, שנהנה מפופולריות רבה גם לאחר הנסיגה המצרית מכנען. מציאותם באתר מהווה, לדעתי, ראיה לחלקה הפעיל של האוכלוסייה המקומית בפולחן באתר המקודש. תושבי לכיש אימצו את הפולחן החדש, שמקורו היה בחצר המלוכה המצרית אך עם הגיעו לכנען השתנה והותאם למסורות המקומיות.

4. התקופה הבתר-מצרית

מקור המידע המרכזי לפולחן הציבורי בדרום-מערב כנען בתקופת הברזל 1 הוא המקדש שנחשף בתל קסילה – בקצהו הצפוני של האזור הנידון בעבודה זו.¹⁷⁴ רובם המוחלט של הפריטים הרבים שנחשפו במקדש קשורים למסורת הכנענית, או לחלופין, לגרסה מקומית ייחודית של אותה המסורת (ע' מזר 1980 : 119), ועיקרם קשור לפיריון ולדמות של אלוהות נקבית.

פריט חשוב במיוחד שנמצא למרגלות הבמה במקדש הוא לוח-חרס בצורת חזית של מקדש (איור 50), עם שרידיהן של שתי דמויות נשיות הניצבות עירומות כשידיהן (שלא שרדו) אחזו, ככל הנראה, את שדיהן (ע' מזר 1980 : 82-84 ואיור 20). דגם המקדש הושווה לא-אחת לדגמים אחרים ממצרים ומכנען (ע' מזר 1985 ג' ; קל ואילינגר 1998 : 101, 103), וייתכן שהדמויות המעטרות אותו קשורות בסגנון לצלמיות-החרס מתקופת הברונזה המאוחרת, בהן נראתה דמות נשית האוחזת את שדיה בתנוחה זהה (קל ואילינגר 1998 : 101-100).

חפצים נוספים קשורים גם הם למסורות המקומיות, וביניהם כלי-נסך בדמות כמו-אנושית נשית (ע' מזר 1980 : 78-81 ואיור 18 ; ראו קל ואילינגר 1998 : 106), בדמות ראש-אריה (ע' מזר 1980 : 101-104 ואיורים 34, 35 ; מיברג 2013 עם ספרות נרחבת) ובצורת אשכול פירות (ע' מזר 1980 : 104-105 איור 37) ; פיטס מורכב, המעוטר בדגם צמחי ובדמות ציפור (שם : 105-106 ואיור 38) ; וכלי-חרס בצורת רימונים (שם : 115-116 ואיור 46). פריטים נוספים מעידים על השפעה מצרית, כמו הקערות דמויות-הציפורים (שם : 96-100 ואיורים 28-33), אך אלה מוכרים כבר מהתקופה המצרית בכנען, ולפיכך אפשר לראות גם אותם כחלק מהמסורת המקומית (ע' מזר 1985 א' : 126).

¹⁷⁴ מבני-פולחן נוספים נחשפו בעקרון (ראו ט' דותן וגיטין 1990 ; ט' דותן תשנ"ב ; תשנ"ד ; 2002 ; ט' דותן ודרנקה תשס"ט) ובנחל פטיש (נחשוני תש"ע ; נחשוני וציפר 2009), אך הם פורסמו באופן ראשוני בלבד וקשה ללמוד על תוכניתם המלאה, על הכרונולוגיה של השימוש בהם ועל המכלול של חפצי-הפולחן שנחשף בהם.

נראה, אפוא, שהפריטים מהמקדש בתל קסילה מעידים על פולחן פריון המוקדש לאלה, שדמותה והחפצים ששימשו בפולחנה היו קשורים למסורות המקומיות מתקופת השלטון המצרי. קשה לעמוד על הקשר התרבותי בין הפולחן בתל קסילה לבין מכלול האמונות וההיצגים מאתרים דרומיים/מזרחיים יותר, הקשור ברובו המוחלט לפולחן המשפחתי (בעיקר קמעות וצלמיות), ולפיכך אין לדעת אם המקדש המקומי מייצג את האמונות שרווחו בדרום-מערב כנען בכללותו או את אגן הירקון בלבד. מכל-מקום, אפשר להצביע על מיעוטם היחסי בתל קסילה של היצגי מוטיבים שרווחו בעיקר מדרום לירקון:

- האלה והסוס נראים על פריט אחד בלבד (החותם דמוי-הפירמידה; לעיל, איור 23 : 4).
- דמותו של בעל-סת' נראית על אותו הפריט.
- המוטיבים הקשורים לחיה המניקה או ליעל ולעץ המקודש, המעטרים קמעות וחותרמות רבים מדרום-מערב כנען בתקופת הברזל 1 (קל ואילינגר 1998 : 125-128), נעדרים לחלוטין מתל קסילה. גם ממצא צלמיות-החרס מתל קסילה אינו רב,¹⁷⁵ בניגוד לאתרים דרומיים יותר, והוא כולל רק שני פריטים:
- צלמית אחת (ע' מזר 1986 : 14, איור 6 : 2 ולוח 3b) שייכת לטיפוס המכונה PSI - דמות עומדת עם ידיים מונפות, גוף ארוך ושדיים קטנים דמוי-עיגולים. זהו המשך ישיר למסורת אגאית מהתקופה ההלדית המאוחרת 3ב-ג' (פרס 2012 : 145-160; ראו גם בן-שלמה ופרס 2009 : 47-48; בן-שלמה 2010 : 37-38). צלמיות מטיפוס זה הופיעו בדרום-מערב כנען בתקופת הברונזה המאוחרת (הנקי

---

¹⁷⁵ ט' דותן (תשכ"ט; תש"ל; 1982 : 234-249) עסקה רבות בנושא צלמיות-חרס מתקופת הברזל 1 בדרום-מערב כנען, ולשיטתה רובן של הצלמיות שייכות לטיפוסים אגאיים ומיעוטן משקפות שילוב של מוטיבים אגאיים ולבנטיניים. ר' שמיט (1999) ערך לראשונה קטלוג מקיף וטיפולוגיה שיטתית של הצלמיות השונות. א' יסעור-לנדאו (2001) דן בטיפוס הצלמיות היושבות המכונה "אשדודה", והצביע על הזיקה בינו לפולחן האגאי והשתלבותו בפולחן הכנעני. בן-שלמה ופרס (2009) פרסמו קטלוג מעודכן של הצלמיות מאתרי-פלשת, הכולל טיפולוגיה, דיונים השוואתיים והיבטים כרונולוגיים, ודיון דומה מופיע בספרו של בן-שלמה (2010 : 31-51). פרס (2012) פרסם קטלוג מפורט של הצלמיות מאשקלון, כמו גם דיון מפורט באיקונוגרפיה, ההקשר התרבותי והמשמעות של הצלמיות השונות.

ואחרים 2004 : טבלה 22.1 מס' 90-91) ובעיקר בתקופת הברזל 1 – באשדוד, אשקלון, עקרון ותל קסילה (בן-שלמה ופרס 2009 : 42-48 ; בן-שלמה 2010 : 32-38).¹⁷⁶

• הטיפול השני (ע' מזר 1986 : איור 6 מס' 1 ולוח 3a) מציג דמות יושבת (המכונה "אשדודה") עם מאפיינים דומים לטיפול הצלמית העומדת - ראש עם כובע, צוואר ארוך וחזה מעוצב בדמות עיגולים קטנים – המשולבים עם כיסא מלבני בעל ארבע רגליים, במעין תצריף של מסורות אגאיות, קיפריות וכנעניות.¹⁷⁷ פריטים מטיפול זה נמצאו ברחבי דרום-מערב כנען,¹⁷⁸ ובעיקר באשדוד – שם הם יוצרו גם בתקופת הברזל 2 (בניגוד לצלמיות מטיפול ה-PSI) (בן-שלמה ופרס 2009 : 53 ; פרס 2012 : 161-162).

יוצא אפוא שהדמות העומדת היתה מקובלת בעיקר בקרב יושבי-החוף בדרום-מערב כנען, ואולי שיקפה את הקשרים התרבותיים של המתישבים בכנען עם קפריסין והמרחב האגאי, בעוד שהדמות היושבת נפוצה בחוף, בשפלה ובחבל-ההר. כך ניתן גם להבין מדוע הטיפול הראשון נותר קשור למסורות האגאיות, בעוד שהטיפול השני הוא יצירה כנענית-מקומית, המשלבת מוטיבים אגאיים באופן שלא ידוע מיוון עצמה, יחד עם השפעות קיפריות וכנעניות. מכיוון ששני הטיפוסים לא נמצאו במקדש, אפשר להניח שבשני המקרים מדובר בפריטים

---

¹⁷⁶ בנוסף לשבר מתל קסילה נמצאו עוד שישה שברי-צלמיות בשכבות XIV-XVI באשקלון (בן-שלמה ופרס 2009 : טבלה 5 מס' 1-4, 28, 31), ארבעה בשכבות X-XII באשדוד (שם : טבלה 3 מס' 1-4) ושניים בשכבות VIB ו-IVA בעקרון (שם : טבלה 4 מס' 1-2).

¹⁷⁷ לדיון באיקונוגרפיה של טיפוס זה ראו יסעור-לנדאו 2001 ; בן-שלמה ופרס 2009 : 49-54 ; בן-שלמה 2010 : 45-51 ; פרס 2012 : 156-154, 160-165.

¹⁷⁸ צלמית מרופאת אחת ועוד שבעה שברים נמצאו בשכבות XI-XII בתל אשדוד (בן-שלמה ופרס 2009 : טבלה 3 מס' 8, 13-15, 18-21), שישה שברים משכבות XIV-XV בתל אשקלון (שם : טבלה 5 מס' 7, 8, 10, 14, 16, 17) שלושה שברים משכבות IVA-VC בעקרון/תל מקנה (שם : טבלה 4 מס' 4, 5, 7) - אותם האתרים כמו הצלמיות מטיפול ה-PSI. לצדם נמצאו שלושה שברים בתל אפק, אחד משכבה X10 (גוזובסקה ויסעור-לנדאו 2009 : 392-393 ואיורים 11.9-11.11), שני שברים בתל גזר (דיוור, לאנס ורייט 1970 : איור 36 מס' 3 ; דיוור 1986ב' : לוח 62 מס' 18), ושברים בודדים נמצאו בקרנת אלחמריה (גדות 2003 : 160 ; ללא כלי-חרס בסגנון "פלישתי דו-גוני" נלווים), בגת/תל צפית (שמיט 1999 : 611 מס' 64), בשכבה V / IV בתל בטש (ע' מזר 2006ב' : 253 ולוח 82 מס' 15), בתל חמיד (וולף 1998 : 782 איור 18), בתל בית-שמש (גרנט 1934 : לוח 23), בתל גודד (שמיט 1999 : 611 מס' 65) ואולי גם בירושלים (גילברט-פרץ 1996 : 39, איור 18 מס' 11 ולוח 9 מס' 8-9).

ששימשו במרחב המשפחתי ולא בפולחן הציבורי. המסקנה היא שההשפעה האגאית על הפולחן המקומי בתל קסילה היתה מצומצמת, ועיקרה במישור המשפחתי, ולא בהקשר הציבורי הרחב.

בניגוד לכך, באזור שמדרום לתל קסילה, ובעיקר באשדוד, באשקלון ובעקרון, בולטת תפוצתם של היצגים חדשים של אלוהויות. ההיצג הרווח ביותר הוא של האלה היושבת על הכסא, הידוע גם בחותם-גליל משכבה XI באשדוד (בן-שלמה 2005ב': איור 3.66), ולדעת יסעור-לנדאו (2001; השוו לבן-שלמה 2010 : 72) זוהי דמותה של אלה אגאית ששולבה עם אלה מקומית. במידה וכך הדבר, הרי שזוהי דוגמא נוספת לשילובן של מסורות פולחניות מקומיות וזרות, וניתן לראות בה חלק מרצף שהתקיים זמן ממושך, במסגרתו האלות המקומיות ספחו לדמותן היצגים זרים ומשמעויות חדשות, ובמקרים אחרים אף איבדו את מקומן לטובת אלות חדשות שנהנו מפופולריות בקרב התושבים המקומיים.

5. הערה על פולחן אמון

לדיון על הפולחן בדרום-מערב כנען בתקופה המצרית חסר מידע על אחד המוסדות החשובים שהתקיימו במסגרת המנהל המצרי – מקדש אמון בעזה. ייתכן שכבר בימי תחותמס ג' הוקם המקדש והוקדשה לו תוצרת חקלאית שהופקה באחוזות-המלך ששכנו בחבל הבשור ובאגן הירקון, ושאליו גם נשלחו מסייהם של שליטי המרכזים המקומיים (וימר 1990 : 1090-1091). התיאור בפפירוס האריס א' (9 : 1-3) מעיד על קיומו של המקדש בימי רעמסס ג' ועל הקדשתן של מספר לא-ידוע של ערים כנעניות לטובתו (אילינגר 1988; וימר 1990 : 1089-1086; מוריס 2005 : 728-729).

העדות הברורה ביותר לחשיבותו של פולחן אמון בתקופת השלטון המצרי היא התפוצה של הפריטים הנושאים את שמו של האל או את סמליו. רשימה חלקית של הפריטים מהתקופה המצרית, הנושאים את שמו של אמון-רע כמוטיב מרכזי או בלעדי (קל 1995 : 242-243; שרר 2011 : 156; כאן, איור 51 : 1), כוללת כמאה וחמישים חותמות, חרפושיות וחפצים אחרים (ראו נספח ג'), מהם כשמונים נמצאו בחבל הבשור ועוד כשישים וחמישה באתרים אחרים בדרום-מערב כנען (בעיקר גזר, לכיש ובית-שמש). בין המוטיבים הנוספים הקשורים לאמון ניתן למנות את תריסר ההיצגים הכוללים את שמו לצד הספינקס (קל 1995 : 201; שרר 2011 : 156),

שעשרה מהם נמצאו בדרום-מערב כנען, ואת ההיצגים של שלישיית האלים, המופיע על-גבי כעשרים וחמישה פריטים, מהם תשעה-עשר מדרום-מערב כנען (ראו איור 51).¹⁷⁹

המידע אודות התקופה הבתר-מצרית הוא חלקי למדי, ואין מקורות כתובים על גורלה של עזה וסביבתה לאחר הנסיגה המצרית. אבל הדיון בהמשכיות היישובית ובפריחה הדמוגרפית בחבל הבשור הצביע על שגשוג שנמשך גם במהלך התקופה הבתר-מצרית, ובלי כל סימן למשבר. לכך יש להוסיף את ההמשכיות באיקונוגרפיה של אמון. הדיון בפרק הקודם הצביע על ההמשכיות בשימוש בשמו של האל, וניתן למנות כעשרים וחמישה פריטים מהתקופה הבתר-מצרית הנושאים את שמו, מהם חמישה-עשר בדרום-מערב כנען; כך הדבר גם בנוגע למוטיבים נוספים הקשורים לאמון, כמו דמותו הסכמתית של האל לצד דמויות נוספות (לעיל, פרק ד'), שמו המופיע לצד ספינקס, ואולי גם דמות האריה עם סמלים נלווים, שלדעת קל (1995: 244-246) שימשו בכתובה מוצפנת לשם אמון.

איור 51: האיקונוגרפיה של אמון – תקופת השלטון המצרי (מס' 1-3) והתקופה הבתר-מצרית (מס' 4-6)		
<p>3</p> <p>חרפושית, לכיש, קבר 4004 (בעקבות טאפנל ואחרים 1958: לוח 36 מס' 240)</p>	<p>2</p> <p>חרפושית, תל אלפרעה (ד), קבר 981 (בעקבות קל 2010א': 350-351 מס' 758)</p>	<p>1</p> <p>חרפושית, תל בית-מרסם, שכבה C (בעקבות קל 2010ב': 58-59 מס' 34)</p>
<p>6</p> <p>תל אלפרעה (ד'), בית-קברות 800 (בעקבות קל 2010א': 116-117 מס' 210)</p>	<p>5</p> <p>דמוי-חרפושית, בית-שמש, שכבה III (בעקבות קל 2010ב': 264-265 מס' 111)</p>	<p>4</p> <p>תל אלפרעה (ד'), בית-קברות 800 (בעקבות קל 2010א': 116-117 מס' 210)</p>

הנתונים הללו מעידים – אמנם באופן עקיף – על ההמשכיות בפולחן אמון בתקופה הבתר-מצרית, והם מסייעים להתגבר על היעדרם של מקורות כתובים ושל נתונים על עזה גופא. תפוצתם המועטה של הפריטים המזוהים עם המקדש משקפת, אולי, את הירידה במעמדו ובחשיבותו בתקופה הבתר-מצרית, ונראה שהוא היה למוקד פולחן

¹⁷⁹ ספירה זו אינה כוללת את הפריטים הכוללים את שמו של האל המלווה מוטיב מרכזי כמו קרטוש.

מקומי עם השפעה אזורית מצומצמת, בעיקר לנוכח המוטיבים השונים כל-כך שרווחו במרחב שמצפון לו – כמו המוטיבים הקשורים לפירון.

מכל מקום, סביר להניח שהמקדש בעזה מילא תפקיד מהותי במפגשים של האוכלוסייה המקומית עם התרבות המצרית. שליטי הערים התייצבו בפני הפקידים המצריים בעזה כבר מימי השושלת הי"ח, והם ומקורביהם השתתפו בחגיגות דתיות, כמו אלו המתועדות מימי רעמסס ג'. עם הנסיגה המצרית נותקה עזה ממצרים, והגרסה המקומית של התרבות המצרית היא שהוסיפה להתקיים בה, בניתוק מהמסורות שהוסיפו להתפתח במצרים עצמה (על אלו ראו ניבינסקי 2000). ייתכן אפוא, שגם בשנים שלאחר הנסיגה המצרית מהארץ, עזה נחשבה למייצגת של התרבות המצרית בכנען, ויתכן ששמרה על מעמדה כמתווכת בין שתי התרבויות שנים רבות לאחר מכן.

6. סיכום

הדיון בפרק זה עסק במאפייני הפולחן והדת בדרום-מערב כנען בתקופת השלטון המצרי ובתקופה הבת-מצרית, מקורותיהם והקשרם התרבותי-ההיסטורי הרחב. המאפיין הבולט של הדת המקומית הוא ההמשכיות בפולחן הקשור לאלות, זאת למרות התמורות הרבות שחלו בהיצגים החזותיים של האלים ולמרות החשיבות הניכרת של פולחן אל הסער ופולחן אמון בתקופת השלטון המצרי.

ניתוח הנתונים ממקדש החפיר בלכיש הראה שהפולחן במקום הוקדש לאלה, אשר בתקופת הברונזה המאוחרת 2 זוהתה עם חתחור. זו, בתורה, היתה ביטוי להאלהתה של תי, רעייתו של אמנחותפ ג'. פולחן האלה בלכיש היה חלק מפולחן הזוג המלכותי בעשור האחרון למלכותו של אמנחותפ ג', פולחן שהביא לתמורה דתית משמעותית ברחבי האימפריה המצרית. אף יתכן שהתמיכה המלכותית בהקמת המקדש בלכיש נועדה להגביר את הנאמנות של תושבי המקום לאימפריה, בדומה לפולחן מלכותי שהתקיים בתקופות אחרות בהיסטוריה (דו מארה 2011), כמו באימפריה הסלווקית ובאימפריה הרומית (גייגר תשס"ד; תשס"ח; אלקוק 2005: 328 עם ספרות קודמת). פולחן האלה צמח בחלקו ביוזמת השלטון המרכזי, ובחלקו בשל רצון האליטות המקומיות לקשור את תרבותן עם זו של האימפריה השלטת.

הפולחן הוותיק של האלה המקומית, אשר שולב עם רכיבים מפולחן חתחור, איבד מחשיבותו בשלהי המאה הי"ג או בראשית המאה הי"ב. צלמיות-החרס הנפוצות כל-כך בתקופה המצרית פסקו לשמש, ובמהלך המאה הי"ב נעלמו עיטורי-הכלים הטיפוסיים לתקופה. אני מציע לקשור זאת עם חורבנם של מרכזי-הפולחן

המסורתיים ועם שינויים אידיאולוגיים שחלו במצרים גופא, הניכרים גם במקדש שהוקם בשכבה VI בלכיש, אשר משקף ניתוק ברור מהמסורת הפולחנית של מקדש-החפיר. לראשונה ניצבה דמותו של אל-הסער במרכז הפולחן בלכיש, בדמותו המצרית של בעל-סת', כשלצדו הופיעה גם דמותה של האלה, אשר משלבת מוטיבים הקשורים לעשתרת הניצבת עירומה עם פרחים בידיה על-גבי סוס. שתי הדמויות הללו, בעל-סת' ועשתרת, נראות בהיצגים נוספים משלהי תקופת השלטון המצרי, ובעיקר מהתקופה הבתר-מצרית, וייתכן אפוא שנהנו מדומיננטיות הולכת וגוברת בדת המקומית.

מסורות הפולחן המקומיות, הוותיקות והחדשות, שימשו גם בתקופה הבתר-מצרית, ובמקרים מסוימים, כמו במקדש בתל קסילה, ניכרת רציפות במסורות אלה ואימוץ מינימלי של חידושים הידועים מאזורים שכנים. החידושים שהתגלו היו קשורים למתיישבים האגאיים ותרבותם, כמו הצלמיות בסגנון התקופה ההלדית המאוחרת 3ב'-ג'. חידושים אחרים היו פרי המפגש בין המתיישבים לתושבים המקומיים, כמו צלמית האלה היושבת, "האשדודה", שמייצגת שילוב ייחודי של מוטיבים אגאיים, קיפריים ומקומיים. ייתכן שדמותה של האלה משקפת את דמות האלה היושבת, שאמנם ידועה ממספר היצגים אגאיים אך לא מופיעה בצלמיות חרס, ועל-כן זוהי עדות אפשרית להעתקת מוטיב תרבותי ממדיום אחד (היצג חזותי) למדיום אחר (היצג פלסטי) – תהליך הידוע ממפגשים בין-תרבותיים אחרים (וון דומלן ורוולנדס 2012 : 26-27).

מקדש אמון בעזה, שראשיתו אולי כבר בימי תחותמס ג' ושהיה אחד ממוסדות השלטון המצריים החשובים בכנען, עשוי היה לשמש מקור חשוב להפצת התרבות המצרית בדרום כנען. לאור ניתוח האיכוןוגרפיה הקשורה לאמון ניתן לשער, שהפולחן המקומי לאל היה שונה במקצת מהפולחן שרווח במצרים, ולו רק משום היעדרם של מוטיבים מובהקים הקשורים לפולחן האל בנא-אמון. ההמשכיות במערך הישוב בדרום כנען ובאיכוןוגרפיה של אמון בתקופה הבתר-מצרית מעידה, לדעתי, על קיומו של המקדש גם בתקופה זו, אף כי השפעתו וחשיבותו הצטמצמו במידה רבה. ירידה זו במעמדו של מקדש אמון בעזה נבעה, אולי, מהיעדר תמיכה מלכותית ממצרים, מחד גיסא, ומהניתוק מהתהליכים התרבותיים שחלו מצפון לעזה, ובעיקר בעקרון, שם צמחה אידיאולוגיה חלופית שחיפשה מקורות השראה חדשים, מאידך גיסא.

לסיכום, בכל המקרים הנידונים לעיל ניתן לראות את עקבות המגע הבין-תרבותי בין האוכלוסייה המקומית לתרבות המתיישבת – תחילה המצרים ששלטו בכנען, ולאחר-מכן תושבים ממוצא אגאי/קיפרי, שהתיישבו בדרום כנען. יחסי-הכוחות, הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות והיוזמה של האליטות המקומיות, הם שהכתיבו

את האופן שבו מצאו המגעים התרבותיים ביטוי גם בדת המקומית ובפולחן.¹⁸⁰ פעמים היתה זו ההשפעה המצרית ורצון המקומיים לקשור את עצמם למרכז הכוח האימפריאלי (כפי שמעידים המקדשים מלכיש) ופעמים אחרות היה זה המגע עם המתיישבים האגאיים שהוביל למעין "משא-ומתן" תרבותי, שתוצאותיו נראות בעיקר בפולחן המשפחתי – צלמיות החרס. על כל פנים, בכל המקרים מדובר בהתאמות ושינויים בדת, שאופייה הבסיסי נותר כשהיה – פולחן של אלוהויות נשיות, שהתמקד בהיבטים שונים הקשורים לפריון וצמיחה.

---

¹⁸⁰ לדיון באופן שבו תרבות אחת מתייחסת אל דתות זרות, ובעיקר היחס האמביוולנטי כלפיהן הנובע מדעות-קדומות וסטיגמות, ראו

מאמרו של בוקק (תשס"ח) על היחס בספרות היוונים כלפי דתות מצרים ופניקיה.

סיכום:

אימפריה, קולוניאליזם ומפגשים בין-תרבותיים

בדרום-מערב כנען בתקופת הברונזה המאוחרת

ובראשית תקופת הברזל

מטרתה של עבודה זו היתה לבחון את מערכת הקשרים שהתפתחה לאורך ציר הזמן בין האוכלוסייה המקומית בדרום-מערב כנען לקבוצות השונות שהגיעו לארץ – האימפריה המצרית ונציגיה במהלך המאות הטי"ו-י"ב לפנה"ס, והמתיישבים האגאיים שהיגרו אל מישור-החוף במאות הי"ג-י"א. המסקנה העיקרית שעלתה מבחינה זו היא תפקידה הפעיל של האוכלוסייה המקומית בדרום-מערב כנען בעיצוב ההתרחשות ההיסטורית בתקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל 1. האליטות המקומיות מילאו תפקיד חשוב בהתפתחות האימפריה המצרית בכנען והתבססותה במרחב, כמו גם בגיבוש המערכת הפוליטית והחברתית בתקופה הבת-מצרית.

בחינה של דגם היישוב הצביעה על שני תהליכים מקבילים בראשית התקופה הנידונה בעבודה: מצד אחד, **בתקופת הברונזה המאוחרת 1** התבססו האליטות המקומיות באתרים בהם שכנו המרכזים המקומיים גם בתקופת הברונזה התיכונה. בהקשר זה הצעתי, שהמרכזים המקומיים הוקמו פעם-אחר-פעם באותם האתרים, ככל הנראה בשל המסורות שנקשרו לאתרים אלה ונראותם בנוף, שהיו ביטוי מוחשי וסמלי למעמדם של בעליהם במסגרת סביבתם. לעומת זאת, האימפריה המצרית התבססה בראש וראשונה לאורך החוף, תחילה בתל אלעג'ול, ובמאה הטי"ו, לאחר מסעות תחותמס ג', הוקמו המרכזים ביפו ובעזה. המידע הארכאולוגי על עזה הוא אמנם דל, אך ניתן לקבוע, שהביטוי הבולט ביותר להשפעה המצרית על דגם היישוב בדרום-מערב כנען היה הקמתו של מרכז אימפריאלי באתר שהיה בעל חשיבות פחותה בתקופה הקודמת, וחשיבותו משלב זה נמשכה במשך כל העת העתיקה.

המרכזים האימפריאליים שהוקמו לאורך החוף נועדו בראש ובראשונה לשמש כתחנות אספקה לצי ולצבא המצריים במסגרת ביסוס האחיזה המצרית לקראת ההתמודדות עם מיתני. לפי שחזור זה, האינטראקציה בין המצרים לאוכלוסייה המקומית הואצה בעשורים שלאחר מסעות תחותמס ג', בין שהיתה מדיניות מצרית מכוונת מראש (אלא שזו ידועה בעיקר לגבי הערים בחוף הלבנון וקשה להסיק ממנה מסקנות על דרום-מערב כנען) ובין בשל גורמים נסתרים מאתנו, שהניעו את האליטה המקומית לחבור למוקדי-הכוח הללו. בהמשך לכך הצעתי, שהביקוש הגובר והולך לתוצרת חקלאית במרכזים האימפריאליים והסחר בינם לבין האליטות המקומיות, שסיפקו את התוצרת, היה גרום עיקרי לקשרים הללו, שהתחזקו ככל שחלפו השנים והביאו להתבססות האליטות המקומיות במרכזיהן ולהתבססות המרכזים האימפריאליים השכנים. העדויות העיקריות לכך הן צבירת העושר והכוח באתרים השונים בכנען, העלייה במספרם של המקורות המצריים המזכירים ישובים כנעניים, והופעתם ההולכת וגוברת של כנענים ברשומות המנהל המצרי והשתלבותם במערך "האימפריה".

המידע הרב הנלמד ממכתבי אלעמרנה משקף את טיבם של היחסים בין האימפריה לאליטות המקומיות כמאה שנה לאחר ההתבססות המצרית לאורך החוף. הדיון במכתבי אלעמרנה והעדויות הארכאולוגיות לנוכחותן של האליטות המקומיות הצביע על קיומם של שבעה מרכזים מקומיים בדרום הארץ **בתקופת הברונזה המאוחרת 2א'** (מצפון לדרום): מחוז/יבנה-ים, גזר, תל בית-שמש, גת, אשקלון, לכיש ויורזה/תל גימה. קיומו של מרכז מקומי נוסף, בעמק התלם הדרומי, אפשרי, אך לא ניתן לאישוש. בנוסף, תוכנם של מכתבי אלעמרנה משקף את חלקן הפעיל של האליטות המקומיות בהרחבת המסגרת האימפריאלית בכנען. השליטים המקומיים הדגישו במכתביהם פעם-אחר-פעם את שייכותם לאימפריה, את שירותם במערכת האימפריאלית ואת מסירותם למלך מצרים, לרוב במטרה לזכות בהגנה המצרית במסגרת הסכסוכים המקומיים. ניתן לפרש את צעדי האליטות המקומיות בכנען ככניעה לשלטון האימפריאלי, אך בנוסף לכך יש להדגיש גם את היתרונות שהן השיגו כתוצאה מהשתלבותן במערכת האימפריאלית, ובכלל זה את ביסוס שלטונן, הרחבת הקשרים שלהן עם מרכזים אחרים, ושילובן במערכת כלכלית רחבה יותר.

דוגמא אפשרית נוספת לחלקן הפעיל של האליטות המקומיות בדרום-מערב כנען בגיבוש המסגרת האימפריאלית בימי השושלת הי"ח היא אימוצו של הפולחן המצרי המלכותי בקרב תושבי לכיש. ניתוח הנתונים ממקדש החפיר בלכיש הראה שהפולחן במקום הוקדש לאלה, אשר בתקופת הברונזה המאוחרת 2א' זוהתה עם חתחור. זו, בתורה, היתה ביטוי להאלהתה של תיי, רעייתו של אמנחותפ ג'. פולחן האלה בלכיש היה חלק מפולחן הזוג המלכותי בעשור האחרון למלכותו של אמנחותפ ג', פולחן שהביא לתמורה דתית משמעותית ברחבי האימפריה המצרית. התמיכה המלכותית בהקמת המקדש בלכיש נועדה להגביר את הנאמנות של תושבי המקום לאימפריה, אך הדומיננטיות של הרכיב המקומי בפולחן והזיהוי הנמשך של האלה בשמה המקומי מעידים, לדעתי, על המעורבות הפעילה של האוכלוסייה המקומית בתהליך זה, ובעיקר רצון האליטה המקומית להכיל בתרבותה את האימפריה השלטת. ההמשכיות בפולחן במקדש החפיר גם **בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב'** משקפת את הקשר ההדוק בין האליטה המקומית בלכיש לאימפריה גם בימי השושלת הי"ט ואת האופן שבו היא זיהתה עצמה כחלק ממנה.

המגע המתמשך של האוכלוסייה המקומית עם האימפריה המצרית התבטא בתחומים נוספים מעבר לדת ולפולחן, והמשותף לכולם הוא אימוצם של מנהגים מצריים ותרגומם למנהגים כנעניים. עיקר התהליך חל בתקופת הברונזה המאוחרת 2ב', במקביל להתעצמות הנוכחות המצרית בחבל הבשור, לאורך-החוף וממזרח ליפו. בהקשר זה טענתי שהופעתם של מוטיבים זרים במרכזים המקומיים אינה בהכרח ראייה לנוכחותם של זרים, אך גם לא להתבטלותה של הזהות המקומית. להיפך, זוהי קודם כול ראייה למגע התדיר בין האליטות

המקומיות לנציגיה של האימפריה (ואולי גם בינם לבין חצר המלוכה המצרית) ולאופן שבו הן הכילו את האימפריה המצרית בתרבותן, כשם שהן עצמן השתלבו במערכת האימפריאלית. אימוצם של מנהגים מצריים ושילובם בתרבות המקומית היא עדות ברורה למעמדה ולנוכחותה הבולטת של האליטה המקומית בעיני סביבתה והיוו חלק מתהליך מתמשך של עיצוב זהות באמצעות אימוצם של מוטיבים תרבותיים זרים ו"ביותם" בהתאם לנורמות החברתיות המקובלות. על רקע זה, מסקנתי היא שיש לזנוח את המונח "התמצרות", שהרי המוטיבים התרבותיים השונים נתפסו כ"כנעניים" מיד לאחר שהותאמו ושולבו בתרבות המקומית. בעיקר בולט אימוצו של מנהג תזונה מצרי – אכילת בשר אווז – וצריכתו הראוותנית במשתאות, אשר סימלה את מעמדה הבכיר של האליטה ואת קשריה עם האימפריה המצרית. בו-בזמן נפוץ השימוש בפריטים הקשורים לפולחן אמון, בעיקר סביב עזה אך גם במרכזים המקומיים. על רקע זה הצעתי שזוהי ראייה להשפעתו של המקדש ששכן בעזה ושימש במערכת האימפריאלית. אך גם במקרה זה, ניתן לראות מאפיינים הייחודיים לאיקונוגרפיה של אמון בכנען, המעידים, אולי, על התפתחות מקומית של פולחן אמון בנפרד מהמסורות המקובלות במצרים גופא.

קו-השבר במערכות היחסים של האימפריה המצרית עם האליטות המקומיות ארע בשלהי המאה הי"ג לפנה"ס עם חורבן המרכזים המקומיים בדרום-מערב כנען. אמנם הצבא המצרי חריב רק שניים מהמרכזים, גזר ואשקלון (ככל שאנו יודעים), אך כל המרכזים האחרים, גדולים כקטנים, חרבו גם כן והמערך הפוליטי השתנה בתכליתו. לפרק זמן קצר, במהלך **תקופת המעבר ברונזה/ברזל**, התקיים מרכז מקומי אחד, בלכיש, ומרכזים מקומיים קטנים התבססו באתרים אחרים כמו תל אשדוד (על חשבונה של אשקלון). האליטה ששכנה בלכיש בתקופה זו כללה בתרבותה מנהגים רבים שמקורם מצרי, כמו המשך צריכת בשר-האווז וחיידושים כמו קבורה בארונות-החרס ופולחן חדש שהוקדש לשני אלים מצריים (שמוצאם כנעני) – בעל-סת' ועשתרת. גם במקרה זה ניתן לראות שדמויות האלים שילבו מוטיבים כנעניים מסורתיים, ולפיכך זוהי דוגמא נוספת לאימוץ וההתאמה של המנהגים המצריים לנורמות המקומיות. שני האלים בדמותם המצרית-כנענית זכו לפופולריות הולכת וגדלה **בתקופת הברזל 1**, כפי שמלמדים הפריטים הרבים המעוטרים בדמויותיהם ושנמצאו ברחבי דרום-מערב כנען.

הנסיגה המצרית הפתאומית במחצית השנייה של המאה הי"ב לפנה"ס יצרה ריק פוליטי בדרום-מערב כנען והביאה להיווצרותם של שני מוקדי תרבות נפרדים. מצד אחד, ההמשכיות בדגם היישוב בחבל הבשור ובמוטיבים תרבותיים הקשורים לפולחן אמון הביאו אותי למסקנה שהמרכז האימפריאלי בעזה התקיים גם לאחר הנסיגה המצרית מכנען. עזה שייכת אפוא לקבוצה מצומצמת של מרכזים, שהתקיימו ושמרו על השפעתם

האזורית גם לאחר אבדן הקשר עם מרכז הכוח האימפריאלי. בעיקר בולטת ההמשכיות באיקונוגרפיה של אמון בתקופה הבתר-מצרית, כמו גם מוטיבים תמונתיים הקשורים לאלים אחרים (כמו בעל-סת' ועשתרת) ולתעמולה המלכותית המצרית (כמו סצנת המלך הרוכב במרכבה). בכל המקרים הללו מדובר בסמלים שנפוצו במצרים בתקופת השלטון המצרי ושמקלטו בקרב האליטות המקומיות בכנען בתהליך מורכב, שכלל את "תרגומם" לתרבות המקומית, לעתים בניתוק מוחלט מהמסורות המצריות ובהתאמה למוסכמות המקומיות.

מצד שני, קריסת המערך הפוליטי במרחב שמצפון לעזה הביאה לצמיחתו של מערך חדש, שהתפתח עוד בתקופת המעבר ברונזה/ברזל והגיע לשיאו בתקופת הברזל 1. המרכז החשוב במערך זה שכן בתל מקנה/עקרון ומרכזים נוספים התבססו בתל אשדוד ובמרוצת השנים גם בתל צפית/גת. זהו גם האזור בו התיישבו בעלי-מלאכה קיפריים ואולי גם אגאיים, בעיקר קדרים, בדומה להתיישבות של בעלי-מלאכה ברחבי הלבנט למן תקופת הברונזה התיכונה ואילך. בניגוד לשחזור המקובל בספרות המחקר, המתיישבים האלה לא היו עדיפים בכוחם, במספרם או בתרבותם על פני התושבים המקומיים. להפך, הם היו מהגרים מעטים, שהשתלבו בחברה המקומית וייצרו כלי-חרס בסגנון אגאי אך בטיפוסים שהתאימו לצרכיה של האליטה המקומית, וכלים אלה שימשו במשתאות במסורת הכנענית. אימוץ כלי-המשתה בסגנון האגאי ושילובם של מנהגי אכילה חדשים – כפי שמעידים השימוש בפך הבישול ואולי גם צריכת בשר חזיר - היו חלק מתהליך נרחב יותר, בו האליטה שהתגבשה בתל מקנה וסביבתו חיפשה דרכים חדשות להביע את כוחה ומעמדה, ואולי גם את היעדר הזיקה למאפיינים התרבותיים המצריים. דוגמא נוספת לשילובם של המהגרים בחברה המקומית היא דמותה של האלה היושבת, זו המכונה "אשדודה", שמייצגת שילוב ייחודי של מוטיבים אגאיים, קיפריים ומקומיים.

במסגרת הדיון עמדתי על כך שהפלשתים היו קבוצה שגודלה, מוצאה ומועד הגעתה למרחב אינם ידועים ואשר השתלטו על אחדים מהמרכזים בדרום-מערב כנען במהלך תקופת הברזל 1. בהמשך לכך ביקרתי את הגישה במחקר אשר מנתחת את הנתונים הארכאולוגיים בהסתמך על פרשנות היסטורית של המקורות הכתובים ומזהה את הפלשתים עם המתיישבים הקיפריים/האגאיים מהמאה הי"ב. מסקנתי היא, שיתכן שהפלשתים הגיעו במקביל לאותם המתיישבים אך יתכן שגם הגיעו במועד מאוחר יותר, במהלך המאה הי"א, ובנסיבות שאינן ברורות הם הפכו לאדוני הארץ. בכל אותה העת, האוכלוסייה במזרח השפלה – בתל בית-שמש ובעמקים המזרחיים - שמרה על תרבותה המסורתית, אך ניתן להצביע על הדיאלוג המתמשך עם התרבות שהתגבשה בתל מקנה/עקרון וסביבתו ועל קשרי המסחר בין הקבוצות השונות. באגן הירקון ניכרת המשכיות בתרבות החומרית המקומית, בעוד ששרידי המרכז החדש שהוקם בתל קסילה מעידים על קשרי-מסחר ודיאלוג

תרבותי עם תל מקנה וסביבתו (כמו כלי-החרס בסגנון "הפלשתי הדו-גוני" וצלמיות הפולחן), עם מישור-החוף הצפוני של ארץ-ישראל ועם קפריסין.

לסיכום, הדיון בעבודה זו הדגיש את תפקידה הפעיל של האוכלוסייה המקומית, ובעיקר של האליטות המקומיות, באירועים שעצבו את פני המחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס. בתקופה המצרית, האליטות המקומיות השפיעו במידת-מה על גיבוש המדיניות של האימפריה השלטת ועל בחירתה להעדיף שלטון הגמוני על-פני חלופות אחרות, כמו סיפוח הארץ לשלטון אימפריאלי ישיר. אליטות אלה הכילו את האימפריה בתרבותן, אימצו סממנים תרבותיים מצריים והפכו אותם למקומיים. ואילו בתקופה הבתר-מצרית הן עצבו את המערך הפוליטי והחברתי תוך שימת דגש על המורשת האימפריאלית, מחד גיסא, ותוך אימוצה של זהות חדשה המנותקת מאותה המורשת, מאידך גיסא. בתהליך זה, הן שילבו מאפיינים תרבותיים חדשים, רובם בתיווך מתיישבים קפריים ואגאיים, ובכל המקרים הם התאימו את החידושים הללו לנורמות החברתיות המקובלות בתרבותן. מסקנות אלה אינן מבטלות את חשיבותם של גורמים "חיצוניים" בעיצוב המאורעות ההיסטוריים, אלא מדגישות את הדיאלוג המתמיד בין המהגרים לבין האוכלוסייה המקומית, ואת תפקידם של האחרונים במפגשים הבין-תרבותיים.

נספחים

נספח א': פריטים מעוטרים בדמותה של חתחור

- **תל אלעג'ול - ארבעה פריטים:** מהם שניים מתקופת הברונזה המאוחרת ב' – דמוי פי-הכושי מקבר 1026 (קל 1997: 174-175 מס' 209) וחרפושית משכבה II או I (שם: 372-373 מס' 786); טבעת-חותם מקבר 1080 מתקופת הברונזה המאוחרת א' (שם: 186-187 מס' 347); וטבעת-חותם נוספת ממכלול לא-ברור (שם: 216-217 מס' 335).
- **לניש – שישה פריטים:** שני פריטים מתקופת הברונזה המאוחרת א' – חרפושית מקבר 216 (טאפנל ואחרים 1958: לוח 38 מספר 307) ולוחית דו-צדדית משלב S-3 (קל 2004: 1552 מספר 26 ואיור 23.43 מס' 2); חותם ממערה 4004 מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (טאפנל ואחרים 1958: לוח 34 מס' 174); ועוד שני פריטים ממכלולים לא-ברורים (שם: לוח 38 מספר 319; טאפנל 1953: לוח 44A מס' 132).
- **גזר – ארבעה פריטים:** מהם חרפושית משכבה XIV (או XIII) בתל גזר (ברנדל 1986: 248-249 איור 1.4 ולוח 1.4) ועוד שלושה פריטים ממכלולים לא-ברורים (קל 2013: 268-269 מס' 229; 286-287 מס' 272; 294-295 מס' 289).
- **תל ג'מה – שלושה פריטים:** מהם בולה ממכלול מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (בן-שלמה וקל 2014: 872-873 מס' 2037 ואיור 20.7) ועוד שני פריטים ממכלול לא-ברור - בולה נוספת (שם: 866 מס' 1184 ואיור 20.4 וחותרם (קל 2014: 1014 מס' 158 ואיור 27.6).
- **עכו – שלושה פריטים:** מהם חרפושית בטבעת מהקבר בגן-הפרסי מתקופת הברונזה המאוחרת א' (קל 1997: 532-533 מס' 7) ועוד שני פריטים ממכלול לא-ברור (שם: 582-583 מס' 146; 604-605 מס' 212).
- **דייר אלבלח – שני פריטים:** חותרם מאנתרופואיד מס' 20 (קל 2010ב': 412-413 מס' 28) וחותרם ממכלול לא-ידוע (שם: 446-447 מס' 114).
- **תל אבו-הוואם – פריט אחד:** חרפושית מפני-השטח (קל 1997: 14-15 מס' 24).
- **תל אנפה – פריט אחד:** לוחית מפני-השטח (קל 1997: 642-643 מס' 5).
- **אשדוד – פריט אחד:** לוחית משכבה XII (קל 1997: 662-663 מס' 4).
- **אשקלון – פריט אחד:** חרפושית מגריד 38 (קל 1997: 714-715 מס' 65).

- **תל בטש – פריט אחד** : חותם אחד משכבה VIII מתקופת הברונזה המאוחרת 2א' (ברנדל 2006 : 218-219 מס' 5 ואיור 23).
- **בית-שמש – פריט אחד**: חותם משכבה III מתקופת הברזל 1 (קל 2010ב' : 284-285 מס' 157)
- **בית-שאן – פריט אחד**: טביעת-חותם בסגנון מצרי משכבה S1 (ברנדל 2009 : 668-669 ואיור 12.32).
- **גת – פריט אחד**: חרפושית ממכלול לא-ידוע (בליס ומקליסטר 1902 : לוח 83 מס' 12).
- **ד'הרת אלחמריה – פריט אחד**: טבעת-חותם מקבר 8 מתקופת הברונזה המאוחרת 2 (קל 2010ב' : 336-337 מס' 2).
- **תל דן – פריט אחד**: חותם דמוי-צפרדע מ"הקבר המיקני" מתקופת הברונזה המאוחרת 2א' (ברנדל 2002 : 187 ואיורים 2.147 ו-2.148).
- **מגידו – פריט אחד**: חרפושית מקבר 911B (גאי 1938 : לוח 119 מס' 11).
- **תל אלפרעה (ד')** – **פריט אחד**: חותם מקבר 936 מתקופת הברונזה המאוחרת 2ב' או תקופת המעבר ברונזה/ברזל (קל 2010א' : 330-331 מס' 709)

נספח ב': פריטים מעוטרים בשמו של אמנחותפ ג' ו/או בשמה של תיי

- **לכיש – 26 פריטים:** לתשעת הפריטים ממקדש-החפיר ראו לעיל; חותם הנושא את שמם של אמנחותפ ג' ושל רעייתו תיי נמצא בשכבה S-2 (קל 2004 : 1549, 1552 מס' 25 ואיור 23.43/23.44 מס' 1 מס' 25), ושש חרפושיות הנושאות את שמו של אמנחותפ ג' לבדו נמצאו בקברים בני-הזמן (מס' 216, 501, 543 ו-4019; טאפנל ואחרים 1958 : לוח מס' 128 ; לוח 38 : מס' 303-304, 313-314 ; לוח 39 מס' 338). מלבדם נמצאו עשרה פריטים נוספים במכלולים מעורבים (שם : לוח 34 מס' 171 ; 36 מס' 247 ; 38 מס' 289-294 ; טאפנל 1953 : לוח 44A מס' 156 ; ר' גבעון 1975 : לוח 16 מס' 12 = לוח 35 מס' 9).
- **תל אלעג'ול – 23 פריטים:** חרפושית גדולת-ממדים נמצאה בקבר 1127 (קל 1997 : 194-195 מס' 270) וחרפושית דומה נמצאה בתל עצמו (שם : 248-249 מס' 432) ועוד ששה פריטים נמצאו בקברים בני התקופה : קבר 255 (שם : 146-147 מס' 120), קבר 1057 (שם : 180-181 מס' 229, 230), קבר 1128 (שם : 195-194 מס' 271), קבר 1509 (שם : 206-207 מס' 311), קבר 1631 (שם : 392-393 מס' 845), קבר 1653 (שם : מס' 847). בנוסף נמצא חותם דו-צדדי הנושא את שמם של אמנחותפ ג' ושל תיי בקבר 1095 (שם : 188-189 מס' 255) וחרפושית מקבר 361 (שם : 270-271 מס' 493), המתוארכים לתקופת הברונזה המאוחרת 2 בכללותה. שלושה-עשר פריטים נמצאו במכלולים לא-ידועים (שם : 168-169 מס' 189 ; 170-171 מס' 196 ; 172-173 מס' 203 ; 214-215 מס' 329-331 ; 218-219 מס' 344 ; 250-251 מס' 435 ; 252-253 מס' 445 ; 290-291 מס' 555, 556 ; 412-413 מס' 907 ; 434-435 מס' 973).
- **גזר – 14 פריטים:** חרפושית גדולה הנושאת את שמם של אמנחותפ ג' ותיי, חרפושית גדולה עם שמו של אמנחותפ ג', חרפושית הנצחה וארבעה פריטים נוספים הנושאים את שמו של אמנחותפ ב' מ"התקופה השמית השנייה" (קל 2013 : 186-187 מס' 46 ; 188-189 מס' 49 ; 238-239 מס' 159 ואולי גם מס' 160 ; 289-288 מס' 274 ; 324-325 מס' 361 ; 326-327 מס' 363 ; 330-331 מס' 376), שני פריטים מקבר 56 מימי השושלת היי"ח (שם : 200-201 מס' 76 ; 202-203 מס' 79), חרפושית מקבר I.10A (ווינסטין 1988 : 91-92, לוח 17 מס' 2 ולוח 75A), ופריט נוסף מ"התקופה השמית השלישית" (קל 2013 : 334-335 מס' 385). בנוסף נמצאו חמישה פריטים במכלול לא-ידוע (קל 2013 : 400-401 מס' 548 ; 430-431 מס' 610-612 ; 456-457 מס' 676).
- **תל אלפרעה (ד') – שבעה או שמונה פריטים:** שתי חרפושיות מקבר 902C (קל 2010א' : 84-85 מס' 136 ו-137), לוחית דו-צדדית ושתי חרפושיות מקבר 934 (שם : 260-261 מס' 544 ו-545 ; 263-263 מס' 546),

חרפושיית מבית-קברות 900 (שם : 374-375 מס' 820), חרפושיית מקבר 936 (שם : 404-405 מס' 895) ואולי גם חרפושיית מקבר 981 (שם : 348-349 מס' 752).

• **תל בית-מרסים – ארבעה פריטים :** לוחית דו-צדדית משכבה C2 (קל 2010ב' : 46-47 מס' 9), לוחית נוספת מקבר 100 (ברנדל 2004ב' : 131 מס' 12 ואיור 3.12), וחרפושיית ולוחית דו-צדדית ממכלולים מאוחרים (שם : 141-140 מס' 33 ואיור 3.33 ; 143-144 מס' 40 ואיור 3.40).

• **תל בית-שאן – ארבעה פריטים :** שני פריטים משכבה VIII (קל 2010ב' : 106-107 מס' 24 ; 114-115 מס' 40), אחד פריט משכבה VI (שם : 122-123 מס' 55), וחרפושיית הנצחה משכבה S3 (גולדווסר 2002).

• **תל בית-שמש – ארבעה פריטים :** חרפושיית משכבה 9 (ברנדל, בונימוביץ' ולדרמן 2013) ועוד שלושה פריטים ממכלולים מאוחרים קל 2010ב' : 268-269 מס' 121 ; 290-291 מס' 166 ; 258-259 מס' 97).

• **עקרון/תל מקנה – ארבעה פריטים :** שתי חרפושייות ושתי טביעות-חותם ממכלולים מאוחרים (קל 2010ב' : 516-517 מס' 3 ; 520-521 מס' 13 ; 528-529 מס' 31 ; 542-543 מס' 61).

• **תל אפק – שלושה פריטים :** דמוי-חרוט, חרפושיית גדולה וטביעת-חותם ממכלולים מאוחרים (ללקין 2009 : 448 מס' 8-9 ואיור 14.2 מס' 4 ו-14.3 מס' 1 ; ראו גם קל 1997 : 92-93 מס' 40).

• **תל ג'מה – שלושה פריטים :** שתי חרפושייות וטביעת-חותם ממכלולים מאוחרים (קל 2013 : 10-11 מס' 22 ; 28-29 מס' 63 ; בן-שלמה וקל 2014 : 866 ואיור 20.4).

• **יפו – שלושה פריטים :** חרפושיית מ-”מקדש אריה” (קפלן וריטר-קפלן 1993 : 658) ושני פריטים נוספים בשימוש משני בתקופת הברונזה המאוחרת 2 (סויני 2003 : איור 1 ו-2).

• **קבר בערא – שלושה פריטים :** שלוש חרפושייות מקבר I (ד' בן-תור וקל 2014 : 200 מס' AR3 ואיור 8.22 ; 202 מס' AR24 ו-AR47 ואיורים 8.25-8.26).

• **אשקלון – שניים או שלושה פריטים :** חרפושיית גדולה, לוחית דו-צדדית, ואולי גם חרפושיית נוספת, ממכלול לא-ידוע (קל 1997 : 696-697 מס' 22 ; 710-711 מס' 57 ; ואולי גם שם : 690-691 מס' 5).

• **תל בטש – שני פריטים :** חרפושיית ודמוי חרוט משכבה VII (ברנדל 2006 : 220-221 מס' 6 ואיור 24 ; 222-223 מס' 8 ואיור 26).

• **דייר אלבלח – שני פריטים :** שני פריטים ממכלולים מאוחרים (קל 2010ב' : 402-403 מס' 5 ; 418-419 מס' 47).

- **עכו – שני פריטים:** שתי חרפושיות מהקבר בגן הפרסי (קל 1997 : 532-533 מס' 8 ; 534-535 מס' 9).
- **אשדוד - פריט אחד:** לוחית דו-צדדית ממכלול לא-ידוע (קל 1997 : 676-677 מס' 40).
- **תל בורנה – פריט אחד:** לוחית דו-צדדית מפני-השטח (קוד, קסוטו ושי, בקרוב).
- **גת/תל צפית – פריט אחד:** חרפושית ממכלול לא-ידוע (קל 2013 : 108-109 מס' 32).
- **תל זרעה – פריט אחד:** חרפושית משכבה "מהברונזה המאוחרת" (פיוויגר והזר 2007 : 157).
- **תל חצור – פריט אחד:** חרפושית גדולה משכבה a-1 בעיר התחתונה (ידין י' ואחרים 1961 : לוח 283 מספר 2).
- **יריחו – פריט אחד:** חרפושית מקבר 1 (רוו 1936 : מספר 550).
- **תל כנרות – פריט אחד** (היבנר 1986 : 258 ו-264).
- **מגידו – פריט אחד:** חרפושית משכבה VIII (לאוד 1948 לוח 152 מס' 168).
- **קבר ליד חברון – פריט אחד:** חרפושית (קל ומונגר 2004 : 241 ולוח 8 מס' 17).
- **שכם – פריט אחד:** חרפושית מאזור השער (הורן 1962 : 7 איור 2.35).

נספח ג': פריטים מעוטרים באיקונוגרפיה של אמן

א) שמו של אמן כמוטיב מרכזי – התקופה המצרית

- **תל אלפרעה (ד') – 41 פריטים:** שלוש חרפושיות מקבר 902C (קל 2010א': מס' 143-145), חרפושית מקבר 905 (שם: 219-218 מס' 447), חרפושית מקבר 905A (שם: 220-221 מס' 450), חרפושית מקבר 905C (שם: 223-222 מס' 455), חרפושית מקבר 914 (שם: 225-224 מס' 460), חרפושית מקבר 922 (שם: 245-244 מס' 508), דמוי-דג מקבר 931 (שם: 247-246 מס' 513), שבע חרפושיות ולוחית דו-צדדית מקבר 934 (שם: 293-290 מס' 611-617; 301-300 מס' 637), חרפושית מקבר 935 (שם: 315-314 מס' 670), שלוש חרפושיות ולוחית דו-צדדית מקבר 936 (שם: מס' 672; 321-320 מס' 685; 325-324 מס' 697; 329-328 מס' 701), חרפושית מקבר 949 (שם: 251-250 מס' 522), חרפושית מקבר 960 (שם: 345-344 מס' 742), חרפושית וחותרם מקבר 960C (שם: 335-334 מס' 720; 337-336 מס' 725), חרפושית מקבר 961 (שם: 253-252 מס' 528), חרפושית מקבר 966 (שם: 257-256 מס' 533), חרפושית מקבר 974 (שם: 231-230 מס' 473), שתי חרפושיות מקבר 978 (שם: מס' 476; 233-232 מס' 479), דמוי-דג מקבר 980 (שם: 347-346 מס' 747), חרפושית מקבר 982 (שם: 353-352 מס' 768), חרפושית מקבר 983 (שם: 357-356 מס' 777), שתי חרפושיות מקבר 984 (שם: 365-364 מס' 797; 371-370 מס' 813), ועוד שבעה פריטים ממכלולים מאוחרים (שם: 139-138 מס' 258; 145-144 מס' 273; 195-194 מס' 388; 373-272 מס' 818; 379-378 מס' 832; 409-408 מס' 910; 423-422 מס' 949).

- **תל אלעג'ול – 18 פריטים:** חרפושית מקבר 1011 (קל 1997: 173-172 מס' 206), חותרם דמוי-חתול מקבר 1035 (שם: 177-176 מס' 216), שתי חרפושיות מקבר 1057 (שם: 181-180 מס' 231, 233), טבעת-חותרם קבר 1062 (שם: 183-182 מס' 235), חותרם דמוי-פי-הכושי מקבר 1068 (שם: 183-182 מס' 239), לוחית דו-צדדית וחרפושית מקבר 1073 (שם: 185-184 מס' 242, 243), חרפושית מקבר 1082 (שם: 187-186 מס' 249), חרפושית מקבר 1087 (שם: מס' 251), חרפושית מקבר 1166 (שם: 203-202 מס' 300), חרפושית מקבר 1815 (שם: 397-396 מס' 860). ראו גם לוחית דו-צדדית וחרפושית מהתל עצמו (שם: 209-208 מס' 314, 317), חמש חרפושיות, לוחית דו-צדדית ממכלול לא-ידוע (שם: 289-288 מס' 550; 291-290 מס' 553; 431-430 מס' 963; 447-446 מס' 1010-1009; 519-518 מס' 1225).

- תל גזר – 18 פריטים** : ארבע חרפושיות, לוחית דו-צדדית מ"התקופה השמית השנייה" (קל 2013 : 244-245 ; מס' 176 ; 293-292 מס' 287 ; 295-294 מס' 291 ; 325-324 מס' 358 ; 329-328 מס' 369), ארבע חרפושיות, שתי לוחיות דו-צדדיות, חותם מ"התקופה השמית השלישית" (שם : 241-240 מס' 162 ; 247-246 מס' 180 ; 265-264 מס' 221 ; 287-286 מס' 273 ; 333-331 מס' 381 ; 339-338 מס' 392), חרפושית מ"התקופה השמית הרביעית" (שם : 357-356 מס' 435), חרפושית אחת ממכלול מאוחר (שם : 449-448 מס' 657), וארבעה פריטים ממכלול לא-ידוע (קל 2013 : 279-278 מס' 251 ; 281-280 מס' 257 ; 435-434 מס' 621, 622).
- תל לכיש – 18 פריטים** : לוחית דו-צדדית ושמונה חרפושיות ממערה 4004 (טאפנל ואחרים 1958 : לוח 34 מס' 173 ; לוח 38 מס' 275-268), לוחית דו-צדדית וטביעת-חותם ממבנה 100 בעיר התחתית (שם : מס' 318 ו-321), חרפושית מקבר 221 (שם : מס' 377), חרפושית מקבר 559 (שם : לוח 39 מס' 340), חרפושית מקבר 542 (שם : מס' 346), חרפושית מקבר 556 (שם : מס' 348), חרפושית מקבר 4013 (שם : מס' 361), ושתי חרפושיות מקבר 508 (שם : מס' 373, 374).
- דייר אלבלה – 16 פריטים** : חרפושית מקבר 114 (ברנדל 1979 : 26 מס' 8 ואיור 59) וחרפושית מקבר 118 (שם : 85 מס' 283 ו-88 איור 212), וארבע-עשרה חרפושיות ממכלול לא-ידוע (קל 2010ב' : 414-415 מס' 32 ; 419-418 מס' 40 ; 421-420 מס' 43 ; 423-422 מס' 51 ; 425-424 מס' 53 ; 427-426 מס' 58, 60, 61 ; 429-428 מס' 64 ; 441-440 מס' 93, 95 ; 447-446 מס' 110 ; 457-456 מס' 133 ; 459-458 מס' 136).
- תל בית-שמש – 13 פריטים** : חרפושית מקבר 12B (קל 2010ב' : 299-298 מס' 186) ועשר חרפושיות ממכלול מאוחר (שם : 219-218 מס' 5 ; 221-220 מס' 9 ; 225-224 מס' 17-19 ; 247-246 מס' 69 ; 265-264 מס' 109 ; 271-270 מס' 124 ; 273-272 מס' 127 ; 275-274 מס' 133 ;) ולוחית דו-צדדית ממכלול לא-ידוע (שם : 311-310 מס' 213).
- תל בית-שאן – 11 פריטים** : שתי חרפושיות משכבה IX (קל 2010ב' : 97-96 מס' 3 ; 159-158 מס' 137), חרפושית משכבה VIII (שם : 155-154 מס' 130), שלוש חרפושיות משכבה VII (שם : 153-152 מס' 127 ; 163-162 מס' 144, 147), חרפושית משכבה N-4 (ברנדל 2009 : 642-641 מס' 4 ואיור 12.4), טביעות-חותם וחרפושית משכבה VI (שם : 117-116 מס' 42 ; 175-174 מס' 172) ועוד שתי חרפושיות מקברים מאוחרים (שם : 135-134 מס' 84 ; 139-138 מס' 92).

- **תל ג'מה – חמישה פריטים:** דמוי-חרוט, שתי לוחיות דו-צדדיות, לוחית, וחרפונית ממכלול לא-ידוע (קל 2013 : 15-14 מס' 32 ; 31-30 מס' 67, 68 ; 37-36 מס' 82 ; 55-54 מס' 123 ; קל 2014 : 1006 מס' 138 ואיור 27.2).
- **תל בית-מרסים – שלושה פריטים:** שתי חרפוניות וחותרם דמוי-דג ממכלולים מעורבים (ברנדל 2004ב' : 144 מס' 41 ואיור 3.41, 147-146 מס' 46 ואיור 3.46 ; קל 2010ב' : 59-58 מס' 34).
- **תל גריסה – שלושה פריטים:** חרפונית משכבה 9A (קל 2013 : 147-146 מס' 18) ושתי חרפוניות ממכלולים מאוחרים (שם : 157-156 מס' 43 ; 159-158 מס' 45).
- **תל דותן – שלושה פריטים:** שתי חרפוניות מקבר 1 (קל 2010ב' : 503-502 מס' 29 ; 507-506 מס' 37) וחרפונית מקבר 2 (שם : 497-496 מס' 13).
- **גת/תל צפית – שני פריטים:** שתי חרפוניות מקבר מהמאה היי (קל 2013 : 119-118 מס' 52, 53).
- **עקרון/תל מקנה – שני פריטים:** לוחית דו-צדדית וחרפונית מקבר ב"מ (קל 2010ב' : 521-520 מס' 10, 11).
- **תל עכו – שני פריטים:** שתי חרפוניות ממכלול לא-ידוע (קל 1997 : 615-614 מס' 239 ; 621-620 מס' 255).
- **תל עזקה – שני פריטים:** חרפונית משכבת-חורבן בשטח T2 (ליפשיץ, בע"פ) וחרפונית ממכלול לא-ידוע (בליס ומקליסטר 1902 : 153 לוח 83 מס' 16).
- **תל אפק – פריט אחד:** חרפונית ממכלול מאוחר (קל 1997 : 99-98 מס' 53).
- **תל אשדוד – פריט אחד:** חרפונית משכבה XII (ברנדל 1993 : 136-135 מס' 9).
- **תל אשקלון – פריט אחד:** חרפונית ממכלול מאוחר (קל 1997 : 727-726 מס' 103).
- **תל חדיד – פריט אחד:** חרפונית ממכלול מאוחר (קל 2013 : 511-510 מס' 4).
- **תל חסי – פריט אחד:** לוחית דו-צדדית מקבר מהתקופה הפרסית (קל 2013 : 655-654 מס' 14).
- **תל עיטון – פריט אחד:** חרפונית ולוחית דו-צדדית מקבר C1 (קל 2010ב' : 609-608 מס' 9, 10).
- **תל ערני – פריט אחד:** חרפונית ממכלול לא-ידוע (קל 2010ב' : 591-592 מס' 3).

שם אמון וספינקס – התקופה המצרית (ב)

- **תל אלפרעה (ד')** – שישה פריטים: שתי חרפושיות מקבר 935 (קל 2010א': 307-306 מס' 653 ; 313-312 מס' 668), חרפושית מקבר 981 (שם: 351-350 מס' 758), חרפושית מקבר 981 (שם: מס' 760), ושתי חרפושיות ממכלול לא-ידוע (שם: 397-396 מס' 875 ; 409-408 מס' 909).
- **עכו – שני פריטים:** חרפושית משכבה IX-X (קל 1997: 537-536 מס' 15) וחרפושית ממכלול לא-ידוע (שם: 613-612 מס' 236)
- **דייר אלבלח – שני פריטים:** שתי חרפושיות ממכלול לא-ידוע (קל 2010ב': 445-444 מס' 105 ; 457-444 מס' 132).
- **אשדוד – פריט אחד:** חרפושית ממכלול לא-ידוע (קל 1997: 675-674 מס' 35).
- **תל שרע – פריט אחד:** חרפושית (ללקין תשס"ט: לוח 24 מס' 430).

שם אמון כמוטיב מרכזי – התקופה הבתר-מצרית (ג)

- **תל אלפרעה (ד')** – שבעה פריטים: לוחית מקבר 210 (קל 2010א': 153-152 מס' 287), לוחית מקבר 510 (שם: מס' 290), ארבע חרפושיות ולוחית דו-צדדית ממכלול לא-ידוע (שם: 115-114 מס' 203, 204 ; 141-140 מס' 259 ; 191-190 מס' 377-376), וחותרם דמוי-פירמידה (לעיל, פרק ד').
- **תל דור – חמישה פריטים:** חרפושית משלב G-7b (קל 2010ב': 471-470 מס' 18), שתי חרפושיות משלב D2 (שם: 487-486 מס' 55, 56), לוחית דו-צדדית משלב G-7a (שם: 471-470 מס' 20) ועוד פריט ממכלול מאוחר (שם: מס' 19).
- **אשקלון – שלושה פריטים:** שתי לוחיות דו-צדדיות ושתי חרפושיות ממכלולים מאוחרים (קל 1997: 707-706 מס' 46 ; 717-716 מס' 75 ; 727-726 מס' 100 ו-104) וחותרם דמוי-פירמידה (לעיל, פרק ד').
- **תל אלעג'ול – שני פריטים:** חרפושית מקבר 1101 (קל 1997: 189-188 מס' 257) ; וחרפושית ממכלול לא-ידוע (שם: 327-326 מס' 658).
- **תל גזר – פריט אחד:** חותרם מ"התקופה השמית השנייה" (קל 2013: 331-330 מס' 375).

- תל גריסה – פריט אחד: חותם דמוי-פירמידה (לעיל, פרק ד').
- תל בית-שמש – פריט אחד: חרפונית משכבה IIA (קל 2010ב' : 284-285 מס' 158).
- תל בית-שאן – פריט אחד: חרפונית משכבה VI (קל 2010ב' : 174-175 מס' 172).
- אלאחוות – פריט אחד: חרפונית (ברנדל 2012 : 256-259).
- עכו – פריט אחד: חרפונית ממכלול לא-ידוע (קל 1997 : 626-627 מס' 269).

רשימת הקיצורים לכתבי-עת וסדרות

ארץ ישראל : מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה
ארץ ישראל
קתדרה : לתולדות ארץ-ישראל וישובה
קתדרה

AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
ÄAT	Ägypten und Altes Testament
ABSA	Annual of the British School at Athens
ADPV	Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins
AJA	American Journal of Archaeology
ANES	Ancient Near Eastern Studies
ANGSBA	Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
ARC	Archaeological Review from Cambridge
ASOR	American Schools of Oriental Research
BA	Biblical Archaeologist
BAR	Biblical Archaeology Review
BAR	British Archaeological Reports International Series International Series
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BSAE	British School of Archaeology in Egypt
BSAS	British School at Athens Studies
CAD	Chicago Assyrian Dictionary
CAJ	Cambridge Archaeological Journal
CCEM	Contribution to the Chronology of the Eastern Mediterranean
CHANE	Culture and History of the Ancient Near East
DDD	van der Toorn, K., Becking, B. and van der Horst, P.W. eds. 1999. <i>Dictionary of Deities and Demons in the Bible</i> (2 nd Edition). Leiden and Grand Rapids.
ELES	Ekron Limited Edition Series

FRAAEL	Final Reports of the Leon Levy Expedition to Ashkelon
GM	Göttinger Miszellen
IAA	Israel Antiquity Authority
IEJ	Israel Exploration Journal
JAETS	Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi
JANER	Journal of Ancient Near Eastern Religions
JAR	Journal of Archaeological Research
JEA	Journal of Egyptian Archaeology
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JPOS	Journal of the Palestine Oriental Society
JSOT	Journal for the Study of the Old Testament
JSOTSS	JSOT Supplement Series
MSIATAU	Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University
NEA	Near Eastern Archaeology
NEAEHL	Stern, E. ed. 1993, 2005. New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, Vol. 1-4 (1993), 5 (2008). Jerusalem.
ÖAWDG	Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie
OBO	Orbis Biblicus et Orientalis
OBOSA	OBO Seria Archaeologica
OIP	Oriental Institute Publications, University of Chicago
OJA	Oxford Journal of Archaeology
OLA	Orientalia Lovaniensia analecta
PdÄ	Probleme der Ägyptologie
PEFA	Palestine Exploration Fund Annual
PEFQS	Palestine Exploration Fund Quarterly Statement
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
PIATAU	Publications of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine

RLRP	Reports of the Lahav Research Project
SAHL	Studies in the Archaeology and History of the Levant
SBL	Society of Biblical Literature
SER	Salvage Excavation Reports
TMEFRS	Tel Miqne-Ekron Final Report Series
UF	Ugarit-Forschungen
VT	Vetus Testamentum
WdO	Die Welt des Orients
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins

רשימת הקיצורים הביבליוגרפית

- אבישר תשס"ה
אבישר, ר'. תשס"ה. בחינה מחודשת של חפירות בליס ומקאליסטר בתל אצ-צאפי ב-1899. עבודת גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת בר-אילן.
- אבישר ומאיר
2012
Avisar, R.S. and Maeir, A.M. 2012. A Reanalysis of Bliss and Macalister's Excavations at Tell es-Safi/Gath in 1899. In: Maeir 2012: 109-122.
- אבנר-לוי וטורגה
תשנ"ז
אבנר-לוי, ר' וטורגה, ח'. תשנ"ז. ראש העין. *חדשות ארכיאולוגיות* 107 : 59-58.
- אגלר
2008
Egglar, J. 2008. Scorpion. *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre Publication*. http://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_scorpion.pdf
- אגלר וקל
2006
Egglar, J. and Keel, O. 2006. *Corpus der Siegel-Amulette aus Jordanien. Vom Neolithikum bis zur Perserzeit* (OBO.SA 25). Freiburg and Göttingen.
- אדלשטיין
1992
Edelstein, G., and Aurnat, S. 1992. The 'Philistine' Tomb at Tell 'Eton. *'Atiqot* 21: 23-41.
- אדלשטיין
ואחרים תשל"ב
אדלשטיין, ג', אוסישקין, ד', דותן, ט', וצפיריס ו'. תשל"ב. בית הקברות של תל עיטון. *קדמוניות* 15 : 86-90.
- אדמס וכהן
2013
Adams, M.J. and Cohen, M.E. 2013. Appendix: The "Sea Peoples" in Primary Sources. In: Killebrew and Lehman 2013: 645-664.
- אהרוני
1969
Aharoni, Y. 1969. Rubute and Ginti-Kirmil. *VT* 19: 137-145.
- אהרוני
1975
Aharoni, Y. 1975. *Investigation at Lachish: The Sanctuary and the Residency (Lachish V)* (PIATAU 4). Tel Aviv.
- אהרוני ועמירן
תשי"ג
אהרוני, יי ועמירן, ר'. תשי"ג. סיור בתלי הנגב. *ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה* 17 : 52-62.
- אהרוני ועמירן
תשט"ו
אהרוני, יי ועמירן, ר'. תשט"ו. סיור בתלי השפלה. *ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה* 19 : 225-222.
- אולברייט
1923
Albright, W.F. 1923. The Site of Aphek in the Sharon. *JPOS* 3: 50-53.
- אולברייט
1924
Albright, W.F. 1924. Researches of the School in Western Judaea. *BASOR* 15: 2-11.

- Albright, W. F. 1932. *The Excavations of Tell Beit-Mirsim, 1: The Pottery of the First Three Campaigns* (AASOR 12). New Haven. 1932 אולברייט
- Albright, W. F. 1933. The Excavations of Tell Beit-Mirsim, 1a: The Pottery of the Fourth Campaigns. *AASOR* 13: 55-127. 1933 אולברייט
- Albright, W.F. 1938. *The Excavation of Tell Beit Mirsim II: The Bronze Age* (AASOR 17). New Haven. 1938 אולברייט א'
- Albright, W.F. 1938. The Chronology of a South Palestinian City, Tell el-'Ajjûl. *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 55: 337-359. 1938 אולברייט ב'
- Albright, W.F. 1942. A Case of Lèse-majesté in Pre-Israelite Lachish, with some Remarks on the Israelite Conquest. *BASOR* 87: 32-38. 1942 אולברייט
- Albright, W.F. 1943. *The Excavation of Tell Beit Mirsim III: The Iron Age* (AASOR 21-22). New Haven. 1943 אולברייט
- Albright, W.F. and Greenberg, R. 1993. Beit-Mirsim, Tell. *NEAEHL* 1: 177-180. 1987 אולברייט וגרינברג
- Auld, A.G. and Ho, C.Y.S. 1992. The Making of David and Goliath. *JSOT* 56: 19-39. 1992 אולד והו
- Ussishkin, D. 1985. Level VII and VI at Tel Lachish and the End of the Late Bronze Age in Canaan. In: Tubb, J.N., ed. *Palestine in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Olga Tufnell* (University of London, Institute of Archaeology Occasional Publications 11). London: 213-230. 1985 אוסישקין
- Ussishkin, D. 1990. Notes on Megiddo, Gezer, Ashdod, and Tel Batash in the Tenth to Ninth Centuries B.C. *BASOR* 277/278: 71-91. 1990 אוסישקין
- Ussishkin, D. 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Tel Lachish (1973-1994)* (MSIATAU 22). Tel Aviv. 2004 אוסישקין
- Ussishkin, D. 2004. The Mound and Excavation Strategy. In: Ussishkin 2004: 23-49. 2004 אוסישקין א'
- Ussishkin, D. 2004. A Synopsis of the Stratigraphical, Chronological and Historical Issues. In: Ussishkin 2004: 50-119. 2004 אוסישקין ב'

- Ussishkin, D. 2004. Area P: The Middle Bronze Age Palace. In: Ussishkin 2004: 140-187. אוסישקין 2004ג'
- Ussishkin, D. 2004. Area P: The Late Bronze Age Strata. In: Ussishkin 2004: 188-214. אוסישקין 2004ד'
- Ussishkin, D. 2004. Area P: The Level VI Temple. In: Ussishkin 2004: 215-281. אוסישקין 2004ה'
- Ussishkin, D. 2004. Area D: The Bronze Age Strata. In: Ussishkin 2004: 282-315. אוסישקין 2004ו'
- Ussishkin, D. 2004. Area GE: The Inner City-Gate. In: Ussishkin 2004: 624-694. אוסישקין 2004ז'
- Ussishkin, D. 2004. A Cache of Bronze Artefacts from Level VI. In: Ussishkin 2004: 1584-1588. אוסישקין 2004ח'
- Ussishkin, D. 2004. Area Pal: The Judean Palace-Fort. In: Ussishkin 2004: 768-872. אוסישקין 2004ט'
- Ussishkin, D. 2005. The Fortifications of Philistine Ekron. *IEJ* 55: 35-65. אוסישקין 2005
- O'Connor, D. 1998. The City and the World: Worldwide and Built Forms in the Reign of Amenhotep III. In: O'Connor and Cline 1998: 125-172. אוקונור 1998
- O'Connor, D. and Cline, E.H. 1998. *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*. Ann Arbor. אוקונור וקלין 1998
- אורטיז, וולף, סי, וולף, ש' וארבינו, ג'. 2011. תל גזר. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 123. אוסישקין 2011
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1820&mag_id=118
- Ortiz, S. and Wolf, S. 2012. Guarding the Border to Jerusalem: The Iron Age City of Gezer. *NEA* 75: 4-19. אורטיז וולף 2012
- אורמן, ד' ושטרן, א'. 1988. *אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית*. גבעתיים. אורמן ושטרן 1988
- אורן, א'. תשמ"ה. האדריכלות של 'בתי מושלי מצריים מתקופת הממלכה החדשה בארץ-ישראל. *ארץ-ישראל* 18 (ספר אביגד): 183-199. אורן תשמ"ה
- אורן, א'. 1988. צקלג – עיר מקראית בדרום השפלה. בתוך: אורמן ושטרן 1988: 138-130. אורן 1988

- Oren, E.D. 1993. Haror, Tel. *NEAEHL* 2: 580-584. אורן 1993א'
- Oren, E.D. 1993. Sera', Tel. *NEAEHL* 4: 1329-1335. אורן 1993ב'
- Oren, E.D. 1993. Ruqeish. *NEAEHL* 4: 1293-1294. אורן 1993ג'
- Oren, E.D. 1993. Northern Sinai. *NEAEHL* 4: 1386–1396. אורן 1993ד'
- אורן, א'. תשנ"ד. תל הרור – 1990. *חדשות ארכיאולוגיות* 100 : 97-100. אורן תשנ"ד
- Oren, E.D. 1997. *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*. Philadelphia. אורן 1997
- Oren, E.D. 2000. *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (University Museum Monograph 208; University Museum Symposium Series 11). Philadelphia. אורן 2000
- Oren, E.D. 2006. The Establishment of Egyptian Imperial Administration on the 'Ways of Horus': An Archaeological Perspective from North Sinai. In: E. Czerny et al. eds. *Timelines: Studies in Honour of Manfred Bietak*, vol. 2. (OLA 149). Leuven: 279–292. אורן 2006א'
- Oren, E.D. 2006. An Egyptian March Scene on Pottery from Tel Sera': A Case of Egyptianization in Late Bronze Age III Canaan. In: Maeir and de Miroschedji 2006: 263–275. אורן 2006ב'
- אורן, א' ואחיטוב, ש'. תשס"ב. *ספר זיכרון לאהרון קמפינסקי : מחקרים בארכיאולוגיה ותחומים קרובים* (באר-שבע 15). ירושלים. אורן ואחיטוב תשס"ב
- אורן, א', יקותיאל, י', נחשוני, פ' ופיינשטיין, ר'. תשנ"א. שש עונות-חפירה בתל הרור. *קדמוניות* 94-93 : 2-19. אורן ואחרים תשנ"א
- אורן, א' ויקותיאל, י'. תשנ"ו. מערכת הביצורים מתקופת-הברונזה התיכונה בתל הרור. *ארץ-ישראל* 25 (ספר אבירם) : 15-26. אורן ויקותיאל תשנ"ו
- Oren, E. and Mazar, A. 1993. Ma'aravim, Tel. *NEAEHL* 3: 920-921. אורן ומזר ע' 1993
- אורן, א' ושרשבסקי, י'. תשמ"ט. ארכיטקטורה צבאית ב"דרכי הורוס" : תבליטים מצריים וממצא ארכיאולוגי. *ארץ-ישראל* 20 (ספר ידן) : 8-22. אורן ושרשבסקי תשמ"ט
- אורן, ר' ושפטלוביץ, נ'. תשנ"ח. ח' אל-בירה. *חדשות ארכיאולוגיות* 108 : 71-73. אורן ר' ושפטלוביץ' תשנ"ח

- Ornan, T. 2001. The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art. *IEJ* 51: 1-16. אורן 2001
- Ornan, T. 2005. *The Triumph of the Symbol: Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban* (OBO 213). Fribourg. אורן 2005א'
- Ornan, T. 2005. A Complex System of Religious Symbols: The Case of the Winged Disc in Near Eastern Imagery of the First Millennium BCE. In: Suter, C.E. and Uehlinger, C. eds. *Craft and Images in Contact: Studies on Eastern Mediterranean Art of the First Millennium BCE* (OBO 210). Fribourg and Göttingen: 207-241. אורן 2005ב'
- Ornan, T. 2006. The Lady and the Bull: Remarks on the Bronze Plaque from Tel Dan. In: Amit, Y., Ben-Zvi, E., Finkelstein, I. and Lipschits, O. eds. *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*. Winona Lake: 297-312. אורן 2006
- אורן, ט'. תשס"ח. אלים וסמלים בארץ ישראל, 600-1000 לפסה"נ. בתוך: קיסטר ואחרים תשס"ח: 89-64. אורן תשס"ח
- Azzan, Y. 2004. Goliath's Armor and Israelite Collective Memory. *VT* 54: 373-395. און 2004
- Ahituv, S. 1984. *Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian Documents*. Jerusalem. אחיטוב 1984
- איזנברג ונגורסקי, ע' ונגורסקי, א'. 2002. תל חברון (א-רומידי). *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים וישראל* 114 : 113-112. איזנברג ונגורסקי 2002
- Ayalon, E. 1985. Trial Excavation of Two Iron Age Strata at Tel 'Eton. *Tel Aviv* 12: 54-62. איילון 1985
- איילון, א'. הגיאוגרפיה ותנאי הסביבה של מרחב תל-אביב בימי קדם. בתוך: איילון, א' ואחרים. עורכים. *ההיסטוריה הסודית של תל-אביב*. תל אביב: 31-27. איילון תשס"ט
- Uehlinger, C. 1988. Der Amun-Tempel Ramses' III. in p3-Kn'n, seine südpalästinischen Tempelgüter und der Übergang von der Ägypter- zur Philisterherrschaft. Ein Hinweis auf einige wenig beachtete Skarabäen. *ZDPV* 104: 6-25. אילינגר 1988
- Uehlinger, C. 2000. ed. *Images as Media: Sources for the Cultural History of the Near East and the Eastern Mediterranean (1st Millennium BCE)* (OBO 175). Fribourg and Göttingen. אילינגר 2000

- Uehlinger, C. 2000. Introduction. In: Uehlinger 2000: XV-XXXII. אילינגר 2000א'
- Insoll, T. 2011. *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Oxford. אינסול 2011
- Isser, S.J. 2003. *The Sword of Goliath: David in Heroic Literature* (Studies in Biblical Literature 6). Atlanta. איסר 2003
- איסר א' וגוברין תשנ"א
הביזנטית. *קתדרה* 61 : 67-83. שינויים אקלימיים ומדבור הנגב בסוף התקופה
- Eitan, A. 1993. Aphek (in Sharon). *NEAEHL* 1: 62-64. איתן 1993
- Albertz, R. and Schmitt, R. 2012. *Family and Household Religion in Ancient Israel and the Levant*. Winona Lake. אלברטס ושמיט 2012
- Alt, A. 1944. Ägyptische Temple in Palästina und die Landnahme der Philister. *ZDPV* 67: 1-20. אלט 1944
- Alt, A. 1950. Das Stützpunktsystem der Pharaonen an der phönikischen Küste und im syrischen Binnenland. *ZDPV* 68: 97-133. אלט 1950
- Allen, M. 2008. Regional Settlement History: Regional Archaeological Survey. In: Stager, Schloen and Master 2008: 21-65. אלן 2008
- Alcock, S.E. 2005. Roman Colonies in the Eastern Empire: A Tale of Four Cities. In: Stein 2005: 297-329. אלקוק 2005
- Alcock, S.E., D'Altroy, T.N., Morrison, K.D., and Sinopoli, C.M., eds. 2001. *Empires: Perspectives from Archaeology and History*. Cambridge. אלקוק ואחרים 2001
- Oeming, M., Ras, K., Koch, I., Cohen-Weinberger, A., Gadot, Y. and Lipschits, O. *forthcoming*. Late Bronze Age Plaque Figurines from Tel Azekah. *Tel Aviv*. אמינג ואחרים, בקרוב
- Emanuel, J.P. 2013. "Sherden from the Sea": The Arrival, Integration, and Acculturation of a 'Sea People'. *JAEI* 5: 14-27. אמנואל 2013
- Espinel, A.D. 2002. The Role of the Temple of Ba'alat Gebal as Intermediary between Egypt and Byblos during the Old Kingdom. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 30: 103-119. אספינל 2002

- Eakins, J.K. 1993. *Tell el-Hesi V: The Muslim Cemetery in fields V and VI/IX (Stratum II)* (Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi 5). Winona Lake. אקינס 1993
- ארבל, יי. 2004. לוד. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 116*. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25&mag_id=108 ארבל 2004
- ארבל, יי. 2009. ראשון לציון, חולות. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 121*. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1243&mag_id=115 ארבל 2009
- Aruz, J., Benzel, K. and Jean M. Evans. 2008. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* New York. ארוז, בנוזל ואונס 2008
- Erickson-Gini, T. and Israel, Y. 2013. An Intermediate Bronze Age Settlement and a Middle Bronze Age II Cemetery at the 'Third Mile Estate', Ashqelon. *'Atiqot 74*: 143-165. אריקסון-גיני וישראל 2013
- Erlich, A. and Kloner, A. 2008. *Maresha Excavations Final Report II, Hellenistic Terracotta Figurines from the 1989–1996 Seasons* (IAA Reports 35). Jerusalem. ארליך וקלונר 2008
- Arnold, D. 1995 *An Egyptian Bestiary: The Metropolitan Museum of Art Bulletin 52:4* (Spring 1995). New York. ארנולד 1995
- Artzi, M. 1997. Nomads of the Sea. In: Swiny, S., Hohlfelder, R.L. and Swiny, H.W. eds. *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity, Proceedings of the Second International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994* (ASOR Archaeological Reports 4). Atlanta: 1-16. ארצי 1997
- Artzi, M. 1998. Routes, Trade, Boats and "Nomads of the Sea." In: Gitin, Mazar, and Stern 1998: 439–448. ארצי 1998
- Artzi, M. 2003. Mariners and Their Boats at the End of the Late Bronze and the Beginning of the Iron Age in the Eastern Mediterranean. *Tel Aviv 30*: 232-246. ארצי 2003
- Artzi, M., Asaro, F., and Perlman, I. 1975. The Tel Nagila Bichrome Krater as a Cypriote Product. *IEJ 25*: 129-134. ארצי, אסרו ופרלמן 1975

- Areshian, G.E. ed. 2013. *Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology, Anthropology, and History* (Ideas, Debates and Perspectives 7). Los Angeles. 2013 ארשיאן
- Areshian, G.E. 2013. Introduction: Variability and Complexity in Multidisciplinary and Interdisciplinary Studies of Empires. In: Areshian 2013: 1-20. ארשיאן 2013א'
- Bauer, A. 1998. Cities of the Sea: Maritime Trade and the Origin of the Philistine Settlement in the Early Iron Age Southern Levant. *OJA* 17: 149–168. באור 1998
- Bowersock, G.W. 1996. The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 49/8: 29-43. באורסוק 1996
- באומגרטן תש"ס. תל אשדוד. *חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל* 86 : 110.
- באומגרטן, י'. 2014. *סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת נחל סכר – 131*. <http://www.antiquities.org.il/survey/new/#VAV>
- בהט ד' והס, א'. תשמ"ב. *שעלבים. חדשות ארכיאולוגיות 77 : 29*.
- Boaretto, E., Gilboa A., and Sharon, I. 2009. Radiocarbon Dating. In: Gadot and Yadin 2009: 575-578. בוארטו, גלבוט ושרון 2009
- בוהק, ג'. תשס"ח. דתות מצרים ופניקיה בספרות הקלסית. בתוך : קיסטר ואחרים תשס"ח : 128-102.
- Bulow, S., and Mitchell, R.A. 1961 An Iron Age II Fortress on Tel Nagila. *IEJ* 11: 101–110. בולאו ומיטצ'יל 1961
- Bunimovitz, S. 1983. Glacis 10014 and Gezer's Late Bronze Age Fortifications. *Tel Aviv* 10: 61-70. בונימוביץ 1983
- בונימוביץ תש"ן. ש'. תש"ן. ארץ ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת ; מקרה מבחן לשינוי חברתי-תרבותי בחברה מורכבת. עבודת-גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב.
- Bunimovitz, S. 1990. Problems in the "Ethnic" Identification of the Philistine Culture. *Tel Aviv* 17: 210–222. בונימוביץ 1990
- Bunimovitz, S. 1995. On the Edge of Empires – Late Bronze Age (1500-1200 B.C.E.). In: Levy 1995: 320-331. בונימוביץ 1995

- Bunimovitz, S. 1998. Sea Peoples in Cyprus and Israel: A Comparative Study of Immigration Processes. In: Gitin, Mazar and Stern 1998: 103-113. בונימוביץ 1998
- בונימוביץ תשנ"ט
 בונימוביץ, ש'. סגנון חיים ותרבות חומרית: הבטים בהתנהגות מהגרים אגאיים בקפריסין וארץ-ישראל במאה הי"ב לפנה"ס. בתוך: פאוסט, א' ומאיר א'. עורכים. *תרבות חומרית, חברה ואידאולוגיה: כיוונים חדשים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל*. רמת-גן: 160-146.
- Bunimovitz, S. 2004. The Late Cypriot Pottery. In: Ussishkin 2004: 1262-1272. בונימוביץ 2004
- בונימוביץ
 ולדרמן 1993
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 1993. Beth-Shemesh. *NEAEHL* 1: 249-253.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2000
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2000. Notes and News: Tel Beth-Shemesh, 1997-2000. *IEJ* 50: 254-258.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2001
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2001. The Iron Age Fortifications of Tel Beth-Shemesh: A 1990-2000 Perspective. *IEJ* 51: 121-147.
- בונימוביץ
 ולדרמן תשס"ג
 בונימוביץ, ש' ולדרמן, צ'. תשס"ג. חורבנה הסופי של בית-שמש ו"השלום האשורי" בשפלת יהודה. *ארץ ישראל* 27 (ספר תדמור): 49-41.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2003
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2003. Notes and News: Tel Beth-Shemesh, 2001-2003. *IEJ* 53: 233-237.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2006
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2006. The Early Israelite Monarchy in the Sorek Valley: Tel Beth-Shemesh and Tel Batash (Timnah) in the 10th and 9th Centuries BCE. In: Maeir and de Miroschedji 2006: 407-427.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2008
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2008. Beth-Shemesh. *NEAEHL* 5: 1644-1648.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2009
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2009. The Archaeology of Border Communities: Renewed Excavations at Tel Beth-Shemesh, Part 1: The Iron Age. *NEA* 72: 114-142.
- בונימוביץ
 ולדרמן 2010
 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2010. A Unique Philistine Fish Motif from Tel Beth-Shemesh. *IEJ* 60: 58-71.

- Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2011. Close Yet Apart: Diverse Cultural Dynamics at Iron Age Beth-Shemesh and Lachish. In: Finkelstein and Na'aman 2011: 33-53. בונימוביץ ולדרמן 2011א'
- Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2011. Canaanite Resistance: The Philistines and Beth-Shemesh—A Case Study from Iron Age I. *BASOR* 364: 37-51. בונימוביץ ולדרמן 2011ב'
- בונימוביץ, ש' ולדרמן, צ'. תשע"ב. חזרה ל-1912: תגליות חדשות בשער העיר מתקופת הברונזה התיכונה בתל בית-שמש. *ארץ ישראל* 30 (ספר בן-תור): 46-58. בונימוביץ ולדרמן תשע"ב
- Bunimovitz, S., Lederman, Z. and Hatzaki, E. 2013. Knossian Gifts? Two late Minoan IIIA1 Cups from Tel Beth-Shemesh, Israel. *ABSA* 108: 51-66. בונימוביץ, לדרמן והטזאקי 2013
- Bunimovitz, S. and Zimhoni, O. 1993. 'Lamp-and-Bowl' Foundation Deposits in Canaan. *IEJ* 43: 99-125. בונימוביץ וצמחוני 1993
- Bunimovitz, S. and Zimhoni, O. 2004. Appendix: Lamp-and-Bowl Foundation Deposits in Areas P and S. In: Ussishkin 2004: 1147-1154. בונימוביץ וצמחוני 2004
- בורובסקי, ע'. 2008. תל חליף – 2007. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=730&mag_id=114. בורובסקי 2008
- Borowski, O. 2009. Life and Death at Tel Ḥalif in the Eighth Century BCE. *Eretz-Israel* 29 (Stern Volume): 1*-10*. בורובסקי 2009
- בורובסקי, ע'. 2010. תל חליף – 2009. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 122. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1362&mag_id=117. בורובסקי 2010
- Borowski, O. 2013. *Lahav III: The Iron Age II Cemetery at Tell Halif (Site 72) (RLRP 3)*. Winona Lake. בורובסקי 2013
- Bourke, S. 2012. The Six Canaanite Temples of Ṭabaqat Faḥil. Excavating Pella's 'Fortress' Temple (1994-2009). In: Kamlah 2012: 159-201. בורק 2012
- בושנינו, א'. 2006. אזור. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 118. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=416&mag_id=111. בושנינו 2006
- בושנינו, א', וינאי, א'. תש"ע. קברים מתקופת הברזל 1 בבית הקברות באזור. *עתיקות* 63: 17*-40*. בושנינו וינאי תש"ע
- בושרי, מ'. תשכ"ו. מפעולות הפקוח בדרום. *חדשות ארכיאולוגיות* 17: 4-5. בושרי תשכ"ו

- Bietak, M. 2002. *The Middle Bronze Age in the Levant: Proceedings of an International Conference on MB IIA Ceramic Material, Vienna, 24th-26th of January 2001* (ÖAWDG 26). Vienna. ביטק 2002
- Bietak, M. 2002. The Function and Some Archaeological Roots of the Fosse Temple at Lachish. In: Oren and Ahituv 2002: 56–85. ביטק 2002א'
- Bietak, M. 2003. *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. II* (ÖAWDG 29). Vienna. ביטק 2003
- Bietak, M. 2010. Minoan Presence in the Pharaonic Naval Base of Perunefer. in: Krzyszkowska, O. ed. *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren* (BSAS 18). London 2010: 11-24. ביטק 2010
- Bietak, M. and Kopetzky, K. 2000. Israel/Palestine. In: Bietak, M. ed. *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C.; Proceedings of an International Symposium at Schloss Haindorf, 15th-17th of November 1996, and at the Austrian Academy, Vienna, 11th-12th of May 1998* (ÖAWDG 19). Wien: 96-129. ביטק וקופצקי 2000
- Bietak, M. and Czerny, E, 2004. *Scarabs of the Second Millennium BC from Egypt, Nubia, Crete and the Levant. Chronological and Historical Implications* (ÖAWDG 35; CCEM 8). Wien. ביטק ושצירני 2004
- Bietak, M. and Czerny, E. 2007. *The Synchronization of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium V.B. III: Proceedings of the SCIEM 2000 – 2nd EuroConference Vienna, 28th of May – 1st of June 2003* (CCEM 9; ÖAWDG 37). Vienna. ביטק ושצירני 2007
- Bierling, N. 1998. *Tel Miqne-Ekron Excavations 1995-1996, Field XNW, Areas 77, 78, 79, 89, 90, 101, 102: Iron Age I* (ELES 7). Jerusalem. בירלינג 1998
- בירן, א'. תשל"ב. איזור עזה. *חדשות ארכיאולוגיות* 41-42 : 31-32. בירן תשל"ב
- Biran, A. 1993. Zippor, Tel. *NEAEHL* 4: 1526-1527. בירן 1993
- בירן, א', וגופנא ר'. תשכ"ט. מערת-קברים מתקופת-הברזל בתל חליף. *ארץ ישראל* ט' (ספר אולברייט): 29-39. בירן וגופנא תשכ"ט
- Biran, A. and Negbi, O. 1966. The Stratigraphical Sequence at Tel Şippor. *IEJ* 16: 160-173. בירן ונגבי 1966

- Birney, L. 2008. Tracking the Cooking Pot à la stéatite: Signs of Cyprus in Iron Age Syria. *AJA* 112: 565-580. 2008 בירני
- Birney, K. and Doak, B.R. 2011. Funerary Iconography on an Infant Burial Jar from Ashkelon. *IEJ* 61: 32-53. בירני ודואק 2011
- Beit-Arieh, I. 1985. Further Burials from the Deir el-Balah Cemetery. *Tel Aviv* 12: 43-53. בית-אריה 1985
- בית אריה ואיילון 2012. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת כפר סבא – 77. [/http://www.antiquities.org.il/survey/new](http://www.antiquities.org.il/survey/new)
- Bloch, G., Francoy, T.M., Wachtel, I., Panitz-Cohen, N., Fuchs, S. and Mazar, A. 2010. Industrial Apiculture in the Jordan Valley during Biblical Times with Anatolian Honeybees. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107: 11240–11244. בלוך ואחרים 2010
- Blackwell, N. G. (2014). Making the Lion Gate Relief at Mycenae: Tool Marks and Foreign Influence. *AJA* 118: 451-488. בלייקוול 2014
- Bliss, F.J. 1894. *A Mound of Many Cities*. London. בליס 1894
- Bliss, F.J. and Macalister, R.A.S. 1902 *Excavations in Palestine during the Years 1898-1900*. London. בליס ומקליסטר 1902
- Blakely, J.A. 2000. Petrie's Pilaster Building at Tell el-Hesi. In: Stager, L.E., Greene, J.A. and Coogan, M.D. eds. *The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Honor of James A. Sauer*. Winona Lake: 66-80. בלקלי 2000
- Blakely, J.A. and Hardin, J.W. 2002. Southwestern Judah in the Late Eighth Century B. C. E. *BASOR* 326: 11-64. בלקלי והרדין 2002
- Blakely, J.A. and Toombs, L.E. *The Tell el-Hesi Field Manual* (JAETH 1). Cambridge, MA. בלקלי וטומבס 1980
- Ben-Arieh, S. 1983. A Mould for a Goddess Plaque. *IEJ* 33: 72-77. בן-אריה 1983
- Ben-Arieh, S. 2004. *Bronze and Iron Ages Tombs at Tell Beit Mirsim* (IAA Reports 23). Jerusalem. בן-אריה 2004

- Ben-Dor Evian, S. 2011. Egypt and the Levant in the Iron Age I–IIA: The Pottery Evidence. *Tel Aviv* 38: 94–119. בן דור-אבין 2011א'
- Ben-Dor Evian, S. 2011. Shishak's Karnak Relief – More than Just Name-Rings. In: Bar, Kahn and Shirley 2011: 11-22. בן דור-אבין 2011ב'
- Ben-Dor Evian, S. 2012. Egypt and Philistia in the Iron Age I: The Case of the Philistine Lotus Flower. *Tel Aviv* 39: 20-37. בן דור-אבין 2012
- Ben-Dor Evian, S. 2014. Egypt and Philistia in the Early Iron Age: The Textual Record and the Archaeological Remains. Ph.D. Dissertation, Tel Aviv University. בן דור-אבין 2014
- Ben-Yosef, E. 2010. Technology and Social Process: Oscillations in Iron Age Copper Production and Power in Southern Jordan. Ph.D. dissertation, University of California, San Diego. בן-יוסף 2010
- Ben-Yosef, E., Shaar, R., Tauxe, L. and Ron, H. 2012. A New Chronological Framework for Iron Age Copper Production at Timna (Israel). *BASOR* 367: 31–71. בן-יוסף ואחרים 2012
- Ben-Shlomo, D. 2003. The Iron Age Sequence of Tel Ashdod: A Rejoinder to 'Ashdod Revisited' by I. Finkelstein and L. Singer-Avitz. *Tel Aviv* 30: 83-107. בן-שלמה 2003
- Ben-Shlomo, D. 2005. Introduction. In: Dothan and Ben-Shlomo 2005: 1-9. בן-שלמה 2005א'
- Ben-Shlomo, D. 2005. Material Culture. In: Dothan and Ben-Shlomo 2005: 63-246. בן-שלמה 2005ב'
- Ben-Shlomo, D. 2006. New Evidence of Seals and Sealings from Philistia. *Tel Aviv* 33: 134-162. בן-שלמה 2006
- Ben-Shlomo, D. 2008. Zoomorphic Vessels from Tel Miqne-Ekron and the Different Styles of Philistine Pottery. *IEJ* 58: 24-47. בן-שלמה 2008
- Ben-Shlomo, D. 2010. *Philistine Iconography: A Wealth of Style and Symbolism* (OBO 241). Fribourg and Göttingen. בן-שלמה 2010
- Ben-Shlomo D. 2012. *The Azor Cemetery: Moshe Dothan's Excavations, 1958 and 1960* (IAA Reports 50). Jerusalem. בן-שלמה 2012

- Ben-Shlomo, D. 2014. Field III: The Southeastern Step Trench. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 21-161. בן-שלמה 2014א'
- Ben-Shlomo, D. 2014. Synthesis and Conclusions: The Significance of Tell Jemmeh. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 1054-1065. בן-שלמה 2014ב'
- Ben-Shlomo, D. 2014. Field II: The Northwestern Stepped Trench. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 162-208. בן-שלמה 2014ג'
- Ben-Shlomo, D. 2014. Field I: The Late Bronze Age. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 209-336. בן-שלמה 2014ד'
- Ben-Shlomo, D. 2014. Field I Furnace (the Kiln), Square KB, and FUR 2-FUR 3. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 337-402. בן-שלמה 2014ה'
- Ben-Shlomo, D. 2014. Results from Field IV: The Iron Age II and Later Periods. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 403-641. בן-שלמה 2014ו'
- Ben-Shlomo, D. Shai, I., Zuckerman, A. and Maeir, A. M. 2008. Cooking Identities: Aegean-Style and Philistine Cooking Jugs and Cultural Interaction in the Southern Levant during the Iron Age. *AJA* 112: 225-246. בן-שלמה ואחרים 2008
- Ben-Shlomo, D. and Van Beek, G.W. 2014. *The Smithsonian Institution Excavation at Tell Jemmeh, Israel, 1970-1990* (Smithsonian Contributions to Anthropology 50). Washington. בן-שלמה וון ביק 2014
- Ben-Shlomo, D. and Press, M.D. 2009. A Re-examination of Aegean Style Figurines in Light of New Evidence from Ashdod, Ashkelon and Ekron. *BASOR* 335: 1-35. בן-שלמה ופרס 2009
- Ben-Shlomo, D. and Keel, O. 2014. Clay Sealings and Seal Impressions. In Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 857-875. בן-שלמה וקל 2014
- Ben-Shlomo, D., Shai, I., and Maeir, A.M. 2004. Late Philistine Decorated Ware ("Ashdod Ware"): Typology, Chronology, and Production Centers. *BASOR* 335: 1-35. בן-שלמה, שי ומאיר 2004
- Ben-Tor, A. 1975. The First Season of Excavations at Tel-Yarmouth, August 1970. *Qedem* 1. Jerusalem: 55-87. בן-תור א' 1975

- Ben-Tor, D. 2003. Egyptian-Levantine Relations and Chronology in the Middle Bronze Age: Scarab Research. In: Bietak 2003: 239-248. בן-תור ד' 2003
- Ben-Tor, D. 2004. Second Intermediate Scarabs from Egypt and Palestine: Historical and Chronological Implications. In Bietak and Czerny 2004: 27-42. בן-תור ד' 2004
- Ben-Tor, D. 2007. *Scarabs, Chronology and Interconnections. Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period (OBOSA 27)*. Fribourg and Göttingen. בן-תור ד' 2007
- Ben-Tor, D. 2011. Egyptian-Canaanite Relations in the Middle and Late Bronze Age as Reflected by Scarabs. In: Bar, Kahn and Shirley 2011: 23-43. בן-תור ד' 2011
- Ben-Tor, D. and Keel, O. 2014. Middle and Late Bronze Scarabs. In: Gadot, Y. ed. *The Bronze Age Cemetery at 'Ara (SER 8)*. Tel Aviv: 187-210. בן-תור ד' וקל
2014
- Bennett, W.J. Jr. and Blakely, J.A. 1989. *Tell el-Hesi: The Persian Period, Stratum V (JAETH 3)*. Winona Lake. בנט ובלקלי 1989
- Beck, P. 1993. Early Bronze Age "Bed-Models" Reconsidered. *Tel Aviv* 20: 33-40. בק 1993
- בק, פ'. תשנ"ה. סוגיות באמנות של ארץ-ישראל בתקופת הברונזה הקדומה. בק תשנ"ה
קתדרה 76 : 3-33.
- Beck, P. 2000. The Art of Palestine during the Iron Age II: Local Traditions and External Influences (10th-8th Centuries BCE). In: Uehlinger 2000: 165-183. בק 2000
- Bar, S., Kahn, D. and Shirley, J.J. 2011. *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3-7 May 2009 (CHANE 52)*. Leiden בר, קאהן ושירלי
2011
- Brown, M. 2009. Ancestral Veneration and the Settlement History of Tell Sūkas. *PEQ* 141: 138-151. בראון 2009
- Braunstein, S.L. 2011. The Meaning of Egyptian-Style Objects in the Late Bronze Cemeteries of Tell el-Far'ah (South). *BASOR* 364: 1-36. בראונסטין 2011

- ברדה 2013
ברדה, ל'. 2013. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת מקווה ישראל – 72.
<http://www.antiquities.org.il/survey/new/#9>
- ברדה וזבנוביץ 2012
ברדה, ל' וזבנוביץ, ו'. 2012. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת גדרה – 85.
<http://www.antiquities.org.il/survey/new/#5>
- ברוג 1985
Brug, J.F. 1985. *A Literary and Archaeological Study of the Philistines* (BAR International Series 265). Oxford.
- ברונטון 1930
Brunton, G. 1930. *Qau and Badari*, III. London.
- ברונק רמזי ואחרים 2010
Bronk Ramsey, C., Dee, M.W., Rowland, J.M., Higham, T.F.G., Harris, S.A., Brock, F., Quiles, A., Wild, E.M., Marcus, E.S., Shortland, A.J. 2010. Radiocarbon-based Chronology for Dynastic Egypt. *Science* 328: 1554-1557.
- ברוקמן, דמרה וקפר 2009
Broekman, G.P.F., Demarée, R.J. and Kaper, O.E. eds. 2009. *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007* (Egyptologische Uitgaven XXIII). Leiden.
- ברושי 1993
Broshi, M. 1993. Tell Judeideh. *NEAEHL* 3: 837-838.
- ברטלט 1969
Bartlett, J.R. 1969. The Land of Seir and the Brotherhood of Edom. *Journal of Theological Studies* 20: 1-20.
- בריאן 1996
Bryan, B.M. 1996. Art, Empire, and the End of the Late Bronze Age. In: Cooper, J.S. and Schwartz, G.M., eds. *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-First Century*. Winona Lake: 33–79.
- ברייס 2005
Bryce, T. 2005. *The Kingdom of the Hittites*. New edition. Oxford.
- ברמן וברדה 2011
ברמן, א' וברדה, ל'. 2011. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת ניצנים - מזרח - 88.
[/http://www.antiquities.org.il/survey/new](http://www.antiquities.org.il/survey/new)
- ברמן, ברדה ושטרק 2011
ברמן, א', ברדה, ל' ושטרק, ה'. 2011. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת אשדוד – 84.
<http://www.antiquities.org.il/survey/new/#8>
- ברמן, שטרק וברדה 2011
ברמן, א', שטרק, ה' וברדה, ל'. 2011. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת זיקים – 91.
<http://www.antiquities.org.il/survey/new/#BIB>
- ברנד 1996
ברנד, א'. 1996. *חפירת בדיקה בשולי תל חדיד ; דין וחשבון ראשוני*. תל אביב.

- Brandl, B. 1979. Scarabs; Scarab and Seal; Scarabs, Beads, Amulets and Finger Rings. In: T. Dothan 1979: 26-27, 44-45, 84-91. ברנדל 1979
- Brandl, B. 1986. The Scarabs from Field VI at Gezer. In: Dever 1986: 247-257. ברנדל 1986
- Brandl, B. 1993. Scarabs, a Scaraboid and a Scarab Impression from Area G. in: Dothan and Porath 1993: 129-142. ברנדל 1993
- Brandl, B. 2002. A Frog-Scaraboid from Tomb 387 at Tel Dan. In: Biran, A. and Ben-Dov, R. *Dan II: A Chronicle of the Excavations and the Late Bronze Age "Mycenaean" Tomb* (NGSBA). Jerusalem: 184-193. ברנדל 2002
- Brandl, B. 2004. Scarabs and Plaques Bearing Royal Names of the Early XXth Egyptian Dynasty Excavated in Canaan. From Sethnakht to Ramesses IV. In: Bietak and Czerny 2004: 57-71. ברנדל 2004א'
- Brandl, B. 2004. Scarabs, Seals, an Amulet and a Pendant. In: Ben-Arieh 2004: 123-188. ברנדל 2004ב'
- Brandl, B. 2006. Canaanite and Egyptian Seals and Sealings. In: Panitz-Cohen and Mazar 2006: 213-233. ברנדל 2006
- Brandl, B. 2007. Glyptics. In: Barako 2007: 191-210. ברנדל 2007
- Brandl, B. 2009. Chapter 12A: Scarabs, Seals and Seal Impressions from Areas S and N. in: Panitz-Cohen and Mazar 2009: 636-684. ברנדל 2009
- Brandl, B. 2012. Nine Scarabs, a Scaraboid, a Cylinder Seal, and a Bifacial Rectangular Plaque From El-Ahwat. In: Zertal, A. ed. *El-Ahwat, A Fortified Site from the Early Iron Age Near Nahal 'Iron, Israel: Excavations 1993-2000* (CHANE 24). Leiden and Boston: 233-263. ברנדל 2012
- Brandl, B. 2015. Are the Finds from Macalister's Gezer I-III Still Relevant for Current Research a Century Later? In: Wolff 2015: 50-55. ברנדל 2015
- Brandl, B., Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2013. Beth-Shemesh and Sellopoulo: Two Commemorative Scarabs of Amenhotep III and Their Contribution to Aegean Chronology. *ABSA* 108: 67-95. ברנדל, בונימוביץ ולדרמן 2013
- Burke, A.A. 2008. *"Walled up to Heaven": The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant* (SAHL 4). Winona Lake. ברק 2008

- Burke, A.A. 2010. Canaan under Siege: the History and Archaeology of Egypt's War in Canaan during the early Eighteenth Dynasty. In: Vidal, J. ed. *Studies on War in the Ancient Near East: Collected Essays on Military History* (AOAT 372). Münster: 43-66. ברק 2010
- Burke, A.A. 2011. Early Jaffa: From the Bronze Age to the Persian Period. in Peilstöcker and Burke 2011: 63-78. ברק 2011א'
- Burke, A.A. 2011. The Archaeology of Ritual and Religion in Ancient Israel and the Levant, and the Origins of Judaism. In: Insoll 2011: 895-907. ברק 2011ב'
- Burke, A.A. and Lords, K.V. 2010. Egyptians in Jaffa: A Portrait of Egyptian Presence in Jaffa during the Late Bronze Age. *NEA* 73: 2-30. ברק ולורדס 2010
- Barkay, G. and Ussishkin, D. 2004. Area S: The Late Bronze Age Strata. In: Ussishkin 2004: 316-410. ברקאי ואוסישקין 2004א'
- Barkay, G. and Ussishkin, D. 2004. Area S: The Iron Age Strata. In: Ussishkin 2004: 411-503. ברקאי ואוסישקין 2004ב'
- Barako, T. J. 2000. The Philistine Settlement as Mercantile Phenomenon? *AJA* 104: 513-30. ברקו 2000
- Barako, T.J. 2007. *Tel Mor: The Moshe Dothan Excavations, 1959-1960* (IAA Reports 32). Jerusalem. ברקו 2007
- Barako, T.J. 2007. Introduction. In: Barako 2007: 1-9. ברקו 2007א'
- Barako, T.J. 2007. Stratigraphy and Building Remains. In: Barako 2007: 11-42. ברקו 2007ב'
- Barako, T.J. 2007. Cypriot and Mycenaean Pottery. In: Barako 2007: 167-182. ברקו 2007ג'
- Barako, T.J. 2007. Summary and Historical Conclusions. In: Barako 2007: 239-248. ברקו 2007ד'
- Guy, P.L.O. 1938. *Megiddo Tombs* (OIP 33). Chicago. גאי 1938
- Geva, S. 1982. *Tell Jerishe – The Sukenik Excavations of the Middle Bronze Age Fortifications* (Qedem 15). Jerusalem. גבע 1982

- Giveon, R. 1975. The Scarabs. In: Aharoni 1975: 71-72. גבעון ר' 1975
- Giveon, R., Sweeny, D. and Lalkin, N. 2004. The Inscription of Ramses III. In Ussishkin 2004: 1626-1628. גבעון ר', סוויני וללקין 2004
- גבעון, ש'. תשס"ב. שש צלמיות של נשים מתקופת הברונזה המאוחרת מתל חרסים. בתוך: אורן ואחיטוב תשס"ב: *24-37.
- Giveon, S. 2008. Ḥarasim, Tel. *NEAEHL* 5: 1766-1767. גבעון ש' 2008
- גדות, י'. 2003. המשכיות ושינוי: תהליכים תרבותיים בתקופות הברונזה המאוחרת וראשית הברזל במישור החוף המרכזי של ישראל. חיבור לשם קבלת תואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב.
- Gadot, Y. 2006. Aphek in the Sharon and the Philistine Northern Frontier. *BASOR* 341: 21-36. גדות 2006
- Gadot, Y. 2008. Continuity and Change in the Late Bronze to Iron Age Transition in Israel's Coastal Plain: A Long Term Perspective. In: Fantalkin and Yasur-Landau 2008: 55-73. גדות 2008
- Gadot, Y. 2009. Later Bronze Age (Strata X14-X12). In: Gadot and Yadin 2009: 41-71. גדות 2009א'
- Gadot, Y. 2009. The Relative and Absolute Chronology of Late Bronze Age and Iron Age Tel Aphek. In: Gadot and Yadin 2009: 603-609. גדות 2009ב'
- Gadot, Y. 2009. Iron Age (Strata X8-X6). In: Gadot and Yadin 2009: 88-108. גדות 2009ג'
- Gadot, Y. 2009. Late Bronze and Iron Age Pottery. In: Gadot and Yadin 2009: 182-341. גדות 2009ד'
- Gadot, Y. 2010. The Late Bronze Egyptian Estate at Aphek. *Tel Aviv* 37: 48-66. גדות 2010
- גדות, י'. תשע"ב. בתי המגורים ומשקי הבית בתקופת הברזל 1 לאורך הירקון: כלכלה, חברה וזהות. *ארץ ישראל* 30 (ספר בן-תור): 123-138.
- Gadot, Y. and Yadin, E. 2009. *Aphek-Antipatris II: The Remains on the Acropolis. The Moshe Kochavi and Pirhiya Beck Excavations* (MSIATAU 27). Tel Aviv. גדות וידין 2009

- Gadot, Y., Yasur-Landau, A. and Uziel, J. 2012. The Late Bronze Age Pottery. In: Maeir 2012: 241-264. גדות, יסעור-לנדאו ועוזיאל 2012
- גוברין, י'. 2013. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת נחל יתיר – 139. <http://www.antiquities.org.il/survey/new/#iron> גוברין 2013
- Guzowska, M. and Yasur-Landau, A. 2009. Anthropomorphic Figurines. In: Gadot and Yadin 2009: 387-395. גוזובסקה ויסעור-לנדאו 2009
- Goldwasser, O. 1984. Hieratic Inscriptions from Tel Sera' in Southern Canaan. *Tel Aviv* 11: 77-93. גולדווסר 1984
- גולדווסר, א'. תשנ"א. שבר אוסטרוקון הייראטי מתל הרור. *קדמוניות* 94-93 : 19. גולדווסר תשנ"א
- Goldwasser, O. 1991. An Egyptian Scribe from Lachish and the Hieratic Tradition of the Hebrew Kingdoms. *Tel Aviv* 18: 248-253. גולדווסר 1991
- Goldwasser, O. 1992. On the Date of Seth from Qubeibeh. *IEJ* 42: 47-51. גולדווסר 1992
- Goldwasser, O. 2002. A 'Kirgipa' Commemorative Scarab of Amenhotep III from Beit-Shean. *Egypt and the Levant* 12: 191-193. גולדווסר 2002
- Goldwasser, O. 2006. Canaanites Reading Hieroglyphs: Horus is Hathor?—The Invention of the Alphabet in Sinai. *Egypt and the Levant* 16: 121-160. גולדווסר 2006
- Goldwasser, O. and Wimmer, S. 1999. Hieratic Fragments from Tell el-Far'ah (South). *BASOR* 313: 39-42. גולדווסר ווימר 1999
- Goldstone, J.A. and Haldon, J.F. 2009. Ancient States, Empires, and Exploitation: Problems and Perspectives. In: Morris, I. and Scheidel, W. eds. *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*. Oxford: 3-29. גולדסטון והאלדון 2009
- גולן, ד'. 2008. תל זיתון. *חדשות ארכיאולוגיות* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=942&mag_id=114 גולן 2008א'
- גולן, ד'. 2008. ח' אל-מוחיוון. *חדשות ארכיאולוגיות* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=736&mag_id=114 גולן 2008ב'
- גולני, א'. 2008. אשקלון, ברנע ב'ג'. *חדשות ארכיאולוגיות* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=805&mag_id=114 גולני 2008

- Golani, A. 2009. The Development, Significance and Function of Jewelry and the Evolution of the Jeweler's Craft in the Land of Israel during the Iron Age II. Ph.D. Dissertation, Tel Aviv University. גולני 2009
- גולני, א'. 2012. לוד. חדשות ארכיאולוגיות 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1938&mag_id=119 גולני 2012
- Golani, A. and van den Brink E.C.M. 1999. Salvage Excavations at the Early Bronze IA Settlement at Azor. 'Atiqot 38: 1-49. גולני וון דן ברינק 1999
- גולני, א' וסטרוצין ד'. 2010. בקוע. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1340&mag_id=117.122 גולני וסטרוצין 2010
- גולני, א', ופארן, נ"ש. 2014. אשקלון, אפרידר שטח E2. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13679&mag_id=121.126 גולני ופארן 2014
- Johnson, W.R. 1996. Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations. *JEA* 82: 65-82. ג'ונסון 1996
- Johnson, W.R. 1998. Monuments and Monumental Art under Amenhotep III: Evolution and Meaning. In: O'Connor and Cline 1998: 63-94. ג'ונסון 1998
- Johnson, B.L. 2008. *Ashkelon 2: Imported Pottery of the Roman and Late Roman Periods* (FRLLEA 2). Winona Lake. ג'ונסון ב' 2008
- גופנא, ר'. תשכ"ג. "חצרים" בנגב הצפוני. ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה 180-173 : 27 גופנא תשכ"ג
- גופנא, ר'. תשכ"ו. ה"חצרים" בדרום פלשת בתקופת הברזל הא'. עתיקות : סדרה עברית 3 : 51-44. גופנא תשכ"ו
- גופנא, ר'. תש"ל. אתרים מתקופת הברזל הב' בדרום פלשת. עתיקות : סדרה עברית 30-25 : 6 גופנא תש"ל
- גופנא, ר'. תשס"ד. החפירות באשקלון, אפרידר – מבוא. עתיקות 45 : 8-1. גופנא תשס"ד
- גופנא, ר' ואיילון, א'. תשנ"ח. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת הרצליה (69). ירושלים. גופנא ואיילון תשנ"ח
- גופנא ר' ובושרי מ' תשכ"ז. אזור. חדשות ארכיאולוגיות כ"א : 8-7. גופנא ובושרי תשכ"ז
- גופנא, ר' ובית-אריה, י'. תשנ"ז. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת לוד (80). ירושלים. גופנא ובית-אריה תשנ"ז

- גור-אריה תשס"ט. מערכות מצור במזרח הקדום מקרה מבחן מתל אצ- צאפי/גת. עבודת-גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת בר-אילן. גורזלזני 2006
- גורזלזני, א'. 2006. רמלה (דרום). *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 118. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=341&mag_id=111&previewit=TrUe
- Goren, Y., Finkelstein, I., and Na'aman, N. 2002. The Seat of Three Disputed Canaanite Rulers According to Petrographic Investigation of the Amarna Tablets. *Tel Aviv* 29: 221-239. גורן, פינקלשטיין ונאמן 2002
- Goren, Y., Finkelstein, I. and Na'aman, N. 2004. *Inscribed in Clay: Provenance Study of the Amarna Letters and Other Near Eastern Texts* (MSIATAU 23). Tel Aviv. גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004
- גזית, ד'. תשנ"ו. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת אורקים (125). ירושלים. גזית 2012
- גזית, ד'. 2012. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת צאליים (129). http://www.antiquities.org.il/survey/new/#atarai_ha_chanaya
- Gibson, S. 1994. The Tell ej-Judeideh (Tel Goded) Excavations: A Re-appraisal based on Archival Records in the Palestine Exploration Fund. *Tel Aviv* 21: 194-234. גיבסון 1994
- Guillaume, P. 2004. *Waiting for Josiah: The Judges* (JSOTSS 385). London. גיום 2004א'
- Guillaume, P. 2004. By my God, I bull leap (Psalm 18:30 / 2 Samuel 22:30). *Lectio difficilior* 2. גיום 2004ב'
- Guillaume, P. 2007. More Bull-leapers, some Bouncing Kids and less Scorpions. *UF* 39: 311-319. גיום 2007
- Guillaume, P. 2011. Scorpomania and how to Avoid It. *UF* 43: 223-227. גיום 2011
- Gitin, S. 1990. *Gezer III: A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tel Gezer* (ANGSBA 3). Jerusalem. גיטין 1990
- Gitin, S. 1995. Tel Miqne-Ekron in the 7th Century B.C.E.: The Impact of the Economic Innovation and Foreign Cultural Influences on a Neo-Assyrian Vassal City-State. In: Gitin, S. ed. *Recent Excavations in Israel: A View to the West* (Archaeological Institute of America, Colloquia and Conference Papers 1). Dubuque, Iowa: 61-79. גיטין 1995

- Gitin, S. 1996. Tel Miqne-Ekron in the 7th Century BC. City Plan Development and the Oil Industry. In: Eitam, D., and Helzer, M. eds. *Olive Oil in Antiquity: Israel and Neighbouring Countries From the Neolithic to the Early Arab Period*. Padova: 219-242. 1996 גיטין
- Gitin, S. 1997. The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: the Levant, with a Focus on Philistine Ekron. In: Parpola, S., and Whiting, R.M. eds. *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*. Helsinki: 77-103. 1997 גיטין
- Gitin, S. and Dothan, T. 1987. The Rise and Fall of Ekron of the Philistines: Recent Excavations at an Urban Border Site. *BA* 50: 197-222. 1987 גיטין ודוהן
- Gitin, S., Meehl, M.W. and Dothan, T. 2006. Occupational History: Stratigraphy and Architecture. In: Meehl, Dothan and Gitin 2006: 27-69. 2006 גיטין, מהל ודוהן
- Gitin, S., Mazar, A. and Stern, E. eds. 1998. *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE. In Honor of Professor Trude Dothan*. Jerusalem. 1998 גיטין, מזר ושטרן
- Gittlin, B.M. 1992. The Late Bronze Age "City" at Tel Miqne/Ekron. *Eretz Israel* 23 (Biran Volume): 50-53. 1992 גיטלין
- גייגר, י'. תשס"ד. פולחן השליטים בארץ-ישראל הרומית. *קתדרה* 111 : 5-14. 2003 גייגר תשס"ד
- גייגר, י'. תשס"ח. פולחן השליט כאידאולוגיה של הקיסרות הקומית. בתוך : קיסטר ואחרים תשס"ח : 168-177. 2008 גייגר תשס"ח
- Gilbert-Peretz, D. 1996. Ceramic Figurines. In: Ariel, D.T. and De Groot, A. eds. *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh* (Qedem 35). Jerusalem: 29-41. 1996 גילברט-פרץ
- Gilmour, G.H. 2014. *Gezer VI: The Objects from Phases I and II (1964-1974)* (ANGSBA 10). Jerusalem and Winona Lake. 2014 גילמור
- Gilmour, G.H. and Kitchen, K.A. 2012. Pharaoh Sety II and Egyptian Political Relations with Canaan at the End of the Late Bronze Age. *IEJ* 62: 1-21. 2012 גילמור וקיציץ
- Gilan, A. 2013. Pirates in the Mediterranean—A View from the Bronze Age. *Mittelmeerstudien* 3: 49–66. 2013 גילן

- Janeway, B. 2011. Mycenaean Bowls at 12th/11th Century BC Tell Tayinat (Amuq Valley). In: Karageorghis and Kouka 2011: 167–185. ג'ינווי 2011
- Jacobs, P.F. 1987. Tell Halif: Prosperity in a Late Bronze Age City in the Edge of the Negev. In: Perdue, L.G., Toombs, L.E. and Johnson, G.L. eds. *Archaeology and Biblical Interpretation*. Atlanta: 67-86. ג'יקובס 1987
- Jacobs, P.F. and Seger, J.D. 2007. Glimpses of the Iron Age I at Tel Halif. In: White Crawford et al. 2007: 146-165. ג'יקובס וסיגר 2007
- גל, צ'י. 2013. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת עין דור – 45. [/http://www.antiquities.org.il/survey/new](http://www.antiquities.org.il/survey/new) גל 2013
- Gilboa, A. 2005. Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast—A Reconciliation: An Interpretation of Šikila (SKL) Material Culture. *BASOR* 337: 47–78. גלבוט 2005
- Gilboa, A. 2006-2007. Fragmenting the Sea Peoples, with an Emphasis on Cyprus, Syria and Egypt: A Tel Dor Perspective. *Scripta Mediterranea* 27–28: 209–244. גלבוט 2006-2007
- גלבוט, א'. תשס"ט. שכבה VI במגידו ותופעת "גויי-הים הצפוניים". ארץ-ישראל 29 (ספר שטרן): 82-91. גלבוט תשס"ט
- Gilboa, A. 2012. Cypriot Barrel Juglets at Khirbet Qeiyafa and other Sites in the Levant: Cultural Aspects and Chronological Implications. *Tel Aviv* 39: 133–149. גלבוט 2012
- Galil, G. 2014. A Concise History of Palistin / Patin / Unqi / 'mq in the 11th–9th Centuries BC. *Semitica* 56: 75-104. גליל 2014
- Galil, G., Gilboa, A., Maeir, A.M. and Kahn, D. eds. 2012. *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE Culture and History, Proceedings of the International Conference held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010* (AOAT 392). Münster. גליל ואחרים 2012
- Galili, E., Sussman, V., Stiebel, G., and Rosen, B. 2010. A Hellenistic/Early Roman Shipwreck Assemblage off Ashkelon, Israel. *International Journal of Nautical Archaeology* 39: 125–145. גלילי ואחרים 2010
- גלילי, א', פינקלשטיין, ג', אילון, י', וברוך, ר'. תשע"ג. עוגני אבן הנושאים כתובות וחריתות שנמצאו בסקרים תת-ימיים בחוף אשקלון. עתיקות 71: 113-127. גלילי ואחרים תשע"ג

- גליק 2009 גליק, א'. 2009. תל קסילה (מערב). *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 121. http://www.hadashot-121.esi.org.il/report_detail.aspx?id=1234&mag_id=115
- גלץ 2013 Glatz, C. 2013. Negotiating Empire: A Comparative Investigation into the Responses to Hittite Imperialism by the Vassal State of Ugarit and the Kaska Peoples of Pontic Anatolia. In: *Areshian* 2013: 21-56.
- גנור 2011 גנור, ס'. 2011. חורבות שוכה. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 123. http://www.hadashot-123.esi.org.il/report_detail.aspx?id=1728&mag_id=118
- גרובר 2008 Grover, R. A. 2008. Queenship and Eternal Life: Tije Offering Palm Ribs at the Sed-Festival Thrones of Amenhotep III. *Studia Antiqua* 6: 1-14.
- גרוסמן תשנ"ד גרוסמן, ד'. תשנ"ד. הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית. ירושלים.
- גרוסמן א' 2007 Grossman, E. 2007. Protatic *ür=f sdm* in the Report of Wenamun: A 'Proto-Demotic' Feature? *GM* 215: 49–55.
- גרינברג 1987 Greenberg, R. 1987. New Light on the Early Iron Age at Tell Beit Mirsim. *BASOR* 265: 55-80.
- גרינג ואחרים 2011 Gerring, J., Ziblatt, D., Van Gorp, J. and Arévalo, J. 2011. An Institutional Theory of Direct and Indirect Rule. *World Politics* 63: 377-433.
- גרנט 1931 Grant, E. 1931. *Ain Shems Excavations (Palestine) 1928-1929-1930-1931* I. Haverford.
- גרנט 1932 Grant, E. 1932. *Ain Shems Excavations (Palestine) 1928-1929-1930-1931* II. Haverford.
- גרנט 1934 Grant, E. 1934. *Rumeileh being Ain Shems Excavations (Palestine)* III. Haverford.
- גרנט ורייט 1938 Grant, E. and Wright, G.E. 1938. *Ain Shems Excavations (Palestine)* IV: *Pottery*. Haverford.
- גרנט ורייט 1939 Grant, E. and Wright, G.E. 1939. *Ain Shems Excavations (Palestine)* V: *Text*. Haverford.
- גרפינקל תש"ס גרפינקל, י'. תש"ס. אשקלון, אפריר. *חדשות ארכיאולוגיות* 110 : 92-93.

- גרפינקל, גנור, סי, והזל, מ'. תשע"ב. חפירות חורבת קיאפה וראשיתה של ממלכת יהודה. *ארץ ישראל* 30 (ספר בן-תור): 174-194.
- גרפינקל, גנור והזל תשע"ב
- Garfinkel, Y., Ganor, S., Hasel, M. and Stiebel, G. 2009. Khirbet Qeiyafa 2009. *IEJ* 59: 214-220.
- גרפינקל ואחרים 2009
- Garfinkel, Y., Streit, K., Ganor, S., and Hasel, M.G. 2012. State Formation in Judah: Biblical Tradition, Modern Historical Theories, and Radiometric Dates at Khirbet Qeiyafa. *Radiocarbon* 54/3-4: 359-369.
- גרפינקל ואחרים 2012
- Garfinkel, Y., Hasel, M.G., and Klingbeil, M. G. 2013. An End and a Beginning: Why We Are Leaving Qeiyafa and Going to Lachish. *BAR* 39/6: 44-51.
- גרפינקל, הזל וקלינגביל 2013
- גרפינקל, י' וגנור, ס'. 2008. חורבת קיאפה – עיר מבוצרת בגבול פלשת ויהודה בראשית תקופת הברזל II. בתוך: עמית, ד' ושטיבל, ג'ו. עורכים. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים* 2. ירושלים: 122-133.
- גרפינקל וגנור 2008א'
- Garfinkel, Y. and Ganor, S. 2008. Notes and News: Khirbet Qeiyafa 2007 and 2008. *IEJ* 58: 243-248.
- גרפינקל וגנור 2008ב'
- Garfinkel, Y. and Ganor, S. 2009. *Khirbet Qeiyafa I: Excavation report 2007-2008 Seasons*. Jerusalem.
- גרפינקל וגנור 2009
- Garfinkel, Y. and Ganor, S. 2009. Site Location and Setting and History of Research. In: Garfinkel and Ganor 2009: 25-46.
- גרפינקל וגנור 2009א'
- Garfinkel, Y. and Ganor, S. 2009. The 2007-2008 Excavations. In: Garfinkel and Ganor 2009: 69-116.
- גרפינקל וגנור 2009ב'
- Garfinkel, Y. and Ganor, S. 2010. Khirbet Qeiyafa in Survey and in Excavations: A Response to Y. Dagan. *Tel Aviv* 37: 67-78.
- גרפינקל וגנור 2010
- Garfinkel, Y. and Kang, H.G. 2011. The Relative and Absolute Chronology of Khirbet Qeiyafa: Very Late Iron Age I or Very Early Iron Age IIA? *IEJ* 61: 171-183.
- גרפינקל וקאנג 2011
- גרשוני, תשנ"ו. אשקלון, מגדל צפון. *חדשות ארכיאולוגיות* 104 : 126.
- גרשוני תשנ"ו
- גת, א'. 2012. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת נירים – 112. [/http://www.antiquities.org.il/survey/new](http://www.antiquities.org.il/survey/new)
- גת 2012
- גת, א'. 2014. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת נחל בשור – 110. [/http://www.antiquities.org.il/survey/new](http://www.antiquities.org.il/survey/new)
- גת 2014א'

גת 2014ב'	גת, א'. 2014. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת פטיש – 121. http://www.antiquities.org.il/survey/new/#3
דגן תשנ"ב א'	דגן, י'. תשנ"ב. שפלת יהודה בתקופת המלוכה לאור החפירות והסקר הארכיאולוגי. עבודת גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה' של אוניברסיטת תל אביב.
דגן תשנ"ב ב'	דגן, י'. תשנ"ב. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת לכיש (98). ירושלים.
דגן תשס"א	דגן, י'. תשס"א. היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפנה"ס, מקרה מבחן לתהליכי יישוב בחבל מוגדר. עבודה לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב.
דגן תשס"ב	דגן, י'. תשס"ב. סקר באזור תל צפית. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל 114 : 102.
דגן תשס"ז	דגן, י'. תשס"ז. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת אמציה (109). ירושלים.
דגן 2010	Dagan, Y. 2010. <i>The Ramat Bet Shemesh Regional Project: The Gazetteer</i> (IAA Reports 46). Jerusalem.
דגן 2011	Dagan, Y. 2011. <i>The Ramat Bet Shemesh Regional Project: Landscapes of Settlement, from the Paleolithic to the Ottoman Period</i> (IAA Reports 47). Jerusalem.
דגן 2014	דגן, י'. 2014. מפעל הסקר בשפלת יהודה : סיכום ביניים. קדמוניות 148 : 96-90.
דגן ושרון 2011	Dagan, Y. and Sharon, I. 2011. Perspectives and Methodology. In: Dagan 2011: 21-45.
דה מירושדגי 1988	Miroschedji, P. de. 1988. <i>Yarmouth 1 Rapport sur les trois premières campagnes de fouilles à Tel Yarmouth (Israël), 1980-1982</i> . Paris.
דה מירושדגי 1990	Miroschedji, P. de, 1990. The Early Bronze Age Fortification System at Tel Yarmuth, an Interim Statement. <i>Eretz-Israel</i> 20 (Ruth Amiran Volume): 48*-61*.
דה מירושדגי 1993	Miroschedji, P. de-. 1993. Jarmuth, Tel. <i>NEAEHL</i> 2: 661-665.
דה מירושדגי תשנ"ח	דה מירושדגי, פ'. תשנ"ח. תל ירמות 1996. חדשות ארכיאולוגיות 108 : 154-151.
דה מירושדגי 1999	Miroschedji, P. de, 1999. Yarmuth, The Dawn of City-States in Southern Canaan. <i>NEA</i> 62: 2-20.

- Miroschedji, P. de, 2003. The Late Early Bronze Age III Palace B1 at Tel Yarmuth: A Descriptive Summary. *Eretz-Israel* 27 (Tadmor Volume): 153*-170*.
- Miroschedji, P. de, 2008. Jarmuth, Tel. *NEAEHL* 5: 1792-1797.
- Miroschedji, P. de. 2011. At the Origin of Canaanite Cult and Religion: The Early Bronze Age Fertility Ritual in Palestine. *Eretz-Israel* 30 (Ben-Tor Volume): 74-103.
- דהרי ועד תשנ"ח : 83-79 : 108. *חדשות ארכיאולוגיות*
- De Mare, P. 2011. Divine Kings. In: Insoll 2011: 1059-1067.
- דוֹתָן ט' תשכ"ט. *אולברייט*: 46-42. *צלמית של מקוננת מסביבת לכיש. ארץ ישראל 9* (ספר
- דוֹתָן ט' תש"ל. *דוניבסקי*: 121-120. *עוד צלמית של מקוננת מאזור לכיש. ארץ ישראל 11* (ספר
- Dothan, T. 1979. *Excavations at The Cemetery of Deir el-Balah* (Qedem 10). Jerusalem.
- Dothan, T. 1982. *The Philistines and Their Material Culture*. New Haven.
- Dothan, T. 1985. The Philistines Reconsidered. In: Aviram, J. and Biran, D., eds. *Biblical Archaeology Today: Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology Jerusalem, April 1984*. Jerusalem: 165–176.
- דוֹתָן ט' תשנ"ב. *אופני 'מכונה' ממבנה פולחן בתל מקנה-עקרון. ארץ ישראל 23* (ספר בירן): 154-148.
- Dothan, T. 1993. Deir el-Balah. *NEAEHL* 1: 343-347.
- דוֹתָן ט' תשנ"ד. *מלמט*: 67-62. *יתד-האופן של מרכבה פלשתית מתל מקנה. ארץ ישראל 24* (ספר
- Dothan, T. 1998. Initial Philistine Settlement: From Migration to Coexistence. In: Gitin, Mazar and Stern 1998: 148-161.
- Dothan, T. 2000. Reflections on the Initial Phase of Philistine Settlement. In Oren 2000: 145-148.

- Dothan, T. 2002. Bronze and Iron Object with Cultic Connotations from Philistine Temple Building 350 at Ekron. *IEJ* 52: 1-27. דותן ט' 2002
- Dothan, T., Gitin, S. and Bierling, N. 1998. Summary of Results. In: Bierling 1998: 12-18. דותן ט', גיטין ובירלינג 1998
- Dothan, T. and Brandl, B. 2010. *Deir el-Balaḥ: Excavations in 1977-1982 in the Cemetery and Settlement, 1: Stratigraphy and Architecture* (Qedem 49). Jerusalem. דותן ט' וברנדל 2010א'
- Dothan, T. and Brandl, B. 2010. *Deir el-Balaḥ: Excavations in 1977-1982 in the Cemetery and Settlement, 2: The Finds* (Qedem 50). Jerusalem. דותן ט' וברנדל 2010ב'
- Dothan, T. and Gitin, S. 1990. Ekron of the Philistines: How They Lived, Worked and Worshiped for Five Hundred Years. *BAR* 16 (1): 20–36. דותן ט' וגיטין 1990
- Dothan, T. and Gitin, S. 1993. Miqne, Tel (Ekron). *NEAEHL* 3: 1051-1059. דותן ט' וגיטין 1993
- דותן, ט' וגיטין, ס'. 1994. תל מקנה/עקרון – עלייתה ונפילתה של עיר פלשתית. *קדמוניות* 106-105 : 2-28. דותן ט' וגיטין 1994
- Dothan, T. and Gitin, S. 2008. Miqne, Tel (Ekron). *NEAEHL* 5: 1952-1958. דותן ט' וגיטין 2008
- Dothan, T. and Dunayevsky, I. 1993. Qasile, Tel: Area A. *NEAEHL* 4: 1204-1207. דותן ודוניבסקי 1993
- דותן, ט' ודרנקה, א"ס. תשס"ט. עצמות שכם מחורצות ממכלול פולחני בעקרון הפלשתית. *ארץ ישראל כ"ט* (ספר שטרן) : 105-114. דותן ט' ודרנקה תשס"ט
- Dothan, T., and Zukerman, A. 2004. Preliminary Study of the Mycenaean IIC:1b Pottery Assemblages from Tel Miqne-Ekron and Ashdod. *BASOR* 333: 1–54. דותן ט' וצוקרמן 2004
- Dothan, M. 1952. An Archaeological Survey of the Lower Rubin River. *IEJ* 2: 104-117. דותן מ' 1952
- Dothan, M. 1971. *Ashdod II-III: The Second and Third Seasons of Excavation* ('Atiqot 9-10). Jerusalem. דותן מ' 1971
- דותן, מ'. תשנ"ב. מדוע לא נזכרה אשדוד במקורות מצריים מימי הממלכה החדשה? *ארץ-ישראל* 23 (ספר בירן) : 51-54. דותן מ' תשנ"ב
- Dothan, M. 1993. Ashdod. *NEAEHL* 1: 93-102. דותן מ' 1993

- Dothan, M. and Porath, Y. 1982. *Ashdod IV: Excavation of Area M* ('Atiqot 15). Jerusalem. דותן מ' ופורת 1982
- Dothan, M. and Porath, Y. 1993. *Ashdod V: Excavation of Area G: The Fourth-Sixth Seasons of Excavations 1968-1970* ('Atiqot 23). Jerusalem. דותן מ' ופורת 1993
- Dothan, M. and Ben-Shlomo, D. 2005. *Ashdod VI: The Excavations of Areas H and K (1968-1969)* (IAA Reports 24). Jerusalem. דותן מ' ובן-שלמה 2005
- Dothan, M., and Freedman, D.N. 1967. *Ashdod I: The First Season of Excavation* ('Atiqot 7). Jerusalem. דותן, מ' ופרידמן 1967
- Di Segni, L. 2004. The Territory of Gaza: Notes of Historical Geography. In: Bitton-Ashkelony, B. and Kofsky, A. eds. *Christian Gaza in Late Antiquity* (Jerusalem Studies in Religion and Culture 3). Leiden: 41-60. די סגני 2004
- Dever, W. G. 1986. Late Bronze Age and Solomonic Defenses at Gezer: New Evidence. *BASOR* 262: 9-34. דיוור 1986א'
- Dever, W.G. 1986. *Gezer IV: The 1969-71 Seasons in Field VI, the "Acropolis"* (ANGSBA 4). Jerusalem. דיוור 1986ב'
- Dever, W.G. 1990. 'Hyksos', Egyptian Destructions, and the End of the Palestinian Middle Bronze Age. *Levant* 22: 75-81. דיוור 1990
- Dever, W.G. 1992. The Late Bronze–Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, "Sea Peoples," and Proto-Israelites. In: Ward and Joukowsky 1992: 99–110. דיוור 1992
- Dever, W.G. 1993. Gezer, Tel. *NEAEHL* 2: 496-506. דיוור 1993א'
- Dever, W. G. 1993. Further Evidence on the Date of the Outer Wall at Gezer. *BASOR* 289: 35-54. דיוור 1993ב'
- דיוור, ו'ג. 1998. גזר : צומת דרכים בארץ ישראל הקדומה. תל אביב. דיוור 1998
- Dever, W.G. 2003. Visiting the Real Gezer: A Reply to Israel Finkelstein. *Tel Aviv* 30: 259-282. דיוור 2003
- Dever, W.G., Lance, D.H., Bullard, R.G., Cole, D.P. and Seger, J.D. 1974. *Gezer II: Report of the 1967-70 Seasons in Fields I and II* (ANGSBA 2). Jerusalem. דיוור ואחרים 1974

- Dever, W.G. and Gitin, S., eds. 2003. *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past. Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*. Winona Lake. דיזור וגייטין 2003
- Dever, W.G., Lance, H.D., and Wright, G.E. 1970. *Gezer I: Preliminary Report of the 1964-1966 Seasons* (ANGSBA 1). Jerusalem. דיזור, לאנס ורייט 1970
- Dietler, M. 2005. The Archaeology of Colonization and the Colonization of Archaeology: Theoretical Challenges from an Ancient Mediterranean Colonial Encounter. In: Stein 2005: 33-68. דיטלר 2005
- Dietler, M. 2006. Alcohol: Anthropological/Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 35: 229-249. דיטלר 2006
- Dietler, M. 2007. Culinary Encounters: Food, Identity and Colonialism. In Twiss, K.C. ed. *The Archaeology of Food and Identity* (Occasional Paper 34, Center for Archaeological Investigations, Southern Illinois University). Carbondale: 218–242. דיטלר 2007
- Dahlberg, B.T. and O'Connell, K.G. 1989. *Tell el-Hesi: The Site and the Expedition* (JAETH 4). Winona Lake. דלברג ואוקונל 1989
- דן, י'. 1988. קרקעות דרום השפלה. בתוך: אורמן ושטרן 1988 : 50-58. די 1988
- דן, י', יעלון, ד', ופיין, פ'. תשס"ב. הנוף והקרקע באזור פלשת – תהליכי היווצרות ותפוצה. בתוך: ששון, א'. עורך. *אשקלון כלת הדרום: מחקרים בתולדות אשקלון מימי הביניים ועד סוף המאה העשרים*. אשקלון: 289-318. די, יעלון ופיין תשס"ב
- Dessel, J.P. 2009. *Lahav I: Pottery and Politics: The Halif Terrace Site 101 and Egypt in the Forth Millennium B.C.E.* (RLRP 1). Winona Lake. דסל 2009
- deFrance, S.D. 2009. Zooarchaeology in Complex Societies: Political Economy, Status, and Ideology. *JAR* 17: 105–168. דפראנס 2009
- Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* Princeton. דרוז 1993
- Drews, R. 1998. Canaanites and Philistines. *JSOT* 81: 39-61. דרוז 1998
- Drews, R. 2000. Medinet Habu: Oxcarts, Ships, and Migration Theories. *JNES* 59: 161-190. דרוז 2000

- Humbert, J.B. and Sadeq, M. 2000. Fouilles de Blakhiye-Anthedon. In: Humbert, J.B., Bauzou, T. and Abu Hassunah, Y.M. eds. *Gaza Méditerranéenne*. Paris: 105-120. הומבר וסאדק 2000
- הוסטר 2000א' : הוסטר, יי. 2000. נצרים. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל 111 : 143-142.
- הוסטר 2000ב' : הוסטר, יי. 2000. תל אל-רוקיש. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל 111 : 117-116.
- Hoffmeier, J.K. 2004. Aspects of Egyptian Foreign Policy in the 18th Dynasty in Western Asia and Nubia. In: Knoppers, G.N. and Hirsch, A. eds. *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World: Studies in Honor of Donald B. Redford* (PdÅ 20). Leiden: 121-141. הופמייר 2004
- Hoffmeier, J.K. 2013. Reconstructing Egypt's Eastern Frontier Defense Network in the New Kingdom (Late Bronze Age). In: Jesse, F. and Vogel, C. eds. *The Power of Walls – Fortifications in Ancient Northeastern Africa Proceedings of the International Workshop held at the University of Cologne 4th–7th August 2011* (Colloquium Africanum 5). Köln: 163-194. הופמייר 2013
- Hoffmeier, J.K. and Van Dijk, J. 2010. New Light on the Amarna Period from Sinai. *JEA* 96: 191-205. הופמייר וון דיק 2010
- Hoffmeier, J.K. and Moshier, S.O. 2013. "A Highway out of Egypt": The Main Road from Egypt to Canaan. In: Förster, F. and Riemer, H. eds. *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond* (Africa Praehistorica 27). Köln: 485-510. הופמייר ומושיר 2013
- Hoffmeier, J.K. and Kitchen, K.A. 2007. Reshep and Astarte in North Sinai: A Recently Discovered Stela from Tell el-Borg. *Egypt and the Levant* 18: 127-136. הופמייר וקיצי'ן 2007
- Hawkins, J.D. 2009. Cilicia, the Amuq, and Aleppo: New Light in a Dark Age. *NEA* 72: 164–173. הוקינס 2009
- Hawkins, J.D. 2011. The Inscriptions of the Aleppo Temple. *Anatolian Studies* 61: 35–54. הוקינס 2011
- Horwitz, L.K., Lev-Tov, J.E., Chadwick, J.R., Wimmer, S.J., and Maeir, A.M. 2006. Working Bones: A Unique Iron Age IIA Bone Workshop from Tell es-Safi/Gath. *NEA* 66: 169-73. הורביץ ואחרים 2006

- Horn, S.H. 1962. Scarabs from Schechem. *JNES* 21: 1-14. הורן 1962
- Hornung, E. and Staehelin, E. 1976. *Skarabaen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen* (Ägyptische Denkmaler in der Schweiz 1). Mainz. הורנונג ושטהלין 1976
- Hornung, E., Krauss, R. and Warburton, D.A. 2006. *Ancient Egyptian Chronology* (Handbook of Oriental Studies 48). Leiden and Boston. הורנונג, קראוס ו-וורברטון 2006
- Hübner, U. 1986. Aegyptiaca vom Tell el-'Oreme. *Liber Annuus Studii Biblici Franciscani* 36: 253-264. היבנר 1986
- Higginbotham, C.R. 1996. Elite Emulation and Egyptian Governance in Ramesside Canaan. *Tel Aviv* 23: 154–169. היגינבותים 1996
- Higginbotham, C.R. 2000. *Egyptianization and Élite Emulation in Ramesside Palestine: Governance and Accommodation on the Imperial Periphery* (CHNEA 2). Leiden. היגינבותים 2000
- היזמי תשנ"ג ופינקלשטיין תשנ"ג: 131-97. הסקר בדרום מפת בית סירא (דרום גליון 14-15). בתוך: מגן
- Hayden, B. 2001. Richman, Poorman, Beggarman, Chief: The Dynamics of Social Inequality. In: Feinman and Price 2001: 231-272. היידן 2001
- Hitchcock, L.A. 2005. 'Who Will Personally Invite a Foreigner, Unless He is a Craftsman?': Exploring Interconnections in Aegean and Levantine Architecture. In: Laffineur, R. and Greco, R. eds. *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004* (Aegaeum 25). Liège and Austin, TX: 691-699. היצ'קוק 2005
- Hitchcock, L.A. 2008. 'Do You See a Man Skillful in His Work? He will stand before Kings': Interpreting Architectural Influences in the Bronze Age Mediterranean. *Ancient West and East* 7: 17–48. היצ'קוק 2008
- Hitchcock, L.A. 2011. "Transculturalism" as a Model for Examining Migration to Cyprus and Philistia at the End of the Bronze Age. *Ancient West and East* 10: 267–280. היצ'קוק 2011

- Hitchcock, L.A., Horwitz, L.K., Boaretto, E., and Maeir, A.M. 2015. One Philistine's Trash in an Archaeologist's Treasure: Feasting at Iron Age I, Tell es-Safi/Gath. *NEA* 78: 12-25. היצ'קוק ואחרים 2015
- Hitchcock, L.A. and Maeir, A.M. 2013. Beyond Creolization and Hybridity: Entangled and Transcultural Identities in Philistia. *ARC* 28 (1): 43-65. היצ'קוק ומאיר 2013
- Hitchcock, L.A. and Maeir, A.M. 2014. Yo-ho, yo-ho, a Seren's Life for Me! *World Archaeology* - <http://dx.doi.org/10.1080/00438243.2014.928602> היצ'קוק ומאיר 2014
- Helck, W. 1962. *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. Und 2. Jahrtausend v. Chr* (Ägyptologische Abhandlungen 5). Wiesbaden. הלך 1962
- Helck, W. 1986. Wenamun. In: Helck, W. and Westendorf, W. eds. *Lexikon der Ägyptologie* VI. Wiesbaden: 1215–1217. הלך 1986
- Hamilakis, Y. and Sherratt, S. 2012. Feasting and the consuming body in Bronze Age Crete and Early Iron Age Cyprus. In: Cadogan, G., Kopaka, K., Iacovou, M. and Whitley, J. eds. *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus 3000-300 BC* (BSAS 20). London: 187-207. המילקיס ושראט 2012
- Hankey, V., French, E., Sherratt, S. and Magrill, P. 2004. The Aegean Pottery: Section A: Catalogue and Descriptions. In: Ussishkin 2004: 1373-1425. הנקי ואחרים 2004
- Hesse, B. 1995. Husbandry, Dietary Taboos and the Bones of the Ancient Near East: Zooarchaeology in the Post-Processual World. In: Small, D.B., ed. *Methods in the Mediterranean: Historical and Archaeological Views on Text and Archaeology* (Mnemosyne, bibliotheca classica Batava. Supplementum 135). Leiden: 197–232. הס 1995
- Hess, R.S. 1993. *Amarna Personal Names* (ASOR Dissertation Series 9). Winona Lake. הס ר"ס 1993
- Hestrin, R. 1987. The Lachish Ewer and the 'Asherah. *IEJ* 37: 212-223. הסטרין 1987
- Hardin, J.W. 2010. Lahav II: *Households and the Use of Domestic Space at Iron II Tell Halif: An Archaeology of Destruction* (RLRP 2). Winona Lake. הרדין 2010

- Harrison, T.P. 2009. Lifting the Veil on a "Dark Age": Ta'yinat and the Oronts Valley during the Early Iron Age. In: Schloen 2009: 171-184. הריסון 2009א'
- Harrison, T.P. 2009. Neo-Hittites in the "Land of Palistin": Renewed Investigations at Tell Ta'yinat on the Plain of Antioch. *NEA* 72: 174-189. הריסון 2009ב'
- הרצוג, ז'. תש"ן. תל גריסה – 1990-1989. *חדשות ארכיאולוגיות* צ"ד : 55. הרצוג תש"ן
- Herzog, Z. 1993. Gerisa, Tel. *NEAEHL* 2: 480-484. הרצוג 1993א'
- Herzog, Z. 1993. Tel Beersheba. *NEAEHL* 1: 167-173. הרצוג 1993ב'
- Herzog, Z. 1993. Michal, Tel. *NEAEHL* 3: 1036-1041. הרצוג 1993ג'
- Herzog, Z. 1997. *The Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications* (MSIATAU 13). Tel Aviv. הרצוג 1997
- Herzog, Z. 2008. Jaffa. *NEAEHL* 5: 1791-1792. הרצוג 2008
- Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2004. Redefining the Centre: The Emergence of State in Judah. *Tel Aviv* 31: 209-244. הרצוג וזינגר-אביץ 2004
- Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2006. Sub-Dividing the Iron Age IIA in Northern Israel: A Suggested Solution to the Chronological Debate. *Tel Aviv* 33: 163-195. הרצוג וזינגר-אביץ 2006
- Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2011. Iron Age IIA Occupational Phases in the Coastal Plain of Israel. In: Finkelstein and Na'aman 2011: 159-174. הרצוג וזינגר-אביץ 2011
- הרצוג, ז' וצוק, צ'. תשנ"ה. תל גריסה – 1992-1991. *חדשות ארכיאולוגיות* ק"ג : 55-53. הרצוג וצוק תשנ"ה
- Weeden, M. 2013. After the Hittites: The Kingdoms of Karkamish and Palistin in Northern Syria. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 56/2: 1-20. ווידן 2013
- White Crawford, S. ed. 2007. *"Up to the Gates of Ekron": Essays on the Archaeology and History of the eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*. Jerusalem. וויט-קרפורד 2007
- Wilkinson, T.J., Ur, J., Barbanes Wilkinson, E. and Altaweel, M. 2005. Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire. *BASOR* 340: 23-56. ווילקינסון ט"ג ואחרים 2005

- Wilkinson, T.C., Sherratt, S., and Bennet, J. 2011. *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*. Oxford. ווילקינסון, שראט ובנט 2011
- Weinstein, J.M. 1980. Was Tell Abu-Hawam a 19th-Century Egyptian Naval Base? *BASOR* 238: 43-46. ווינסטין 1980
- Weinstein, J.M. 1981. The Egyptian Empire in Palestine: A Reassessment. *BASOR* 241: 1-28. ווינסטין 1981
- Weinstein, J.M. 1988. Scarabs. In: Seger and Lance 1988: 91-94. ווינסטין 1988
- Weinstein, J.M. 1992. The Collapse of the Egyptian Empire in the Southern Levant. In: Ward and Joukowsky 1992: 142–150. ווינסטין 1992
- Whincop, M.R. 2009. *Pots, People, and Politics: A Reconsideration of the Role of Ceramics in Reconstructions of the Iron Age Northern Levant* (BAR International Series 1902). Oxford. ווינקפ 2009
- Wolff, S. R. 1998. Archaeology in Israel. *AJA* 102: 757-807. וולף 1998
- וולף תש"ס : 74-73
: 110 תש"ס
: 74-73 תש"ס
: 107-104 : 109 תש"ס
- Wolff, S. ed. 2015. *Villain or Visionary? R. A. S. Macalister and the Archaeology of Palestine: Proceedings of a Workshop Held at the Albright Institute of Archaeological Research, Jerusalem, on 13 December 2013* (PEF Annual 12). Leeds. וולף 2015
- וולף ושביט, א' תשנ"ט. תל חמיד. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל 109 : 107-104 .107-104 : 109 תשנ"ט
- Voskos, I. and Knapp, A.B. 2008. Cyprus at the End of the Late Bronze: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization? *AJA* 112: 659-684. ווסקוס ונאפ 2008
- Ward, W.A. and Joukowsky, M.S., eds. 1992. *The Crisis Years: The 12th Century B.C.: From Beyond the Danube to the Tigris*. Dubuque, IA. וורד וג'וקובסקי 1992
- ויזל, י' ואגמי, מ'. 1990. צומח השרון. בתוך : דגני, א', גרוסמן, ד', ושמואלי, א'. עורכים. השרון : בין ירקון לכרמל. תל אביב : 121-109. ויזל ואגמי 1990
- Vitto, F. and Edelstein, G. 1993. Ridan, Tel. *NEAEHL* 4: 1283. ויטו ואדלשטיין 1993

- וייס, זיסו וסולימני ג'. 2013. סקר ארכיאולוגי של ישראל : מפת נס הרים –
<http://www.antiquities.org.il/survey/new/#mbb> .104 ווייס, זיסו
 2013 וסולימני
- Wimmer, S. 1990. Egyptian Temples in Canaan and Sinai. In: Israelite-
 Groll, S. ed. *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*.
 Jerusalem: 1065-1106. וימר 1990
- Wimmer S.J. 2008. A new Hieratic Ostrakon from Ashkelon. *Tel Aviv* 35:
 65-72. וימר 2008
- Wimmer, S. 2010. A Hieratic Inscription. In: Dothan and Brandl 2010b:
 225–228. וימר 2010
- Wimmer, S.J. 2012. Hieratic Inscriptions from Tell el-Safi/Gath. In: Maeir
 2012: 485-489. וימר 2012
- Wimmer, S.J. and Lehmann, G. 2014. Two Hieratic Inscriptions from
 Qubur el-Walaydah. *Egypt and the Levant* 24: 343-348. וימר ולהמן,
 2014
- Wimmer, S.J. and Maeir, A.M. 2007. "The Prince of Safit?" A Late Bronze
 Age Hieratic Inscription from Tell eṣ-Šāfi/Gath. *ZDPV* 123: 37-48. וימר ומאיר 2007
- Van Beek, G.W. 1993. Jemmeh, Tell. *NEAEHL* 2: 667-674. ון ביק 1993
- Van Dommelen, P. 2005. Colonial Interactions and Hybrid practices:
 Phoenician and Carthaginian Settlement in the Ancient Mediterranean.
 In: Stein 2005: 109–141. ון דומלן 2005
- Van Dommelen, P. 2012. Colonialism and Migration in the Ancient
 Mediterranean. *Annual Reviews* 41: 393-409. ון דומלן 2012
- Van Dommelen, P. and Rowlands, M. 2012. Material Concerns and
 Colonial Encounters. In: Maran and Stockhammer 2012: 20-31. ון דומלן
 ורוולנדס 2012
- Van den Brink, E.C.M. and Levy, T.E. 2002. *Egypt and the Levant:
 Interrelations from the 4th through the early 3rd Millennium BCE* (New
 Approaches to Anthropological Archaeology). London. ון דן ברינק ולוי
 2002
- וון דן ברינק, א' ושמואלי א'. תשנ"ו. יהוד. חדשות ארכיאולוגיות 104 : 75-74.
 ון דן ברינק
 ושמואלי תשנ"ו
- Van Seters, J. 1983. *In Search of History: Historiography in the Ancient
 World and the Origins of Biblical History*. New Haven. ון סטרס 1983

- Van Seters, J. 2009. *The Biblical Saga of King David*. Winona Lake. 2009 ון סטרס
- van Koppen, F. and van der Toorn, K. 1999. Holy One. In: *DDD*: 415-418. 1999 ון קופן וון דר טורן
- VanValkenburg, P. and Osborne, J.F. 2013. Home Turf: Archaeology, Territoriality, and Politics. *Archeological Papers of the American Anthropological Association 22, Special Issue: Territoriality in Archaeology*: 1-27. 2013 ונוולקנבורג ואוסבורן
- ורגה, ד'. 2005. תל אשדוד. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 117. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=200&mag_id=110 2005 ורגה
- Sass, B. 1988. *The Genesis of the Alphabet and Its Development in the Second Millennium B.C. (ÄAT 13)*. Wiesbaden. 1988 זאס
- Sass, B. 2002. Wenamun and his Levant – 1075 BC or 925 BC? *Egypt and the Levant 12*: 247–255. 2002 זאס
- Sass, B. 2010. Four Notes on Taita king of Palistin, with an Excursus on King Solomon's Empire. *Tel Aviv 37*: 169-174. 2010 זאס א'
- Sass, B. 2010. Taita, king of Palistin: ca. 950–900 B.C.? *NEA: Dig-it-al* <http://www.bu.edu/asor/pubs/nea/dig-it-al-nea.html> 2010 זאס ב'
- Zaccagnini, C. 1983. Patterns of Mobility among Ancient near Eastern Craftsmen. *JNES 42*: 245-264. 1983 זאקניני
- Zevulun, U. 1987. A Canaanite Ram-Headed Cup. *IEJ 37*: 88-104. 1987 זבולון
- Zeder, M.A. 1996. The Role of Pigs in Near Eastern Subsistence. A View from the Southern Levant. In: Seger, J.D. ed. *Retrieving the Past. Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek*. Winona Lake: 297–312. 1996 זדר
- Singer, I. 1985. The Beginning of Philistine Settlement in Canaan and the Northern Boundary of Philistia. *Tel Aviv 12*: 109-122. 1985 זינגר
- Singer, I. 1988. Merneptah's Campaign to Canaan and the Egyptian Occupation of the Southern Coastal Plain of Palestine in the Ramesside Period. *BASOR 269*: 1–10. 1988 זינגר

- Singer, I. 1988–1989. The Political Status of Megiddo VIIA. *Tel Aviv* 15–16: 101–112. זינגר 1989-1988
- זינגר, א'י. תש"ן. מצרים, כנענים ופלשתים בתקופת ההתנחלות והשופטים. בתוך : נאמן, נ' ופינקלשטיין, י'. עורכים. *מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל*. ירושלים: 402-348. זינגר תש"ן
- Singer, I. 2000. New Evidence on the End of the Hittite Empire. In Oren 2000: 21-33. זינגר 2000
- זינגר, א'י. תשס"ו. הפלשתים במקרא: האמנם השתקפות של סוף ימי המלוכה? *זמנים* 94: 82-74. זינגר תשס"ו
- Singer, I. 2012. The Philistines in the North and the Kingdom of Taita. In: Galil et al. 2012: 451-471. זינגר 2012
- Singer, I. 2013. The Philistines in the Bible: A Short Rejoinder to a New Perspective. In: Killebrew and Lehmann 2013: 19-27. זינגר 2013
- Singer-Avitz, L. 2004. The Middle Bronze Age Cemetery. In: Ussishkin 2004: 971-1011. זינגר-אביץ 2004א'
- Singer-Avitz, L. 2004. The Pottery of the Late Bronze I phase. In: Ussishkin 2004: 1012-1031. זינגר-אביץ 2004ב'
- Singer-Avitz, L. 2010. The Relative Chronology of Khirbet Qeiyafa. *Tel Aviv* 37: 79–83. זינגר-אביץ 2010
- Singer-Avitz, L. 2012. Khirbet Qeiyafa: Late Iron Age I in Spite of it All. *IEJ* 62: 177-185. זינגר-אביץ 2012
- זינגר-אביץ, ל' ולוי, י'. תשנ"ב. שני קברים מתקופת הברונזה המאוחרת בפלמחים. *עתיקות* 21: 15*-26*. זינגר-אביץ ולוי תשנ"ב
- זינגר-אביץ, ל' ולוי, י'. תשנ"ג. קבר מתקופת הברונזה התיכונה ב', שלב א' בשעלבים. *עתיקות* 22: 9*-14*. זינגר-אביץ ולוי תשנ"ג
- זיסו, ב', גנור, א', וקהתי, ר'. 2015. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת דבירה – <http://www.antiquities.org.il/survey/new/#i5>. 120. זיסו, גנור וקהתי 2015
- Jasmin, M. 1999. L'étude de la transition du Bronze recent II au fer i en Palestine. Ph.D. Dissertation, Universite de Paris I-Sorbonne. ז'סמין 1999

- Jasmin, M. 2006. The Political Organization of the City-States in Southwestern Palestine in the Late Bronze Age IIB (13th Century BC). In: Maeir and Miroschedji 2006: 161-191. ז'סמין 2006
- זרטל, א'. תשמ"א. שערי גזר. *ארץ ישראל* 15 (ספר אהרונם): 228-222. זרטל תשמ"א
- Tappy, R.E. 2000. The 1998 Preliminary Survey of Khirbet Zeitah el-Kharab (Tel Zayit) in the Shephelah of Judah. *BASOR* 319: 7-36. טאפי 2000
- Tappy, R.E. 2008. Zayit, Tell. *NEAEHL* 5: 2082-2083. טאפי 2008
- Tappy, R.E. 2011. The Depositional History of Iron Age Tel Zayit: A Response to Finkelstein, Sass, and Singer-Avitz. *Eretz-Israel* 30 (Ben-Tor Volume): 127*-143*. טאפי 2011
- Tappy, R.E., Kyle McCarter, P., Lundberg, M.J. and Zuckerman, B. 2006. An Abecedary of the Mid-Tenth Century B.C.E. from the Judean Shephelah. *BASOR* 344: 5-46. טאפי ואחרים 2006
- Torczyner, H. 1938. *Lachish I: The Lachish Letters*. London. טורצ'ינר 1938
- Tufnell, O. 1953. *Lachish III: The Iron Age*. London. טאפנל 1953
- Tufnell, O. 1993. 'Ajjul, Tell el-. *NEAEHL* 1: 49-52. טאפנל 1993
- Tufnell, O., Inge, C.H., and Harding, L. 1940. *Lachish II: The Fosse Temple*. London. טאפנל, אינג' והרדינג 1940
- Tufnell, O. et al. 1958. *Lachish IV: The Bronze Age*. London. טאפנל ואחרים 1958
- Toombs, L.E. 1985. *Tell el-Hesi: Modern Military Trenching and Muslim Cemetery in Field I, Strata I-II* (JAETH 2). Waterloo, Ontario. טומבס 1985
- Toombs, L.E. 1990. The Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi and the Results of Earlier Excavations. *PEQ* 122: 101-113. טומבס 1990
- Toffolo, M.B., Fantalkin, A., Lemos, I.S., Felsch, R.C.S., Niemeier, W.D., Sanders, G.D.R., Finkelstein, I., and Boaretto, E. 2013. Towards an Absolute Chronology for the Aegean Iron Age: New Radiocarbon Dates from Lefkandi, Kalapodi and Corinth. *PloS one* 8(12): e83117. DOI: 10.1371/journal.pone.0083117 טופולו ואחרים 2013

- Toffolo, M.B., Arie, E., Martin, M.A., Boaretto, E., and Finkelstein, I. 2014. Absolute Chronology of Megiddo, Israel, in the Late Bronze and Iron Ages: High-Resolution Radiocarbon Dating. *Radiocarbon* 56: 221-244. טופולו ואחרים 2014
- טורגה, ח'י. 2010. תל חדיד. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 122. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1426&mag_id=117 טורגה 2010
- Tazawa, K. 2009. *Syro-Palestinian Deities in New Kingdom Egypt. The Hermeneutics of Their Existence* (BAR International Series 1965). Oxford. טזווה 2009
- Teeter, E. 2003. *Scarabs, Scaraboids, Seals, and Seal Impressions from Medinet Habu* (OIP 118). Chicago. טיטר 2003
- טל, א'י. תשי"ע. הלניזם במעבר מאימפריה לממלכה: תמורות בתרבות החומרית של התקופה ההלניסטית בארץ-ישראל. ירושלים וארץ-ישראל: כתב-עת ללימודי ארץ-ישראל וארכאולוגיה 7: 31-52. טל תשי"ע
- Troy, L. 2008. The Queen as a Female Counterpart of the Pharaoh. In: Ziegler 2008: 154-170. טרוי 2008
- יגורוב, ד'י. 2013. אשדוד, מצפה יונה. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 125. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2291&mag_id=120 יגורוב 2013
- Yadin, E. 2009. The Middle Bronze Age (Strata X19-X15). In: Gadot and Yadin 2009: 7-40. ידין א'י 2009
- Yadin, Y., Aharoni, Y., Amiran, R., Dothan, T., Dothan, M., Dunayevsky, I. and Perrot, J. 1961. *Hazor III-IV: An Account of the Third and Fourth Seasons of Excavation, 1957-1958*. Jerusalem. ידין י' ואחרים 1961
- Yahalom-Mack, N. and Shalev, S. 2009. Meal Objects. In: Gadot and Yadin 2009: 416-443. יהלום-מק ושלו 2009
- Yoyotte, J. 2008. The Divine Adoratrices of Amun. In: Ziegler 2008: 174-182. יויוט 2008
- Yon, M. 1992. The End of the Kingdom of Ugarit. In: Ward and Joukowsky 1992: 111-122. יון 1992
- Yoffee, N. 2009. Making Ancient Cities Plausible. *Reviews in Anthropology* 38: 264-289. יופה 2009

- Yoffee, N. 2011. Unbounded Structures, Cultural Permeabilities and the Calyx of Change: Mesopotamia and its World. In: Wilkinson, Sherratt and Bennet 2011: 303-308. יופה 2011
- Yoffee, N. 2013. New Territory in Archaeological Theory. *Archeological Papers of the American Anthropological Association 22, Special Issue: Territoriality in Archaeology*: 189-192. יופה 2013
- Yeivin, S. 1993. 'Erani, Tel. *NEAEHL 2*: 417-419, 421. ייבין 1993
- Jaeger, B. 1982. *Essai de classification et datation des scarabées Menkhéperre* (OBOSA 2). Fribourg and Göttingen. ייגר 1982
- Yellin, J. and Killebrew, A.E. 2010. The Origin of Egyptian-Style Ceramics from Deir el-Balah: Conclusions from Neutron Activation Analysis. In: Dothan and Brandl 2010b: 57-74. ילין וקילברו 2010
- Yannai, E. 1994. A Late Bronze Age Gate at Gezer? *Tel Aviv 21*: 283-287. ינאי 1994
- ינאי, א'. תשנ"ו. היבטים של התרבות החומרית בארץ-ישראל בימי השושלת המצרית ה-20 (1130-1200 לפסה"נ). עבודת גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב. ינאי תשנ"ו
- Yannai, E. 2000. A Re-Evaluation of the Late Bronze Pottery from Tel Zippor. *IEJ 50*: 203-215. ינאי 2000
- Yannai, E. 2002. A Stratigraphic and Chronological Reappraisal of the "Governor's Residence" at Tell el-Far'ah (South). In Oren and Ahituv 2002: 368-376. ינאי 2002
- Yannai, E. 2004. The Late Bronze Age Pottery from Area S. in: Ussishkin 2004: 1032-1146. ינאי 2004
- Yannai, E. 2008. Lod. *NEAEHL 5*: 1913-1915. ינאי 2008א'
- ינאי, א'. 2008. ח'י נינא. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 120. ינאי 2008ב'
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=902&mag_id=114
- ינאי, א'. 2014. משמר דוד. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 126. ינאי 2014
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=11621&mag_id=121
- ינאי, א' ומרדר, ע'. תשס"א. לוד. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 82-80 : 112. ינאי ומרדר תשס"א

- Yannai, E., Gophna, R., Lipschitz, S., and Liphshitz, Y. 2013. A Late Bronze Age Cemetery on the Coast of Palmaḥim. *ʿAtiqot* 74: 9-57. ינאי ואחרים 2013
- Yasur-Landau, A. 2001. The Mother(s) of All Philistines? Aegean Enthroned Deities of the 12th-11th Century Philistia. In: Laffineur, R. and Hägg, R. eds. *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre Egéenne internationale Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000* (Aegaeum 22). Liège: 329-343. יסעור-לנדאו 2001
- Yasur-Landau, A. 2002. Social Aspects of Aegean Settlement in the Southern Levant in the End of the 2nd Millennium BCE. Ph.D. Dissertation, Tel Aviv University. יסעור-לנדאו 2002
- Yasur-Landau, A. 2005. Old Wine in New Vessels: Intercultural Contact, Innovation and Aegean, Canaanite and Philistine Foodways. *Tel Aviv* 32: 168–191. יסעור-לנדאו 2005
- Yasur-Landau, A. 2007. Let's Do the Time Warp Again: Migration Processes and the Absolute Chronology of the Philistine Settlement. In: Bietak and Czerny 2007: 609–620. יסעור-לנדאו 2007
- Yasur-Landau, A. 2008. A Message in a Jug: Canaanite, Philistines, and Cypriot Iconography and the "Orpheus Jug", in: Fantalkin and Yasur-Landau 2008: 213-229. יסעור-לנדאו 2008
- Yasur-Landau, A. 2010. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*. New York. יסעור-לנדאו 2010
- Yasur-Landau, A. 2011. Deep change in Domestic Behavioural Patterns and Theoretical Aspects of Interregional Interaction in the 12th Century Levant. In: Karageorghis and Kouka: 245–255. יסעור-לנדאו 2011
- Yasur-Landau, A. 2012. The Role of the Canaanite Population in the Aegean Migration to the Southern Levant in the late Second Millennium BCE. In: Maran and Stockhammer 2012: 191-197. יסעור-לנדאו 2012
- Yasur-Landau, A., Gross, B., Gadot, Y., Oeming, M. and Lipschits, O. 2014. A Rare Cypriot Krater of the White Slip II Style from Azekah. *IEJ* 64: 1-8. יסעור-לנדאו ואחרים 2014

- יסעור-לנדאו, א' ושביט, א'. תש"ס. נתיב העשרה. חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל 110 : 102-104.
- יסעור-לנדאו ושביט תש"ס
- Iakovidis, S. 1979. The Chronology of LH IIIC. *AJA* 83/4: 454-462.
- יקובידיס 1979
- Israel, Y. and Erickson-Gini, T. 2013. Remains from the Hellenistic through Byzantine Periods at the 'Third Mile Estate,' Ashqelon. *'Atiqot* 73: 167-222.
- ישראל ואריקסון-גיני 2013
- Yisraeli, Y. 1993. Far'ah, Tell el- (South). *NEAEHL* 2: 441-444.
- ישראלי 1993
- כהן, ר'. תשל"ז. ח' עשן (ביר אבו ג'חידם). חדשות ארכיאולוגיות 60-59 : 49-50.
- כהן תשל"ז
- Cohen, R. 1978. Notes and News: Qubur el-Walaida. *IEJ* 28: 194-195.
- כהן 1978
- Kochavi, M. 1974. Khirbet Rabud=Deir. *Tel Aviv* 1: 2-33.
- כוכבי 1974
- כוכבי, מ'. תשמ"ט. אפק אנטיפטריס : חמשת אלפים שנים של היסטוריה. תל אביב.
- כוכבי תשמ"ט
- Kochavi, M. 2000. Introduction. In: Kochavi, Beck and Yadin 2000: 1-8.
- כוכבי 2000
- Kochavi, M. 2009. The Aphek Acropolis in Context. In: Gadot and Yadin 2009: 592-602.
- כוכבי 2009
- Kochavi, M., Beck, P. and Yadin, E. eds. 2000. *Aphek-Antipatris I: Excavations of Areas A and B, the 1972-1976 Seasons* (MSIATAU 19). Tel Aviv.
- כוכבי, בק וידין 2000
- כוכבי ובית-אריה, י'. תשנ"ד. סקר ארכאולוגי של ישראל – מפת ראש-העין (78). ירושלים.
- כוכבי ובית-אריה תשנ"ד
- כוכבי, מ' וגדות, י'. תשס"ג. תל אפק. חדשות ארכיאולוגיות 115 : 52-53.
- כוכבי וגדות תשס"ג
- Kislev, M. and Mahler-Slasky, Y. 2009. Food Remains. In: Gadot and Yadin 2009: 499-525.
- כסלו ומהלר-סלסקי 2009
- כץ, ח' ופאוסט, א'. תשע"ב. שכבת החורבן האשורי בתל עיטון. ארץ-ישראל 30 (ספר בן-תור) : 275-256.
- כץ ופאוסט תשע"ב
- Loud, G. 1948. *Megiddo II: Seasons of 1935-39* (OIP 62). Chicago.
- לאוד 1948
- Lev-Tov, J. and deFrance, S.D. 2010. Animals and Complexity: How Zooarchaeologists Contribute to the Study of Complex Society in the New and Old Worlds. In: Campana, D., Crabtree, P., deFrance, S.D., Lev-Tov, J. and Choyke, A. eds. *Anthropological Approaches to*
- לב-טוב ודפראנס 2010

Zooarchaeology: Complexity, Colonialism and Animal Transformations.
Oxford: x-xii.

Lev-Tov, J.S.E. and McGeough, K. 2007. Examining Feasting in Late Bronze Age Syro-Palestine through Ancient Texts and Bones. In: Twiss, K.C., ed. *The Archaeology of Food and Identity* (Center for Archaeological Investigations, Southern Illinois University Carbondale, Occasional Paper 34). Carbondale, IL: 85–111.

לב-טוב ומקגוו
2007

לדרמן, צ' ובונימוביץ, ש'. תשע"ה. כנענים, "שְׁפֶלְתַיִם" ואלה שיהיו יהודאים. בתוך: שטיבל, ג"ד, פלג-ברקת, א', בן-עמי, ד' וגדות, י'. עורכים. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים 8*. ירושלים: 61-71.

לדרמן
ובונימוביץ
תשע"ה

Lehmann, G. 2007. Decorated Pottery Styles in the Northern Levant during the Early Iron Age and Their Relationship with Cyprus and the Aegean. *UF* 39: 487–550.

להמן 2007

Lehmann, G. 2013. Aegean-type Pottery in Syria and Lebanon during Iron Age I. In: Killebrew and Lehmann 2013: 265-328.

להמן 2013

Lehmann, G., Rosen, S.A., Berlejung, A., Neumeier, B.A., and Niemann, H.N. 2010. Excavations at Qubur al-Walaydah, 2007–2009. *WdO* 40: 137-159.

להמן ואחרים
2010

לוי, י'. תשס"ה. בית הקברות מתקופת הברונזה התיכונה א-ב בחולות ראשון-לציון. בתוך: פִּיֶּשֶׁר מ' תשס"ה: 59-68.

לוי י' תשס"ה

Levy, T.E. 1995. *The Archaeology of Society in the Holy Land*. Leicester.

לוי 1995

Levine, Y. 2002. The Search for Moreshet-gath: A New Proposal. *PEQ* 134: 28-36.

לוי 2002

Levine, Y. 2012. Philistine Gath in the Biblical Record. In: Maeir 2012: 141-152.

לוי 2012

Lee, S., Bronk Ramsey, C. and Mazar, A. 2013. Iron Age Chronology in Israel: Results from Modeling with a Trapezoidal Bayesian Framework. *Radiocarbon* 55: 731-740.

לי, ברונק רמזי
ומזר 2013

Lilyquist, C. 1998. The Use of Ivories as Interpreters of Political History. *BASOR* 310: 25-33.

ליליקוויסט 1998

Lipschits, O. 2011. Shedding New Light on the Dark Years of the "Exilic Period": New Studies, Further Elucidation, and Some Questions

ליפשיץ 2011

- Regarding the Archaeology of Judah as an "Empty Land". In: Kelle, B., Ames, F.R., and Wright, J.L. eds. *Interpreting Exile: Interdisciplinary Studies of Displacement and Deportation in Biblical and Modern Contexts* (SBL's Ancient Israel and Its Literature Series). Atlanta: 57-90.
- Lipschits, O., Gadot, Y. and Oeming, M. 2012. Tel Azekah 113 Years After: Preliminary Evaluation of the Renewed Excavations at the Site. *NEA* 75: 196-206. ליפשיץ, גדות ואמינג 2012
- ללקין, נ. תשס"ט. חרפושויות מתקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל. עבודת-גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב. ללקין תשס"ט
- Lalkin, N. 2009. Scarabs and other Seal-Amulets. In: Gadot and Yadin 2009: 444-459. ללקין 2009
- Lemon R.S. and Shipton G.M. 1939. *Megiddo I, Seasons of 1925-34, Strata I-V* (OIP 42). Chicago. למון ושיפטון 1939
- Laemmel, S. 2013. A Few Tomb Groups from Tell el-Far'ah South. In: Killebrew and Lehmann 2013: 145-189. למל 2013
- Langgut, D. 2014. Southern Levant Pollen Record, Palaeo-Climature and Human Impact from the Late Bronze Age to the Persian Period. in: Bieliński, P. Gawlikowski, M., Koliński, R., Ławecka, D., Sołtysiak, A. and Wygnańska, Z. eds. *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE) 30 April – 4 May 2012, University of Warsaw*, vol. 3. Wiesbaden: 541-558. לנגוט 2014
- Langgut, D., Neumann, F.H., Stein, M., Wagner, A., Kagan, E.J., Boaretto, E. and Finkelstein, I. 2014. Dead Sea Pollen Record and History of Human Activity in the Judean Highlands (Israel) from the Intermediate Bronze into the Iron Ages (~2500–500 BCE). *Palynology* <http://dx.doi.org/10.1080/01916122.2014.906001> לנגוט ואחרים 2014
- Leclant, J. 1960. Astarté a cheval d'après les représentations égyptiennes. *Syria* 37: 1-67. לקלה 1960
- Mountjoy, P. 2010. A Note on the Mixed Origins of Some Philistine Pottery. *BASOR* 359: 1–12. מאונטג'וי 2010
- Mountjoy, P. 2013. The Mycenaean IIC Pottery at Tel Migne-Ekron. In: Killebrew and Lehmann 2013: 53-75. מאונטג'וי 2013

- Maeir, A.M. 1988-1989. Remarks on a Supposed Egyptian Residency at Gezer. *Tel Aviv* 15-16: 65-67. מאיר 1988-1989
- Maeir, A.M. 2003 Notes and News: Tell es-Safi. *IEJ* 53: 237-246. מאיר 2003א'
- Maeir, A.M. 2003 A Late Bronze Age, Syrian-Style Figurine from Tell es-Sâfi/Gath. In: Deutsch, R. ed. *Shlomo; Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff*. Tel Aviv-Jaffa: 197-206. מאיר 2003ב'
- Maeir, A.M. 2004. *Bronze and Iron Age Tombs at Tel Gezer, Israel: Finds from Raymond-Charles Weill's Excavations in 1914 and 1921* (BAR International Series 1206). Oxford. מאיר 2004א'
- Maeir, A.M. 2004. The Historical Background and Dating of Amos VI 2: An Archaeological Perspective from Tell es-Safi/Gath. *VT* 54: 319-334 מאיר 2004ב'
- מאיר, א"מ. תשס"ז. עשר שנים לחשיפתה של גת פלשתים המקראית. *קדמוניות* 133 : 15-24. מאיר תשס"ז
- Maeir, A.M. 2008. Zafit, Tel. *NEAEHL* 5: 2079-2081. מאיר 2008א'
- Maeir, A.M. 2008. Aegean Feasting and other Indo-European Elements in the Philistine Household. In: Hitchcock, L.A., Laineur, R. and Crowley, J. eds. *Dais—the Aegean Feast: Proceedings of the 12th Annual International Aegean Conference, Melbourne, 25–29 March, 2008* (Aegaeum 29). Liège: 347–352. מאיר 2008ב'
- Maeir, A.M. 2012. *Tell es-Safi/Gath 1: The 1996-2005 Seasons* (ÄAT 69). Wiesbaden. מאיר 2012
- Maeir, A.M. 2012. The Tell es-Safi/Gath Archaeological Project 1996-2010: Introduction, Overview and Synopsis of Results. In: Maeir 2012: 1-88. מאיר 2012א'
- Maeir, A.M. 2012. Insights on the Philistine Culture and Related Issues: An Overview of 15 years of Work at Tell es-Şafi/Gath. In: Galil et al. 2012: 345-404. מאיר 2012ב'
- Maeir, A.M. 2012. History of Research – 1838-1996. In: Maeir 2012: 89-107. מאיר 2012ג'

- Maeir, A.M., Hitchcock, L.A. and Horwitz, L.K. 2013. On the Constitution and Transformation of Philistine Identity. *OJA* 32: 1–38. מאיר, היצ'קוק והורביץ 2013
- Maeir, A.M., Davies, B., Horwitz, L.K., Asscher, Y., and Hitchcock, L. 2015. An Ivory Bowl from Early Iron Age Tell es-Safi/Gath (Israel): Manufacture, Meaning and Memory. *World Archaeology*. DOI: 10.1080/00438243.2015.1009154. מאיר ואחרים 2015
- Maeir, A.M. and Gur-Arieh, S. 2011. Comparative Aspects of the Aramean Siege System at Tell es-Sāfi/Gath. In: Finkelstein and Na'aman 2011: 227-244. מאיר וגור-אריה 2011
- Maeir, A.M. and de Miroschedji, P. 2006. "I will Speak the Riddles of Ancient Times": *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Winona Lake. מאיר ודה מירושדגיי 2006
- Maeir, A.M., and Hitchcock, L.A. 2011. Absence makes the Hearth Grow Fonder: Searching for the Origins of the Philistine hearth. *Eretz-Israel* 30 (Ben-Tor Volume): 46*-64*. מאיר והיצ'קוק 2011
- Maeir, A.M. and Uziel, J. 2007. A Tale of Two Tells: A Comparative Perspective on Tel Miqne-Ekron and Tell es-Safi/Gath in Light of Recent Archaeological Research. In: White Crawford et al. 2007: 29-42. מאיר ועוזיאל 2007
- Mazzoni, S. 2000. Syria and the Periodization of the Iron Age: A Cross-Cultural Perspective. In: Bunnens, G. ed. *Essays on Syria in the Iron Age* (ANES Studies Supplement 7). Louvain: 31-59. מאצוני 2000
- מגן ופינקלשטיין, י'. תשנ"ג. סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין. ירושלים. מגן ופינקלשטיין תשנ"ג
- Epigraphic Survey 1930. *Medinet Habu I: Earlier Historical Records of Ramses III* (OIP 8). Chicago. מדינת-האבו I
- Meehl, M.W., Dothan, T. and Gitin, S. 2006. *Tel Miqne-Ekron Excavations 1995-1996: Field INE East Slope Iron Age I (Early Philistine Period)* (TMEFRS 8). Jerusalem. מהל, דותן וגיטין 2006
- Mommsen, H., Schwedt, A., and Oren, E.D. 2005. The Origin of Aegean-Like Pottery from Western Negev and Northern Sinai by Neutron Activation Analysis. In: Prudêncio, M.I., Dias, M.I., and Waerenborgh, J.C. eds. *Understanding People through their Pottery*. Lisbon: 151-156. מומסן, שוודט ואורן 2005

- Münger, S. 2003. Egyptian Stamp-Seal Amulets and Their Implications for the Chronology of the Early Iron Age. *Tel Aviv* 30: 66-82. מונגר 2003
- Münger, S. 2005. Stamp-Seal Amulets and Early Iron Age Chronology – An Update. In: Levy, T.E. and Higham, T. eds. *The Bible and Radiocarbon Dating – Archaeology, Text and Science*. London and Oakville: 381–404. מונגר 2005
- Münger, S. 2007. Stamp Seals and Seal Impressions. In: Cohen, R. and Bernick-Greenberg, H. *Excavations at Kadash Barnea (Tell el-Qudeirat) 1976-1982* (IAA Reports 34/1). Jerusalem: 237-244. מונגר 2007
- Münger, S. 2011. Studien zur Frühen Eisenzeit in Israel/Palästina. Ph.D. Dissertation, University of Bern. מונגר 2011
- Morris, E.F. 2005. *The Architecture of Imperialism: Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom* (PdÄ 22). Leiden. מוריס 2005
- Moran, W.L. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore. מורן 1992
- Moreno Garcíá, J.C. 2014. Ancient States and Pharaonic Egypt: An Agenda for Future Research. *Journal of Egyptian History* 7: 203-240. מורנו גרסיה 2014
- Morkot, R. G. 1990. Nb-M't-R'-United-with-Ptah. *JNES* 49: 323-337. מורקוט 1990
- Mazow, L.B. 2005. Competing Material Culture: Philistine Settlement at Tel Miqne-Ekron in the Early Iron Age. Ph.D. Dissertation, University of Arizona, Tucson. מזוו 2005
- מזר, ב'. תש"א. ירזה — תל ג'מה : לזיהוייה של עיר נשכחת בארץ-ישראל. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה 16 : 38-41. מזר ב' תש"א
- מזר, ב'. תשכ"ז. חותם פלשתי מתל קסילה. ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ל"א : 64-67. מזר ב' תשכ"ז
- Maisler, B. 1950-1951. The Excavations at Tell Qasile. *IEJ* 1: 61-76, 125-140, 194-218. מזר (מייזלר) ב' 1951-1950
- מזר, ע'. תשל"ז. מקדשי תל קסילה : החפירות והשלכותיהן לחקר הפולחן והתרבות החמרית של ארץ-ישראל במאות י"ב-י' לפסה"נ. עבודת-גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', האוניברסיטה העברית, ירושלים. מזר ע' תשל"ז
- Mazar, A. 1980. *Excavations at Tell Qasile, Part 1: The Philistine Sanctuary: Architecture and Cult Objects* (Qedem 12). Jerusalem. מזר ע' 1980

- Mazar, A. 1985. *Excavations at Tell Qasile, Part 2: The Philistine Sanctuary – Various Finds, the Pottery, Conclusions, Appendices* (Qedem 20). Jerusalem. מזר ע' 1985א'
- Mazar, A. 1985. The Emergence of the Philistine Material Culture. *IEJ* 35: 95–107. מזר ע' 1985ב'
- Mazar, A. 1985. Pottery Plaques Depicting Goddesses Standing in Temple Facades. *Michmanim* 2: 5-18. מזר ע' 1985ג'
- Mazar, A. 1986. Excavations at Tell Qasile, 1982-1984, Preliminary Report. *IEJ* 36: 1-15. מזר ע' 1986
- מזר, ע', תשמ"ט. קווים להתפתחות היישוב מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת בשפלה הצפונית לאור החפירות בתל בטש ובגור. *ארץ-ישראל* 20 (ספר ידן): 67-58. מזר ע' תשמ"ט
- Mazar, A. 1993. Qasile, Tell. *NEAEHL* 4: 1207-1212. מזר ע' 1993
- Mazar, A. 1997. *Timnah (Tel Batash) 1: Stratigraphy and Architecture* (Qedem 37). Jerusalem. מזר ע' 1997
- Mazar, A. 1997. General Background. In: Mazar 1997: 1-9. מזר ע' 1997א'
- Mazar, A. 1997. Area A. In: Mazar 1997: 21-32. מזר ע' 1997ב'
- Mazar, A. 1997. Area B. In: Mazar 1997: 33-91. מזר ע' 1997ג'
- Mazar, A. 1997. Area C. In: Mazar 1997: 95-136. מזר ע' 1997ד'
- Mazar, A. 1997. Area H. In: Mazar 1997: 137-172. מזר ע' 1997ה'
- Mazar, A. 2000. The Temples and Cult. In: Oren 2000: 213–232. מזר ע' 2000
- Mazar, A. 2002. Megiddo in the Thirteenth-Eleventh Centuries BCE: A Review of Some Recent Studies. In: Oren and Ahituv 2002: 264-282. מזר ע' 2002
- Mazar, A. 2003. Ritual Dancing in the Iron Age. *NEA* 66/3: 126-131. מזר ע' 2003
- Mazar, A. 2006. Concluding Remarks. In: Panitz-Cohen and Mazar 2006: 323-330. מזר ע' 2006א'
- Mazar, A. 2006. Clay Figurines and a Zoomorphic Vessel. In: Panitz-Cohen and Mazar 2006: 251-254. מזר ע' 2006ב'

- Mazar, A. 2007. Myc III C in the Land of Israel: Its Distribution, Date and Significance. In: Bietak and Czerny 2007: 571–583. מזר ע' 2007
- Mazar, A. 2009. The Iron Age Dwellings at Tell Qasile. In: Schloen 2009: 319-336. מזר ע' 2009
- Mazar, A. 2011. The Egyptian Garrison Town at Beth Shean. In: Bar, Kahn and Shirley 2011: 155-189. מזר ע' 2011
- Mazar, A., Namdar, D., Panitz-Cohen, N., Neumann, R. and Weiner, S. 2008. Iron Age Beehives at Tel Rehov in the Jordan Valley. *Antiquity* 82: 629–639. מזר ע' ואחרים 2008
- Mazar, A. and Ben-Shlomo, D. 2005. Stratigraphy and Building Remains. In: Dothan and Ben-Shlomo 2005: 11-61. מזר ע' ובן-שלמה 2005
- מזר, ע' והרפזי-עפר, ס'. תשי"ן. תל קסילה – 1988. *חדשות ארכיאולוגיות* צ"ד : 45-44. מזר ע' והרפזי-עופר תשי"ן
- Mazar, A. and Mullins, R.A. 2007. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996*. Volume 2: *The Middle and Late Bronze Age Strata in Area R*. Jerusalem. מזר ע' ומולינס 2007
- Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. 2001. *Timnah (Tel Batash) II: The Finds from the First Millennium BCE* (Qedem 42). Jerusalem. מזר ע' ופניץ-כהן 2001
- Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. 2001. The Pottery of Strata IV-II. In: *ibid* 2001: 10-185. מזר ע' ופניץ-כהן 2001א'
- Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. 2007. It is the Land of Honey: Beekeeping at Tel Rehov. *NEA* 70: 202–219. מזר ע' ופניץ-כהן 2007
- Mazar, A. and Kelm, G.L. 1997. Areas D and E. in: Mazar 1997: 175-235. מזר ע' וקלם 1997
- Middleton, G.D. 2015. Telling Stories: The Mycenaean Origins of the Philistines. *OJA* 34: 45–65. מידלטון 2015
- מיטשל, א"א, זן, ג', קויל, ק' ודוד, א'. 2012. תל גזר, סקר אזורי. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2192&mag_id=119 מיטשל ואחרים 2012
- Meiberg, L. 2013. Philistine Lion-Headed Cups: Aegean or Anatolian? In: Killebrew and Lehmann 2013: 131-144. מיברג 2013

- מירון תשלי"ה
מירון, ד'. תשלי"ה. צפון רצועת עזה. חדשות ארכיאולוגיות 54-55 : 46-47.
- Manning, S.W. 2006-2007. Why radiocarbon dating 1200 BC is Difficult: A Sidelight on Dating the End of the Late Bronze Age and the Contrarian Contribution. *Scripta Mediterranea* 27-28: 53-80. מנינג 2006-2007
- Manning, S.W., Weninger, B., South, A., Kling, B., Kuniholm, P., Muhly, J., Hadjisavvas, S., Sewel, D. and Cadogan, G. 2001. Absolute Age Range of the Late Cypriot IIC Period on Cyprus. *Antiquity* 75: 328-340. מנינג ואחרים 2001
- Manning, S.W., Hoflmayer, F., Moeller, N., Dee, M.W., Bronk Ramsey, C., Fleitmann, D., Higham, T., Kutschera, W., Wild, E.M. 2014. Dating the Thera (Santorini) Eruption: Archaeological and Scientific Evidence Supporting a High Chronology. *Antiquity* 88: 1164-1179. מנינג ואחרים 2014
- Master, D. 2009. The Renewal of Trade at Iron Age I Ashkelon. *Eretz-Israel* 29 (Stern Volume): 111*-122*. מסטר 2009
- Master, D.M. and Aja, A.J. 2011. The House Shrine at Ashkelon. *IEJ* 61: 129-45. מסטר ואגיה 2011
- Master, D.M., Stager, L.E., and Yasur-Landau, Y. 2011. Chronological Observations at the Down of the Iron Age in Ashkelon. *Egypt and the Levant* 21: 261-280. מסטר, סטייגר ויסעור-לנדאו 2011
- MacDonald, E., Starkey, J.L. and Harding, G.L. 1932. *Beth-Pelet II* (Publications of the Egyptian Research Account 52). London. מקדונלד, סטרקי והרדינג 1932
- Macalister, R.A.S. 1912. *The Excavation of Gezer*, Vol. 1-3. London. מקליסטר 1912
- Macalister, R.A.S. 1914. *The Philistines: Their History and Civilization* (The Schweich Lecture 1911). London. מקליסטר 1914
- Mackenzie, D. 1911. The Excavations at Ain Shems (Beth-Shemesh), I. *PEFA* 1: 41-94. מקנזי 1911
- Mackenzie, D. 1912-1913. *The Excavations at Ain Shems (Beth-Shemesh)*, II (PEFA 2). London. מקנזי 1912-1913
- Martin, M.A.S. 2004. Egyptian and Egyptianized Pottery in Late Bronze Age Canaan. *Egypt and the Levant* 14: 265-284. מרטין 2004

- Martin, M.A.S. 2005. The Egyptian and Egyptian-Style Pottery: Aspects of the Egyptian Involvement in Late Bronze and Early Iron Age Canaan, A Case Study. Ph.D. dissertation, University of Vienna. מרטין 2005
- Martin, M.A.S. 2009. Egyptian Fingerprints at Late Bronze Age Ashkelon: Egyptian-Style Beer Jars. In: Schloen 2009: 297-304. מרטין 2009
- Martin, M.A.S. 2011. *Egyptian-Type Pottery in the Late Bronze Age Southern Levant* (ÖAWDG 69/CCEM 29). Wien. מרטין 2011
- Martin, M.A.S. 2011. The Sharon Plain: Aphek. In: Martin 2011: 180-187. מרטין 2011א'
- Martin, M.A.S. 2011. Egyptian-type Vessels at Other Sites. In: Martin 2011: 235-242. מרטין 2011ב'
- Martin, M.A.S. 2011. The Southern Coastal Plain: Ashkelon. In: Martin 2011: 195-201. מרטין 2011ג'
- Martin, M.A.S. 2011. The Southern Coastal Plain: Deir el-Balah. In: Martin 2011: 209-215. מרטין 2011ד'
- Martin, M.A.S. 2011. The Western Negev: Tel Sera'. In: Martin 2011: 221-229. מרטין 2011ה'
- Martin, M.A.S. 2011. The Western Negev: Tell el-Far'ah (South). In: Martin 2011: 229-235. מרטין 2011ו'
- Martin, M.A.S. 2011. The Beth-Shean Valley: Beth-Shean. In: Martin 2011: 123-154. מרטין 2011ז'
- Martin, M.A.S. 2011. The Southern Coastal Plain: Tel Mor. In: Martin 2011: 187-195. מרטין 2011ח'
- Martin, M.A.S. and Barako, T.J. 2007. Egyptian and Egyptianized Pottery. In: Barako 2007: 129-165. מרטין וברקו 2007
- Martin, M.A.S. and Finkelstein, I. 2013. Iron IIA Pottery from the Negev Highlands: Petrographic Investigation and Historical Implications. *Tel Aviv* 40: 6-45. מרטין ופינקלשטיין 2013
- מרמלשטיין 2014. זרנוקה. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10597&mag_id=121 .126

- Maran, J. 2004. The Spreading of Objects and Ideas in the Late Bronze Age eastern Mediterranean: Two Case Examples from the Argolid of the 13th and 12th Centuries BC. *BASOR* 336: 11-30. מרן 2004
- Maran, J. 2011. Lost in Translation: The Emergence of Mycenaean Culture as a Phenomenon of Glocalization. In: Wilkinson, Sherratt and Bennet 2011: 282-294. מרן 2011
- Maran, J. 2012. Ceremonial Feasting Equipment, Social Space and Interculturality in Post-Palatial Tiryns. In: Maran and Stockhammer 2012: 121-136. מרן 2012
- Maran, J. and Stockhammer, P.W. eds. 2012. *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*. Oxford and Oakville, CT מרן ושטוקהאמר 2012
- Maran, J. and Stockhammer, P.W. 2012. Introduction. In: Maran and Stockhammer 2012: 1-3. מרן ושטוקהאמר 2012א'
- Marcus, E. 2007. Amenemhet II and the Sea: Maritime Aspects of the Mit Rahina (Memphis) Inscription. *Egypt and the Levant* 17: 137-189. מרקוס 2007
- Machinist, O. 2000. Biblical Traditions: The Philistines and Israelite History. In: Oren 2000: 53-83. משיניסט 2000
- נאמן, נ'. 1975. המערך המדיני וההשתלשלות ההיסטורית בארץ ישראל לפי תעודות עמארנה. עבודת-גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב. נאמן 1975
- Na'aman, N. 1979. The Origin and Historical Background of Several Amarna Letters. *UF* 11: 673-84. נאמן 1979א'
- Na'aman, N. 1979. The Brook of Egypt and the Assyrian Policy on the Border of Egypt. *Tel Aviv* 6: 68-90. נאמן 1979ב'
- Na'aman, N. 1981. Economic Aspects of the Egyptian Occupation of Canaan. *IEJ* 31: 172-185. נאמן 1981
- נאמן, נ', תשמ"ו. מערך ערי-הממלכה הכנעניות בתקופת הברונזה המאוחרת ונחלות שבטי ישראל. תרביץ 55 : 488-463. נאמן תשמ"ו
- נאמן, נ'. 1988. דרום השפלה בתקופת הברונזה המאוחרת לאור התעודות בכתב היתדות. בתוך : אורמן ושטרן 1988 : 93-98. נאמן 1988א'

- Na'aman, N. 1988. Pharaonic Lands in the Jezreel Valley in the Late Bronze Age. In: Heltzer, M. and Lipiński, E. eds. 1988. *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500–1000 B.C.)* (OLA 23). Leuven: 177-185. נאמן 1988ב'
- Na'aman, N. 1992. Canaanite Jerusalem and Its Central Hill Country Neighbours in the Second Millennium B.C.E. *UF* 24: 275-291. נאמן 1992
- Na'aman, N. 1994. The Canaanites and Their Land: A Rejoinder. *UF* 26: 397-418. נאמן 1994א'
- Na'aman, N. 1994. The Hurians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine. *Levant* 26: 175-187. נאמן 1994ב'
- Na'aman, N. 1996. Sources and Composition in the History of David. In: Fritz, V. and Davies, P.R., eds. *The Origins of the Ancient Israelite States* (JSOTSS 228). Sheffield: 170–186. נאמן 1996
- Na'aman, N. 1997. The Network of Canaanite Late Bronze Kingdoms and the City of Ashdod. *UF* 29: 599–625. נאמן 1997
- נאמן, נ'. תשנ"ח. מסע שישק לארץ ישראל בראי הכתובות המצריות, המקרא והממצא הארכיאולוגי. ציון 63 : 276-247. נאמן תשנ"ח
- Na'aman, N. 1999. Four Notes on the Size of Late Bronze Age Canaan. *BASOR* 313: 31-37. נאמן 1999
- Na'aman, N. 2000. The Egyptian-Canaanite Correspondence. In: Cohen, R. and Westbrook, R. eds. *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*. Baltimore: 125-138. נאמן 2000
- Na'aman, N. 2001. An Assyrian Residence at Ramat Raḥel? *Tel Aviv* 28: 260-280. נאמן 2001
- Na'aman, N. 2002. Dispatching Canaanite Maidservants to the Pharaoh. *ANES* 39: 76–82. נאמן 2002א'
- Na'aman, N. 2002. In Search of Reality behind the Account of David's Wars with Israel's Neighbours. *IEJ* 52: 200–224. נאמן 2002ב'
- Na'aman, N. 2004. The Boundary System and Political Status of Gaza under the Assyrian Empire. *ZDPV* 120: 55-72. נאמן 2004

- Na'aman, N. 2007. The Northern Kingdom in the Late Tenth-Ninth Centuries BCE. In: Williamson, H.G.M. ed. *Understanding the History of Ancient Israel* (Proceedings of the British Academy 143). Oxford: 399-418. נאמן 2007
- Na'aman, N. 2009. Ashkelon under the Assyrian Empire. In: Schloen 2009: 351-359. נאמן 2009
- Na'aman, N. 2010. David's sojourn in Keilah in light of the Amarna Letters. *VT* 60: 87-97. נאמן 2010א'
- Na'aman, N. 2010. Khirbet Qeiyafa in Context. *UF* 42: 497-526. נאמן 2010ב'
- Na'aman, N. 2011. The Exodus Story: Between Historical Memory and Historiographical Composition. *JANER* 11: 39-69. נאמן 2011א'
- Na'aman, N. 2011. The Shephelah according to the Amarna Letters. In: Finkelstein and Na'aman 2011: 281-299. נאמן 2011ב'
- Na'aman, N. 2013. The Kingdom of Judah in the 9th Century BCE: Text Analysis versus Archaeological Research. *Tel Aviv* 40: 247-276. נאמן 2013
- Na'aman, N. and Lissovsky, N. 2008. Kuntillet 'Ajrud, Sacred Trees and the Asherah. *Tel Aviv* 35: 168-208. נאמן וליסובסקי 2008
- Knapp, A.B. 2008. *Prehistoric and Protohistoric Cyprus: Identity, Insularity and Connectivity*. New York. נאפ 2008
- Knapp, A.B. 2012. Matter of Fact: Transcultural Contacts in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean. In: Maran and Stockhammer 2012: 32-50. נאפ 2012
- Knapp, A.B. and van Dommelen, P. 2008. Past Practices: Rethinking Individuals and Agents in Archaeology. *CAJ* 18: 15-34. נאפ וון דומלן 2008
- Negbi, O. 1976. *Canaanite Gods on Metal* (PIATAU 5). Tel Aviv. נגבי 1976
- נגורסקי, א'. 2005. תל חדיד. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 117. נגורסקי 2005
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=173&mag_id=110
- נוה (לוי), י'. תשי"ז. ח'רבת אל-מקנע – עקרון. *ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה* כ"א: 198-178. נוה תשי"ז

- נחשוני 2008א' נחשוני, פי. 2008. תל אשדוד. *חדשות ארכיאולוגיות: חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=744&mag_id=114
- נחשוני 2008ב' נחשוני, פי. 2008. נחל גוברין, כביש 353. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=842&mag_id=114
- נחשוני 2009 נחשוני, פי. 2009. אשקלון, אזור תעשייה (צפון). *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 121. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1262&mag_id=115
- נחשוני תשי"ע נחשוני, פי. תשי"ע. מקדש פלשתי בצפון-מערב הנגב. *קדמוניות* 138 : 87-78.
- נחשוני, 2013 Nahshoni, P. 2013. A Thirteenth-Century BCE Site on the Southern Beach of Ashdod. *'Atiqot* 74: 59-122.
- נחשוני וטליס 2008 נחשוני, פי וטליס, סי. 2008. אם אל-בקר (נחל אדוריים). *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=776&mag_id=114
- נחשוני וציפר 2009 Nahshoni, P. and Ziffer, P. 2009. Caphtor, the Throne of his Dwelling, Memphis, the Land of his Inheritance: The Pattern Book of a Philistine Offering Stand from a Shrine at Nahal Patish. *UF* 41: 543-580.
- ניבינסקי 2000 Niwiński, A. 2000. Iconography of the 21st Dynasty: Its Main Features, Levels of Attestation, the Media and their Diffusion. In: Uehlinger 2000: 21-43.
- נימאייר ונימאייר 2002 Niemeier, W. D. and Niemeier, B. 2002. Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean. In: Oren and Ahituv 2002: 86*-131*.
- נימן 1999 Niemann, H.M. 1999. Zorah, Eshtaol, Beth-Shemesh and Dan's Migration to the South: A Region and its Traditions in the Late Bronze and Iron Ages. *JSOT* 86: 25-48.
- נמדר ואחרים 2013 Namdar, D., Gilboa, A., Neumann, R., Finkelstein, I., and Weiner, S. 2013. Cinnamaldehyde in Early Iron Age Phoenician Flasks Raises the Possibility of Levantine Trade with South East Asia. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 13/2: 1-19.

- Napchan-Lavon, S., Gadot, Y. and Lipschits, O. 2015. Bliss and Macalister's Excavations at Tell Zakariya (Tel Azekah) in Light of Published and Previously Unpublished Material. *Wolff* 2015: 74-95. נפחן-לבון, גדות וליפשיץ 2015
- Sadeq, M. 2012. Urban History of South-Western Palestine during the Bronze Age A Historical and Archaeological Study in the View of Gaza Region. *International Journal of Business, Humanities and Technology* 2: 108-114. סאדק 2012
- Savage, S.H. and Falconer, S.E. 2003. Spatial and Statistical Inference of Late Bronze Age Polities in the Southern Levant. *BASOR* 330: 31-45. סבג' ופלוקונר 2003
- Sweeny, D. 2003. A Lion-Hunt Scarab and other Egyptian Objects from the Late Bronze Fortress At Jaffa. *Tel Aviv* 30: 54-65. סוויני 2003
- Sweeney, D. 2004. The Hieratic Inscriptions. In: Ussishkin 2004: 1601-1617. סוויני 2004
- Suter, C.E. and Uehlinger, C. 2005. *Crafts and Images in Contact: Studies on Eastern Mediterranean Art of the First Millennium BCE* (OBO 210). Fribourg and Göttingen. סוטר ואילינגר 2005
- Suter, C.E. and Uehlinger, C. 2005. Introduction. In: Suter and Uehlinger 2005: XVII-XXXi. סוטר ואילינגר 2005א'
- סולימני, ג' ווייס, ד'. 2006. בית שמש, סקר כביש 38. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 118. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=365&mag_id=111 סולימני ווייס 2006
- Stone, B.J. 1995. The Philistine and Acculturation: Culture Change and Ethnic Continuity in the Iron Age. *BASOR* 298: 7-32. סטון 1995
- Stager, L.E. 1985. Merneptah, Israel and the Sea Peoples: New Light on an Old Relief. *Eretz Israel* 18 (Avigad Volume): 56*-64*. סטייגר 1985
- Stager, L.E. 1993. Ashkelon. *NEAEHL* 1: 103-112. סטייגר 1993
- Stager, L.E. 1995. The Impact of the Sea Peoples in Canaan (1185-1050 BCE). In Levy 1995: 332-348. סטייגר 1995

- Stager, L.E. 2002. The MBIIA Ceramic Sequence at Tel Ashkelon and its Implications for the 'Port Power' Model of Trade. In: Bietak 2002: 353-362. סטייגר 2002
- Stager, L.E. 2003. The Patrimonial Kingdom of Solomon. In: Dever and Gitin 2003: 63-74. סטייגר 2003
- סטטיגר, ל"א. תשס"ו. חידושים בחפירות אשקלון בתקופות הברונזה והברזל. קדמוניות 131 : 19-2. סטייגר תשס"ו
- Stager, L.E. 2006. Biblical Philistines: A Hellenistic Literary Creation? In: Maeir and de Miroschedji 2006: 375-384. סטייגר 2006
- Stager, L.E. 2008. Ashkelon, Tel. *NEAEHL* 5: 1578-1585. סטייגר 2008
- Stager, L.E., Schloen, J.D., Master, D.M., Press, M.M. and Aja, A. 2008. The North Slope. In: Stager, Schloen and Master 2008: 215-245. סטייגר ואחרים 2008א'
- Stager, L.E., Schloen, J.D., Master, D.M., Press, M.M. and Aja, A. 2008. The South Tell. In: Stager, Schloen and Master 2008: 247-323. סטייגר ואחרים 2008ב'
- Stager, L.E. and Schloen, J.D. 2008. The Leon Levy Expedition. In: Stager, Schloen and Master 2008: 165-182. סטייגר ושלון 2008
- Stager, L.E., Master, D.M., and Schloen, J.D. 2011. *Ashkelon 3: The Seventh Century B.C.* (FRLRA 3). Winona Lake. סטייגר, מסטר ושלון 2011
- Stager, L.E., Schloen, J.D., and Master, D.M. eds. 2008. *Ashkelon 1: Introduction and Overview (1985-2006)* (FRLRA 1). Winona Lake. סטייגר, שלון ומסטר 2008
- Stein, G.J. ed. 2005. *The Archaeology of Colonial Encounters*. Santa Fe, NM and Oxford. סטיין 2005
- Stein, G.J. 2005. Introduction. In: Stein 2005: 3-31. סטיין 2005א'
- Steinmetz, G. 2014. The Sociology of Empires, Colonies, and Postcolonialism. *Annual Reviews* 40: 77-103. סטיינמץ 2014
- Seger, J.D. 1972. Notes and News: Tel Ḥalif (Lahav). *IEJ* 22: 161. סיגר 1972
- Seger, J.D. 1975. The MB II Fortifications at Shechem and Gezer - A Hyksos Retrospective. *Eretz-Israel* 12 (Glueck Volume): 34*-45*. סיגר 1975

- Seger, J.D. 1983. Investigations at Tell Halif, Israel, 1976-1980. *BASOR* 252: 1-23. סיגר 1983
- סיגר, ג'ד. 1988. מקום העיר צקלג לאור חפירות תל חליף. בתוך: שטרן ואורמן 1988 : 150-139.
- Seger, J.D. 1992. Limping about the Altar. *Eretz-Israel* 23 (Biran Volume): 120*-127*. סיגר 1992
- Seger, J.D. 1993. Halif, Tel. *NEAEHL* 2: 553-559. סיגר 1993
- Seger, J.D. The Typology of Late Bronze Age I Cooking Pots in Canaan. *Eretz-Israel* 30 (Ben-Tor Volume): 104*-118*. סיגר 2011
- Seger, J.D., Baum, B., Borowski, O., Cole, P.D., Forshey, H., Futato, E., Jacobs, P.F., Laustrup, M., O'Connor Seger, P. and Zeder, M. 1990. The Bronze Age Settlements at Tel Halif: Phase II Excavations, 1983-1987. *BASOR Supplementary Studies 26: Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1983-87*: 1-32. סיגר ואחרים 1990
- Seger, J.D. and Borowski, O. 1977. The First Two Seasons at Tell Halif. *BA* 40: 156-166. סיגר ובורובסקי 1977
- Seger, J.D. and Lance, H.D. 1988. *Gezer V: The Field I Caves* (ANGSBA 5). Jerusalem. סיגר ולאנס 1988
- Silberman, N.A. 1998. The Sea Peoples, the Victorians, and Us: Modern Social Ideology and Changing Archaeological Interpretations of the Late Bronze Age Collapse. In: Gitin, Mazar and Stern: 268-275. סילברמן 1998
- Silberman, N.A. 1999. Petrie's Head: Eugenics and Near Eastern Archaeology. In: Kehoe, A.B. and Emmerichs, M.B. eds. *Assembling the Past: Studies in the Professionalization of Archaeology*. Albuquerque: 69-79. סילברמן 1999
- Silliman, S.W. 2015. A Requiem for Hybridity? The Problem with Frankensteins, Purées, and Mules. *Journal of Social Archaeology*. DOI: 10.1177/1469605315574791 סילימן 2015
- Sinopoli, C.M. 1994. The Archaeology of Empires. *Annual Review of Anthropology* 23: 159-180. סינופולי 1994
- Sinopoli, C.M. 2001. Empires. In: Feinman and Price 2001: 439-471. סינופולי 2001

- Sellers, O.R. 1968. *The 1957 Excavations at Beth-Zur* (AASOR 38). New Haven. 1968 סלרס
- Smith, S.T. 2013. Revenge of the Kushites: Assimilation and Resistance in Egypt's New Kingdom Empire and Nubian Ascendancy over Egypt. In: *Areshian* 2013: 84-107. סמית' 2013
- Sapir-Hen, L., Gadot, Y. and Finkelstein, I. 2014. Environmental and Historical Impacts on Long Term Animal Economy: The Southern Levant in the Late Bronze and Iron Ages. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57: 703-744. ספיר-חן, גדות ופינקלשטיין 2014
- Sapir-Hen, L., Bar-Oz, G., Sharon, I., Gilboa, A. and Dayan, T. 2012. Understanding Faunal Contexts of a Complex Tell. Tel Dor, Israel, as a Case Study. *Journal of Archaeological Science* 39: 590–601. ספיר-חן ואחרים 2012
- Sapir-Hen, L., Bar-Oz, G., Gadot, Y. and Finkelstein, I. 2013. Pig Husbandry in Iron Age Israel and Judah: New Insights Regarding the Origin of the "Taboo". *ZDPV* 129: 1–20. ספיר-חן ואחרים 2013
- Sapir-Hen, L., Bar-Oz, G., Sharon, I., Gilboa, A., and Dayan, T. 2014. Food, Economy, and Culture at Tel Dor, Israel: A Diachronic Study of Faunal Remains from 15 Centuries of Occupation. *BASOR* 371: 81-101. ספיר-חן ואחרים 2014
- Scott, J.C. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven. 1985 סקוט
- Sparks, R.T. 2005. The Lost Loci of Tell El-'Ajjul: Petrie's Area C. *PEQ* 137: 23-29. ספרקס 2005
- Sergi, O., Karasik, A., Gadot, Y. and Lipschits, O. 2012. The Royal Judahite Storage Jar: A Computer Generated Typology and Its Archaeological and Historical Implications. *Tel Aviv* 39: 64-92 סרגי ואחרים 2012
- Sergi, O. 2013. Judah's Expansion in Historical Context. *Tel Aviv* 40: 226-246. סרגי 2013
- סרי, גי. 2012. אשקלון, נווה ים די. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2164&mag_id=119 סרי 2012

- Stavi, B. 2011. A Historical Reappraisal of the Reigns of Tudhaliya II and Šuppiluliuma I. Ph.D. Dissertation, Tel Aviv University. 2011 סתוי
- עד, גולני וסגל 2014
עד, עי, גולני, אי, וסגל, אי. 2014. תל אזור. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 126. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=12654&mag_id=121
- Uziel, J. 2003. The Tell es-Safi Archaeological Survey. M.A. Thesis, Bar Ilan University. עוזיאל 2003
- Uziel, J. 2007. The Development Process of Philistine Material Culture: Assimilation, Acculturation and Everything in Between. *Levant* 39: 165–173. עוזיאל 2007
- Uziel, J. 2008. The Southern Coastal Plain of Canaan during the Middle Bronze Age. Ph.D. Dissertation, Bar-Ilan University. עוזיאל 2008
- Uziel, J. 2010. Middle Bronze Age Ramparts: Functional and Symbolic Structures. *PEQ* 142: 24-30. עוזיאל 2010
- Uziel, J. and Avissar Lewis, R.S. 2013. The Tel Nagila Middle Bronze Age Homes: Studying Household Activities and Identifying Children in the Archaeological Record. *PEQ* 145: 268-293. עוזיאל ואבישר לואיס 2013
- Uziel, J. and Maeir, A.M. 2005. Scratching the Surface at Gath: Implications of the Tell es-Safi/Gath Surface Survey. *Tel Aviv* 32: 50-75. עוזיאל ומאיר 2005
- Uziel, J. and Shai, I. 2010. The Settlement History of Tel Burna: Results of the Surface Survey. *Tel Aviv* 37: 227-245. עוזיאל ושי 2010
- Uziel, J., Shai, I. and Cassutu, D. 2014. The Ups and Downs of Settlement Patterns: Why Sites Fluctuate. In: Spencer, J.R., Mullins, R.A. and Brody, A.J. eds. *Material Culture Matters: Essays on the Archaeology of the Southern Levant in Honor of Seymour Gitin*. Winona Lake: 295-308. עוזיאל, שי וקסוטו 2014
- עופר, אי. תשנ"ב. חברון. בתוך: שטרן, אי. עורך. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל 2. ירושלים: 475-478. עופר תשנ"ב
- עופר, אי. תשנ"ג. הר יהודה בתקופת המקרא. עבודת-גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב. עופר תשנ"ג
- Uri, J. 1948. A Bronze-Age Cemetery at Dhahrat el Humriya. *QDAP* 13: 75-89. עורי 1948

- עורי ושמואלי 2006
 עורי, יי ושמואלי, א'. 2006. תל מלוט. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים
 בישראל 118. [http://www.hadashot-
 esi.org.il/report_detail.aspx?id=379&mag_id=111](http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=379&mag_id=111)
- עין גדי וגולן 2007
 עין גדי, מ' וגולן, ק'. 2007. תל בית מרסים. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים
 בישראל 119. [http://www.hadashot-
 esi.org.il/report_detail.aspx?id=465&mag_id=112](http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=465&mag_id=112)
- עמירן ואיתן 1964
 Amiran, R., and Eitan, A. 1964. A Krater of Bichrome Ware from Tel
 Nagila. *IEJ* 14: 219–231.
- עמירן ואיתן 1993
 Amiran, R., and Eitan, A. 1993. Nagila, Tel. *NEAEHL* 3: 1079-1081.
- עמירן ד' תש"ח- תש"ח-תש"ט. גבולו המערבי של הר חברון. ידיעות החברה לחקירת
 תש"ט ארץ-ישראל ועתיקותיה 14 : 112-118, 130.
- עמנואלוב תשע"ב
 עמנואלוב, ש'. תשע"ב. תולדות היישוב בתל עזקה לאור הסקר הארכיאולוגי.
 עבודת גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל אביב.
- פאוסט 2007
 Faust, A. 2007. The Sharon and the Yarkon Basin in the Tenth Century
 BCE: Ecology, Settlement Patterns and Political Involvement. *IEJ* 57: 65-
 82.
- פאוסט 2009
 Faust, A. 2009. Tel 'Eton – 2006-2007. *IEJ* 59: 112-119.
- פאוסט 2011
 Faust, A. 2011. The Excavations at Tel 'Eton (2006-2009): A Preliminary
 Report. *PEQ* 143: 198-224.
- פאוסט תשע"ה
 פאוסט, א'. תשע"ה. דרום ארץ-ישראל במעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל
 ב': שינויים יישוביים, דמוגרפיים ופוליטיים, בתוך: ברנרד, א', ופאוסט, א'.
 עורכים. חידושים בחקר ירושלים כ'. רמת גן: 35-65.
- פאוסט ואחרים 2014
 Faust, A., Katz, H., Ben-Shlomo, D., Sapir, Y., and Eyal, P. 2014. Tēl
 'Ēṭōn/Tell 'Ēṭūn and Its Interregional Contacts from the Late Bronze Age
 to the Persian-Hellenistic Period: Between Highlands and Lowlands.
ZDPV 130: 43-76.
- פאוסט וכץ 2012
 Faust, A. and Katz, H. 2012. Survey, Shovel Tests and Excavations at Tel
 'Eton. *Tel Aviv* 39: 158–185.
- פאוסט ולב-טוב 2011
 Faust, A. and Lev-Tov, J. 2011. The Constitution of Philistine Identity:
 Ethnic Dynamics in Twelfth to Tenth Century Philistia. *OJA* 30: 13–31.

- Faust, A. and Lev-Tov, J. 2014. Philistia and the Philistines in the Iron Age I: Interaction, Ethnic Dynamics and Boundary Maintenance. *Hiphil Novum* 1. <http://www.hiphil.org/index.php/hiphil/issue/view/8> פאוסט ולב-טוב 2014
- Fantalkin, A. 2005. A Group of Iron Age Wineries from Ancient Jaffa (Joppa). *SER* 2. Tel Aviv: 3-26. פאנטאלקין 2005
- Fantalkin, A. 2008. The Appearance of Rock-Cut Bench Tombs in Iron Age Judah as a Reflection of State Formation. In: Fantalkin and Yasur-Landau 2008: 17-44. פאנטאלקין 2008
- Fantalkin, A. and Tal. O. 2008. Navigating Between the Powers: Joppa and Its Vicinity in the 1st Millennium B.C.E. *UF* 40: 229-276. פאנטאלקין וטל 2008
- פאנטאלקין וטל
ראשוני. ארץ ישראל 29 (ספר שטרן): 192-205.
מחקר
- Fantalkin, A. and Yasur-Landau, A. 2008. *Bene Israel: Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein* (CHANE 31). Leiden. פאנטאלקין ויסעור-לנדאו 2008
- Fantalkin, A. and Finkelstein, I. 2006. The Sheshonq I Campaign and the 8th-Century BCE Earthquake - More on the Archaeology and History of the South In the Iron I-IIA. *Tel Aviv* 33: 18-42. פאנטאלקין ופינקלשטיין 2006
- Fantalkin, A., Finkelstein, I. and Piasezky, E. 2015. Late Helladic to Middle Geometric Aegean and Contemporary Cypriot Chronologies: A Radiocarbon View from the Levant. *BASOR* 373: 25-48. פאנטאלקין, פינקלשטיין ופיאסצקי 2015
- Fargo, V.M. 1979. Early Bronze Age Pottery at Tell el-Hesi. *BASOR* 236: 23-40. פארגו 1979
- Fargo, V.M. 1993. Hesi, Tell el-. *NEAEHL* 2: 630-634. פארגו 1993
- Fu, J. and Altman, P. 2014. Feasting: Backgrounds, Theoretical Perspectives, and Introductions. In: Altman, P. and Fu, J. eds. *Feasting in the Archaeology and Texts of the Bible and the Ancient Near East*. Winona Lake: 1-31. פו ואלטמן 2014
- Funk, R.W. 1993. Beth-Zur. *NEAEHL* 1: 259-261. פונק 1993
- Paz, S. 2000. Petah Tikva (G-126). *Tel Aviv* 27: 292-294. פז ש' 2000

- פז וללקין 2014 פז, י' וללקין, ני. 2014. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת רחובות – 76.
<http://www.antiquities.org.il/survey/new/#A>
- Petrie, W.M.F. 1890. *Kahun, Gurob and Hawara*. London. פטרי 1890
- Petrie, W.M.F. 1891. *Tell el Hesi (Lachish)*. London. פטרי 1891א'
- Petrie, W.M.F. 1891. *Illahun, Kahun and Gurob: 1889-90*. London. פטרי 1891ב'
- Petrie, W.M.F. 1906. *Hyksos and Israelite Cities* (BSAE). London. פטרי 1906
- Petrie, W.M.F. 1928. *Gerar* (BSAE 43). London. פטרי 1928
- Petrie, W.M.F. 1930. *Beth-Pelet I (Tell Fara)* (BSAE 48). London. פטרי 1930
- Petrie, W.M.F. 1931. *Ancient Gaza I (Tell el Ajjul)* (BSAE 53). London. פטרי 1931
- Petrie, W.M.F. 1932. *Ancient Gaza II (Tell el Ajjul)* (BSAE 54). London. פטרי 1932
- Petrie, W.M.F. 1933. *Ancient Gaza III (Tell el Ajjul)* (BSAE 55). London. פטרי 1933
- Petrie, W.M.F. 1934. *Ancient Gaza IV (Tell el Ajjul)* (BSAE 56). London. פטרי 1934
- Petrie, W.M.F., Mackay, E.J.H., and Murrery, M.A. 1952. *City of Shepherd Kings (Ancient Gaza V)* (BSAE 64). London. פטרי, מקאי ומאריי 1952
- Vieweger, D. and Häser, J. 2007. Tall Zira'a: Five Thousand Years of Palestinian History on a Single-Settlement Mound. *NEA* 70: 147-167. פיויגר והזר 2007
- Peilstöcker, M. 2004. Khirbet Sha'ira: Excavations of Rural Settlement from the Middle Bronze Age II in the Vicinity of Tel Afeq (Aphek). *'Atiqot* 48: 63-81. פיילשטקר 2004
- Peilstöcker, M. 2011. The History of Archaeology Research in Jaffa, 1948-2009. In: Peilstöcker and Burke 2011: 17-32. פיילשטקר 2011
- Peilstöcker, M. and Burke, A.A. 2011. *The History and Archaeology of Jaffa 1* (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta Archaeologica 26). Los Angeles. פיילשטקר וברק 2011
- Peilstöcker, M. and Burke, A.A. 2013. Tel Yafo 2013 Excavations: Insurgency, Resistance and Social Interaction in Late Bronze Age Jaffa. Paper presented in the ASOR Annual Meeting, Baltimore MD, November 2013. פיילשטקר וברק 2013

- פיילשטקר, מי' וקפיטייקין, א'. תשנ"ח. בית דגן. *חדשות ארכיאולוגיות* 108 : 84-85.
- פיילשטקר
וקפיטייקין
תשנ"ח
- Feinman, G.M. and Price, T.D. eds. 2001. *Archaeology at the Millennium*. New York.
- פינמן ופרייס
2001
- Pinch, G. 1993. *Votive Offerings to Hathor*. Oxford.
- פינץ' 1993
- Finkelberg, M. 2006. Ino-Leukothea between East and West. *JANER* 6: 105-121.
- פינקלברג 2006
- Finkelberg, M., Uchitel, A. and Ussishkin, D. 2004. The Late Bronze Age Inscriptions: Section E: The Linear A Inscription (LACH Za 1). In: Ussishkin 2004: 1629-1638.
- פינקלברג,
אוצייטל
ואוסישקין 2004
- פינקלשטיין, י'. תשל"ח. ההתיישבות הכפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית – הלניסטית. עבודת-גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל אביב.
- פינקלשטיין
תשל"ח
- Finkelstein, I. 1986. *'Izbet Şarṭah: An Early Iron Age Site Near Rosh Ha'ayin, Israel* (BAR International Series 299). Oxford.
- פינקלשטיין 1986
- פינקלשטיין, י'. תש"ן. חפירת בדיקה בתל ליד צומת מסובים (בני ברק הקדומה). *עתיקות: סדרה עברית* 10 : 29-40.
- פינקלשטיין
תש"ן
- פינקלשטיין, י'. תשנ"ג. הסקר בצפון מפות בית סירא, רמאלה ואל-בירה (צפון גליונות 14-15, 14-16, ו-14-17). בתוך: מגן ופינקלשטיין תשנ"ג: 15-95.
- פינקלשטיין
תשנ"ג
- Finkelstein, I. 1994. Penelope's Shroud Unravalled: Iron II Date of Gezer's Outer Wall Established. *Tel Aviv* 21: 276-282.
- פינקלשטיין 1994
- Finkelstein, I. 1996. The Philistine Countryside. *IEJ* 46: 225-242.
- פינקלשטיין
1996א'
- Finkelstein, I. 1996. The Territorial-Political System of Canaan in the Late Bronze Age. *UF* 28: 221-255.
- פינקלשטיין
1996ב'
- Finkelstein, I. 1997. Methods of the Field Survey and Data Recording, In: Finkelstein and Lederman 1997: 11-24.
- פינקלשטיין 1997
- Finkelstein, I. 2002. Gezer Revisited and Revised. *Tel Aviv* 29: 262-296.
- פינקלשטיין
2002א'
- Finkelstein, I. 2002. Chronology Rejoinders. *PEQ* 134: 118-129.
- פינקלשטיין
2002ב'

- Finkelstein, I. 2002. The Philistines in the Bible: A Late-Monarchic Perspective. *JSOT* 27: 131-162. פינקלשטיין 2002ג'
- Finkelstein, I. 2007. Is the Philistine Paradigm still Viable? In: Bietak and Czerny 2007: 517-523. פינקלשטיין 2007
- Finkelstein, I. 2014. The Shephelah and Jerusalem's Western Border in the Amarna Period. *Egypt and the Levant* 24: 267-276. פינקלשטיין 2014
- Finkelstein, I., Lederman, Z., Bunimovitz, S. and Benenson, I. 1997. Description of Sites. In: Finkelstein and Lederman 1997: 131-856. פינקלשטיין ואחרים 1997
- Finkelstein, I. and Sass, B. 2013. The West Semitic Alphabetic Inscriptions, Late Bronze II to Iron IIA: Archeological Context, Distribution and Chronology. *Hebrew Bible and Ancient Israel* 2: 149–220. פינקלשטיין וזאס 2013
- Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L. 2001. Ashdod Revisited. *Tel Aviv* 28: 231-259. פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001
- Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L. 2004. "Ashdod Revisited" - Maintained. *Tel Aviv* 31: 122-135. פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2004
- Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L. 2009. Reevaluating Bethel. *ZDPV* 125: 33-48. פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2009
- Finkelstein, I. and Kochavi, M. 1993. 'Izbet Şartah. *NEAEHL* 2: 652-654. פינקלשטיין וכוכבי 1993
- Finkelstein, I. and Lederman, Z. eds. 1997. *Highland of Many Cultures: The Southern Samaria Survey – The Sites* (MSIATAU 14). Tel Aviv. פינקלשטיין ולדרמן 1997
- Finkelstein, I. and Lipschits, O. 2011. The Genesis of Moab: A Proposal. *Levant* 43: 139-152. פינקלשטיין וליפשיץ 2011
- Finkelstein, I. and Na'aman, N. 2004. The Judahite Shephelah in the late 8th and early 7th Centuries BCE. *Tel Aviv* 31: 60-79. פינקלשטיין ונאמן 2004
- Finkelstein, I. and Na'aman, N. 2005. Shechem of the Amarna Period and the Rise of the Northern Kingdom of Israel. *IEJ* 55: 172-193. פינקלשטיין ונאמן 2005

- Finkelstein, I. and Na'aman, N. 2011. *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake. פינקלשטיין ונאמן 2011
- Finkelstein, I. and Fantalkin, A. 2012. Khirbet Qeiyafa: An Unsensational Archaeological and Historical Interpretation. *Tel Aviv* 39: 38–63. פינקלשטיין ופאנטאלקין 2012
- Finkelstein I. and Piasezky E. 2010. Khirbet Qeiyafa: Absolute Chronology. *Tel Aviv* 37: 84-88. פינקלשטיין ופיאסצקי 2010
- Finkelstein, I., Sass, B., and Singer-Avitz, L. 2008. Writing in Iron IIA Philistia in the Light of the *Tel Zayit/Zeta* Abecedary. *ZDPV* 124: 1-14. פינקלשטיין, זאס וזינגר-אביץ 2008
- Fischer, P.M. and Sadeq, M. 2000. Tell el-'Ajjul 1999. A Joint Palestinian Swedish Field Project. First Season Preliminary Report. *Ägypten und Levante* 12: 109-153. פישר וסאדק 2002
- Fischer, E. 2011. *Tell el-Far'ah (Süd): Ägyptisch-levantinische Beziehungen im späten 2. Jahrtausend v. Chr.* (OBO 247). Fribourg and Göttingen. פישר א' 2011
- פישר מ' תשס"ה של מישור חוף יהודה. תל-אביב. מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה
- Fischer, M. 2008. Yanveh-Yam. *NEAEHL* 5: 2073-2075. פישר מ' 2008
- פישר, מ' וטקסל, א'. 2006. יבנה, סקר מפה. חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל 118. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=437&mag_id=111 פישר מ' וטקסל 2006
- Faerman, M., Boaretto, E., Uziel, J., Maeir, A. M. and Smith, P. 2011. "...In Their Lives, and in Their Death...": A Preliminary Study of an Iron Age Burial Cave at Tell es-Safi, Israel. *ZDPV* 127: 29-48. פירמן ואחרים 2011
- Phythian-Adams, W.J. 1923. Report on Soundings at Tell Jemmeh. *PEFQS* 1923: 140-146. פית'יאן-אדמס 1923א'
- Phythian-Adams, W.J. 1923. Reports on Sounding at Gaza, etc. *PEFQS* 1923: 11-30. פית'יאן-אדמס 1923ב'
- פלדשטיין, א', קדרון, ג', חנין, נ', קמייסקי, י' ועיטס, ד'. תשנ"ג. הסקר בדרום מפות רמאלה ואל-בירה ובצפון מפת עין-כרם. בתוך: מגן ופינקלשטיין תשנ"ג: 264-133. פלדשטיין ואחרים תשנ"ג

- פלדשטיין ועד 2014
פלדשטיין, א' ועד, ע'. 2014. תל יבנה, המדרון הדרומי-המערבי. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 126. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13707&mag_id=121
- פלמיני 2010
Flammini, R. 2010. Elite Emulation and Patronage Relationship in the Middle Bronze: The Egyptianized Dynasty of Byblos. *Tel Aviv* 37: 154-168.
- פלמיני 2011
Flammini, R. 2011. Northeast Africa and the Levant in Connection: a World-System Perspective on Interregional Relationship in the Ear Second Millennium BCE. In: Wilkinson, Sherratt and Bennet 2011: 205-217.
- פניץ-כהן 2005
Panitz-Cohen, N. 2005. A Salvage Excavation in the New Market in Beer-Sheba: New Light on Iron Age IIB Occupation at Beer-Sheba. *IEJ* 55: 143-155.
- פניץ-כהן 2006
Panitz-Cohen, N. 2006. The Pottery of Strata XII-V. In: Panitz-Cohen and Mazar 2006: 9-150.
- פניץ-כהן ומזר 2006
Panitz-Cohen, N. and Mazar, A. 2006. *Timnah (Tel Batash) 3: The Finds from the Second Millennium BCE (Qedem 45)*. Jerusalem.
- פניץ-כהן ומזר 2009
Panitz-Cohen, N. and Mazar A. eds. 2009. *Excavations at Tel Beth-Shean 3: The 13th-11th Centuries BCE in Areas N and S*. Jerusalem.
- פפו 2009
Pfoh, E. 2009. Some Remarks on Patronage in Syria-Palestine during the Late Bronze Age. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52: 363-381.
- פרנוס 2007
פרנוס, ג'. 2007. תל מלוט. *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 119. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=678&mag_id=112
- פרנוס 2008
פרנוס, ג'. 2008. תל שעלבים (מזרח). *חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל* 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=715&mag_id=114
- פרנץ' 2013
French, E.B. 2013. The Origin and Date of Aegean-Type Pottery in the Levant. In: Killebrew and Lehmann 2013: 245-247.
- פרנקל וכוכבי 2000
Frankel, D. and Kochavi, M. 2000. Identification of the Site. In: Kochavi, Beck and Yadin 2000: 9-15.

- Frankel, R., Gadot, Y. and Bachi, G. 2009. Late Bronze Age Winepresses. In: Gadot and Yadin 2009: 72-83. פרנקל, גדות ובקי 2009
- Press, M.D. 2012. *Ashkelon 4: The Iron Age Figurines of Ashkelon and Philistia* (FRLLEA 4). Winona Lake. פרס 2012
- Parker, B.J. 2003. Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia. *AJA* 107: 525–557. פרקר 2003
- Parker, B.J. 2011. The Construction and Performance of Kingship on the New-Assyrian Empire. *Journal of Anthropological Research* 67: 357–386. פרקר 2011
- Parker, B.J. 2013. Geographies of Power: Territoriality and Empire during the Mesopotamian Iron Age. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 22, *Special Issue: Territoriality in Archaeology*: 126-144. פרקר 2013
- Zadok, R. 1986. Bücherbesprechungen. Eph'al, I., ed. The History of Eretz Israel, I. Introductions. The Early Period. Jerusalem. 1982. *ZDPV* 102: 179-180. צדוק 1986
- Zadok, R. 1996. A Prosopography and Ethno-Linguistic Characterization of Southern Canaan in the Second Millennium BCE. *Michmanim* 9: 97-145. צדוק 1996
- Zadok, R. 2009. Philistian Notes I. *UF* 41: 659-688. צדוק 2009
- Zukerman, A. 2012. Iron Age I and Early Iron Age IIA Pottery. In: Maeir 2012: 265-311. צוקרמן 2012
- Zukerman, A., Lev-Tov, J., Horwitz, L.K. and Maeir, A.M. 2007. A Bone of Contention? Iron Age IIA Notched Scapulae from Tell eṣ-Şâfī/Gath, Israel. *BASOR* 347: 57-81. צוקרמן ואחרים 2007
- Zukerman, A. and Maeir, A.M. 2012. The Stratigraphy and Architecture of Area A: Strata A1-A5. In: Maeir 2012: 183-220. צוקרמן ומאיר 2012
- Zuckerman, S. 2007. '...Slaying Oxen and Killing Sheep, Eating Flesh and Drinking Wine...': Feasting in Late Bronze Age Hazor. *PEQ* 139: 186–204. צוקרמן ש' 2007
- Zuckerman, S. 2008. Fit for a (not-quite-so-great) King: A Faience Lion-Headed Cup from Hazor. *Levant* 40: 115-125. צוקרמן ש' 2008

- Zuckerman, S. 2012. The Temples of Canaanite Hazor. In: Kamlah 2012: 99-125. צוקרמן ש' 2012
- Ziegler, C. 2008. *Queens of Egypt: From Hetepheres to Cleopatra*. Monaco. ציגלר 2008
- Cifola, B. 1988. Ramses III and the Sea Peoples: A Structural Analysis of the Medinet Habu Inscriptions. *Orientalia* 57: 275-306. ציפולה 1988
- Cifola, B. 1991. The Terminology of Ramses III's Historical Records with a Formal Analysis of the War Scenes. *Orientalia* 60: 9-57. ציפולה 1991
- Ziffer, I., Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2009. Divine or Human? An Intriguing Late Bronze Age Plaque Figurine from Tel Beth-Shemesh. *Egypt and the Levant* 19: 333-341. ציפר, בונימוביץ ולדרמן 2009
- Zimhoni, O. 1985. The Iron Age Pottery of Tel 'Eton and Its Relation to the Lachish, Tell Beit Mirsim and Arad Assemblages. *Tel Aviv* 12: 63-90. צמחוני 1985
- Zimhoni, O. 2004. The Pottery of Levels V and IV and Its Archaeological and Chronological Implications. In: Ussishkin 2004: 1643-1788. צמחוני 2004
- Tzaferis, V. 1967. Ashkelon-Barnea. *IEJ* 17: 125-126. צפיריס 1967
- צפיריס, ו'. תשכ"ט. תל בית-שמש. חדשות ארכיאולוגיות 30 : 25.
- Tsafrir, Y., Di Segni, L. and Green, J. 1994. *Tabula Imperii Romani - Maps and Gazetteer. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*. Jerusalem. צפרייר, די סגני וגרין 1994
- Kang, H.G. and Garfinkel, Y. 2009. The Early Iron Age IIA Pottery. In: Garfinkel and Ganor 2009: 119-149. קאנג וגרפינקל 2009א'
- Kang, H.G. and Garfinkel, Y. 2009. Ashdod Ware I: Middle Philistine Decorated Ware. In: Garfinkel and Ganor 2009: 151-160. קאנג וגרפינקל 2009ב'
- Kahn, D. 2011. One Step Forward, Two Steps Backward: The Relations Between Amenhotep III, King of Egypt and Tushratta, King of Mitanni. In: Bar, Kahn and Shirley 2011: 136-154. קאהן 2011א'
- Kahn, D. 2011. The Campaign of Ramesses III against Philistia. *JAEI* 3/4: 1-11. קאהן 2011ב'

- Kahn, D. 2012. Merneptah's Policy in Canaan in a Geo-Political Perspective. In: Galil et al. 2012: 255-268. קאהן 2012
- Caubet, A. 1992. Reoccupation of the Syrian Coast after the Destruction of the 'Crisis Years'. In: Ward and Joukowsky 1992: 123-131. קובה 1992
- קוגן-זהבי תשנ"ח, א'. תשנ"ח. לוד (ב). *חדשות ארכיאולוגיות* 108 : 90.
- קוגן-זהבי תשנ"ט, א'. תשנ"ט. קבר מעוטר מן התקופה הרומית במגדל אשקלון. *עתיקות תשנ"ט* 37 : 181-209.
- קוגן-זהבי, א'. 2006. תל אשדוד. *חדשות ארכיאולוגיות : חפירות וסקרים בישראל* 118. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=340&mag_id=111 קוגן-זהבי 2006
- קוגן-זהבי, א'. 2007. ארמון אשורי מצפון לתל אשדוד. עבודת-גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל אביב. קוגן-זהבי 2007
- Kowalewski, S.A. 2008. Regional Settlement Pattern Studies. *JAR* 16: 225-285. DOI 10.1007/s10814-008-9020-8 קוולוסקי 2008
- Kozloff, A.P. 2012. *Amenhotep III: Egypt's Radiant Pharaoh*. New York. קוזלוף 2012
- Kozloff, A.P. and Bryan, B.M. 1992. *Egypt's Dazzling Sun: Amenhotep III and His World*. Cleveland. קוזלוף ובריאן 1992
- קוך, ע'. תשע"ב. המערך המדיני בשפלת יהודה בתקופת הברזל א-בא (800-1150 לפנה"ס). *קתדרה* 143 : 45-64. קוך תשע"ב
- Koch, I. 2013. The Royal Cult of Amenhotep III and Tiye in the Southern Levant. Paper presented in the ASOR Annual Meeting, Baltimore, November 2013. קוך 2013
- Koch, I. 2014. Goose Keeping, Elite Emulation and Egyptianized Feasting at Late-Bronze Lachish. *Tel Aviv* 41: 161-179. קוך 2014
- Copland, M. and Mazar, A. 1997. Area F. In: Mazar 1997: 237-247. קופלנד ומזר 1997
- Kopetzky, K. 2011. The Southern Coastal Plain: Tell el-'Ajjul. In: Martin 2011: 201-209. קופצקי 2011
- Cornelius, I. 1994. *The Iconography of the Canaanite Gods Resheph and Ba'al* (OBO 140). Fribourg and Göttingen. קורנליוס 1994

- Cornelius, I. 2004. *The Many Faces of the Goddess. The Iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qedeshet, and Ashera c.1500-1000 BCE* (OBO 204). Fribourg and Göttingen. קורנליוס 2004
- Killebrew, A.E. 1996. *Tel Miqne-Ekron: Report of the 1985-1987 Excavations in Field INE: Areas 5, 6, 7 – The Bronze and Iron Ages Text and Data Base (Plates, Sections, Plans)* (ELES 6). Jerusalem. קילברו 1996
- Killebrew, A.E. 1998. *Ceramic Craft and Technology during the Late Bronze and Iron I Age: The Relationship between Pottery Technology, Style, and Cultural Diversity*. Ph.D. Dissertation, Hebrew University of Jerusalem. קילברו 1998א'
- Killebrew, A.E. 1998. *Ceramic Typology and Technology of Late Bronze II and Iron I Assemblages from Tel Miqne-Ekron: The Transition from Canaanite to Philistine Culture*. In: Gitin, Mazar and Stern 1998: 379-405. קילברו 1998ב'
- Killebrew, A.E. 2000 *Aegean-type Early Philistine Pottery in Canaan during the Iron I Age: A Stylistic Analysis of Mycenaean IIIc:1b Pottery and Its Associated Wares*. In: Oren 2000: 233–253. קילברו 2000
- Killebrew, A.E. 2005. *Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel 1300–1100 B.C.E.* (SBL Archaeology and Biblical Studies 9). Atlanta קילברו 2005
- Killebrew, A.E. 2013. *Early Philistine Pottery Technology at Tel Miqne-Ekron: Implications for the Late Bronze–Early Iron Age Transition in the Eastern Mediterranean*. In: Killebrew and Lehmann 2013: 77-129. קילברו 2013
- Killebrew, A.E., Goldberg, P. and Rosen, A.M. 2006. *Deir el-Balah: A Geological, Archaeological and Historical Reassessment of an Egyptianizing 13th and 12th Century B.C.E. Center*. *BASOR* 343: 97–119. קילברו, גולדברג ורוזן 2006
- Killebrew, A.E. and Lehmann, G. eds. 2013. *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*. Atlanta. קילברו ולהמן 2013
- Killebrew, A.E. and Lehmann, G. 2013. *Introduction*. In: Killebrew and Lehmann 2013: 1-17. קילברו ולהמן 2013א'

- King, P.J. 2009. Wenamun Docks at Dor. *Eretz-Israel* 29 (Stern Volume): 70*-77*. קינג 2009
- קיסטר ואחרים תשס"ח
 קיסטר, מ', גייגר, יי, נאמן, ני ושקד, ש'. עורכים. תשס"ח. אלי קדם: הפוליתאיזם בארץ ישראל ושכנותיה מן האלף השני לפסה"נ ועד התקופה המוסלמית. ירושלים.
- Kitchen, K.A. 1964. Some New Light on the Asiatic Wars of Ramesses II. *JEA* 50: 47-70. קיצין 1964
- Kitchen, K.A. 1992. The Egyptian Evidence on ancient Jordan. In: Bienkowski, P. ed. *Early Edom and Moab: The Beginning of the Iron Age in Southern Jordan*. Sheffield: 21–34. קיצין 1992
- Kitchen, K.A. 2006. The Strengths and Weaknesses of Egyptian Chronology – a Reconsideration. *Egypt and the Levant* 16: 293-308. קיצין 2006
- Kitchen, K.A. 2007. Moab in Egyptian and other Sources: Fact and Fantasy. *GM* 12: 119–128. קיצין 2007
- Keel, O. 1990. Früheisenzeitliche Glyptik in Palästina/Israel, mit einem Beitrag von H. Keel-Leu. In: Keel, Shuval and Uehlinger 1990: 331-421 קל 1990א'
- Keel, O. 1990. Nachträge zu "A catalogue of Early Iron stamp seals from Israel". In: Keel, Shuval and Uehlinger 1990: 280-297. קל 1990ב'
- Keel, O. 1990. La glyptique du Tell Keisan (1971-1976). In: Keel, Shuval and Uehlinger 1990: 163-260. קל 1990ג'
- Keel, O. 1994. Philistine "Anchor" Seals. *IEJ* 44: 21–35. קל 1994
- Keel, O. 1995. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel. Von den Anfängen bis zur Perserzeit: Einleitung* (OBOSA 10). Fribourg and Göttingen. קל 1995
- Keel, O. 1997. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel* 1 (OBOSA 13). Fribourg and Göttingen. קל 1997
- Keel, O. 1998. *Goddesses and Trees, New Moon and Yahweh: Ancient Near Eastern Art and the Hebrew Bible* (JSOTSS 261). Sheffield. קל 1998
- Keel, O. 2004. Scarabs, Stamp Seal-Amulets and Impressions. In: Ussishkin 2004: 1537-1571. קל 2004

- Keel, O. 2006. Reflections of Ptah and Memphite Religion in Ancient Egypt. In: Beckman, G. and Lewis, T.J. eds. *Text, Artifact, and Image* (Brown Judaic Studies 346). Providence, RI: 239-272. קל 2006
- Keel, O. 2010. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel 3* (OBOSA 31). Fribourg and Göttingen. קל 2010א'
- Keel, O. 2010. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel 2* (OBOSA 29). Fribourg and Göttingen. קל 2010ב'
- Keel, O. 2013. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel 4* (OBOSA 33). Fribourg and Göttingen. קל 2013
- Keel, O. 2014. Scarabs and Stamp Seals. In: Ben-Shlomo and Van Beek 2014: 1004-1016. קל 2014
- Keel, O. and Uehlinger, C. 1998. *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel* (Trans. Trapp, T.H.). Minneapolis. קל ואילינגר 1998
- Keel, O., and Münger, S. 2004. Appendix II: Stamp Seal-Amulets. In: Peleg, Y. and Eisendadt, I. A Late Bronze Age Tomb at Hebron (Tell Rumeideh). In: Hizmi, H. and De-Groot, A. eds. *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria from the Bronze and Iron Ages*. Jerusalem: 240-241. קל ומונגר 2004
- Keel, O. and Münger, S. 2005. Stamp Seal Amulets. In: M. Dothan and Ben-Shlomo 2005: 273-279. קל ומונגר 2005
- Keel, O. and Mazar, A. 2009. Iron Age Seals and Seal Impressions from Tel Rehov. *Eretz-Israel 29* (Stern Volume): 57*-69*. קל ומזר 2009
- Keel, O., Shuval, M. and Uehlinger, C. 1990. *Studien zu den Stempelsiegel aus Palästina/Israel III* (OBO 100). Fribourg and Göttingen. קל, שובל ואילינגר 1990
- Clack, T. 2011. Syncretism and Religious Fusion. In: Insoll 2011: 226-242. קלאק 2011
- Kloner, A. 2003. *Maresha Excavations Final Report I: Subterranean Complexes 21, 44, 70* (IAA Reports 17). Jerusalem. קלונר 2003
- Kloner, A., Eshel E., Korzakova, H.B. and Finkielsztejn, G. 2010. *Maresha Excavations Final Report III: Epigraphic Finds from the 1989–2000 Seasons* (IAA Reports 44). קלונר ואחרים 2010
- Kletter, R. 2004. Clay Figurines. In: Ussishkin 2004: 1572-1583. קלטור 2004

- Kletter, R., Covello-Paran, K., and Saarelainen, K. 2010. Beautiful from all Sides: Twice-molded Figurines of the southern Levant. *Levant* 42: 17-29. קלטר, קובלו-פארן וסארלאינן 2010
- קליימן, א'. תשע"ד. תל אפק ומישור החוף המרכזי בתקופת הברזל II. עבודת-גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל אביב. קליימן תשע"ד
- Cline, E.H. and Yasur-Landau, A. 2009. Domination and (In)visibility: Reading Power Relations at Tel Mor. *American Journal of Archaeology* 113.1. published online at www.ajaonline.org/online-review-article/589 קליין ויסעור-לנדאו 2009
- Clamer, C. 1980. A Gold Plaque from Tel Lachish. *Tel Aviv* 7: 152-168. קלמר 1980
- Clamer, C. 2004. The Pottery from Levels P-2 and P-1 in Area P. in: Ussishkin 2004: 1155-1234. קלמר 2004א'
- Clamer, C. 2004. The Pottery and Artefacts from the Level VI Temple in Area P. in: Ussishkin 2004: 1288-1368. קלמר 2004ב'
- Kamlah, J. ed. 2012. *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2.-1. Mill. B.C.E.)* (ADPV 41). Wiesbaden. קמלה 2012
- Kamlah, J. 2012. Temples of the Levant – Comparative Aspects. In: Kamla 2012: 507-534. קמלה 2012א'
- Kempinski, A. 1974. Tell el-'Ajjul, Beth Aglaim or Sharuhen? *IEJ* 24: 148–149. קמפינסקי 1974
- Kempinski, A. 1993. 'Ajjul, Tell el-. *NEAEHL* 1: 52-53. קמפינסקי 1993
- קמפינסקי, א'. תשנ"ו. סוחרים ואומנים מינואים בחוף הלבאנט בשלהי תקופת-הברונזה התיכונה. ארץ-ישראל 25 (ספר אבירם): 256-252. קמפינסקי תשנ"ו
- Cassutu, D., Koch, I. and Shai, I. *forthcoming*. An Amenhotep III Plaque from Tel Burna. *JAEL*. קסוטו, קוד ושי בקרוב
- Casana, J. 2007. Structural Transformations in Settlement Systems of the Northern Levant. *AJA* 111: 195-221. קסנה 2007
- Casana, J. 2013. Settlement, Territory, and the Political Landscape of Late Bronze Age Polities in the Northern Levant. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 22, *Special Issue: Territoriality in Archaeology*: 107-125. קסנה 2013

- Kaplan, J. 1993. Bene Berak and Vicinity. *NEAEHL* 1: 186-187. קפלן 1993א'
- Kaplan, J. 1993. Fejja. *NEAEHL* 2: 444-445. קפלן 1993ב'
- Kaplan, J. 1993. Lod. *NEAEHL* 3: 917. קפלן 1993ג'
- Kaplan, J. 1993. Yavneh-Yam. *NEAEHL* 4: 1504-1506. קפלן 1993ד'
- Kaplan, J. and Ritter-Kaplan, H. 1993. Jaffa. *NEAEHL* 2: 655-659. קפלן וריטר-קפלן 1993
- Karageorghis, V. and Kouka, O. eds. 2011. *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions: An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th–7th 2010*. Nicosia. קרגאורגיס וקוקה 2011
- Crowfoot, G.M. and De Garis Davies, N. 1941. The Tunic of Tutankhamun. *Journal of Egyptian Antiquities* 27: 113-130. קרופוט ודה גרי דייויס 1941
- Carney, E. D. 2001. Women and Military Leadership in Pharaonic Egypt. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 42: 25-41. קרני 2001
- Rutter, J.B. 2013. Aegean Elements in the Earliest Philistine Ceramic Assemblage: A View from the West. In: Killebrew and Lehmann 2013: 543-561. ראטר 2013
- ראם, עי. 2010. יפו, בית החולים הצרפתי – 2007-2008. *חדשות ארכיאולוגיות* 122. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1566&mag_id=117 ראם 2010
- רביקוביץ, ש'. תש"ל. *מדריך ומפה של קרקעות ישראל*. ירושלים. רביקוביץ תש"ל
- Redford, D.B. 1992. *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*. Princeton. רדפורד 1992
- Redford, D.B. 2003. *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III*. Leiden. רדפורד 2003
- Robins, G. 2008. Ideal Beauty and Divine Attributes. In: Ziegler 2008: 108-130. רובינס 2008
- Robinson, E. and Smith, E. 1856. *Biblical Researches in Palestine and Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Years 1838 and 1852*, vol. 2. London. רובינסון וסמית' 1956

- Rowe, A. 1935. The 1934 Excavations at Gezer. *PEFQS* 1935: 19-33. רוו 1935
- Rowe, A. 1936. *A Catalogue of Egyptian Scarabs, Scaraboids, Seals and Amulets, in the Palestine Archaeological Museum*. Cairo. רוו 1936
- Römer, T.C. 2005. *The So-Called Deuteronomistic History: A Sociological, Historical and Literary Introduction*. London. רומר 2005
- Rofé, A. 1987. The Battle of David and Goliath: Folklore, Theology, Eschatology. In: Neusner, J., Levine, B.A. and Frerichs, E.S., eds. *Judaic Perspectives on Ancient Israel*. Philadelphia: 117–151. רופא 1987
- Wright, G.E. 1966. Fresh evidence for the Philistine story. *BA* 29: 70-86. רייט 1966
- Rainey, A.F. 1975. The Identification of Philistine Gath – A Problem in Source Analysis for Historical Geography. *Eretz-Israel* 12 (Glueck Volume): 63*-76*. רייני 1975
- רייני 1988. דרום השפלה בתקופת המקרא וימי בית שני. בתוך: אורמן ושטרן 1988 : 118-99.
- Rainey, A.F. 1993. Sharhân/Sharuhen – The Problem of Identification. *Eretz-Israel* 24 (Malamat Volume): 178*-187*. רייני 1993
- Rainey, A.F. 1996. Who is a Canaanite? A Review of the Textual Evidence. *BASOR* 304: 1-16. רייני 1996
- Rainey, A.F. and Notley, R.S. 2006. *The Sacred Bridge: Carta's Atlas of the Biblical World*. Jerusalem. רייני ונוטלי 2006
- Reese, D. 2002. On the Incised Cattle Scapulae from the East Mediterranean and Near East. *Bonner zoologische Beiträge* 50/3: 183-198. ריס 2002
- שביט תשנ"ג א' עמק אילון וסביבתו בתקופות הברונזה והברזל. עבודת-גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל אביב.
- שביט תשנ"ג ב' עמק אילון וסביבתו בתקופות הברונזה והברזל. עבודת-גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל אביב. 45 : 99.
- Shavit, A. 2000. Settlement Patterns in the Ayalon Valley in the Bronze and Iron Ages. *Tel Aviv* 27: 189-230. שביט 2000
- שביט 2003. מערכים יישוביים במישור החוף הדרומי של ארץ-ישראל בתקופת הברזל ב. עבודת-גמר לקראת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב.

- Shavit, A. 2008. Settlement Patterns of Philistine City-States. In: Fantalkin and Yasur-Landau 2008: 135-164. שביט 2008
- שביט, א'. 2013. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת גזר – 82. [/http://www.antiquities.org.il/survey/new](http://www.antiquities.org.il/survey/new) שביט 2013
- שגיב, נ', אבני, ג', וזיסו, ב'. 1993. תל גודד. חדשות ארכיאולוגיות 100 : 82. שגיב, אבני וזיסו 1993
- Shuval, M. 1990. A Catalogue of Early Iron Stamp Seals from Israel. In: Keel, Shuval and Uehlinger 1990: 67-161. שובל 1990
- Schwartz, J.J. 1991. *Lod (Lydda), Israel: From Origins through the Byzantine Period – 5,600 B.C.E. – 640 C.E.* (BAR International Series 571). Oxford. שורץ 1991
- Schulman, A. 1988. Catalogue of Egyptian Finds. In: Rothenberg, B. *The Egyptian Mining Temple at Timna (Researches in the Arabah 1959-1984)*, 1. London: 114-147. שולמן 1988
- Schumacher, G. 1908. *Tell el-Mutesellim: Bericht uber die 1903 bis 1905*, 1. Leipzig. שומכר 1908
- Schoske, S. 2008. At the Center of Power: Tiye, Ahhotep and Hatshpsut. In: Ziegler 2008: 188-199. שוסקה 2008
- Staubli, T. 2009. Bull Leaping and other Images and Rites of the Southern Levant in the Sign of Scorpius. *UF* 41: 611–630. שטאובלי 2009
- Stockhammer, P.W. 2011. An Aegean Glance at Megiddo. In: Gauß, W., Lindblom, M., Smith, R.A.K., and Wright, J.C. eds. 2011. *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday* (BAR International Series 2227). Oxford: 282-296. שטוקהאמר 2011
- Stockhammer, P.W. 2013. From Hybridity to Entanglement, From Essentialism to Practice. *ARC* 28: 11–28. שטוקהאמר 2013
- שטיבל, ג"ד. 2010. על אם הדרך – חורבת קיאפה בתקופה הקלאסית ובתקופות המאוחרות. בתוך: עמית ד', פלג-ברקת, א' ושטיבל, ג"ד. עורכים. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים 4*. ירושלים: 161-169. שטיבל 2010

- Stieglitz, R.R. 1974. Ugaritic Mḥḏ - the Harbor of Yabne-Yam? *Journal of the American Oriental Society* 94: 137-138. שטיגליץ 1974
- Stern, E. 1998. The Relations between the Sea Peoples and the Phoenicians in the Twelfth and Eleventh Centuries BCE. In: Gitin, Mazar and Stern 1998: 345-352. שטרן 1998
- Stern, E. 2000. The Settlement of Sea Peoples in Northern Israel. In: Oren 2000: 197-212. שטרן 2000
- Stern, E. 2006. The Sea Peoples Cult in Philistia and Northern Israel. In: Maeir and de Miroschedji 2006: 385–398. שטרן 2006
- Stern, E. 2012. Archaeological Remains of the Northern Sea Peoples along the Sharon and Carmel Coasts and the Akko and Jezreel Valleys. In: Galil et al. 2012: 473-507. שטרן 2012
- שטרן, א'. תשע"ד. התרבות החומרית של גויי הים הצפוניים. *קדמוניות* 147 : 2-15. שטרן תשע"ד
- שטרן, א'. דרום השפלה – גבולות והגדרה גיאוגרפית. בתוך: אורמן ושטרן 1988 : 12-16. שטרן א' 1988
- Strandberg, Å. 2009. The Gazelle in Ancient Egyptian Art Image and Meaning. Ph.D. Dissertation, Uppsala University. שטרנדברג 2009
- Shai, I., Maeir, A.M., Gadot, Y. and Uziel, J. 2011. Differentiating Between Public And Residential Buildings: A Case Study From Late Bronze Age II Tell Eş-Şafi/Gath. In: Yasur-Landau, A., Ebeling, J.R. and Mazow, L.B. eds. *Household Archaeology in Ancient Israel and Beyond* (CHANE 50). Leiden and Boston: 107-131. שי ואחרים 2011א'
- Shai, I., Ilan, D., Maeir, A.M., and Uziel, J. 2011. The Iron Age Remains at Tel Nagila. *BASOR* 363: 25-43. שי ואחרים 2011ב'
- Shai, I., Cassuto, D., Dagan, A. and Uziel, J. 2012. The Fortifications at Tel Burna: Date, Function and Meaning. *IEJ* 62: 141–157. שי ואחרים 2012
- Shai, I., Greenfield, H.J., Regev, R., Boaretto, E., Eliyahu-Behar, A., and Maeir, A.M. 2014. The Early Bronze Age Remains at Tell eş-Şāfi/Gath: An Interim Report. *Tel Aviv* 41: 20–49. שי ואחרים 2014א'

- Shai, I., Dagan, A., Riehl, S., Orensi, A., Uziel, J. and Suriano, M. 2014. A Private Stamped Seal Handle from Tell Bornāt/Tēl Burnā. Israel. *ZDPV* 130: 121-137. שי ואחרים 2014ב'
- Shai, I. and Maeir, A.M. 2003. Pre-LMLK Jars: A New Class of Iron Age IIA Storage Jars. *Tel Aviv* 30: 108–123. שי ומאיר 2003
- Shai, I. and Maeir, A.M. 2012. The Late Iron Age IIA Pottery Assemblage from Stratum A3. In: Maeir 2012: 313-363. שי ומאיר 2012
- Shai, I. and Uziel, J. 2014. Addressing Survey Methodology in the Southern Levant: Applying Different Methods for the Survey of Tel Burna, Israel. *IEJ* 64: 172-190. שי ועוזיאל 2014
- Shai, I., Uziel, J. and Maeir, A.M. 2012. The Architecture and Stratigraphy of Area E: Strata E1-E5. In: Maeir 2012: 221-233. שי, עוזיאל ומאיר 2012
- Schipper, B. U. 2005. *Die Erzählung des Wenamun* (OBO 209). Fribourg and Göttingen. שיפר 2005
- Schloen, J.D. 2001. *The House of the Father as Fact and Symbol: Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East* (SAHL 2). Winona Lake. שלון 2001
- Schloen, J.D. 2008. Early Explorations. In: Stager, Schloen and Master 2008: 143-152. שלון 2008א'
- Schloen, J.D. 2008. British and Israeli Excavations. In: Stager, Schloen and Master 2008: 153-163. שלון 2008ב'
- Schloen, J.D. 2009. *Exploring the Longue Durée: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*. Winona Lake. שלון 2009
- שמואלי, א'. תשע"א. קברים מתקופת הברזל מצפון לתל מלוט. עתיקות 65 : 41-46. שמואלי תשע"א
- Schmitt, R. 1999. Philistische Terrakottafigurinen. *UF* 31: 577-676. שמיט 1999
- Schmitt, R. 2013. Astarte, Mistress of Horses, Lady of the Chariot: The Warrior Aspect of Astarte. *WdO* 43: 213-225. שמיט 2013
- Schniedewind, W. M. 1998 The Geopolitical History of Philistine Gath. *BASOR* 309: 69-77. שנידוויןד 1998

- Schneider, T. 2010. Contributions to the Chronology of the New Kingdom and the Third Intermediate Period. *Egypt and the Levant* 20: 373–409. שניידר 2010
- Schneider, J. 2011. Anticipating the Silk Road: Some Thoughts on the Wool-Murex Connection in Tyre. In: Wilkinson, Sherratt and Bennet 2011: 295-302. שניידר ג' 2011
- Sherratt, S. 1993. Commerce, Iron and Ideology: Metallurgical Innovation in 12th-11th Century Cyprus. In: Karageorghis, V. ed. *Proceedings of the International Symposium "Cyprus in the 11th Century B.C.," Nicosia, 30-31 October, 1993*. Athens: 59-107. שראט 1993
- Sherratt, S. 1998. "Sea Peoples" and the Economic Structure of the late Second Millennium in the Eastern Mediterranean. In Gitin, Mazar and Stern 1998: 292-313. שראט 1998
- Sherratt, S. 2000. Circulation of Metals and the End of the Bronze Age in the Eastern Mediterranean. In: Pare, C.F.E. ed. *Metals Make the World go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe (Proceedings of a Conference held at the University of Birmingham in June 1997)*. Oxford: 82-98. שראט 2000
- Sherratt, S. 2003. The Mediterranean Economy: "Globalization" at the End of the Second Millennium B.C.E. in: Dever and Gitin 2003: 37-62. שראט 2003
- Sherratt, S. 2006. The Chronology of the Philistine Monochrome Pottery—An Outsider's View. In: Maeir and de Miroschedji 2006: 361–374. שראט 2006
- Sherratt, S. 2013. The Ceramic Phenomenon of the "Sea Peoples": An Overview. In: Killebrew and Lehmann 2013: 619-644. שראט 2013
- Sherratt, S. and Mazar, A. 2013. "Mycenaean III C" and Related Pottery from Beth Shean. In: Killebrew and Lehmann 2013: 349-392. שראט וע' מזר 2013
- Sharon, I. 2001. Philistine Bichrome Painted Pottery: Scholarly Ideology and Ceramic Typology. In: Wolf, S.R. ed. *Studies in the Archaeology of Israel and Neighboring Lands in Memory of Douglas L. Esse (Studies in Ancient Oriental Civilization 59 and ASOR Books 5)*. Chicago: 555-609. שרון 2001

- Sharon, I. and Gilboa, A. 2013. The SKL Town: Dor in the Early Iron Age. 2013 שרון וגילבוע
 In: Killebrew and Lehmann 2013: 393-468.
- Schroer, S. 1989. Die Göttin auf den Stempelsiegeln aus Palästina/Israel. 1989 שרר
 In: Keel, O., Keel-Leu, H. and Schroer, S. eds. *Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina/Israel 2* (OBO 88). Fribourg and Göttingen: 89-207.
- Schroer, S. 2008. *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient 2: Die Mittelbronzezeit*. Fribourg. 2008 שרר
- Schroer, S. 2011. *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient 3: Die Spätbronzezeit*. Fribourg. 2011 שרר
- Schroer, S. and Keel, O. 2005. *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient 1: Von ausgehenden Mesolithikum bis zur Frühbronzezeit*. Fribourg 2005 שרר וקל

any event, these were adjustments and changes in local religion, the basic nature of which was worship of female deities that focused on fertility, and this remained unchanged.

In summary, the discussion in this dissertation highlights the active role of the local population, especially of the local elite, who shaped the historical events in the second half of the second millennium BCE. These elite influenced the formation of the Egyptian Empire and the preference of hegemonic power over other alternatives, such as annexation of the land to direct imperial rule. They integrated the Empire in their culture, adopted Egyptian-originated cultural traits and made them local. In addition, they shaped the political and social system during the post-Egyptian period in southwestern Canaan, at times emphasizing their imperial heritage and at times searching for a new identity detached from that heritage. In this process they incorporated new cultural practices, mostly mediated by Aegean/Cypriot settlers and in all cases they appropriated these traits according to their social norms. Consequently, this discussion does not dismiss the role of the foreign elements in shaping historical process but rather emphasizes their constant dialogue with the local population, and the latter's role in those cross-cultural encounters.

and the Aegean/Cypriot settlers. A prominent example is the innovation in the figurines – the development of the sitting goddess image, known as “Ashdoda,” representing a unique combination of Aegean, Cypriot and Levantine motifs.

Amun Temple in Gaza, possibly founded as early as the days of Thutmose III, and one of the most important Egyptian government institutions in Canaan, may have played a prominent role in the distribution of Egyptian cultural practices in southwestern Canaan. In view of the analysis of Amun’s iconography in Canaan, it is possible that its cult in Gaza was somewhat different from the conventional cult in Egypt. The continuity in the settlement system near Gaza during the Iron I and the continued use of Amun’s iconography during the same period indicated, in my opinion, the existence of the temple during this period, although its impact and importance have been greatly reduced. This decline in the status of the Amun temple in Gaza resulted, perhaps, from the lack of royal support from Egypt or perhaps from the detachment of cultural processes that took place north of Gaza, most probably in Ekron, where an alternative ideology had emerged.

In all the cases dealt with above, one can see the traces of cross-cultural contact between the local population and culture, first with the Egyptians, who ruled Canaan, and later with the settlers of Aegean/Cypriot origin, who settled in southern Canaan. Balance of power, historical and social circumstances, and the initiative of the local elite dictated the way in which cultural contacts also found expression in the local religion. At times it was Egyptian influence and the desire to link to the local center of imperial power and at other times it was the contact with the Aegean settlers that led to a kind of "negotiation"; the results appear primarily in family cult. In

considerable changes in the pictographic representations, the growing importance of the worship of the storm deities, and the cult of Amun in the Egyptian Empire in Canaan.

The analysis shows that the cult in the Fosse Temple at Lachish was dedicated to a goddess, who was identified in the Late Bronze II with Egyptian Hathor, who in turn was an expression of the deification of Tiye, consort of Amenhotep III. Her cult at Lachish was part of the cult of the royal couple in the final decade of Amenhotep III's reign, a cult that brought significant changes throughout the Empire. The cult at Lachish grew possibly as an initiative of the central government but also with considerable participation of the local elite, who were seeking to bind themselves to the Empire and to integrate it within their own culture.

This old local cult, combining some Egyptian practices associated with Hathor, lost its importance in the late 13th century or the beginning of the 12th century BCE. There may be a connection between this phenomenon, the destruction of the traditional centers of worship in Canaan, and ideological changes in Egypt itself, evident in the temple at Lachish Stratum VI established in a clear detachment from the cultic tradition of the Fosse Temple. For the first time, a male deity, in the form of Baal-Seth, was the focus of local worship alongside the image of the goddess Astarte, both combining Egyptian and local elements. These deities predominate the iconography of the Iron I, attesting to their increasing popularity in the region.

Local ritual traditions, old and new, were also used during the post-Egyptian period, and in some cases, like the temple at Tell Qasile, there is continuity of these traditions and the adoption of a minimum of innovations known from neighboring areas. These innovations are mostly in the family cult sphere, indicating, perhaps, the nature of the encounters between local population

Local elite, in Canaan and beyond, adopted and adapted foreign cultural icons that were associated with dominating empires. The Egyptian influence led to an increase in the importance of Egyptian-made scarabs in the eyes of the Canaanite elite, but the Egyptian withdrawal led to significant changes: local workshops, originated in the Late Bronze Age, produced items decorated with Egyptian symbols but from a Canaanite point of view. Thus, the iconography of Amun continued even during the post-Egyptian period, perhaps because of the endurance of the temple in Gaza even after the Egyptian withdrawal, but its execution was in a local style.

These and other symbols spread under the imperial patronage and were absorbed in local culture due to the exposure to the Egyptian culture. This, then, is a complex process, involving the adoption of symbols and their adaptation to the local culture, sometimes contrary to their traditional use in Egypt itself and inapplicable to local conventions. In other words, it was not just a copy of the symbol itself but rather the adoption or rejection of selective cultural settings that accompanies it. Some icons were fully adopted and the change was only cosmetic, while others negated the original and left a shell filled with new meaning. These adoption, appropriation and rejection processes reflected the wide range of interaction between the Egyptians and the Canaanites and the way the Canaanites reacted to the Egyptian influence.

Chapter Five ("**Changes in Religion and Cult**") is devoted to a discussion in which deviations in the local religion reflect the contact between locals and foreigners. The premise of the discussion is that an encounter between religions and the integration of traditions originated in different religions are a tangible expression of intercultural encounters. The most prominent characteristic of the local southwestern Canaan cult is the continuous worship of goddesses, despite the

These changes were part of a more extensive process, in which the new society in southwestern Canaan formed its cultural identity through a tangle of local cultural motifs with a few of foreign origin, some by adjustment to existing social frameworks and some in order to create new practices and norms.

In this chapter, the two test cases dealt with illustrate the encounters that took place between the local population and the foreign groups as reflected in the changes in material culture. It was part of an ongoing process of forming identity by adopting foreign cultural motifs and their domestication in accordance with the accepted social norms. Similar processes are known in many cases in history, in a variety of political conditions and in diverse extents of exposures and ranges of adopted cultural motifs.

Chapter Four ("**Canaanite Interpretation of Egyptian Iconography**") is dedicated to the discussion of the adoption of Egyptian iconography by the local elite and the changes that emerged following the Egyptian withdrawal. Ostensibly, this is an expression of the local elite's attempt to use Egyptian symbols, and thus to present itself as Egyptian. However, one has to question the extent to which the Canaanites understood these symbols and how they changed them to suit the local cultural context. Examination of an icon is not only tracing its origins, cultural context and its development timeline, but also discussing the meaning given to it in the eyes of locals and the way they have altered it. Investigation of the adoption of Egyptian symbols testifies to the complex process of bringing them to local traditions, including cases in which traditional motifs presented in conjunction with Egyptian motifs, or separate Egyptian motifs that were uniquely integrated to one scene.

and an Egyptian-style burial. These practices are Canaanite translations of customs seized to symbolize Egypt and are not replicas of the Egyptian customs with their ancient cultural heritage. On the contrary, these practices symbolized the local elite's prominent status, their capabilities, and their economic ties with the Egyptian Empire. This is similar to local elite around the world who embraced foreign motifs as part of their integration in imperial systems, but also other elite, who adopted such themes without being subject to foreign political hegemony.

The second test case is dedicated to the discussion of changes in the practice of the local elite under the influence of contact with Aegean/Cypriot immigrants in the coastal plain. The first part of the discussion is devoted to the question of the identity of these settlers, who, according to the accepted historical reconstruction, fought in Egypt and took control of the southwest of the country during the 12th century BCE. The main difficulty in this scenario lies in the non-critical reading of written sources, which dictated the manner in which the archaeological data was interpreted. Hence, I suggest an alternative scenario for the appearance of the Aegean/Cypriot population in southwest Canaan, based on previous discussions dealing with fluctuations in population and cultural changes in Cyprus, Greece and the Aegean in the 13th to 11th centuries BCE, suggesting the movement of artisans and immigrants, which accelerated following the destruction of the urban centers and the rise of a new elite. These settlers brought with them new ways and traditions, which appealed to the local elite based at Tel Migne/Ekron and other sites, who adapted some of these new ways to their own culture. Among these cultural embellishments were Aegean style pottery which became an instrument of local feasts and whose production spread across southwestern Canaan, and new foodways, which led to the adoption of new cooking vessels and nutritional habits (eating pork) on a more limited scale.

their loyalty to the Empire, their past service in the imperial system, and their devotion to the pharaoh – always in search of imperial support against local rivals. One can interpret these actions as voluntary subjugation to the Egyptian yoke, but the current discussion opts for an alternative perspective, emphasizing the advantages they achieved, such as their integration in the imperial system, consolidation of their local status, and incorporation in wider cultural and economic networks.

The next three chapters deal with the manner in which the local culture changed following the encounters of the local population, and mostly the local elite, with foreign groups – either the imperial agents or immigrants settling in the region.

The third chapter (**“Changes in Consumption”**) deals with the material reflections of the shaping of the cultural identity of the locals: adjustments in daily pottery, foodways and clothes, luxury items symbolizing social status, and adaptation of foreign traits that were added to or replaced or that canceled the existing ones. The complexity of these practices (their Habitus) constitutes the cultural framework of the local society while changing and evolving due to various conditions such as demand and supply, ideology, social needs, and the constant dialog with foreign groups.

The first test case in the study relates to changes in the practice of the local elite under the influence of contacts with the Egyptians. Discovery of Egyptian and Egyptian-styled items at Canaanite sites such as Tel Gezer, Tel Ashdod or Tel Lachish is interpreted as evidence of trade, the use of these items by the local population and the adoption of certain practices among the local population at an increasing rate during the period of Egyptian rule. Among these practices are placement of foundation deposits, including bowls and lamps, consumption of goose meat,

Egyptian retreat from the Levant, including two major centers: (1) Gaza, continuing the system established by the Egyptian Empire and lasting well into the Iron II; and (2) Tel Miqne-Ekron on the coastal plain/foothill interface, taking-over the centrality of its neighbors (Gezer, Gath and Beth-Shemesh). Other minor centers were located at Tel Ashdod (instead of Ashkelon) and Tel Qasile (instead of Jaffa). Tracking the history of these centers is difficult, yet it is possible that the internal rivalry also persisted into the Iron I, leading to the destruction of some centers and the rise of new ones, such as Gath (instead of Ekron). The political division of the region during the Iron IIA was similar to the division in the Late Bronze IIA, but the peripheral centers of Gezer and Beth-Shemesh were controlled by the political systems that emerged in the highlands, while Gath dominated the center.

These two processes are similar to other cases of imperial experience. The establishment of the imperial center at Gaza was not exceptional, and the imposition of its domination over nearby lands is an example of the most common method of consolidating an imperial system – foundation of military and economic centers in the midst of local territories. Gaza reflects another phenomenon – imperial centers that endured the collapse of the imperial system and kept its regional importance. Another feature of Gaza is the repeated imperial interest in the region, probably due to its strategic location, attested to in the Neo-Assyrian and the Byzantine periods.

Another aspect of the political division of the land is the nature of the relationships between the imperial system and the local elite, and the active role played by them in developing the Egyptian Empire in Canaan. The local rulers emphasized, in their correspondence with the Egyptian court,

Judahite material culture. Thus, the Judahite origin of the settlers in the Iron IIA Shephelah is a historical assumption with no archaeological basis.

Chapter Two (“**Political Division**”) deals with the relationships between the local elite and the imperial system. The main question is: Did the fluctuations in these relationships have any impact on the local elite’s existence? and if so, how did the Egyptian retreat influence the local political system? The sides in these relationships are, generally speaking, the imperial presence, identified according to the location of large assemblages of locally made Egyptian style pottery, and the local elite, identified by the location of evidence for accumulation of wealth and its physical expressions in local centers. The relationships were reconstructed based on the data in written sources, mainly the el-Amarna correspondence.

The discussion in this chapter points to two distinct processes in the developments of the political systems in southwestern Canaan during the period of Egyptian rule and during the subsequent post-Egyptian period: On the one hand, the Egyptian Empire’s activity that brought about the founding of Gaza as one of the most influential centers in the land until the modern era; and on the other hand, the initial independent development of the local centers. The local elites have bounded themselves to the Egyptian Empire or, alternatively, objected to this process. Under the imperial umbrella, a political system had developed during the Late Bronze IIA that included two major imperial centers (Gaza and Jaffa) and seven local centers (Mahoz/Yavneh-Yam, Gezer, Tel Beth-Shemesh, Gath, Ashkelon, Lachish and Yurza/Tell Jemmeh). Yet, it was fragile from the outset, as reflected, e.g., in the el-Amarna correspondence, until it was eventually destroyed. This destruction brought about the emergence of an old-new system, consolidated following the

The theoretical framework of this study is accompanied by an examination of the changes in southwestern Canaan during this period, based on five subjects. The first chapter (“**Settlement Pattern**”) deals with changes in settlement patterns and the extent of human activity in the region. An examination of the archaeological data leads to three conclusions:

The first conclusion is that the local centers were founded, time after time, on the same sites, the shape of which was formed by massive construction works in the Middle Bronze Age. This return to the traditional centers attests to the sites’ topographic and strategic importance, but also to their symbolic domination over their surroundings. The exception is Gaza, founded at a site of lesser importance during the Middle Bronze Age. Based on written sources attesting to Gaza’s regional importance in later periods, it can be considered as the Egyptian Empire’s greatest contribution to Canaan.

The second conclusion is that human activity near Gaza intensified during the Late Bronze Age and the Iron I, and to lesser degree in the coastal plain, while in the Yarkon Basin it declined during the Late Bronze Age, and in the Valley of Ayalon it declined during both periods, and in the Shephelah (Judean Foothills) it declined during the Iron I. In all cases, there is a possibility that the local population relocated to neighboring regions.

The third conclusion is that reconstructing the intensification in human activity in the Shephelah during the Iron IIA as the result of the westward expansion of the Kingdom of Judah is not well-founded: it does not explain where the settlers came from, the circumstances leading to their movement, and the precise extent of their settlement. Furthermore, the current archaeological data cannot attest to the affiliation with the assumed (and yet to be thoroughly discussed)

economic advantages, and to spread their imperial ideology through complex relationships with the local populations.

These relationships are termed colonial encounters, shaped under political circumstances, economic enterprises, and the cultural background of the Empire and the local population, constantly developed based on the local settings, and determined by the demands of the imperial center and the reactions of the local elite. Recent years have seen much scholarly interest in the importance of these encounters in shaping cultural identity. These encounters led to the domestication of foreign cultural practices and the rejection of others that did not fit the local norms. Colonial encounters occur not only under an imperial umbrella but also under political, social and cultural circumstances, and their reflections in the material culture varies. They can originate from refugees seeking sanctuary, artisans looking for work opportunities in densely occupied countries, and from many other situations. Thus, encounters can be short and fragmented or continuous and complex, but in any case – the shared feature is the impact of the culture on both parties.

In many cases, a new “culture” emerges, including entangled local and foreign elements, creating a new and original cultural and social system. Terms such as Hellenization or Romanization have been rejected in recent years, for they describe such processes as one-sided, with a superior and inferior culture, and overlooking the complexity in the creation of these innovations. Consequently, scholars have suggested various alternative models to describe such processes, emphasizing the dialogue between the encountering groups and the reflection of this dialog in the material culture.

Abstract

The aim of this dissertation is to examine the relationships developed during the second half of the second millennium BCE between the local Canaanite population and the Egyptian Empire and the transformations that transpired within the local system following the Egyptian withdrawal from the Levant.

The case study chosen is southwestern Canaan, which enables us to draw on a multifaceted network that tied its inhabitants to the Nile Delta since time immemorial. The Levant was subjected to four hundred years of Egyptian hegemony, during which the encounters of the local Canaanite population and the imperial agents were frequent and intense. Yet, by the second half of the 12th century BCE, under unknown circumstances, the Egyptians retreated from their outposts in Canaan; over the next 150 years, the relationship between Canaanites and Egyptians declined. A new relationship emerged during that same period, between the local population and Aegean and Cypriot immigrants who settled along the south Levantine coast. This chronological overlapping of the swan song of the Egyptian Empire in Canaan and the appearance of a new population is an opportunity to examine intercultural encounters as a continuous process, and thus to trace the means by which the local culture evolved over a period of some 500 years.

The theoretical framework of this study is recent approaches to the understanding of empires: seeing them as diverse, broad political systems whose foundations, consolidations and development were an outcome of interminable dialog with local elite. Empires have grounded their rule and tied themselves to local elite by various methods, including the construction of imperial centers meant to form the foundations of their domination, to exploit local natural

Tel Aviv University

The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies

The Jacob M. Alkove Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures

Southwestern Canaan
during the Late Bronze Age and the early Iron Age:
Empire, Elites and Colonial Encounters

Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy By:

Ido Koch

Under the Supervision of:

Prof. Nadav Na'aman and Prof. Oded Lipschits

Submitted to the Senate of Tel Aviv University

May 2015